

Aralık-December 2024

OSMIED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 23& Issue: 23

www.ottomancivilization.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylöl ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli göröldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal.net gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalarda uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

İndeksler / Indexes

SCOPUS, ULAKBİM TR DİZİN SBV
Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBIAD, Scilit

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılamaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies
e-ISSN: 2458-9519

Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir. Kitap incelemeleri için tek hakem raporu yeterli kabul edilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yaygın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Özet, Türkçe için 150-180 kelime; İngilizce için 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler ilk önce yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir. Daha sonra editör ve hakem süreci başlatılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Hayrullah Kahya	1-20
Mümeyyiz Çocuk Dergisi'nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocukluk <i>Ideal and Real Childhood In the Mumayyiz Children's Periodical [1869-1870]</i>	
Vi An Lu	21-37
Osmanlı İmparatorluğu ve Vietnam'da Karşılıklı Coğrafya Anlayışları [XVII.-XIX. Yüzyıllar] <i>The Mutual Geographic Knowledge of the Ottoman Empire and Vietnam [17th–19th Centuries]</i>	
Yakup Kaya & Merve Gönlühoş Elmas	38-56
From Janissaries to Leaders: The Continuing History of the Kuloghli in Libya <i>Yeniçerilik'ten Liderliğe: Kuloğullarının Libya'da Devam Eden Tarihi</i>	
Şahin Doğan	57-74
Lala Mustafa Paşa'nın Hanımı Fatma Hatun Vakıfları <i>Foundations of Fatma Hatun, Wife of Lala Mustafa Pasha</i>	
Doğukan Oruç	75-92
Çamlık Hanedanından Bir Osmanlı Bürokrati: Âbidin Paşa ve Güney Arnavutluk Sorunu [1877-1879] <i>An Ottoman Bureaucrat from a Local Cham Dynasty: Âbidin Pasha and the Question of Southern Albania [1877-1879]</i>	
Yıldıray Yıldırım	93-115
Almanlar Tarafından Yapılan Zincirli Höyük [Sam'al] Kazıları ve Osmanlı Devleti'nin Bu Süreçteki Uygulamaları <i>The Zincirli Tumulus [Sam'al] Excavations Conducted by the Germans and the Practices of the Ottoman Empire in This Period</i>	
Sema Keleş Yıldız	116-141
An Examination of the Socio-Economic Representation of American Women in Ottoman Women's Periodicals <i>Osmanlı Kadın Dergilerinde Amerikalı Kadınların Sosyo-Ekonomik Temsilinin Bir İncelemesi</i>	
Mustafa Dağ	142-166
Osmanlı'da Asayiş Sağlamaya Yönelik Bir Uygulama: Rumeli Çeteler Layihasının Tatbikine Dair Bir İnceleme [1909-1910] <i>A Practice to Ensure Public Order in the Ottoman: A Review on the Implementation of the Rumelia Gangs Report [1909-1910]</i>	

Hasan Öztürk & Hakan Anameriç	167-191
Karanlıkta Kalmış Bir Filatelist: Ahmed Rıfat Bey ve Pul Koleksiyonculuğuna Dair Eseri <i>An Unlighted Philatelist: Ahmed Rıfat Bey and his Work on Stamp Collecting</i>	
Nurettin Gemici	192-206
The Impact of Ottoman Modernization on the Birth of Western-Influenced Aesthetic Arts <i>Osmanlı Modernleşmesinin Batı Etkisindeki Estetik Sanatlarının Doğuşuna Tesiri</i>	
Mehmet Akif Gözitok & Halime Çavuşoğlu	207-233
Ferâiznâme Literatürüne Zeyl: Hâzık'ın <i>Ferâ'izü'l-Manzûme</i> 'si <i>Addendum to Feraizname Literature: Hazik's Feraizü'l-Manzume</i>	
Mehmet Ali Karaman & Mustafa Abdullah Kündeyi	234-252
Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Ordusunda Emir Komuta Zincirinde Yaşanan Aksaklıklar <i>Disruptions in the Chain of Command in the Ottoman Army During the Constitutional Monarchy Period</i>	
Mustafa Akkuş & Büşra Bağcı	253-270
Geyikli Baba Zâviyesi ve Osmanlı Kuruluş Sürecine Etkisi <i>Geyikli Baba Lodge (Zawiya) and Its Effect on the Ottoman Establishment Process</i>	
Abdullah Saydam	271-295
Kaht-ı Ricâl Girdâbında Saltanat Sürmek: II. Mahmud ve Yönetici Kadro [1808-1826] <i>Reigning in the Maelstrom of Shortage of State Dignitaries: Mahmud II and the Administrative Staff [1808-1826]</i>	
Kerem Özbey	296-309
Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türkiye'de Sınırların Tarihsel-Sosyolojik İnşası <i>Historical-Sociological Construction of Borders in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early Republic</i>	

Kitap İncelemesi & Book Review

Abdullah Tahir Özdemir	310-314
Selçuk Atay ve Şerife Ağarı, [Mehmed Atâ, İktitâf], İhlamur Akademi, İstanbul, 2024.	

Mümeyyiz Çocuk Dergisi'nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocukluk*

Ideal and Real Childhood In the Mumayyiz Children's Periodical (1869-1870)

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Haurullah Kahya
Yıldız Teknik Üniversitesi
hkahya@yildiz.edu.tr

Başvuru / Submitted:
1 Ekim 2023

Kabul / Accepted:
2 Kasım 2023

DOI: [10.21021/osmed.1369647](https://doi.org/10.21021/osmed.1369647)

* Bu çalışma Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 6016 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

Atıf/Citation:

Kahya, H. 'Mümeyyiz Çocuk Dergisi'nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocukluk', Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 1-20.

Benzerlik / Similarity: 12

Öz

Dünyada çocukluk çalışmalarının büyük çoğunluğu Batı toplumları ekseninde yürütülmüştür. Osmanlı toplumundaki çocukluk kavramı üzerinde fazla çalışma yapılmamıştır. Alandaki boşluğu doldurmak için bu çalışma, Arap harfli ilk Türkçe çocuk dergisi Mümeyyiz (1869-1870) ekseninde ideal ve gerçek çocukluk kavramını ortaya koymak üzere yürütülmüştür. Dergideki çocukluk anlayışının ortaya konmasında övgü ve yergi kriterleri ölçü alınmıştır. Buna göre Mümeyyiz çocuk dergisinde ideal çocuğun, İslâm dini bakımından dindar, bilgili, erdemli ve çalışkan; padişaha, ebeveyne, öğretmene itaat etmesi beklenir. İdeal çocuk cömert, dürüst, kanaatkâr, iyiliksever gibi başka olumlu niteliklere de sahip olmalıdır. Diğer taraftan, gerçek çocuk ev, okul ve sokak ortamlarında davranış bozukluğu sergileyen, güdülenme ve eğitim kazanımları açısından eksiklikler gösteren birey olarak tasvir edilmiştir. Dergide bilgi ve beceri bakımından gelişmiş, davranış bakımından olgun ve eğitilmiş gerçek çocuklar sayıca az olduklarından bunlardan örnek vak'alar çerçevesinde söz edilmektedir. Bu çalışma, tek bir kaynağın genel durumu yansıtamayacağı gerçeğinden hareketle son dönem Osmanlı çocukluk algısının tam anlamıyla ortaya konabilmesi için döneme ilişkin önemli diğer belgelerin de araştırılmasını önermektedir.

Anahtar kelimeler: çocukluk, Tanzimat dönemi, Mümeyyiz, çocuk dergisi, 19. yüzyıl Osmanlı toplumu.

Abstract

The majority of childhood studies worldwide have predominantly focused on Western societies. However, there is a need for further research on the concept of childhood in Eastern societies, particularly within the context of Ottoman society. To address this gap in the field, this study aims to elucidate the concept of childhood through the analysis of the first Turkish children's magazine in Arabic script, Mumayyiz (1869-1870). Criteria of praise and criticism have been employed to reveal the understanding of childhood in the magazine. Accordingly, the ideal childhood in Mumayyiz is envisioned as being devout, knowledgeable, virtuous, and hardworking within the framework of the Islamic religion. Moreover, the ideal child is expected to show obedience to the sultan, parents, and teachers, and possess other positive qualities such as generosity, honesty, contentment, and kindness. In contrast, a generally prevalent notion of real childhood involves individuals displaying behavioral disorders at home, school, and in public spaces, coupled with deficiencies in motivation and educational achievements. However, there are also children who exhibit advanced knowledge and skills, behavioral maturity, and education. Acknowledging that a single source may not capture the overall picture, this study suggests the exploration of other significant documents from the late Ottoman period to comprehensively delineate the understanding of childhood during that era.

Keywords: childhood, Tanzimat period, Mumayyiz, children's magazine, 19th century Ottoman society

Giriş

1940'larda antropologlar, 1960'lardan sonra ise diğer sosyal bilimciler cinsiyet ve aile araştırmalarının bir parçası olarak çocukluk kavramı üzerine çalışmalarını artırmışlardır. Ancak bu çalışmalar merkezlerine genellikle Batı toplumlarını almışlardır. Batı medeniyeti dışındaki toplumlar ve özelde Osmanlı toplumundaki çocukluk kavramına yönelik çalışmalar nispeten daha azdır. Başka bir deyişle İslam dünyasında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukluk üzerine araştırmalar sınırlıdır ve bu çalışmalar çocukluk kavramı üzerinden genelleme yapma eğilimindedir. Bu durum, Osmanlı coğrafyasında tek bir çocukluk kavramı varmış gibi bir algı yaratmaktadır. Hâlbuki çok geniş bir coğrafyada yüzyıllarca hüküm sürmüş ve farklı dil, din ve etnik özelliklere sahip milletlerden oluşmuş Osmanlı İmparatorluğu'nda tek tip bir çocuk kavramından bahsetmek doğru olmayacaktır.¹ Dolayısıyla Osmanlı toplumundaki çocukluk anlayışını kavrayabilmek için birçok çalışmaya ihtiyaç duyulduğu ortadadır. Literatüre bakıldığında Osmanlı Dönemi çocukluk kavramını ele alan bazı çalışmalara rastlansa da daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu açıktır. Yapılan az sayıdaki çalışmaların bazılarının Osmanlı toplumunda çocuk evlilikleri, din değiştirmeleri, zihinsel, fiziksel ve cinsel gelişimleri, eğitimleri, hastalıkları ve tedavileri, emekleri, cinsiyete dayalı farklılıklarının durumu, oyunları ve çeşitli durumlara ilişkin tecrübeleri gibi konuları ele aldıkları görülmektedir.² Alana önemli katkılar sunan Araz, 16. yüzyıl ile 19. yüzyılın başlarına kadarki dönemde çocukluk algısını araştırmıştır. Araştırmacı çalışmasını fetva mecmualarını, terbiye kitaplarını, mahkeme kayıtlarını ve diğer arşiv kaynaklarını kullanarak yürütmüştür.³ Aynı araştırmacı başka bir çalışmasında da 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarına kadar olan dönemdeki çocuk emeğini araştırmıştır.⁴ İlhan, 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasındaki süreçte Osmanlı toplumundaki çocuk algısını tespit etmeye çalışmıştır. Araştırmacı Osmanlı kitap resimlerinde çocukların ve ergenlerin nasıl temsil edildiklerini ve böylece toplumda çocukluk ve ergenlik algılarının yaş, cinsiyet ve toplumsal konuma göre nasıl algılandıklarını ortaya koymayı amaçlamıştır.⁵ Onur, Türkiye'de son iki yüzyılda çocukların günlük hayatı, yetiştirilmeleri, eğitimleri, oyunları gibi konuları hatıra/biyografi kitaplarındaki verilere dayanarak ortaya koymaya çalışmıştır.⁶ Karaca, 1900-1923 yılları arasındaki Türkçe hikâye, roman ve şiirler bağlamında Türk edebiyatındaki çocuk algısını araştırmış, bu eserlerde oluşturulmak istenen millî kimlik inşasını araştırma konusu olarak seçmiştir.⁷ Yılmaz ise son dönem Müslüman Türk toplumundaki çocukluk algısını ortaya koymak için 1869-1908 yılları arasındaki çocuk dergilerini incelemiştir. Çalışmasında ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya kavramlarının Türkçe çocuk dergilerinde nasıl betimlendiğini araştırmıştır. Araştırmacı dergilerdeki söz konusu kavramları Osmanlı döneminde yazılmış terbiye kitaplarındaki verilerle de karşılaştırmıştır.⁸

¹ Ali Çapar, "Osmanlı Devletinde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler," *Tarihyazını* 3/I (2021): 50.

² Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* (İstanbul: Kitap, 2017), 17-19.

³ Araz, *a.g.e.*, 1 vd.

⁴ Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)* (İstanbul: Kitap, 2020).

⁵ Zehra İlhan, "The Socio-Legal Status And Pictorial Representations Of Children And Adolescents In Early Modern Ottoman Society" (doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2017).

⁶ Bekir Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi* (Ankara: İmge, 2005)

⁷ Şahika Karaca, *Türk Edebiyatında Çocuk – Millî Kimlik İnşası (1900-1923)* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013).

⁸ Eray Yılmaz, "Türkçe çocuk gazetelerinde Osmanlı kimliği (1869-1908) (Ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya)" (doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015).

Bu çalışma ile Osmanlı son dönemindeki çocukluk kavramıyla ilgili araştırmalara katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, Arap harfleriyle yayımlanan ilk Türkçe çocuk dergisi olan *Mümeyyiz* dergisi üzerinde bir inceleme yapılmıştır. Çünkü çocuk yetiştirmeye yönelik yayınların içeriği, ebeveynlerin gerçekten ne yaptığına dair kesin bilgiler içermese de, çocuk yetiştirme çalışmaları için önemli birincil kaynaklar olarak değerlendirilebilir.⁹ Başka bir deyişle yayımlandıkları dönemin sosyal, siyasi, ekonomik ve edebi yapısını yansıtan nitelikleri taşıması yönüyle çocuk dergilerinin sosyal tarih alanındaki araştırmacılar için oldukça önemli bir veri kaynağı olduğu ileri sürülebilir.¹⁰ Bu yaklaşıma uygun olarak çalışmanın konusu *Mümeyyiz* dergisinde ideal ve gerçek¹¹ çocukluk anlayışını ortaya koymaktır. Çalışmanın araştırma soruları ise şunlardır:

- 1- *Mümeyyiz* dergisine göre ideal bir Müslüman Türk çocuğu ne gibi niteliklere sahip olmalıdır?
- 2- *Mümeyyiz* dergisine göre gerçek bir Müslüman Türk çocuğu nasıldır?

Mümeyyiz dergisine göre çocuk ve çocukluk kavramının müstakil olarak daha önce bir araştırmaya konu olmadığı görülmektedir. Yılmaz,¹² çalışmasında Arap harfli ilk Türkçe çocuk dergisi *Mümeyyiz*'den de faydalanmışsa da onun çalışması ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya kavramları çerçevesinde milli kimlik inşasının tespitine yöneliktir. Bu çalışmada ise ideal çocuk, *Mümeyyiz*'de ifade edilen tüm yönleriyle ele alınmaktadır. Çalışmanın özellikle dergideki gerçek çocukluk algısını da ele alması yönüyle Yılmaz'ın çalışmasından ayrıldığı ve bu açıdan ehemmiyet arz ettiği ileri sürülebilir.

Bu çalışma nitel bir araştırma olup durum çalışması desenindedir. Veriler *Mümeyyiz* dergisinden doküman incelemesi yoluyla elde edilmiş ve içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çocuk kavramı üzerinde durulmuş, ikinci bölümde tarihte çocuk ve çocukluk konusuna değinilmiştir. Üçüncü bölümde çocuklara yönelik süreli yayınlar konusuna temas edilmiş, dördüncü ve araştırmanın temelini oluşturan son bölümde ise *Mümeyyiz* adlı Türkçe çocuk dergisine göre Tanzimat dönemi Müslüman Türk toplumunda ideal ve gerçek çocukluk algısı ele alınmıştır. Çalışma sonuç bölümüyle nihayete ermektedir.

1. Çocuk

20 Kasım 1989 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'ye göre on sekiz yaşından küçük her insan çocuk olarak kabul edilir.¹³ Ancak tarih boyunca çocuk kavramı kültürden kültüre, çağdan çağa ve bilimsel yaklaşıma bağlı olarak farklı şekillerde algılanmıştır. Örneğin tıbbın babası olarak bilinen Hipokrat (MÖ 460?-370?) çocukları yedi, on dört ve sonrasına göre sınıflandırmıştır. Bugün de hemen hemen kabul edilen bu

⁹ Abigail J. Stewart, David G. Winter, ve A. David Jones. "Coding Categories for the Study of Child-Rearing from Historical Sources," *The Journal of Interdisciplinary History* 5/IV (1975): 687–701. <https://doi.org/10.2307/202865>.

¹⁰ Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, (İstanbul: Kitabevi, 1999), 214.

¹¹ Bu çalışmada ideal ve gerçek çocukluk terimlerindeki *ideal*, "olması istenen" veya "hedeflenen", "idealize edilen"; *gerçek* ise -bu bağlamdaki idealin zıttı olarak- "olan", "mevcut" anlamlarında kullanılmaktadır.

¹² Yılmaz, *a.g.t.*, 1 vd.

¹³ <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme> erişim 1 Haziran 2023.

sınıflandırmaya göre yedi yaşına kadar olan çocuklar “infans”, on dört yaşına kadar olan çocuklar “puer”, daha büyükler ise “adolescens” olarak adlandırılmaktadır.¹⁴ Hatta çocuğun cinsiyeti de bu yaklaşımların niteliğini etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin İslam kültürüne göre hazırlanmış Mecelle'nin 986. maddesine ve birçok fetva metnine göre insanlar kızlarda dokuz, erkeklerde on iki yaşından (en fazla on beş) sonra çocukluktan çıkılabilmektedir.¹⁵

Tarihsel açıdan bakıldığında yetişkinlerin çocuklara yüklediği rollerin zamanla değişim gösterdiği tespit edilmiştir. Tarih öncesi dönemde zayıf veya engelli çocuklar ölüme terk edilirken, İlk Çağ'da baba çocuğunu köle olarak satabilmektedir. Orta Çağ'da¹⁶ çocuklar "minyatür yetişkin" olarak görülürken Rönesans Dönemi'nden itibaren hümanizm kavramıyla birlikte çocuklar önem kazanmıştır. Ancak 19. yüzyılda sanayi devrimiyle birlikte çocuklar ucuz iş gücü görülüp tehlikeli koşullarda çalıştırılmıştır.¹⁷

Sanayi devrimiyle birlikte çocuklara karşı yapılan kötü muamelelerin artması, çocuk ölümlerinin süregelmesi, insanların çocuklara karşı daha duyarlı olmaya başlaması gibi sebeplerden dolayı çocukların korunması hususunda bazı girişimler olmuştur. Bu girişimlerin evrensel ve resmî bir hüviyet kazanabilmesi 20. yüzyılın başlarını bulmuştur. Diğer bir ifadeyle çocuklar hakkında evrensel çalışmalar ilk olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi, bu alandaki evrensel faaliyetlerin ilkidir. Bunu Çocuk Hakları Bildirisi, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, Çocuğun Korunması ve Esenliğine İlişkin Toplumsal ve Hukuksal İlkeler Bildirisi; Çocuk Mahkemelerinin Yönetimi Hakkında Birleşmiş Milletler Asgari Standart Kuralları (Pekin Kuralları) ve Acil Durumlarda ve Silâhlı Çatışma Halinde Kadınların ve Çocukların Korunmasına İlişkin Bildiri gibi çok sayıda evrensel çalışma takip etmiştir.¹⁸ Bu çabaların modern çağda çocukluk algısının bir ürünü olarak ortaya çıktıklarını söylemek mümkündür.

2. Tarihte Çocuk ve Çocukluk

Antik Çağ'da Aristo olarak tanınan Aristoteles (MÖ 384?-322?), çocukluğu bir “felaket” olarak kabul etmiştir. Ona göre doğru ile yanlış ayırt edilebilme kabiliyetine ulaşamadığından çocuğun erdeme ulaşmasına imkan yoktur. Bu yüzden kendi hâline bırakılmamalıdır. Baba ile çocuk arasındaki ilişki açısından bakıldığında çocuğun herhangi bir hakkından söz edilemez. Çünkü çocuk mutlak olarak babasına bağımlıdır. Çocuk, çocuk olduğundan dolayı herhangi bir değeri hak etmemekle birlikte yetişkin babasına benzeyerek ideal olan yetişkinliğe ulaşabildiği oranda saygınlık kazanabilir.¹⁹ Orta Çağ Batı medeniyeti ise çocuğu ilk günahın sorumlusu “kirli

¹⁴ Kürşat Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 9.

¹⁵ Murat Şimşek, “İslâm Hukuku ve Pozitif Hukuk Açısından Çocukta Ceza Ehliyeti,” *İnsan ve Toplum 2/III* (2012): 139-164; Çapar, *a.g.m.*, 50.

¹⁶ Orta Çağ çocukluğu üzerine hukuki belgeler, tıbbi yazılar ve kilise kronikleri gibi kaynaklara yoğunlaşarak yapılan bir çalışma, çocuğun özel doğasının kırılğan, savunmasız ve naif olarak algılandığını göstermektedir. Araştırmaya göre, bu kaynaklar çocuğun Tanrı'ya ve doğaüstü dünyaya yakınlık potansiyeline sahip olduğunu da desteklemektedir. Jerome Kroll, “The concept of childhood in the Middle Ages,” *Journal of the History of the Behavioral Sciences 13/IV* (1977): 384-393.

¹⁷ Zeynep Erkut, Serap Balcı ve Suzan Yıldız, “Tarihsel süreç içinde çocuk,” *Çocuk ve Medeniyet 2/III* (2017): 17-28.

¹⁸ <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme> erişim 1 Haziran 2023.

¹⁹ Bumin, *a.g.e.*, 20.

yaratık”lar olarak algılamıştır. Çocuklar hakkındaki olumsuz düşüncelerinden dolayı çocuğun dövülmesinin ve çocuğa eziyet edilmesinin gerekli olduğu kabul edilmiştir. Örneğin Aziz Augustinus (354-430) çocukluğu Adem ile Havva’nın günahlarının bir ürünü olarak görmüştür. Ona göre çocuk, kötülük yapamamasından dolayı iyidir. Başka bir deyişle fiziksel imkansızlığından dolayı iyi olmak zorundadır. Çocuğun kendi isteğiyle kaçındığı bir kötülük yoktur. Bu durum çocuğu masum yapmaz. Bu yüzden çocuk katı bir disiplinle eğitilmelidir.²⁰

Batı dünyasında J. J. Rousseau (1712-1778) ve J. Locke (1632-1704) gibi Aydınlanma Dönemi filozofları çocuğa karşı bu bakış açısının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Rousseau, çocuğu saf, bozulmamış ve doğal olarak yetişkinlerden farklı özgün bir değer olarak görmüş; Locke ise çocuğun zihnini boş levha (tabula rasa) olarak niteleyerek zimni olarak çocuğun masumiyetini savunmuştur.²¹ Ayrıca Rousseau ve Locke’dan yüzyıllarca önce Orta Çağ İslam âlimlerinden Gazzâlî (ö. 1111) de benzer görüşler ileri sürmüştür. Âlim, meşhur *İhyâu Ulumu’ d-din* adlı eserinin 3. cildinde çocuk terbiyesine ait müstakil bir alt bölüme yer vermiştir. Gazzâlî çocuğun kalbini - tıpkı Locke’de olduğu gibi- “boş bir cevher” olarak görmüştür. Benzer fikirlerini *Kimya-yı Saadet* adlı eserinde de tekrarlayan Gazzâlî, eserinde çocuğun kalbini kıymetli cevher, her şekli alabilen mum ve temiz bir toprağa benzetir. Gazzâlî’ye göre çocuğa hangi eğitim verilirse çocuk o eğitim doğrultusunda gelişimini sürdürecektir. Bu süreçte ebeveyn ve öğretmenlerin rolü doğal olarak önemli ve etkilidir.²²

Batı toplumlarında çocukluk anlayışının değişmesinde Rousseau’nun önemli katkısı sayesinde 18. yüzyılı bir dönüm noktası olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Başka bir deyişle çocuğun ilk günahın sembolü değil, doğal olarak “iyi” olarak görülmesi Rousseau’nun önünü açtığı 18. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kalan bir mirastır.²³ Bu dönemden itibaren geleneksel çocukluk anlayışı, yerini çocuğun sevgiye değer bir saflığa sahip olmasına bırakmıştır. Bu döneme kadar çocuklara özel kıyafetler söz konusu değilken bu dönem çocuk kıyafetlerinde çocuklara uygun olmayan -örneğin “korse”ler- terk edilerek bunların çocuklara uygun olmasına özen gösterilmiştir. Çocuklara uygun olma yaklaşımı, çocuğun sosyal veya psikolojik alanlardaki algılanışlarına ve dolayısıyla yaşayışlarına da yansımaya başlamıştır.²⁴ Bu anlayış, Rönesans (Yeniden Doğuş) ile birlikte değişmeye başlamışsa da etkisini Aydınlanma Çağı’na kadar sürdürmüştür.²⁵ Başka bir deyişle Fransız İhtilali’nden (1789) sonra ortaya çıkan çekirdek ailede çocuğun duygusal değeri artmış ve çocuklarına duygusal bağlarla bağlı ebeveynler ortaya çıkmıştır. Bu tür ebeveynlik çocukları dış dünyadan soyutlamış ve sadece kendi ebeveynleri ile sınırlı olmak üzere yetişkinlerle temasına izin verilmiştir. Çünkü bu anlayıştaki çocukluk, sevilmesi ve aynı zamanda dış dünyadaki kötülüklerden korunması gereken bireylerdir. Ayrıca, Kemal İnal’in de tespit ettiği gibi, bu anlayıştaki çocukluk eğitim, oyuncak, okul, edebiyat, kurs ve tiyatro gibi çeşitli etkinliklerin hüküm sürdüğü alanlarda bir yandan büyük fırsatlara sahip olabilirken diğer yandan da birer tüketim objesi olarak nesneleştirildiği için değersizleştirilmiştir. Kapitalist sistemin etkisiyle çocukların genetik özellikleri, zekâ seviyeleri, algısal yeterlilikleri gibi bilişsel ve duyuşsal özellikleri çeşitli testler ve

²⁰ Bumin, *a.g.e.*, 21.

²¹ Karaca, *a.g.e.*, 23.

²² Hasan Mahmud Çamdibi ve Emine Keskiner, “Gazzâlî’ye Göre Çocuk Eğitimi, 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî”, *Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 7-9 Ekim 2011).

https://isamveri.org/pdfdrq/G00047/2012/2012_CAMDIBIH_KESKINERE.pdf erişim 1 Haziran 2023.

²³ Bumin, *a.g.e.*, 9.

²⁴ Bumin, *a.g.e.*, 44-48.

²⁵ Bumin, *a.g.e.*, 22.

gözlemlerle somutlaştırılıp yetişkinlerin onlar için uygun gördüğü hayatı yaşayamaya zorlanmışlardır.²⁶ Buna göre modern dönemdeki çocukluk, geleneksel çocukluk anlayışından farklı olarak ana-babaya bağımlı küçük yetişkinler olarak algılanmış ve birer yatırım nesnesine dönüştürülmüştür.²⁷

Çocuk(luk) kavramı üzerine yapılan çalışmalara göz atılacak olursa bu kavram hakkında yapılan modern çalışmaların daha çok Batı toplumlarına yönelik olduğu ve ancak bir yüz yıl kadar geriye gittiği görülür. Bu alandaki ilk çalışmalardan biri Payne (1916) tarafından yapılmıştır.²⁸ Ancak Ariès'in 1960'ta Fransızca yazdığı ve 1962'de İngilizceye çevirilen *Centuries of Childhood – A Social History of Family*²⁹ adlı eseri bu alanda önemli bir köşe taşı kabul edilmektedir. Ariès, çocukluk kavramının Ortaçağ'da bulunmadığını, bu kavramın 17. yüzyıldan sonra ortaya çıktığını iddia etmiştir.³⁰ Bu iddia, modern zamanlarda çocukluk kavramına yönelik çalışmaların artmasını sağlamış ve oldukça ilgi çekmiştir. Ariès'in en temel hipotezi, toplumlarda 17. yüzyıla kadar ayrı bir çocukluk kavramının bulunmayışıdır. Araştırmacıya göre Orta Çağ'da ayrı bir "çocukluk duygusu" eksiktir. Bu bakış açısının bir gereği olarak çocuklara mahsus kıyafetler, yiyecekler, oyunlar ve oyuncaklar mevcut değildir. Yedi yaşına kadar bebek kabul edilen çocuklar sonra birden bire yetişkinlerin dünyasına dahil olmaktadır. Başka bir deyişle çocuklar Orta Çağ'daki anlayışta "minyatür yetişkinler" olarak kabul edilmekteydiler. Hatta bu dönemde -dilbilimsel terimlerle söylenecek olursa- çocuk göndergesini karşılayacak dilsel göstergeler bulunmamaktadır. Araştırmacı, önceki çağlarda bulunan çocukluk kavramının Orta Çağ'da unutulduğunu, bu kavramın ancak 1600'lü yıllardan sonra yeniden hatırlanmaya başladığını ileri sürmektedir. Ariès'in iddiaları günümüze kadar etkisini sürdürmüştü³¹ de birçok eleştiriye de maruz kalmıştır. Ariès'i eleştirenlerin en önemli gerekçelerinden biri, her çağda farklı anlayışlara sahip de olsa bir çocukluk algısının bulunmuş olmasıdır.³² Ariès'in Orta Çağ sanatında çocuk resmine yer verilmeyişini o dönemde çocukluk algısının olmadığı şeklinde yorumlaması,³³ kaynaklarının sadece dinî içerikli basılı ve resimli malzemeyle sınırlı olması, kronolojik boşluklar içermesi, yorumlarını şimdiki zaman bakış açısına göre yapması gibi açılardan eleştirildiği görülmektedir. Bu yaklaşımın esasen

²⁶ Karaca, *a.g.e.*, 23-26.

²⁷ Karaca, *a.g.e.*, 23-26.

²⁸ George Henry Payne, *The Child in Human Progress*. (G. P. Putnam's Sons: New York and London: The Knickerbocker Press, 1916).

²⁹ Philippe Ariès, *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life* (Translator Robert Baldick), (New York: Alfred A. Knopf, 1962). Bu kitabın incelenmesi ve eleştirisi için bk. Mine Tan, "Çağlar boyunca çocukluk," *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 22/1 (1989): 71-88; Anastasia Ulanowicz, "Philippe Ariès, *Centuries of Childhood—A Social History of Family Life*". <https://www.representingchildhood.pitt.edu/pdf/aries.pdf> erişim 1 Haziran 2023.

³⁰ Karaca'nın belirttiğine göre kız çocukluğu ile erkek çocukluğunun ortaya çıkışı da aynı anda olmamış, önce erkek çocukluk, arkasından kız çocukluk sınıfı ortaya çıkmıştır. Karaca, *a.g.e.*, 19.

³¹ Örnek olarak bk. Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998); Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012). Ancak yeteri kadar veri olmamasına rağmen bu yaklaşımın Tanzimat öncesi Osmanlı toplumu için de doğru olduğunu kabul eden bu tür çalışmalar Araz tarafından tenkit edilmiştir. Araz, sınırlı da olsa eldeki fetva mecmualarıyla mahkeme kayıtlarına bakılarak Osmanlı toplumunun çocuklar hakkında zengin bir birikime sahip olduklarını, çocukların yetişkinlerden farklı olduklarının şuurunda oldukları için ihtiyaçlarının da farklılık gösterdiğini çok iyi bildiklerini belirtmektedir. Bk. Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* (İstanbul: Kitap, 2017), 22.

³² Ulanowicz, *a.g.m.*, 1-7

³³ Heywood (2003)'ten akt. Bekir Onur, *a.g.e.*, 27.

her zaman var olan çocukluk kavramının, dönemsel farklar gösteren çocukluk anlayışının farkına varılmasını engellediği ileri sürülmüştür.³⁴ Nitekim İlk Çağ uygarlıklarından Sümerler’de çocuğun durumu şu şekilde ifade edilmektedir:

“Sümerde, çocuk toplumun değerli bir varlığıydı. Her şeyden önce Sümerlinin soyunu devam ettirebilmesi için çocuk sahibi olması gerekiyordu. Hatta çocuk ailenin kuruluş amacıydı. Sümerler evlenerek çocuk sahibi olmak istemekteydiler. Ataerkil bir aile yapısına dayanan Sümer toplumunda kadının itibarının artması için çocuğu olması gerekiyordu. (...) Sümerde aile ortamının oluşabilmesi için, çocuğa gereksinim duyulmaktaydı. Anne ve babanın çocuk sahibi olması son derece önemliydi. Hatta çok sayıda çocuğa sahip olma Sümerlinin mutluluğunu daha da arttırıyordu.”³⁵

Hakkındaki ciddi eleştirilere rağmen³⁶ Ariès’in çalışması, en azından çocukluk kavramının daha önceki yüzyıllardan farklı algılandığının ayırına varılmasını sağlamış ve çocukluğun toplumdaki topluma, çağdan çağa değişik şekillerde algılanageldiği ile ilgili bir farkındalığın oluşmasına yol açmıştır.³⁷

Daha önce de belirtildiği gibi Ariès’in sözü edilen çalışması ile Batı’da önemli bir dönüm noktası yaşayan çocuk araştırmaları, bundan sonra hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Ancak Batı’da çocukluğun tarihi konusunda kalem oynatan araştırmacılar yöntem açısından farklı bakış açılarına sahip olmuşlardır.³⁸ Bazı araştırmacılar çocukluğun tarihini “çocukluk duygusu, okul hayatı ve aile” kavramları çerçevesinde, bazı araştırmacılar “ebeveyn-çocuk ilişkileri” bağlamında, kimi araştırmacılar “doğum, vaftiz, hastalık, ölüm, aile” gibi unsurlar temelinde, bazı araştırmacılar “doğum, çocuk bakımı, çocuk terk etme, çocuk öldürme, yetim bırakma, yas, eğitim” gibi konular etrafında ele alıp incelemişlerdir.³⁹ Kimi çalışmalar ise bu konuya kadın çalışmaları ekseninde eğilmişlerdir.⁴⁰

Öncelikle çocuk tarihi üzerine yapılan çalışmaların çocukluk kavramının toplumsal anlamını tespit etmek açısından tek başlarına yeterli olamayacağı belirtilmelidir. Esasen çocukla ilgili herhangi bir bilim dalının tek başına yeterli olacağını iddia etmek zordur. Çünkü din, hukuk, psikoloji, sosyoloji, biyoloji gibi bilimlerin her birinin bakış açısı farklı olduğundan bu bilimlerin her birinin kendine göre tanımlamış olduğu bir çocukluk tanımının bulunması doğaldır. Örneğin eğitim tarihçisi çocukluk kavramını sadece eğitim süreci açısından ele alır. Aile tarihçisi ise daha çok aile kurumuna odaklanır. Bu tür araştırmalarda çocuk ve çocukluk, araştırmanın ana hedefi değil, aile kurumunu çözümlene açısından bir araç niteliği taşır. Hâlbuki bu iki örnek üzerinde düşünülecek olursa eğitim sadece çocuklarla sınırlı olmadığı gibi çocuğun hayatı da sadece ailede gerçekleşmez. Okulda, sokakta, arkadaş çevresinde, akraba yanında vb. birçok farklı ortamlarda da yer alır.⁴¹ Bununla birlikte bütün bilimlerin üzerinde uzlaştığı bir çocukluktan bahsedilemeyeceği gibi bütün kültürlerin üzerinde uzlaştığı bir çocukluktan söz etmek de zordur. Hatta aynı kültürün

³⁴ Pollock (1993)’ten akt. Bekir Onur, *a.g.e.*, 28.

³⁵ Nazmiye Mutluay, *İlk Çağda Çocuk (1)* (Ankara: ÜBL Yayınları, 2005), 33-35. Esasen bu anlayış diğer İlk Çağ uygarlıklarında da az çok benzerdir. Bk. Nazmiye Mutluay, *a.g.e.*, 1 vd.

³⁶ Araz, *a.g.e.*, 14-17.

³⁷ Ulanowicz, *a.g.m.*, 1-7

³⁸ Araz, *a.g.e.*, 15-16.

³⁹ Onur, *a.g.e.*, 14.

⁴⁰ Karaca, *a.g.e.*, 11-20.

⁴¹ Tan, *a.g.m.*, 75.

farklı zaman, coğrafya ve şartlarda çocukluk algısının değişebildiğini söylemek mümkündür.⁴² Biyolojik veya psikolojik bireysel farklılıklardan dolayı da kesin bir çocukluk tanımına ulaşmak kolay değildir.

3. Çocuklara Yönelik Süreli Yayınlar

Çocukluk araştırmalarında olduğu gibi çocuklara yönelik süreli yayınların da önce Batı dünyasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kapsamda *Juvenile Magazine* (1788) ve *The Children's Magazine* (1799) dergileri ilk çocuk dergileri arasında sayılabilir. İngiltere'de kısa süre sonra yayınlarını sonlandırmak zorunda kalmalarına rağmen oldukça ün kazanmışlardır. Bunlardan 20-30 yıl sonra yayın hayatına başlayan *The Child's Companion* (1824) yüz yıla yakın yayın süresi ile oldukça dikkati çekmiştir. Bu dergiden iki yıl sonra (1826 yılında) Amerika'nın Boston şehrinde *The Juvenile Miscellany* adlı çocuk dergisinin yayın hayatına başladığı görülür. Bu dönemlerde Fransa'da da *Le Musée des Familles* ve *Magazine d'Education et de Récréation* adlı dergileri yayımlanmıştır. Bu dergiler dışında İngiltere'de *The Children's Friends*, *Infant's Magazine*, *The Charm*, *The Boy's Own Magazine*, *Aunt Judy's Magazine*, *Boys of England*, *Chatterbox* ve *The Boy's Own Paper*; Amerika Birleşik Devletleri'nde *The Children's Magazine*, *The Child's Friend*, *The Little Pilgrim*, *The Riverside Magazine*, *Our Young Folks*, *Harper's Young People* gibi dergilerin 19. yüzyıl Batı dergiciliğinde öncü rol oynadıkları söylenebilir.⁴³

Türkiye tarihine bakıldığında ilk süreli yayınların 19. yüzyılda (Tanzimat yılları) ortaya çıktığı görülmektedir. Tanzimat ile başlayan Batılılaşmanın sonuçlarından biri olarak ilk süreli yayın, *Vakâyi-i Tıbbiye* adıyla 1849 yılında yayın hayatına başlamıştır. Toplumsal değişimlerin bir belirtisi olarak kadın ve çocuklara yönelik ilk süreli yayınların ortaya çıkması ise 1860'lı yılların sonunu bulmuştur. İlk kadın dergisi *Terakki* ile ilk çocuk dergisi *Mümeyyiz* aynı yıl (1869) yayın hayatına başlamıştır. *Mümeyyiz*'i tek sayıdan oluşan *Hazine-i Etfâl* (1873), altı sayıdan ibaret *Sadakat* (1875), on altı sayı yayımlanmış *Etfâl* (1875), kırk bir sayıya ulaşmış *Ayine* (1875), on üç sayıdan oluşan *Arkadaş* (1876) gibi dergiler takip etmiştir. Şu anki bilgilere göre 1927 yılına kadar yayımlanmış çocuk dergilerinin sayısı ellidir.⁴⁴

Çocuklara yönelik hazırlanan süreli yayınlar (gazete veya dergiler), ders kitaplarının çocukların tüm ihtiyaçlarını karşılayamamasından dolayı ortaya çıkmıştır. Bu tür süreli yayınlar, ders kitaplarının güncel olayları geriden takip etmek zorunda olmasından dolayı ders kitaplarında yer almayan güncel olaylar ve gerçeklerin çocuklara ulaştırılmasında önemli rol oynarlar. Böylece bu tür yayınlar çocukların ihtiyaç duydukları güncel olaylardan haberdar olmalarını sağladıkları gibi verdikleri bilgiler ile de onların bilgi ve kültür bakımından gelişmesine katkı sağlayabilirler. Bu yayınlar çeşitli konulara değinen yazıları, ilgi çekici görsel içerikleri vb. aracılığıyla çocukların bilgilerinin daha da zenginleşmesini, öğrenmelerini kolaylaştırmaları ve öğrendiklerinin daha kalıcı hâle gelmesini, hatta belli alanlarda derinlemesine bilgi sahibi olmalarını kolaylaştırır.⁴⁵ Özellikle bilim, teknik, edebiyat, tarih gibi belli bir alanda daha da yoğun bir yayın hayatına sahip olan dergilerin bu açıdan farklı bir yönü vardır.

⁴² Çapar, a.g.m., 1 vd.

⁴³ A. Ferhan Oğuzkan, "Dünya Çocuk Edebiyatının Ana Çizgileri", *Çocuk Edebiyatı Yıllığı*, (İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987), 25-27'den akt. Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, (İstanbul: Kitabevi, 1999), 15-16.

⁴⁴ Okay, a.g.e., 1 vd.

⁴⁵ A. Ferhan Oğuzkan, *Çocuk Edebiyatı*, (Ankara: Anı, 2001), 337-338.

Sürelî yayınların okunması ve sürelî yayınlara erişim çocuklar açısından kitaba kıyasla daha kolay ve daha zevklidir. Bu yüzden çocukların kitaplara göre sürelî yayınlara daha çok rağbet gösterdikleri bilinmektedir.⁴⁶ Kitaplarla karşılaştırıldığında sürelî yayınların daha ilginç ve eğlenceli metinlerden oluşması, herhangi bir sınav, okul, ders vb. kaygısı olmaksızın okunabilmesi ve genellikle ilgi çekici görselleri içermesi, dergiye yazılarını, resimlerini veya fotoğraflarını gönderebiliyor olmaları gibi çeşitli sebepler de çocukların sürelî yayınlara olan ilgisini artırmış olmalıdır.

4. *Mümeyyiz Çocuk Dergisi*

Mümeyyiz, bilinen Arap harfli ilk Türkçe çocuk dergisidir.⁴⁷ *Mümeyyiz* adlı dergi, aynı adla yayınlanmış bir gazetenin haftalık ekidir.⁴⁸ Bu gazete 1869 yılında İstanbul'da Sıdkı Efendi tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Cuma ve Pazar günleri dışında her gün yayımlanan siyasi bir gazete olan *Mümeyyiz* gazetesi, daha çok Fransa'da 1870 Savaşı olarak anılan Fransa-Prusya savaşı ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Gazete iki buçuk ay sonra çocuklar için haftalık bir ek çıkarması yönüyle öne çıkmıştır. Çocukların ilgisini çekmek amacıyla renkli kâğıtlara basılmıştır. Son sayısındaki "Mâba'di var" (Devamı var) şeklindeki ifadede⁴⁹ derginin plansız bir şekilde sonlandığı anlaşılmaktadır.

Araştırmacılara göre Osmanlı döneminde Müslüman Türk çocukları için hazırlanan ilk dergi olan *Mümeyyiz*'in hedef kitlesi, ilköğretim çağındaki çocuklardır.⁵⁰ Ancak dergideki okuyucu mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla okuyucularının 10-17 yaş aralığındaki çocuk ve gençlerden oluştuğu söylenebilir. Nitekim dergide *çocuklar* yanında *gençler* kelimesi de hitap ifadesi olarak kullanılmaktadır.⁵¹

Derginin ilk sayısı 15 Teşrin-i Evvel 1869'da (Hicrî 9 Recep 1286), son sayısı ise 14 Teşrin-i Evvel 1870'de (Hicrî 19 Recep 1287) yayımlanmıştır. Toplam 49 sayıdan oluşmaktadır.⁵² Bu bağlamda, Tanzimat döneminde çıkarılan dergiler arasında en uzun süre yayında kalan dergi olarak öne çıkmaktadır. Derginin başlığının altında "Çocuklar için gazetedir."⁵³ ifadesi bulunmaktadır.

⁴⁶ Okay, *a.g.e.*, 15.

⁴⁷ Osmanlı'nın son döneminde özellikle Amerikan misyonerlerince yayımlanmış Ermeni harfli Türkçe ve Yunan harfli Türkçe çocuk dergilerinin başlangıcı *Mümeyyiz*'den daha öncedir. Bu yüzden *Mümeyyiz* dergisi için Türkçe ilk çocuk dergisi yerine Arap harfli ilk Türkçe çocuk dergisi demek daha doğru olacaktır. Bk. Hayrullah Kahya, "İlk Türkçe Çocuk Dergilerinden Biri: Angeliatoros Çocuklar İçün." *Turkophone* 9/III (2022): 111-128.

⁴⁸ Derginin transkripsiyonlu metni için bk. Şeyma Yaşar, "İlk Çocuk Dergilerinden *Mümeyyiz*" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001); Yakup Arslan, "Mümeyyiz Dergisi'ndeki Dini Motiflerin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi" (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2007). Dergi üzerine yapılan kapsamlı bir inceleme için bk. Belkıs Ulusoy Nalçioğlu, *Mümeyyiz Türkçe İlk Çocuk Gazetesi (1869-1870)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2006).

⁴⁹ Yaşar, *a.g.t.*, 13-14.

⁵⁰ Yavuz Bayram, "Türk Edebiyatının İlk Çocuk Dergisi: *Mümeyyiz* (1869- 1870)" *Hece, Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, 9/104-105 (2005): 484-500.

⁵¹ Dergidenin okuyucu mektuplarında kullanılan dil, üslup ve konu kapsamı gibi özelliklerden dolayı bu mektupların en azından bazılarının yayıncı tarafından üretildiği izlenimi oluşmuştur. Bu bakış açısıyla bu konuda daha detaylı araştırma ve incelemelerin yapılması konunun aydınlatılmasını kolaylaştıracaktır kanaatindeyiz.

⁵² 17. sayısında mükerrer sayı ile özel bir sayı daha çıkarılmıştır. Ancak özel sayı da 17. sayı olarak adlandırılmıştır Bk. Bayram, *a.g.m.*, 484-500. Buna göre derginin toplam 50 sayıdan oluştuğu da söylenebilir.

⁵³ Derginin başında gazete terimi ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir. Buna göre bazı gazetelerin haber niteliği taşıdığı, bazılarının da *Mümeyyiz*'deki gibi eğitici niteliklere sahip olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla o dönem için bu anlamda kullanılan *gazete* teriminin bugünkü anlamda *dergi* terimini karşıladığı açıktır.

Ardından gelen satırda, derginin sayısı ve tarihi miladî, hicrî ve Rumi takvimlerle belirtilmektedir. Bu bölümde, derginin yayın günü, çıkış yeri, fiyatı ve amacına dair kısa bilgiler sunulmaktadır. Derginin naşiri Sıdkı Efendi'dir. Yazar kadrosu ise Tevfik, Emîn, Ahmed Fâik, Rıfat Efendi ve Süleyman Fâik gibi isimlerden oluşmaktadır. Derginin fiziksel özellikleri 215 mm x 290 mm boyutlarındadır ve yazılar iki sütün hâlinde 148 mm x 243 mm ebadında bir çerçeveye yerleştirilmiştir. Toplamda 41 sayı 4 sayfa, 8 sayı ise 8 sayfa olarak yayınlanmıştır. Dergi toplamda 244 sayfadan oluşmaktadır.⁵⁴

Dergide hikâyelere, kıssadan hisseler, eğitici ve öğretici çeşitli yazılara, öğüt içeren metinlere, çeşitli haberlere, okuyucu mektuplarına, bilmecelere, nüktelere ve ilânlarla yer verilmiştir.⁵⁵ Bayram, dergideki metinleri on bir başlık altında toplamış ve bunları içerik açısından şu şekilde sınıflandırmıştır: “Gazeteye ilgili notlar, duyurular, haberler; zekâ soruları ve cevapları; haber metinleri; reklâm ve duyurular; latifeler; mektuplar (varakalar); hikâyeler; fabl ve masallar; nasihat ve uyarı metinleri; ansiklopedik metinler; ahlakî metinler; öğretici metinler.”⁵⁶

5. *Mümeyyiz*'e Göre İdeal Çocuk(luk)

Dergide insanın hem dünya hem de âhîret mutluluğunu sağlayacak çeşitli davranışlar altında Allah'a ibadet, Hz. Peygambere ta'zim, padişaha, öğretmene ve ebeveyne itaat, akrabaya yakınlık, çalışmanın önemi, temizlik, fakirlere yardım etmek ve kötü alışkanlıklardan kaçınmak gibi konular ele alınmaktadır. Dergi, ağırlıklı olarak ahlakî metinlere odaklanmıştır.⁵⁷

Mümeyyiz'e göre çocukluk, insanın ruhen ve bedenen en önemli çağıdır. İnsanın hayattaki başarısını ya da başarısızlığını çocukluk çağında aldığı eğitime borçludur. Bu düşüncelerden hareketle derginin çıkarılış amacı *Maksûd* başlıklı yazıda şu şekilde ifade edilmektedir:⁵⁸

“Bu hâlde maksûdumuz ancak birinci derecede müstehakk-ı hizmet olan çocuklara haftada bir def'a yani Cuma günleri işbu gazeteyi çıkarmak ve hüsn-i ahlak ve terbiyeye ve tahsîl-i maârif ve kemâlât-ı insâniyeye dâir büyüklerimizin te'lifâtlarında gördüğümüz bahisleri çocukların anlayabileceği ibârelerle yazmaktır.”⁵⁹

Buna göre dergi, çocukları öncelikli olarak hizmet edilecek bireyler olarak görmektedir. Dergi çocukların güzel ahlaklı, iyi eğitilmiş, bilgili ve erdemli bireyler olarak yetişmelerini sağlamak amacıyla çocukların anlayışına uygun bir dille çıkarılacağını belirtmektedir. Kaynak olarak *büyüklerimiz* olarak tarif ettiği toplumda genel kabul görmüş eserlerin seçileceğini de vurgulamıştır.⁶⁰ Dergi, birinci sayısının ikinci sayfasında⁶¹ dergide çocukların neler yapmaları, okula nasıl gitmeleri, derse nasıl çalışmaları, nasıl okuyup yazmaları, ebeveynlerine ve öğretmenlerine nasıl itaat etmeleri gerektiğinin ele alınacağını, ayrıca evrensel değerlerin neler

⁵⁴ Bayram, *a.g.m.*, 484-500.

⁵⁵ Yaşar, *a.g.t.*, 1 vd.

⁵⁶ Bayram, *a.g.m.*, 484-500.

⁵⁷ Arslan, *a.g.t.*, 19.

⁵⁸ Bu çalışmada *Mümeyyiz*'den yapılan alıntılar için Yaşar'ın (2001) çalışmasından faydalanılmıştır.

⁵⁹ Yaşar, *a.g.t.*, 22.

⁶⁰ Ancak dergide daha çok Arapça alıntılara yer verilmiştir. Bu durum, *Mümeyyiz* yazarlarının Arap kültürüne daha yakın olduğunu düşündürmektedir. Nitekim dergi, şiir bahsinde Türk ve Fars şiirlerini şiir saymamakta ama eğitici nitelikler taşıdığı için Arap şiirini övmektedir.

⁶¹ Yaşar, *a.g.t.*, 23.

olduğunu, bu değerlere göre hangi davranışların uygun, hangi davranışların da uygun olmadığı gibi konularda bilgi verileceğini ifade etmektedir.

Bu kapsamda derginin ilk sayısındaki bir hikâye oldukça ilgi çekicidir. Bu hikâyede ünlü Abbasi halifesi Harun Reşid'in (786-809) oğlunun eğitimi için hocasına verdiği talimata yer verilmiştir:

“İşte ben pâdişâh olduğum hâlde oğlumu okutmak için sana teslim ediyorum. Göreyim seni... Öyle şehzâde demeyip kendini saydırmalı ve sana itaat ettirmelisin. Oğluma evvelâ Kur'ân okut ve ta'rîf-i tevârih ve ahbâr ve ta'lîm-i eş'âr et ve sünneti öğret ve lâkırdının önünü ve sonunu bildir ve vakitsiz ve münâsebetsiz gülmekten men eyle ve yanına kendisinden yaşça ve ilimce büyük olan adamlar geldiği vakit onlara riâyet ve hürmet eylemeye alıştırt ve bir saat boşuna vakit geçirmeyip her zaman faydalı bir şey öğretmeye çabala.”⁶²

Bu pasaja göre ideal bir çocuk, öğretmenlerine itaat etmeli, Kur'ân-ı Kerimi, tarihi, Hz. Peygamberin sünnetini, şiiri, görgü kurallarını öğrenmeli, büyüklerine saygı göstermeli, zamanını faydalı meşgalelerle değerlendirmelidir.

Derginin başka bir yerinde ise edinilmesi gereken huylar ile kaçınılması gereken alışkanlıklar şu şekilde sıralanmıştır:

“Bilinmesi lâzım olan huyların başlıcaları: Cenâb-ı Hakk'a ibâdet, Peygamberimize ta'zîm, pâdişâha itâat, hocaya inkiyâd ve hürmet, ana babaya riâyet, sadâkat, kanâat, hüsn-i kârîn, sehâvet, hıfz-ı sıhhat, muâvenet, ülfet ve ünsiyet, edep ve terbiyet, hukûk-ı uhuvvet ve hamiyet, riâyet-i hukuk-ı ülfet, vikâye-i ırz ve nâmus...”

“Korkmak ve kaçınmak ve terk etmek lâzım olan kötü huyların başlıcaları: Yalancılık, ikiyüzlülük, gıybet, ziyankârlık, münâfıklık, enâniyet, haset, hilekârlık, arsızlık, bed-zebânlık, hırsızlık, ağzı gevşeklik, hakâret, gazez ve kin ve nefsâniyet-i acele, buhl, hiyânet...”⁶³

Derginin ileriki sayfalarında ve sonraki sayılarında bu pasajdaki konular numaralandırılarak teker teker ele alınıp açıklanmıştır. Bunlar *Mümeyyiz*'in ideal çocuk algısını yansıtması açısından önemlidir.

Dergiye göre ideal çocuk verdiği nimetlere karşılık olarak Allah'a kulluk etmelidir. Kulluk ise Allah'ın emir ve yasaklarına uymak demektir. Allah'a kulluk yapanlar dünyada da âhirette de refah bulur. Dergi aksi davranışlarda bulunanların her iki dünyada da zarar göreceğini belirtmiştir.⁶⁴ Bu konuyla ilgili olarak da en başta Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmelidir. Çünkü *Mümeyyiz*'e göre çocukluk zamanı Kur'an okumayı öğrenmek için ideal bir çağdır. Metinde, çocukların küçük yaşta okudukları şeyleri iyi ezberledikleri ve unutmadıkları vurgulanmaktadır. Bu nedenle, küçüklük ve çocukluk dönemi, bireyin en büyük fırsat zamanıdır. Bu dönemde, çocuklara Kur'ân-ı Şerîf okutulur, böylece çocuk büyüdüğünde okuma isteği olmasa bile en azından Kur'ân'ı öğrenmiş olur. Metinde, öğrencilere hocalarının öğrettikleri konuları güzelce çalışıp ezberlemeleri ve arkadaşlarından geri kalmamaları gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁵

⁶² Yaşar, *a.g.t.*, 24.

⁶³ Yaşar, *a.g.t.*, 37.

⁶⁴ Yaşar, *a.g.t.*, 41.

⁶⁵ Yaşar, *a.g.t.*, 24.

Bu kapsamda ideal çocuğun dinine düşkün olmasının beklendiği ifade edilmiştir. Dinin kurallarına uymak insanı her iki dünyada da hayırlı bir kimse yapar. Dinine karşı umursamazlık gösterenler başkalarını da umarsamaz, onlara iyilik yapmayı düşünmezler. Bu yüzden ideal çocuğun dinine uyma konusunda duyarlı olması gerektiği belirtilmiştir.⁶⁶

Dergi, İslâm inancını esas alan bir bakış açısına sahiptir. O yüzden Hz. Peygamber'e saygı göstermek ve sünnetlerini yerine getirmenin vacip olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Dergi, Hz. Peygamber'in davranış ve huylarını içeren sünnetlerin aslında güzel ahlakın ta kendisi olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle yeme içme, uyuma, yürüme, çalışma gibi günlük hayattaki eylemlerin nasıl icra edileceğini bilmek için sünnetlerin öğrenilmesi gereklidir. Ayrıca sünnet bilgisi, ana babaya, akrabaya, komşuya, küçüğe, büyüğe, arkadaşına nasıl davranılması gerektiği gibi konularda da rehberlik eder. Bu sünnetler, iyi eğitimin, güzel terbiyenin ve insan haklarına uygun davranmanın temelini oluşturarak toplumsal düzenin korunmasına katkıda bulunur.⁶⁸ Dergiye göre sünnetler evrensel kabul gören erdemlerin kaynağıdır.

Dergiye göre padişaha itaat etmek gerekir. Bu durumda ideal çocuk padişahın emrettiklerini yapmak ve yasakladıklarından kaçınmalıdır. Bu, Allah tarafından emredilmiştir. Çünkü padişah din ve devletimizin koruyucusudur. Bu yüzden ona dua etmek ve teşekkür etmek bir borçtur.

Mümeyyiz'e göre ideal çocuk öğretmenin uyarı ve yönlendirmeleri dikkate almalı, kayıtsız şartsız ona teslim olmalıdır. Öğretmene itaat etmemenin yaptırımları arasında dinî argümanların kullanılması dikkat çekmektedir. Öğretmene itaat, onun öğütlerine uymak ve söylediklerini akılda tutmak anlamına gelir. Bu şekilde çocuklar, doğru yönlendirilip eğitildiklerinde mutlu olacak, okuma, yazma ve terbiye kazanacaklardır. Çocukların öğretmenlerine itaat etmemesi durumunda ise okuma yazma yetenekleri gelişemez, edep kuralları öğrenemezler ve dünya ve ahirette kötü durumda olurlar. Bunlar Allah ve insanlar tarafından sevilmezler, cahil ve ahmak bir duruma düşerler. Bu nedenle, öğretmenin sözlerine itaat etmek, öğretmenin öğrettiklerini öğrenmek, öğütlerine uymak anlamına gelir ve bu prensiplere uymayan bir çocuğun toplumda saygı görmesi zordur.⁶⁹ Ayrıca öğretmenin hakkı ana baba hakkından önce geldiği için öğretmene saygıda kusur etmek doğru değildir. Öğretmenin duası da bedduası da etkilidir. Bu yüzden öğretmenlere karşı yaramazlık yaparak, dikbaşlı davranarak bedduasına uğramaktan korkmak, hayır duasını almaya çalışmak akıllıca olacaktır.⁷⁰

Dergi ideal çocuğun ebeveyninin uyarılarını dikkate alması gerektiğini ileri sürer. Çocuğun ebeveyni tarafından kendisine yöneltilen istekleri -hoşuna gitmese bile- yerine getirmeye çalışması hem bu dünya hem de âhiret mutluluğu için uygun olacaktır. Aksi hâlde hayırsız bir yaşam ve mutsuzluk kaçınılmazdır.⁷¹

Derginin birçok yerinde çalışmanın öneminden ve çalışmaya olan ihtiyaçtan söz edilmektedir. Milletin diğer milletlerden geri kalmasının en önemli nedenlerinden biri yeterince çalışkan

---

⁶⁶ Yaşar, *a.g.t.*, 61.

⁶⁷ Yaşar, *a.g.t.*, 41.

⁶⁸ Yaşar, *a.g.t.*, 26-27.

⁶⁹ Yaşar, *a.g.t.*, 24.

⁷⁰ Yaşar, *a.g.t.*, 42.

⁷¹ Yaşar, *a.g.t.*, 49.

olmamaktır.⁷² Hâlbuki dünyadaki en yüce iş çalışmaktır. Bu yüzden ideal çocuğun çok çalışması gerekir. Zira dünyada çalışmayan hiçbir canlı yoktur.⁷³

Metinde, tarih kitaplarının eski zamanlarda olan olayları anlatan kitaplar olduğu belirtilmiştir. Tarih okuyanların, geçmişteki olayları öğrenerek pek çok tecrübe kazandıkları, daha akıllı ve açık zihinli hale geldikleri ifade edilmektedir. Her şeyi bilmenin ve zengin bir bilgi birikimine sahip olmanın faydalı olduğu ileri sürülmüştür. *Mümeyyiz*'e göre tarih bilmek geçmişte olan olayları doğru bir şekilde kavramak açısından gerekli ve önemlidir. Çünkü tarih bilgisi, eskilerin tecrübelerinden faydalanma imkânı sunar. Ayrıca çocukların daha akıllı davranmaları sağlar ve onların zihinlerinin açılmasına katkıda bulunur. Bu gibi nedenlerden dolayı tarih bilmek faydalıdır.⁷⁴

Dergide, geçmişte Araplar'ın çocuklara mekteplerde beyitler okuttukları ifade edilmektedir. Eski Arap şairlerinin beyitlerini herkesin anlayabileceği bir şekilde söyledikleri ve bu beyitlerde yiğitlik, cömertlik, misafiri sevme, ikram etme, doğruluk gibi güzel insanî özellikleri övdükleri belirtilmektedir. Çocuklara bu beyitleri okutmalarının nedeni, küçük yaşlardan itibaren güzel huyları, kavimlerinin âdetlerini ve bu konudaki sözleri öğrenmelerini sağlamaktır. Şiirin zihni açıcı bir etkisi olduğu ve nasihatlerin, adetlerin beyitlerle ifade edilmesinin ahlakî güzelleştireceği vurgulanarak ideal çocuğun bu gerekçelerle şiir öğrenmesinin gerekli olduğu ileri sürülmektedir.⁷⁵

Dergi, konuşmanın insanı hayvandan ayıran en büyük yetilerden biri olduğunu belirttiikten sonra ideal çocuğun düşünüp taşınmadan konuşmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Nerede, nasıl, ne şekilde ve ne konuşulabileceğinin farkında olunmasını öğüt verir. Her aklına geleni söyleyip yazmanın münasebetsizlik olduğunu ve bu tür münasebetsizlikleri bazen yetişkinlerin de yaptığını ifade etmiştir. Bu kapsamda münasebetsiz ve uygunsuz bir şekilde gülmenin de uygun olmayacağını belirtmiştir.⁷⁶ Ayrıca kötü ve kaba sözden kaçınmak da önemlidir.⁷⁷

Büyüklerle karşı saygılı olunması gerektiğini belirten dergi, büyüklerini sayan, onların öğütlerine kulak verenlerin daha iyi terbiye olunduğunu ifade etmektedir. Büyüklerin yanında uslu duran, sözlerini dinleyen, yaramazlık yapmayan çocukların herkes tarafından sevineceğini ve maşallah denerek takdir edileceklerini belirtmiştir.⁷⁸

Dergi, çocuk iken çok çalışıp faydalı bilgiler öğrenmenin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Masal, efsane, aşk şiiri gibi karın doyurmayacak (!) bilgilerden ziyade coğrafya ve matematik gibi günlük hayatta pratik faydalar sağlayacak bilgilerin öğrenilmesi gerektiğini belirtir. Dergi, çocukluk döneminde iyi bir eğitim almanın gelecekte çocukların kendi geçimlerini sağlamaları açısından çok önemli olduğunu vurgulamıştır.⁷⁹ Ayrıca dergide Hz. Peygamber'in ilgili hadis-i şeriflerine yer verilerek mutlaka ilim ve marifet öğrenmenin gerekli olduğu belirtilmiştir. Ancak derginin ilim ve marifet ile daha ziyade okuma ve yazma becerisinin kazanılması kastedilmektedir.⁸⁰

⁷² Yaşar, *a.g.t.*, 80.

⁷³ Yaşar, *a.g.t.*, 71.

⁷⁴ Yaşar, *a.g.t.*, 24.

⁷⁵ Yaşar, *a.g.t.*, 26.

⁷⁶ Yaşar, *a.g.t.*, 30-31.

⁷⁷ Yaşar, *a.g.t.*, 58.

⁷⁸ Yaşar, *a.g.t.*, 31.

⁷⁹ Yaşar, *a.g.t.*, 31.

⁸⁰ Yaşar, *a.g.t.*, 45.

Dergide sadece erkek çocukların değil kız çocuklarının da bilgi, eğitim ve öğretim konusunda yetiştirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁸¹

Dergi, ideal çocuğun vaktini değerlendirmesi, haylazlıktan kaçınması, uslu ve akıllı olması, kendisini herkese sevdirmesi, cahil kalmaması, iyi eğitim almaya çalışması gibi konularda uyarılmaktadır. Bu konulardaki eksikliklerinin kendisini mahcup edebileceğini belirterek dikkatli olmasını öğütlemiştir. Okuldan kaçmamak,⁸² okul çıkışı sokaklarda kavga etmemek, okuldan çıkarken itişe kakışa çıkmamak, bunun yerine el ele tutuşup güzel sözler söyleyerek düzenli bir şekilde eve gitmek, güzel ahlaklı, tatlı dilli olmak gibi erdemlere uymak daha doğrudur.⁸³ Arkadaşlarıyla iyi geçinmek de oldukça önemlidir.⁸⁴

Bu kapsamda dergi, ideal çocuğun doğruluk ve dürüstlükten ayrılmaması gerektiğini beyan etmektedir. Çünkü yalancılıktan kaçınan ve doğruluktan ayrılmayanlardan diğer insanlar övgüyle söz ederler.⁸⁵ Erdemler açısından kanaatkâr olmak da ideal bir çocuktan beklenen bir husustur. Dergi ideal çocuğun yiyecek, içecek, giyecek gibi konularda sahip olduklarıyla yetinmeye çalışmasının ve nail olduğu nimetlere şükretmesinin doğru olduğunu ileri sürmektedir. Açgözlülük hem etrafındakileri hem de sahibini rezil eden kötü bir huydur.⁸⁶

İdeal çocuk başkalarına iyilikte bulunmayı da kendisinin bir görevi olarak görür. Yaptığı iyilikleri başa kakmadığı gibi kendisine yapılan iyiliklere karşı da nankörlük yapmaz.⁸⁷

Dergi çocukların akranlarından çok etkileneceğini belirterek arkadaş seçiminde dikkatli bulunmanın doğru olacağını ifade eder. Buna göre ideal çocuk iyi insanlarla arkadaşlık kurmalı, kötü insanlardan uzak durmalıdır. Aksi hâlde hem dünyada hem de ahirette zarar görecektir.⁸⁸

Dergi aynı padişahın tebaası ve aynı vatanın evlatları olmak hasebiyle çocukların aralarında din ve ırk gibi ayrımcılık ifade eden yaklaşımlardan uzak durmaları gerektiğini öğütler. Tüm vatandaşların padişahın evlatları olduklarını ve padişahın da bunlar arasında ayırım yapmadığını ileri sürer. Padişah farklı dinden ve milletten insanlara çeşitli devlet görevlerini uygun görmüştür. Bu yüzden ideal çocuk, toplumda bölücü ve ayrımcı yaklaşımlarda bulunmamalıdır.⁸⁹

Dergiye göre cömertlik hem bu dünyada hem de ahirette insana çok hayır kazandıracak bir huydur. İsraf etmemek şartıyla başkalarına bağışta bulunmak ideal çocuğun niteliklerinden biridir. Ancak bu bağışlardan dolayı minnet etmemeye de özen göstermek gerekmektedir.

Sağlıksız bir vücut ile hiçbir iş yapılamayacağından ideal çocuk sağlığını korumak için titizlik göstermelidir. Bunun için terli terli soğuk su içmemek, dondurma yememek, rüzgârda kalmamak gibi hususlara özen göstermek gerekir. Aksi hâlde acı ilaçlar içmeye, doktora gitmeye, yataklara düşmeye mecbur kalır.

---

⁸¹ Yaşar, *a.g.t.*, 76.

⁸² Yaşar, *a.g.t.*, 35.

⁸³ Yaşar, *a.g.t.*, 58.

⁸⁴ Yaşar, *a.g.t.*, 78.

⁸⁵ Yaşar, *a.g.t.*, 49.

⁸⁶ Yaşar, *a.g.t.*, 49.

⁸⁷ Yaşar, *a.g.t.*, 67.

⁸⁸ Yaşar, *a.g.t.*, 58.

⁸⁹ Yaşar, *a.g.t.*, 73. “Osmanlı Çocuklarının Topuna Birden Nasihat” başlıklı bu bölümde yazarın Türkçe bilmeyen (metinde Osmanlıca olarak ifade edilmiştir) Hristiyan ve Yahudi çocuklarını eleştirdiği, Osmanlı padişahın tebaası olmaları hasebiyle öncelikle Türkçe öğrenmelerinin gerektiğini beyan etmesi dikkat çekicidir.

6. *Mümeyyiz'e Göre Gerçek Çocuk(luk)*

Derginin amacı esasen ideal çocukluğu yaratmaktır. Ancak dergi, bu amacını gerekçelendirmek için çocukların gerçek durumlarını da ara sıra söz konusu etmektedir. İlk sayısında dergide çocukların okula gidip ders çalışmaları, okuma yazma öğrenmeleri, ebeveyn ve öğretmenlerine itaat etmeleri, iyi huyları edinip kötü huylardan uzak durmaları gibi konular üzerinde yazılar yazılacağı belirtildikten sonra gelen şu ifadeler gerçek çocukluk algısını göstermesi açısından dikkat çekicidir:

“Eğer siz ‘Biz okumuyor muyuz, mektebe gitmiyor muyuz, çalışmıyor muyuz’ dersiniz size şöyle cevap veririz ki biz sizi görüyoruz. Vâkıa mektebe gidiyorsunuz, cüz’ler ve kitaplar okuyorsunuz ve akşamlara kadar sallana sallana çalışıyorsunuz. Ama biz sâir milletlerin mekteplerini ve çocuklarının güzel güzel mektebe gidip gelmelerini ve mektepte güzel güzel oturup derse çalıştıklarını ve hocalarının karşısında ve herkes birbirinin yanında güzel güzel oturduklarını görüyoruz da sizin mektepteki fırsat buldukça ettiğiniz gürültüleri ve mektepten âzâd olduktan sonraki sokaktaki hâllerinizi beğenmiyoruz.”⁹⁰

Bu pasajda derginin hedef kitlesini oluşturan Müslüman Türk çocuklarının gayrimüslimlerin çocuklarından olumsuz anlamda ayrıştıkları ifade edilmektedir. Müslüman Türk çocukları da gayrimüslimlerin çocukları gibi okula gidip eğitim alıyorsa da okulda ve okul çıkışı sokakta olumsuz davranışlar sergiledikleri için eleştirilmektedir. Pasajın devamında metin yazarı, Müslüman Türk çocuklarını gayrimüslim çocuklarıyla karşılaştırmaya devam ederek gayrimüslim çocuklarının sekiz on yaşlarından itibaren her kitabı okuyabildiklerini, birçok bilgiye sahip olduklarını ancak Müslüman Türk çocuklarının bu açıdan yetersiz kaldıklarını, üstüne üstlük sokak ortasında yaka paça kavga dövüş yaptıklarına şahit olduğunu belirtmektedir.⁹¹

Dergi gerçek çocukluk açısından çoğu zaman Müslüman Türk çocuklarını gayrimüslim (en başta Hristiyan) çocuklarıyla kıyaslamalara yer vermektedir. Bu kapsamda derginin ilerleyen sayfalarında sekiz yaşında ve mahalle mektebine giden bir Hristiyan çocuğun dünyanın kıtaları ve dünyadaki devletler ve milletler hakkında genel bilgiye sahip olduğu belirtilmektedir. Bu çocuklar günlük hayatta lâzım olacak kadar matematik bilgisine de sahiptir. Ayrıca bu çocuklar birkaç yabancı dili de öğrenir ve büyüdükçe daha olgun davranmaya başlarlar. Hâlbuki “bizim çocuklarımız”ın bazıları bu bilgilerden mahrumdur. Topluluk içinde “Van kedisi” gibi vahşi dururlar, söylenen sözü doğru anlamaktan acizdirler, uygun bir şekilde konuşmayı beceremezler. Yazara göre bunun sebebi “bizim çocuklar”ın okula istemeye istemeye gitmeleri, okuma yazma öğrenmeye karşı hevesli olmaları, zamanlarını oyunlarla geçirmeleri ve bu oyunlar esnasında birbirlerine kötü sözler söylemeleridir.⁹²

Okuyucu mektuplarının birinde derginin bu sözünü destekler ifadeye yer verilmiştir. Mektup yazarı öğretmenlerine karşı saygıda kusur göstermediklerini ancak okuma yazma konusundaki

⁹⁰ Yaşar, *a.g.t.*, 23.

⁹¹ Yaşar, *a.g.t.*, 23; 47. Hatta derginin ileriki sayfalarında çocukların bazılarının evden okula gidiyorum diye çıkıp sokaklarda oyuna daldıkları, okuduklarını anlamaya çalışmadıkları, zamanlarını boşa harcadıkları gibi hususlar da ima edilmektedir. Bk. Yaşar, *a.g.t.*, 35.

⁹² Yaşar, *a.g.t.*, 25.

eleştirilerin doğru olduğunu belirtmiştir.⁹³ Dergide Vâlîde Mektebi üçüncü sınıf öğrencisi tarafından bu okuyucu mektubundaki imlâ yanlışlarının düzeltildiği bilgisine yer verilmiştir.⁹⁴

Derginin ileri sayılarında çocukların daha kolay okuyabilmeleri için metinlerin yazımında hareke işaretlerinin kullanılacağına beyan edildiği bir pasajda ise çocuklarının çoğunun bazı kifayetsiz öğretmenlerin yüzünden harekeli *Mızraklı İlmihal*'e mahkûm kaldıkları, bu yüzden harekesiz metinleri okuyamadıkları anlaşılmaktadır.⁹⁵

Çocukların bazıları insana yakışmayacak davranışlar olarak görülen sokaklarda davul çalıp para istemek gibi olumsuz yaklaşımlarda da bulunmaktadır. Dergi, bu tür davranışta bulunanların ebeveynlerinin para cezası ile cezalandırılacağını belirterek bu tür yakışıksız hareketlerin yanlış olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶

Dergi Müslüman Türk çocuklarının büyüklere karşı saygısını yitirmeye başladığını da ifade etmektedir. Dergide eskiden çocukların bir büyük adam görünce korktuklarını, onların yanında terbiyeli bir şekilde önlerine bakarak oturduklarını, onların sözlerini dinlediklerini ve kötü söz söylemedikleri belirtilmektedir. Dergide artık böyle davranan çocukların oldukça azaldığı iddia edilmiştir.⁹⁷

Dergide gerçek çocukluğun genellikle olumsuz nitelikleri söz konusu edilmiştir. Ancak bazı durumlarda takdir edilen çocuklar ve davranışlarına da değinilmiştir. Örneğin dergi matbaasına gelen bir çocuğun başından geçenlere bu kapsamda yer verilmiştir. Söz konusu çocuk yedi yaşında yetim kalmasına rağmen kendi kendini yetiştirmeye çalışmıştır. On bir yaşına geldiğinde ise memleketini terk edip İstanbul'a gelerek Mekteb-i Sultânî'ye burslu olarak girmeye çalışmıştır. Bu amacına ulaşmak için dergi matbaasına gelerek kendisine yardımcı olunmasını rica etmiştir. Dergi bu çocuğun yanında çocuk terbiyesine dair kitaplar taşıdığına dikkat çekerek konuşmalarına göre çocuğun zeki, akıllı ve olgun bir kişiliğe sahip olduğunu anlaşıldığını belirtmiş ve Maarif Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı) bu çocuğun elinden tutulmasının uygun olacağını düşündüklerini belirtmiştir.⁹⁸

Olumlu anlamda başka bir örnek ise kız çocukları hakkındadır. Şehzâde İnâs Rüşdiyesi'nden bir öğretmen, kız çocuklarının ders notlarını dergiye göndermiştir. Bu notlara göre başarılı oldukları anlaşılan kız öğrenciler tebrik edilmiş, eğitimin yalnızca erkekler için değil, kızlar için de önemli olduğu vurgulanmıştır.⁹⁹

1868 yılının Kasım ayında Sultanahmet'te açılan Mekteb-i Sanayi okulu öğrencilerinden de övgüyle bahsedilmektedir. Bu okulun öğrencilerinin hem dışarıdaki terbiyeli davranışları hem de okul içinde aldıkları eğitim ve öğretimin niteliği olumlu bir bakış açısıyla sunulmuştur. Bu okuldaki öğrenciler bir taraftan pozitif ilimler öğrenirken diğer taraftan kendilerine meslek kazandıracak zanaatlar konusunda da eğitilmektedirler. Dergi bu okuldaki öğrencilerin bazılarının önceleri evde veya sokakta davranış bozukluğu gösteren, ebeveynini ve komşularını rahatsız eden çocuklar

⁹³ Yaşar, *a.g.t.*, 26.

⁹⁴ Yaşar, *a.g.t.*, 26. Bu durum bu seviyedeki öğrencilerin imlâ yanlışları yapabildiklerini göstermesi açısından bir veri sunmaktadır.

⁹⁵ Yaşar, *a.g.t.*, 56. Bu durum da çocukların okuma becerilerinin düzeyini göstermesi açısından bir veri sunmaktadır.

⁹⁶ Yaşar, *a.g.t.*, 50.

⁹⁷ Yaşar, *a.g.t.*, 31.

⁹⁸ Yaşar, *a.g.t.*, 32.

⁹⁹ Yaşar, *a.g.t.*, 33-34; 50-51.

olduğunu, ancak bu okuldaki eğitim sayesinde artık örnek birer öğrenciye dönüştüklerini belirtmektedir.¹⁰⁰

1 Eylül 1868 yılında açılan Mekteb-i Sultânî (şimdiki adıyla Galatasaray Lisesi) öğrencilerinden birinin dönemin öğrenci profilini yansıtan bir okuyucu mektubu gerçek çocukluğun tasviri açısından dikkat çekicidir. Bu mektupta Mekteb-i Sultânîye gelene kadar okudukları mahalle mektebi ve rüşdiyelerde sadece biraz hece ve biraz da şekil ve cümle bilgisi (sarf u nahiv) öğrenebildikleri belirtilmektedir. Bu başarısızlığın sebebi olarak öğrencilerin tembelliği, öğretmenlerin ilgisizliği ve okulların düzensizliği olarak gösterilmiştir. Buna karşılık Mekteb-i Sultânîde aldıkları bir yıllık eğitimle Fransızca'yı oldukça ileri bir düzeyde öğrenebildiklerinin ifade edildiği mektupta bu başarıda öğretmenlerin ilgisi ile okuldaki öğrencileri güdülenmeyi temel alan sistemin etkili olduğu iddia edilmiştir.¹⁰¹

Dayaktan Şikâyet başlıklı bir okuyucu mektubunda da bir çocuğun okullardaki dayığı eleştirdiği görülmektedir. Dergi de çocuğun bu eleştirisine hak vermekte ve çocuğu bu yaklaşımından dolayı takdir etmektedir.¹⁰²

Sonuç

Çocukluk kavramı üzerine yapılan çalışmalar modern zamanlarda görülmeye başlanmıştır. Ariès'in çalışmaları bu anlamda bir dönüm noktası oluşturmuştur. Ariès, 17. yüzyıldan önce toplumda bir çocukluk algısı bulunmadığını ileri sürerek bu alandaki araştırmaları ve tartışmaları başlatmıştır. Ancak bu alandaki araştırmaların çoğunluğu Batı toplumlarına odaklanmıştır. Önceleri çocuk önceleri sadece sevilip okşanacak bireyler olarak görülmüştür. Ancak 16-17. yüzyıldan sonra, amaçları disiplinli ve ahlaklı insanlar yetiştirmek olan din adamları, ahlakçılar ve bazı hukukçuların çocuğu korunması ve iyi yetiştirilmesi gereken bireyler olarak algılamaya başlamışlardır.¹⁰³ Osmanlı toplumundaki çocuk algısı üzerine yapılan çalışmalar ise çok daha yeni ve oldukça azdır. Osmanlı toplumundaki çocukluk algısının tespit edilebileceği kaynaklar arasında çocuk dergileri¹⁰⁴ önemli bir yer tutar. Bu yayınlardaki çocukluk algısının tüm çocukları kapsamadığı, daha çok şehirlerde yaşayan orta sınıfa mensup Müslüman Türk çocuklarına odaklandığına dikkat etmek gerekir. Ayrıca bu yayınların devlet tarafından sıkı bir denetime tabi tutulduğu göz önüne alınırsa bu yayınlardaki duygu ve düşüncelerin devletin resmî ideolojisine uygun olduğu da anlaşılır. Bu yayınların yetişkin bakış açısına göre yazıldığı da göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁰⁵

Bu çalışmada Arap harfli ilk Türkçe çocuk dergisi *Mümeyyiz*'e göre ideal ve gerçek çocuk algısının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ancak buradaki çocukluğun birçok din, dil ve kültürel yapıdan oluşan Osmanlı toplumunda çocukluğun derginin hedef kitlesini oluşturan Müslüman Türk çocuğu çerçevesinde ele alındığı hatırlanmalıdır.

İnceleme sonuçları *Mümeyyiz*'e göre ideal bir çocuğun öncelikle İslâm dini açısından dindar olması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu kapsamda ideal çocuk inançlı olmalı, Allah'a ibadet etmeli,

¹⁰⁰ Yaşar, *a.g.t.*, 43.

¹⁰¹ Yaşar, *a.g.t.*, 52 vd.

¹⁰² Yaşar, *a.g.t.*, 58.

¹⁰³ Tan, *a.g.m.*, 78.

¹⁰⁴ Diğer kaynakların bazıları şu şekildedir: fetva mecmuaları, kanunnameler, mahkeme kayıtları, minyatürler, portreler, pendname, terbiye kitapları, anı, hatırat, biyografi, otobiyografi, seyyahların ve misyonerlerin kitapları, oyuncaklar, oyunlar, ninniler, türküler, tekerlemeler, atasözleri ve deyimler Bk. Çapar, *a.g.m.*, 44 vd.

¹⁰⁵ Çapar, *a.g.m.*, 55.

peygambere saygı göstermelidir. Ayrıca padişaha, öğretmene ve ebeveyne de itaat etmelidir. Yine doğruluk, kanaatkârlık, iyi insanlarla arkadaş olma, cömertlik, sağlığına dikkat etme, yardımseverlik, dostluk ve arkadaşlık gibi erdemlere sahip olmalıdır. Eğitilmiş ve ahlaklı olmaya önem vermeli, dostluk ve arkadaşlık hukukunu gözetmelidir. Irz ve namusunu da korumalıdır. Buna karşılık yalancılık, ikiyüzlülük, dedikodu, başkalarına zarar vermek, olduğundan farklı görünmek, böbürlenmek, kıskanmak, kandırmak, utanmazlık, küfürbazlık, hırsızlık, ağzı gevşeklik, alçaklık, kin gütmek, acelecilik, cimrilik ve hainlik gibi kötü huy ve davranışlardan uzak durmak ideal çocukta olması gereken nitelikler arasında yer almaktadır. Bunların hepsinin altında teşvik edici olarak dinî gerekçelerin ileri sürüldüğü dikkati çekmektedir.

Mümeyyiz dergisine göre gerçek çocuk ise okuma ve yazmaya, okula gitmeye, ilim öğrenmeye vb. isteksiz; evde, sokakta ve toplumda nasıl davranacağı konusunda yetersiz; vaktinin çoğunu oyuna ve gezmeye ayırarak boş zamanlarını değerlendirmeyen; büyüklerine karşı saygısını yitirmeye başlamış bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte dergide kendini geliştirmeye çalışan, ilim öğrenmek için memleketini terk eden, çalışkan, terbiyeli ve olgun çocukların da mevcudiyetine de -örnek olması açısından- değinilmiştir. Ayrıca yeni açılan bazı okulların da çocukların eğitimine olumlu anlamda büyük katkıları olmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ancak kanaatimizce dergideki olumsuz niteliklere sahip çocukluk kavramının toplumun genelini yansıttığını söylemek gerçekçi olmayacaktır. Çünkü dergi çocukların daha eğitilmiş bireyler olmasını amaçladığı için daha çok eksiklikler ve kusurlar üzerinde odaklanmış olmalıdır. Ayrıca bir kaynağın verilerine bağlı kalmak da konunun bütün yönleriyle algılanabilmesi için yeterli değildir. Bunun için dönemdeki diğer veri kaynaklarının da incelenmesi gerekir. Böylece Osmanlı son dönemindeki çocukluk algısını daha gerçekçi ve doğru olarak tespit etmek mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Araz, Yahya. *16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. İstanbul: Kitap, 2017.
- Araz, Yahya. *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap, 2020.
- Ariès, Philippe. *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life*. Çev. Robert Baldick. New York: Alfred A. Knopf, 1962.
- Arslan, Yakup. “Mümeyyiz Dergisi’ndeki Dini Motiflerin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi.” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Bayram, Yavuz. “Türk Edebiyatının İlk Çocuk Dergisi: Mümeyyiz (1869- 1870).” *Hece, Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, 9/104-105 (2005): 484-500.
- Bumin, Kürşat. *Batı’da Devlet ve Çocuk*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Çapar, Ali. “Osmanlı Devletinde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler.” *Tarihyazını* 3/1 (2021): 44-68.
- Çamdibi, Hasan Mahmud ve Emine Keskiner, “Gazzâli’ye Göre Çocuk Eğitimi”, *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 7-9 Ekim 2011).

- https://isamveri.org/pdfrg/G00047/2012/2012_CAMDIBIH_KESKINERE.pdf (erişim 01.06.2023)
- Erkut, Zeynep, Serap Balcı ve Suzan Yıldız. “Tarihsel Süreç İçinde Çocuk.” *Çocuk ve Medeniyet* 2/III (2017): 17-28
- <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme> (erişim 01.06.2023)
- İlhan, Zehra. “The Socio-Legal Status and Pictorial Representations of Children and Adolescents in Early Modern Ottoman Society.” Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2017.
- Kahya, Hayrullah. “İlk Türkçe Çocuk Dergilerinden Biri: Angeliaforos Çocuklar İçün.” *Turkophone*, 9/3(2022): 111-128.
- Karaca, Şahika. *Türk Edebiyatında Çocuk – Millî Kimlik İnşası (1900-1923)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Kroll, Jerome. “The Concept of Childhood in the Middle Ages.” *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 13/IV (1977): 384-393.
- Mutluay, Nazmiye. *İlk Çağda Çocuk (1)*. Ankara: ÜBL Yayınları, 2005.
- Oğuzkan, A. Ferhan. “Dünya Çocuk Edebiyatının Ana Çizgileri”, *Çocuk Edebiyatı Yıllığı*. İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987.
- Oğuzkan, A. Ferhan. *Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Anı, 2001.
- Okay, Cüneyd. *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Okay, Cüneyd. *Eski Harfli Çocuk Dergileri*. İstanbul: Kitabevi, 1999.
- Onur, Bekir. *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*. Ankara: İmge, 2005.
- Öztan, Güven Gürkan. *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Payne, George Henry. *The Child in Human Progress*. G. P. Putnam’s Sons: New York and London: The Knickerbocker Press, 1916.
- Stewart, Abigail J., David G. Winter, ve A. David Jones. “Coding Categories for the Study of Child-Rearing from Historical Sources.” *The Journal of Interdisciplinary History* 5/IV (1975): 687–701. <https://doi.org/10.2307/202865>.
- Şimşek, Murat. “İslâm Hukuku ve Pozitif Hukuk Açısından Çocukta Ceza Ehliyeti.” *İnsan ve Toplum* 2/3 (2012): 139-164.
- Tan, Mine. “Çağlar Boyunca Çocukluk.” *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 22/1 (1989): 71-88.
- Ulanowicz, Anastasia. “Philippe Ariès, Centuries of Childhood – A Social History of Family Life.” <https://www.representingchildhood.pitt.edu/pdf/aries.pdf> (erişim 01.06.2023)
- Ulusoy Nalçioğlu, Belkıs. *MümeYYiz Türkçe İlk Çocuk Gazetesi (1869-1870)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2006.

Yaşar, Şeyma. “İlk Çocuk Dergilerinden Mümeyyiz.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Yılmaz, Eray. (2015). “Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908) (Ahlak, İlim, Dil, Tarih Ve Coğrafya).” Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015.

Osmanlı İmparatorluğu ve Vietnam'da Karşılıklı Coğrafya Anlayışları [XVII.-XIX. Yüzyıllar]

The Mutual Geographic Knowledge of the Ottoman Empire and Vietnam [17th–19th Centuries]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Vi An Lu
İstanbul Üniversitesi
luvian2909@gmail.com

Başvuru / Submitted:
30 Mart 2024

Kabul / Accepted:
7 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1461879](https://doi.org/10.21021/osmed.1461879)

Atıf/Citation:

Lu, V. A. "Osmanlı İmparatorluğu ve Vietnam'da Karşılıklı Coğrafya Anlayışları [XVII.-XIX. Yüzyıllar]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 21-37.

Benzerlik / Similarity: 5

Öz

Osmanlıların Vietnam hakkındaki en eski bilgileri, XVII. yüzyılda evrensel kozmografi üzerine yazılmış coğrafi kayıtlardan gelmektedir. "Cihannümâ", "Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmet-i Atlas Minor" ve "Nusretü'l-İslâm ve 's-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor" gibi eserler, bu bilgilere örnek teşkil etmektedir. Bu coğrafi kayıtlarda, Tonkin, Annam, Koşinçin ve Foçin Çina olarak anılan bölgelerle ilgili notlar oldukça kısaydı. Oysa Vietnamlıların Türkiye ve Türkler hakkında sahip oldukları en eski bilgiler, "Tây hành nhât ký" ve "Nhu Tây ký" adlı eserlerde yer almaktadır. Bu coğrafi kayıtlar, Nguyen Hanedanlığı'nın 1863-1864 yılları arasında Fransa ve İspanya'ya gönderilen diplomatik misyonu tarafından derlenmiştir. Bu kayıtlarda Türkiye, "Tu-du-ky" veya "Tu-du-cô" olarak telaffuz edilmekteydi. Tarihi coğrafyaya yaklaşan ve tarihi kaynaklarla birlikte coğrafi kayıtlardan yararlanılan bu makale, XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında Osmanlılar ile Vietnamlılar arasında paylaşılan ortak coğrafi bilgileri incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: coğrafi bilgiler, Foçin Çina, Tu-du-ky, Tây hành nhât ký, Osmanlı-Vietnam ilişkileri

Abstract

The earliest knowledge that the Ottomans had about Vietnam originated from geographical accounts written on universal cosmography in the seventeenth century. Examples include works such as *Cihannümâ*, *Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmet-i Atlas Minor*, and *Nusretü'l-İslâm ve 's-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor*. The notes about Vietnam, referred to as Tonkin, Annam, Cochinchina, and Foçin Çina in these geographical accounts, were all very brief. Conversely, the earliest knowledge that the Vietnamese had about Turkey and the Turks is mentioned in *Tây hành nhât ký* and *Nhu Tây ký*. These geographical accounts were compiled by the diplomatic mission of the Nguyen Dynasty, sent to France and Spain in 1863–1864. In these descriptions, Turkey was pronounced as Tu-du-ky or Tu-du-cô. Approaching historical geography and drawing on related geographical accounts with historical texts, this article aims to investigate the mutual geographic knowledge shared between the Ottomans and Vietnamese during the seventeenth and nineteenth centuries.

Keywords: geographical knowledge, Foçin Çina, Tu-du-ky, Tây hành nhât ký, Ottoman-Vietnam relations

Giriş

Diğer Güneydoğu Asya ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Vietnam'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun 1923'teki çöküşüne kadar Türkiye ile hiçbir resmi ilişkisi veya teması olmamıştır. Özellikle Osmanlı-Açe (Endonezya) ilişkileri, XVI. yüzyıla kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir.¹ Tayland'da ise Osmanlı-Tayland ilişkileri, 1891 yılında Siyam Prensi Damrong Rajanubhab'ın (1862-1943) İstanbul'u ziyaret etmesiyle başlamıştır.² Vietnam ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler, 19 Kasım 1955 tarihinde Türkiye'nin Saygon Hükümeti olarak bilinen Vietnam Cumhuriyeti'ni tanımasıyla başlamıştır.³ Ne yazık ki, bu ilişki sadece yirmi yıl sürmüştür. 1975 yılında Saygon Hükümeti'nin devrilmesiyle birlikte Türkiye dahil tüm ülkelerle ilişkiler sona ermiştir. Daha sonra Türkiye ile Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler, 7 Haziran 1978'de resmen kurulmuştur.⁴ Bu zaman çizelgeleri dikkate alındığında, Türkler ile Vietnamlılar arasındaki ilişkilerin nispeten geç başladığı görülmektedir. Ancak, iki ülke arasındaki coğrafi bilgi ve resmi olmayan temasların kökeni XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılda cihan devleti haline gelmiştir. Erken modern dönemde Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılan en geniş topraklara hükmeden tek devlet olan Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası bir güç olarak dünya düzenine katılmıştır.⁵ Etkisi yalnızca Balkanlar ve Akdeniz'e değil, Hint Okyanusu ve Güneydoğu Asya'ya kadar uzanmıştır. Dolayısıyla, Osmanlıların Vietnam hakkındaki coğrafi bilgileri bu dönemde başlamıştır.

Çin tarihi kaynaklarında, Vietnam genellikle 'güneyde barış' anlamına gelen Annan (安南, An Nam) adıyla anılmaktaydı. Bu terim, ilk kez 679'da Tang Hanedanlığı döneminde (618-907) Vietnam'ın kuzey bölgesinde Annan Koruyuculuğu'nun (安南都護府, Đô hộ phủ An Nam) kurulmasıyla ortaya çıkmıştır.⁶ Daha sonra, Avrupalılar tarafından benimsenen An Nam adı, ilk olarak 1651'de Fransız Cizvit sözlükbilimci Alexandre de Rhodes tarafından yazılan üç dilli bir sözlük olan "*Dictionarium Annamiticum Lusitanum et Latinum*"da (Vietnamca-Portekizce-Latince Sözlüğü, Tờ điển Annam-Bồ-Latin) ortaya çıkmıştır.⁷ Annam tabiri Avrupa kaynaklarında tanındıkça, Osmanlı kayıtlarında da yerini almıştır. Günümüzde Türkiye'de Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Çin porselen koleksiyonuna ait 'Annam Vazosu' olarak bilinen seramik vazo (envanter numarası 15/1850), Osmanlılar ile Vietnamlılar arasındaki etkileşimi yansıtan en eski eserlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu 55 cm yüksekliğindeki seramik vazo, XV. yüzyıla özgü mavi-beyaz renklere sahiptir.⁸ Vazo üzerindeki Çince yazıtlar (大和八年南策州匠人裴氏戲筆, Thái Hòa bát niên, Nam Sách châu, tởng nhân Bui thị hỷ bút), vazunun Thái Hòa döneminin sekizinci yılında (1450) Nam Sach bölgesinde Bui adında bir zanaatkâr tarafından yapıldığını

¹ İsmail Hakkı Göksöy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004), 27-28.

² İsmail Hakkı Kadı ve Onur Yüksel, "Siyam Prensi Damrong'un Paylaşılmayan Fotoğrafi," *Kebikeç* 42 (2016): 95.

³ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA], T.C. Hariciye Vekâleti, 030-01 61/379/12 (19 Kasım 1955).

⁴ "Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti'yle Diplomatik İlişki Kuruldu", *Milliyet Gazetesi*, 2 Haziran 1978, 3.

⁵ Güler Eren, *Osmanlı*, Cilt I (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 12.

⁶ Anonim, *Việt sử lược* [Vietlerin Kısaltılmış Kronikleri] (Hue: Thuan Hoa Yayınevi, 2005), 32. Nguyen Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu, *Khâm định Việt sử thông giám cương mục* [Viet Tarihi'nin Tertip ve Tefsir Edilmiş Metinleri] (Hanoi: Eğitim Yayınevi, 2007), Tb-IV: 18.

⁷ Alexandre de Rhodes, *Dictionarium Annamiticum Lusitanum et Latinum, ope Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*, (Rome: Typis & sumptibus eiusdem Sac. Congreg., 1651).

⁸ Regina Krahl, *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, Vol. II (London: Sotheby's Publication, 1986), 527.

göstermektedir. Thái Hòa, Erken Le Hanedanı'nın (Lê sơ, 1428-1527) üçüncü kralı Le Nhan Tong'un (1442-1459) saltanat adıydı⁹ ve Annam Vazosu'nun yaratılışı Erken Le Hanedanlığı dönemine, yaklaşık olarak 1450 yılına tarihlenmektedir. Annam Vazosu, Vietnam'ın Hai Duong eyaletinin Nam Sach bölgesindeki geleneksel ve ünlü bir porselen üretim köyü olan Chu Dau'dan alınmıştır. Bu vazonun Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl ve ne zaman ulaştığına dair kesin ayrıntılar bilinmemektedir. Ancak 'Baharat Yolu' üzerinden Güneydoğu Asya'ya giden Osmanlı tüccarlarının, bu vazoyu XV. yüzyılda Osmanlı topraklarına geri getirdiği tahmin edilmektedir.¹⁰ Annam Vazosu'nun geliş tarihi ve güzergahı kesin olarak bilinmese de, Türkiye'nin milli hazinesi olarak kabul edilmekte ve Topkapı Sarayı Müzesi'nin porselen koleksiyonunda büyük önem taşımaktadır. Hiç şüphesiz, bu vazo, Vietnam-Osmanlı ilişkisinin en eski ve en önemli kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. XVI. Yüzyılın Sonlarından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Osmanlıların Vietnam'a Dair Bilgileri

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar, Osmanlı coğrafî ve tarihi eserleri, Osmanlı kaynakları, Müslüman tüccarların raporları ve Arapça veya Farsça dillerindeki diğer diğer kaynaklarla desteklenerek, Avrupa kaynaklarından da faydalanıyordu.¹¹ Avrupa kaynaklarına referansla yazılan bu döneme ait bazı Osmanlı coğrafya kayıtlarında, Vietnam'a dair, Avrupa coğrafya kayıtlarına benzer şekilde bahsedilmiştir. XVI.-XVIII. yüzyıllarda, kuzey Vietnam (Đàng Ngoài), genellikle Tonkin (Tonqueen, Tongking, Tunqin veya Tunchim gibi farklı isimlerle) olarak anılırken, güney Vietnam (Đàng Trong) ise Koşinçin (Cochinchina) olarak adlandırılmıştır.¹² Nitekim, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) *Cihannümâ, Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmet-i Atlas Minor* ve Behrâm el-Dimaşki'nin (ö. 1691) *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor* gibi tanınmış bazı Osmanlı coğrafî eserlerinde Vietnam, etkili bir şekilde Tonking ve Koşinçin olarak anılmıştır. Ayrıca Annam, Cezayîr-i Bahrü's-Sîn, Chin u Hind, İndiya Şarkî veya Hind-i Şarkî ve Foçin Çina (muhtemelen Koşinçin'in başka bir adı) gibi yer adları da bazen Vietnam ve topraklarını belirtmek için kullanılmıştır.

Güneydoğu Asya ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Osmanlı kaynaklarında Tonkin, Koşinçin ve Annam'dan oluşan Vietnam veya Çinhindi, yalnızca kısaca ele alınmıştır. Diğer yandan, Endonezya ve Filipinler gibi Güneydoğu Asya ülkeleri daha detaylı bir ilgi görmüştür. XVI. yüzyılda, Seyfi Çelebi'nin (ö. 1590) kısa bir dünya tarihi özetinde Pegu ve Aceh hükümdarları gibi Endonezya'daki konulara yer verilmiştir. Ayrıca Osmanlı amirali Sidi Ali Reis (ö. 1563), *Kitâbü'l-Muhît* adlı eserinde Güneydoğu Asya'ya dair bilgiler sunmuştur.¹³ Seyir haritaları olarak derlenen bu kayıtlarda, iç bölgelere ilişkin ayrıntılar oldukça eksikti. Bu kayıtlarda herhangi bir kasaba veya

⁹ Ngô Sĩ Liên ve Le Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu, *Đại Việt Sử ký Toàn thư* [Đại Viet Krallığı'nın Tamamlanmış Yıllıkları] (Hanoi: Sosyal Bilimler Yayınevi, 1998), Q.XI: 58a.

¹⁰ A.C.S Peacock, "The Economic Relationship between the Ottoman Empire and Southeast Asia in the Seventeenth Century", *From Anatolia to Aceh: Ottomans, Turks, and Southeast Asia*, Andrew Peacock, Annabel Teh Gallop (eds.) (British Academy Scholarship Online, 2015), 66.

¹¹ Mahmut Ak, "Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul 1993), 62-66. Pınar Emiralioğlu, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire* (New York: Routledge, 2014), 22.

¹² Olga Dror ve K. W. Taylor (eds.), *Views of Seventeenth-Century Vietnam: Christoforo Borri on Cochinchina and Samuel Baron on Tonkin* (New York: Southeast Asia Program Publications, 2006), 15.

¹³ A.C.S Peacock, "The Economic Relationship", 73.

şehir belirtilmemiş, Java ile Aceh dışında hiçbir ülkeden bahsedilmemiştir. Burma'nın büyük nehirleri Irrawaddy ve Salween ile Siyam'daki (Tayland) Chao Phraya Nehri dikkat çekici bir şekilde öne çıkmıştır. Ancak, bu XVI. yüzyıl haritalarında Vietnam'dan bahsedilmemiştir. Bu, Osmanlı haritacılarının bu dönemdeki coğrafi bilgilerinin sınırlılığını vurgulamaktadır. Sonuç olarak, Siyam'ın Osmanlılar için tanıdıkları dünyanın en uzak noktasını temsil ettiği ifade edilmektedir.¹⁴

Osmanlıların Güneydoğu Asya'daki, özellikle Açe üzerindeki etkisi XVI. yüzyılda artmıştır. Bu nedenle, Osmanlıların bu bölgedeki varlıkları aynı dönemde Güneydoğu Asya'ya seyahat eden bazı Avrupalı kaşifler tarafından kaydedilmiştir. XVI. yüzyıl Portekizli kaşifi Fernão Mendes Pinto (1501-1583), *Peregrinação* adlı seyahatnâmesinde, Osmanlı paralı askerlerini ve tüccarlarını Güneydoğu Asya'da, hatta Tonkin'e komşu Laos sınırlarında bile gözlemlediğinden bahsetmiştir. Onun seyahatnâmesi şu şekilde anlatmaktadır:

O zamanlar Ayuthia şehrinde ikamet eden kral, Laos sınırında görevli olan Heredim Muhammed adlı bir Türk kaptanını hemen çağırarak karşılık verdi. Bu kaptan, Büyük Türk'ün 1538 yılında Hindistan'a karşı gönderdiği donanmada Kahire Valisi Süleyman Paşa ile birlikte Süveys'ten gelmişti. Kadırgası, filonun ana gövdesinden ayrılarak onu Tenasserim kıyılarına çıkarmıştı. Orada, Siyam kralı Sornau'dan, Laos krallığı sınırında konuşlanmış silahlı kuvvetlerin başkomutanı olarak bir görevi kabul etti ve yılda on iki bin cruzado maaş aldı. Kral, bu adamı Türk olmasından dolayı yenilmez saydığı ve ona kendi kavminden daha çok güvendiği için, onu emrinde görev yapan üç yüz yeniçeriyle birlikte sınır karakolundan geri çağırdı.¹⁵

Fernão Mendes Pinto, özellikle Çampa sahilinde seyir halindeyken, iki Acehli ile birlikte korsan olarak yakalanan bir Türk ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşmayı şu şekilde anlatmaktadır:

Ayrıca bir Türk, iki Acehli ve bizzat hurdanın kaptanı olan, ünlü bir korsan ve Portekizlilerin açık düşmanı olan Similau adında bir adam bulduk.¹⁶

Çampa, Vietnam'ın orta bölgesinde II. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar var olan ve daha sonra Koçinçin'in bir parçası olan bir krallıktı.¹⁷ X. yüzyılda el-Mesûdî tarafından yazılan Arapça coğrafya eseri *Murûdj el-Zehab*'da Çampa ve denizinden 'Sanf' ve 'Es-Sanf' isimleriyle bahsedilmiştir.¹⁸ Nitekim, Mendes Pinto'nun gözlemlerine dayanarak, Osmanlı tüccarlarının, paralı askerlerinin ve korsanlarının Koçinçin ve Çampa Denizi'nde muhtemelen XVI. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı sonucunu çıkarabiliriz.

Osmanlıların Güneydoğu Asya'daki etkisi ve varlığı arttıkça, bu bölgeye ilişkin bilgiler Osmanlı aydınlarının ilgisini çekmeye başlamıştır. Kâtip Çelebi'nin XVII. yüzyılda yazdığı meşhur coğrafya eseri *Cihannüma*'da, Güneydoğu Asya'ya ve özellikle baharat ticaretine ilişkin detaylı siyasi ve ekonomik bilgiler verilmiştir. Özellikle Doğu Hint Adaları'ndan (Çinhindi),

---

¹⁴ İsmail Hakkı Kadı ve A.C.S Peacock, *The Ottoman Empire and the Kingdom of Siam Through the Ages* (Bangkok: Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, 2017), 11.

¹⁵ Fernão Mendes Pinto, *The Travel of Mendes Pinto*, trans. Rebecca D. Catz (Chicago: Chicago University Press, 1989), 306-307.

¹⁶ Fernão Mendes Pinto, *The Travel*, 71.

¹⁷ Phan Huy Lê ve diğerleri, *Lịch sử Việt Nam, Tập 1: Thời kỳ nguyên thủy đến thế kỷ X* [Vietnam Tarihi, Cilt 1: İlk Dönemden X. Yüzyıla Kadar] (Hanoi: Üniversiteler Yayınevi, 1991), 191. Lê Thành Khôi, *Lịch sử Việt Nam từ nguồn gốc đến giữa thế kỷ XX* [Başlangıçtan XX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Vietnam Tarihi] (Ho Chi Minh City: Nhà Nam, 2014), 116.

¹⁸ el-Mesûdî, *Murûc Ez-Zehab* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 121-122.

Cihannüma'nın on dördüncü bölümünde 'Chin u Hind' olarak bahsedilmektedir (vr. 47a).¹⁹ Güneydoğu Asya'nın diğer bölgeleri, bu eserin on beşinci bölümünden on sekizinci bölümüne kadar kaydedilmiştir. Sırasıyla, Gilolo ve Molucca'dan (Endonezya) on beşinci bölümde (vr. 47b-48b)²⁰, Mindanao'dan (Filipinler) on altıncı bölümde (vr. 49a-51a)²¹, Sumatra'dan (Endonezya) on yedinci bölümde (vr. 51b-52a)²² ve Borneo'den onsekizinci bölümde (vr. 52b-53a) bahsedilmektedir.²³ İbrahim Müteferrika Matbaası'nın 1732 basımında Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sında Güneydoğu Asya bölgesinin ayrıntılı bir görünümünü veren bir harita da yer almaktadır.²⁴ Bu haritalarda 'Memleket-i Siyam', 'Siyam Körfezi', 'Memleket-i Kamboya', 'Memleket-i Koşinçina', 'Tonkin Körfezi' gibi yer adları bulunmaktadır. Kuşkusuz, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sı, XVII. yüzyıl Osmanlı haritacılarının geniş dünya coğrafyasındaki Güneydoğu Asya'ya büyük ilgi gösterdiğini göstermektedir. Öte yandan, Siyam ve Kamboya veya Doğu Kenbayet (Kamboçya), Vietnam'ın iki komşu ülkesi olarak belirtilirken, bu eserde Vietnam hakkında detaylı bilgi bulunmamıştır. *Cihannüma*'da yalnızca Koşinçina olarak adlandırılan Vietnam, Kamboya'nın doğusunda ve Çin sınırında yer alan bir ülke olarak tanımlanmıştır.²⁵ Ayrıca, bu eserde Koşinçina'nın Çin'in bir eyaleti olduğu yanlış bir izlenim oluşturulmuştur.²⁶

Yine Kâtip Çelebi tarafından yazılan bir diğer coğrafi eser olan *Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmet-i Atlas Minor*'un 'Der-Beyân-ı Çina' başlıklı 145. bölümünde Çinhindi ve Koşinçin'den bahsedilmekteydi. Kâtip Çelebi'nin açıklamalarına göre, Foçin Çina olarak bilinen Koşinçin, Çin'in güneyinde bir ülke olarak tanımlanmıştır: "Bunun hudûdi şarkda Yeveus (Şark) denizi cenûbda Foçin Çina ülkesi garbda Bırakmane şimâlde Tatar".²⁷ Ayrıca, bu coğrafi eser, İndiya Şarkî, Hind-i Şarkî ve Hind-i Şarkî adalarının (Çinhindi ve Güneydoğu Asya) iki ayrıntılı haritasını da sunmaktaydı. Bu haritalar günümüz Hindistan, Myanmar, Tayland, Vietnam, Malezya, Endonezya ve Filipinler dahil geniş coğrafi bölgeleri kapsamaktadır.²⁸

Ayrıca, Ebu Bekir b. Behrâm olarak tanınan Behrâm el-Dimaşki'nin "*Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor*" başlıklı eserinin Johannes Blaeu'nun (1596-1673) ünlü *Atlas Maior*'undan²⁹ Osmanlı Türkçesine tercümesi ile Çinhindi ve Vietnam hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Bu iklim Hind ve Çin mabeynlerinde birkaç saltanata müstemildir.... Mağreb tarafında bir göl vardır, ismi Kapah ve Hind lisanında ismi Kiyama, dahi Cumma derler. Ol gölden birkaç ırmak çıkar ve ba'zı Bengala körfezine karışur ve ba'zı Siyam körfezine dökülür. Ve bu iklimde olanların dinlerine kaydana derler, ya 'ni mecusi demekdir. Tasvirilere taparlar. Ve cümlesi hululidir. Ve güzel halıçalar yaparlar, dahi güzel atları vardır.... Ve bu vilayet daima rutubet üzeredir zira suları çokdur, Tibet

¹⁹ Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography: Translation of Cihannüma*, trans. Ferenc Csirkés, John Curry, Gary Leiser (Leiden: Brill, 2021), 132-133.

²⁰ Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography*, 134-137.

²¹ Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography*, 138-142.

²² Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography*, 143-144.

²³ Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography*, 145-146.

²⁴ İsmail Hakkı Kadı ve A.C.S Peacock, *The Ottoman Empire*, 12.

²⁵ Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography*, 190.

²⁶ Katib Çelebi, *An Ottoman Cosmography*, 156.

²⁷ Kâtip Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr*, Nüruosmâniye Kütüphanesi, MS No. 2998, 397b.

²⁸ Kâtip Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr*, 401a, 403a.

²⁹ Cornelis Koeman, *Joan Blaeu and his Grand Atlas* (Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1970), 44-45.

dağlarından gelir ve Nil gibi ziyade tuğyan eder....Saltanat-ı 'Annan. Ve Çin lisanında Tongking yahu Koçin Çin derler. Siyam padişahın oğluna Hapâ; o padişahıdır ki ziyade şeci' olmağla bu vilayeti zabt etmiştir...³⁰

Ayrıca, günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde NEKTY06609 çağrı numarasıyla arşivlenen bu coğrafi eserin nüshasında Annan Krallığı ve Khapa Krallığı da dahil olmak üzere çeşitli yer adlarının yer aldığı bir harita bulunmaktadır.³¹

Kısaca, XVII. yüzyılda Osmanlıların Tonkin, Koşinçin ve Annan'ı kapsayan Vietnam'a ve Çinhindi'ye ilişkin coğrafi bilgisi sınırlı ve belirsizdi. Vietnam'daki yer adlarıyla ilgili tüm bilgiler Avrupa coğrafi eserlerinden elde edilmiştir. Tonkin ve Koşinçin, Çin'in güneyinde yer alan ve Kamboçya ile Siyam'a komşu olan krallıklar olarak kabul edilirken, Osmanlı coğrafi kayıtlarında bu krallıkların coğrafi özellikleri, nüfusu ve kültürü hakkında kapsamlı açıklamalar eksikti. Bu dönemde Osmanlı aydınları arasında Vietnam'a ilginin çok az olduğu veya hiç olmadığı görülmektedir. Bu, Endonezya, Filipinler ve hatta Siyam gibi diğer Güneydoğu Asya ülkelerine gösterilen ilginin tam tersidir.

2. XIX. Yüzyılın Ortasında Vietnamlıların Türk ve Türkiye Algısı

1858'den 1862'ye kadar, Fransa ve İspanya arasındaki askeri bir ittifak Vietnam'ı işgal ederek güney Vietnam'a (Koşinçin) ait Bien Hoa, Gia Dinh (daha sonra Saygon) ve Dinh Tuong olmak üzere altı eyaletten üçünü ele geçirdi.³² Bu nedenle, 5 Haziran 1862'de Saygon'da Nguyen Hanedanlığı (1802-1945) ile Fransız-İspanyol ittifakı arasında Saygon Antlaşması adı verilen bir barış anlaşması imzalandı. Vietnam'ın geleneksel takvimine göre, bu yıl Nham Tuat (壬戌) yılı olduğu için neredeyse tüm Vietnam tarihi kaynaklarında antlaşmaya 'Nham Tuat Antlaşması' adı verildi.³³ Barış anlaşmasını imzaladıktan kısa bir süre sonra Nguyen Hanedanlığı, imzalanan şartları yeniden müzakere etmek için Fransa ve İspanya'ya bir heyet göndererek diplomatik çabalarla kaybedilen üç eyaleti geri almaya çalıştı.³⁴

Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın belgelerine göre, bu diplomatik misyon, Nguyen Hanedanı tarafından tayin edilen 63 kişiden ve Saygon'dan Fransız yetkililer tarafından tayin edilen 9 kişiden oluştu.³⁵ Heyet, baş elçi (chánh sứ) olarak Phan Thanh Gian (1796-1867), ilk elçi yardımcısı (phó sứ) olarak Pham Phu Thu (1821-1882) ve ikinci elçi yardımcısı (bồi sứ) olarak Nguy Khac Dan (1817-1873) tarafından yönetildi.³⁶ Nguyen Hanedanı heyeti, 4 Temmuz 1863'te Européen adlı gemiyle Saigon limanından yola çıktı. 8 Ağustos'ta Aden'e (Yemen), ardından 17 Ağustos'ta Süveyş limanına ulaştı. O dönemde Süveyş Kanalı henüz bugünkü gibi kazılıp işletilmemişti. Heyet,

³⁰ Behram el-Dimaşki, *Nusretü'l-İslâm ve 's-sürür fi Tahriri Atlas Mayor*, Nûruosmâniye Kütüphanesi, MS No. 2996, 238a-b. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Kadı ve A.C.S Peacock, *The Ottoman Empire*, 14-15.

³¹ Ebu Bekir b. Behram, *Nusretü'l-İslâmi ve 's-sürür fi Tahriri Atlas Mayor*, Cilt. 4, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, NEKTY06609, 129.

³² K. W. Taylor, *A History of the Vietnamese*, (New York: Cambridge University Press, 2013), 448-450.

³³ Nguyen Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu, *Đại Nam thực lục* [Dai Nam'ın Hakiki Kayıtları] (Hanoi: Eğitim Basımevi, 2007), 770.

³⁴ Trương Bá Cẩn, "Phan Thanh-Giản đi sứ ở Paris (13-9 đến 10-11-1863)." *Tập san Sử Địa* ["Phan Thanh Gian'ın Paris'e Diplomatik Misyonu (13.09'dan 10.11.1863'e kadar)."] *Coğrafya ve Tarih Dergisi*, 7-8 (1967): 3.

³⁵ Trương Bá Cẩn, "Phan Thanh-Giản", 16-17.

³⁶ Nguyễn Duy Oanh, *Chân dung Phan Thanh Giản* [Phan Thanh Gian'ın Bir Portresi] (Saigon: Kültür, Eğitim ve Gençlik Bakanlığı, 1974), 175.

Süveyş limanından Kahire ve İskenderiye'ye giden bir trene binerek Eylül 1863'ün başlarına kadar Mısır'da kaldı. Daha sonra Labrador gemisine binerek 2 Eylül'de Fransa'nın Toulon şehrine doğru yola çıktı.³⁷ Nguyen Hanedanı'nın diplomatik misyonu 13 Eylül'de Paris'e ulaştı; ancak Fransız İmparatoru III. Napolyon'un (1852-1870) huzuruna çıkmak için 5 Kasım'a kadar beklemek zorunda kaldı. Heyet, ayrıca Tercoire adlı gemiyle İspanya'yı ziyaret ederek 10-22 Kasım tarihleri arasında Madrid'de mola verdi. Bu süre zarfında heyet, 18 Kasım'da Kraliçe II. Isabella (1833-1868) ile görüştü. Nguyen Hanedanı heyeti, diplomatik görevlerini tamamladıktan sonra Japon adlı gemiye binerek 22 Kasım'da İspanya'dan ayrıldı ve nihayet 18 Mart 1864'te Saigon'a döndü.³⁸

Nguyen Hanedanlığı'nın elçileri, Avrupa seyahatleri sırasında çeşitli yerleri keşfetme fırsatı buldular. Yerel manzara, yerli halkın yaşamı ve gelenekleri ile heyet tarafından güzergah boyunca gözlemlenen olaylar, elçi yardımcısı Pham Phu Thu tarafından 1863-1864 yıllarında derlenen "Batıya Bir Yolculuğun Günlüğü" (西行日記, *Tây hành nhât ký* veya *Nhât ký đi Tây*) adlı coğrafi eserde titizlikle kaydedildi. Sino-Vietnamca (eski Vietnamca) kitabesiyle kaleme alınan *Tây hành nhât ký*, bir önsöz ve üç ciltten oluşmaktadır. İlk cilt, Nguyen Hanedanı'nın başkenti olan Hue'dan Lyon'a yapılan yolculuğu anlatmaktadır; ikinci cilt, heyetin Fransa ziyaretini detaylandırmaktadır; ve üçüncü cilt ise, İspanya'da geçirdikleri zamanı anlatarak Vietnam'a dönüş yolculuğuyla sona ermektedir.³⁹ *Tây hành nhât ký*'nin asıl el yazması, "Gia Vien'in Olağanüstü Kayıtları" (蔗園別錄, *Giá Viên biệ̄t lục*) başlığı altında kayıtlıdır ve Hanoi'daki Sino-Nom Araştırmaları Enstitüsü'ne ait kütüphanede arşivlenmektedir. Kütüphane kataloğuna göre bu el yazmasının üç farklı nüshası bulunmaktadır. İlk nüsha, VHv. 1170 çağrı numarasıyla tanımlanmış olup 292 varaktan oluşmaktadır. İkinci nüsha, VHv. 286/1-2 çağrı numarasını taşıyan 188 varak içermektedir. Üçüncü nüsha, VHv. 2232 çağrı numarasını taşıyan 104 varaktan müteşekkil olup, bu nüshanın üçüncü cildi eksiktir.⁴⁰ Ayrıca, başka bir el yazması da Ho Chi Minh Kenti'ndeki Güney Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı Sosyal Bilimler Kütüphanesi'nde arşivlenmektedir ve HNV. 296 barkodlu altında etiketlenmiş bu el yazması, 243 varaktan oluşmaktadır.

El yazmasının önsözüne göre, *Tây hành nhât ký*, 31 Mart 1864'e denk gelen Kral Tұ Đứс'un (1847-1883) saltanatının on yedinci yılında, ikinci ayın yirmi dördüncü gününde sunulmuştur.⁴¹ *Tây hành nhât ký*'nin birinci ve ikinci ciltleri, ilk defa Ngô Đĩnh Diệ̄m ve Trần Xuân Toản tarafından Fransızca'ya çevrilmiş olup, 1919 ve 1921 yılları arasında *Bulletin des Amis du Vieux Hué*'de yayımlanmıştır. Bu çeviri için kullanılan eserin başlığı, "Avrupa Büyükelçiliği Anı Defteri"ydi (如西使程日記, *Như Tây sứ trình nhât ký*), ve muhtemelen *Tây hành nhât ký*'nin asıl adıydı.⁴²

³⁷ A. Delvaux, "L'ambassade de Phan-Thanh-Gian en 1863, d'après les Documents Français," *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, Janvier-Fevrier (1926): 70.

³⁸ Nguyễn Duy Oanh, *Chân dung Phan Thanh Giản*, 192.

³⁹ Phạm Phú Thứ, 蔗園別錄, Sosyal Bilimler Kütüphanesi, Güney Sosyal Bilimler Enstitüsü, HNV. 296, 1864, cilt 1: 5-74, cilt 2: 75-160, cilt 3: 161-243.

⁴⁰ Trần Văn Giáp, *Tìm hiểu kho sách Hán Nôm* [Sino-Nom Eserlerinin Koleksiyonu], Tập II (Hanoi: Sosyal Bilimler Yayınevi, 1990), 157-158.

⁴¹ HNV. 296, 2.

⁴² Ngô Đĩnh Diệ̄m, "L'Ambassade de Phan-Thanh-Gian (1863-1864)", *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, 1 bis et 2 Avril-Juin (1919): 161-216. Trần, Xuân Toản, "L'Ambassade de Phan-Thanh-Gian (1863-1864)", *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, 3 Juillet-Septembre (1921) 147-188.

Tây hành nhật ký'ya göre, Nguyen Hanedanlığı'nın diplomatik misyonu, 8 Ağustos'ta Aden'de⁴³, 17 Ağustos'ta Süveyş'te⁴⁴, 19 Ağustos'ta Kahire'de⁴⁵ ve 27 Ağustos 1863'te İskenderiye'de durmuştur.⁴⁶ Vietnam heyeti, 2 Eylül'de Fransa yolculuğuna çıkana kadar bir ay boyunca Osmanlı topraklarında kalmıştır. Bu nedenle *Tây hành nhật ký*, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altındaki topraklarda çok sayıda yer adı, coğrafi özellik, sosyal yaşam ve geleneksel gelenekler hakkında ayrıntılı açıklamalara yer vermektedir.⁴⁷ Heyetin İstanbul ve Türkiye'yi ziyaret etme fırsatı olmamasına rağmen, bu eserde Türkiye, 'Tu-du-cô' (須油姑) veya 'Tu-du-ky' (須油箕) adıyla anılmaktaydı. XIX. yüzyıl Sino-Vietnam dilinde 'Tu-du-cô' terimi İtalyanca 'Turco'dan, 'Tu-du-ky' ise Fransızca 'Turquie'den türemiştir. Çağdaş Vietnamca'da Türkiye terimi 'Thỏ Nhĩ Kỳ' olarak hecelenmektedir ve kökeni Çince'de telaffuz edilen 'Tuerqi'ye (土耳其) kadar uzanmaktadır.

Tây hành nhật ký, Türklerin paşa unvanı, Türk bayrağı, Türk kahvesi ve fes gibi çeşitli geleneklerini de incelemektedir. Örneğin; Mısır ile Türkiye arasındaki ilişkiyi ve Osmanlıların Mısır'da hidivin makamına paşa unvanını verdiği bir olayı anlatırken, *Tây hành nhật ký* bunu şöyle açıklamaktadır: "Paşa (巴沙, ba-sa), Türk devletinin atanmış resmi rütbesi ve Mısır (伊牒, Y-điêp), Türkiye'nin (須油箕, Tu-du-ky) vasal bir devleti olduğu için bu unvan genel vali olmakla benzer şeydir"⁴⁸.

Tây hành nhật ký, Türk bayrağını şu şekilde betimlemektedir: "Bayrağın arka planı kırmızıdır ve ortasında beyaz bir yıldız ile beyaz bir hilal bulunmaktadır".⁴⁹ El yazmasında Mısır bayrağı olarak geçse de, aslında Osmanlı bayrağıdır, çünkü o dönemde Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'na ait bir topraktı.

Ayrıca, Osmanlıların geleneksel şapkası olan fes de şu şekilde tanımlanmaktadır: "Bu ülkenin nüfusunun tamamı ipek veya kadifeden yapılmış kırmızı şapka takıyor. Bu, arkasında yaklaşık üç inç uzunluğunda bir grup siyah ipek ip bulunan yuvarlak bir şapkadır".⁵⁰

Nguyen Hanedanı heyeti, İskenderiye'de kaldıkları süre boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1808'den 1839'a kadar yöneten Sultan II. Mahmud'un adını taşıyan kanal dahil olmak üzere doğal güzellikleri ziyaret etme fırsatı bulmuştur. *Tây hành nhật ký*, bu kanalın kökenini şu şekilde kaydetmektedir:

Demiryolu hattının kuzeybatısında, Mamoudhyeh [veya Fransızca'da Mahmoud, Sino-Vietnamca'da 麻繆夷衣, Ma-muç-di-e olarak telaffuz edilir] adında uzun bir kanal bulunmaktadır. Kanalın başı Nil Nehri'ne bağlanır ve kanalın sonu Akdeniz'e çerçeveler. Mehmed Paşa, iktidara yeni geldiğinde, nehirden tatlı su getirmek ve İskenderiye halkının kullanımına sunmak için bu

⁴³ HNV. 296, 31.

⁴⁴ HNV. 296, 38.

⁴⁵ HNV. 296, 41.

⁴⁶ HNV. 296, 56.

⁴⁷ Lur Vĩ An, "Những ghi chép đầu tiên của người Việt Nam về Trung Đông qua tác phẩm Tây hành nhật ký." *Tap chí Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông* ["Tây hành nhật ký'de Orta Doğu'ya İlişkin İlk Vietnam Kayıtları." *Vietnam Afrika ve Orta Doğu Çalışmaları Dergisi*], 181 (2020): 45-56.

⁴⁸ HNV. 296, 38.

⁴⁹ HNV. 296, 40.

⁵⁰ HNV. 296, 46.

kanalı kazdırmıştı. Bu da halka büyük fayda sağladı. Ma-mu-di-e, Türkiye hükümdarının adıydı. O sırada Mehmed Paşa, sultana kanalı kazdırmayı teklif etmişti ve kanal tamamlandıktan sonra minnettarlığını göstermek amacıyla kanala sultanın adını vermişti.⁵¹

Nguyen Hanedanı heyetinin Paris'te kaldıkları süre boyunca, Osmanlı heyeti ile Fransa'daki diğer ülkelerin diplomatik misyonları arasındaki farkları karşılaştırması dikkat çekmiştir. *Tây hành nhât ký*, bu farkı şu şekilde ifade etmektedir: “Fransa'daki diğer yabancı elçilerin kıyafetleri, Türkiye dışında benzerdir. Türkler ise kırmızı yuvarlak şapka takarlar”.⁵² Ayrıca eserde, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilere de değinilmektedir:

*Türkiye, Rusya için dost bir ülkeydi. Ancak Rusya iktidara geldikten sonra öncelikle Sivastopol limanını (Xi-viêt-tô-bô-lô) ele geçirdi. Kısa bir süre sonra Türkiye topraklarına yönelik daha fazla işgal girişiminde bulundular. Türkler, bu durum karşısında Fransa ve İngiltere'den yardım talep ettiler. Rusya'nın Türkiye'yi mağlup etmesi durumunda güçlenmesinden endişe duyan bu iki güç, sekiz yıl önce Türkiye'ye savaş gemileri göndererek Türklerin kaleyi korumasına ve limanı savunmasına yardımcı oldular.*⁵³

Tây hành nhât ký'nin tarifi, Sivastopol limanının eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu ve 1853-1856 döneminde Kırım Savaşı'nda Ruslar tarafından işgal edildiğini göstermektedir.

Ayrıca, Fransız İmparatoru'nun huzuruna çıkmak için bekleme süresi boyunca Nguyen Hanedanı heyeti, Fransa'daki Osmanlı misyonunun temsilcisi ile görüşmeler de dahil olmak üzere çeşitli diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur.⁵⁴ *Tây hành nhât ký*'nin kayıtlarına göre, 28 Eylül 1863'te Osmanlı misyonunun bir temsilcisi, Nguyen Hanedanı misyonunu ziyaret etmiş ve bir sonraki ziyaret için davet etmiştir:

*Bu akşam, Tu-du-ky ülkesinin bir yetkilisi olan Pha-ry Bey [muhtemelen Türkçe'de Fatih, Sino-Vietnam dilinde Pha-ry olarak yazılır], otelimize geldi. Birkaç gün önce ziyaret talebinde bulunmuş ve kartvizitini göstermişti. Bay Ha-ba-ly, ona bu günü belirten bir mektupla cevap vermişti. Pha-ry Bey şunu ifade etti: 'Benim devletim ile Fransa arasında eski ilişkiler var ve şu anda Fransa sizin devletinizle dostluk bağına sahiptir; yani aynı çatı altında ortak arkadaşlar gibiyiz. Bu nedenle sizi ziyarete geliyorum'. Biz de şöyle cevap verdik: 'Uzak ülkemizden ilk kez elçi olarak geliyorsunuz; gelip bizi görmek için kendinizi alçaltıyorsunuz ve büyük nezaketiniz için size çok teşekkür ediyoruz; yakında biz de gelip sizi ziyaret edeceğiz'. Sonra herkes yerini aldı, biz de kendisini çay ve tütün içmeye davet ettik. Bu fırsattan yararlanarak kendisine ülkesinden Fransa'ya seyahatinin kaç gün sürdüğünü sorduk. Şöyle cevap verdi: 'İmparatorluğumuzun Karadeniz limanında gemiyi alıp İtalyan (德大利, Úc-đai-lôi) İmparatorluğu'na gidiyoruz ve orada bizi Paris'e götürecek demiryolunu alıyoruz; toplam sekiz gün gece yolculuk sürüyor.*⁵⁵

Böylece, Osmanlı diplomatik misyonu temsilcisinin ziyareti ve davetine karşılık olarak, 4 Ekim 1863'te Nguyen Hanedanı heyeti, Osmanlı elçisini ziyaret etmiş ve çok sıcak bir şekilde karşılanmıştır:

⁵¹ HNV. 296, 56.

⁵² HNV. 296, 97.

⁵³ HNV. 296, 113-4.

⁵⁴ Trương Bá Cấn, “Phan Thanh-Giản”, 18. Nguyễn Duy Oanh, *Chân dung Phan Thanh Giản*, 189.

⁵⁵ HNV. 296, 96.

Bay Ha-ba-ly'nin rehberliğinde Tu-du-ky ülkesinin büyükelçilerini ziyaret ettik. Kapıda bizi karşılayan büyükelçi, bizi konağına davet etti. Yardımcıları ve astsubaylar topluca kendilerini tanıttılar. Bize çay ve tütün ikram edildikten sonra sağlık dileklerimizi ileterek ayrıldık ve geri döndük.⁵⁶

Daha sonra, 14 Ekim 1863'te Osmanlı elçisi ve yaveri, Nguyen Hanedanı heyetini Paris'teki ikametgahında ziyaret etmiştir:

Bu akşam, Tu-du-ky ülkesinin baş elçisi Paşa unvanını taşıyan MM. Dê-mân-lô ve Bey unvanını taşıyan elçi yardımcısı Ba-di, otelimize gelerek çay içmeye davet edildiler. Baş elçisi şunu paylaştı: 'Zaten iki kez Paris'te ikamet eden büyükelçi olarak görev yaptım. Fransa Kralı'nın yetenekleri ve inisiyatifıyla öne çıkıyor. Ayrıca başkenti de güzel; sakinler varlıklı ve her şey muhteşem; Avrupa'nın tamamında hiçbir ülke bunu geçemez'. Daha sonra ülkemizdeki vergileri sordu. Şöyle açıkladı: 'Kayıt yaptıranlar kişisel gelir vergisini öderler. Pirinç tarlaları dört sınıfa ayrılıyor ve sınıfa göre para veya tahıl olarak orantılı bir ödeme yapılıyor. Bunun dışında dağların, ormanların, nehirlerin ve göletlerin ürünleri devlet görevlileri tarafından toplanıyor, hatta bazen ihtiyaca göre dostane bir şekilde satın alınıyor'. Türk yetkili şöyle yanıt verdi: 'Benim ülkemde emlak vergilerinin yanı sıra parayla ödenen tuz, tütün vb. vergiler de var. Arazi vergisi eskiden tahilla ödeniyordu. Son zamanlarda birliklerin bakımı için ihtiyaç duyduğumuzda, başkentin komşu bölgelerinden birliklerin bakımı için gerekli olan tahıl toplamaya başladık. Ancak barış zamanlarında istisnasız herkesin vergiyi parayla ödemesine izin veriyoruz'. Ayrıca, bizim ülkemizden gümüş tael ve sapeque'leri görmek istediğini ifade etti. Bunların bakırla karıştırılmadığını öğrenince defalarca övdü.⁵⁷

Nguyen Hanedanı heyeti, Fransa yolculuğu sırasında Türkiye'ye hiç ulaşamamış olmasına rağmen, Osmanlı diplomatik misyonunun Paris'teki temsilcisiyle tanışmak ve ziyaret etmek için yalnızca bir değil, üç fırsatı da bulmuştu. Türkiye, Nguyen elçilerinin Fransa'da buldukları süre boyunca karşılaştıkları üç diplomatik misyondan biriydi; diğerleri İtalya ve İspanya'ydı.⁵⁸ Özünde, Nguyen Hanedanı'nın Paris'teki Osmanlı büyükelçisi ile gerçekleştirdiği ziyaret ve görüşme, muhtemelen Vietnamlılar ile Türkler arasında tarihteki ilk temas olan önemli bir olaya işaret ediyordu. İncelenen kayıtlara ve açıklamalara göre, *Tây hành nhât ký*, şüphesiz Osmanlı topraklarından ve Türkiye'den söz eden ilk Vietnam tarihi kaynağıdır. *Tây hành nhât ký*'daki kayıtlar, Nguyen elçilerinin Türkiye ile Fransa arasındaki coğrafi uzaklığa duyduğu merakı ve Osmanlı elçisinin para birimi üzerinden Vietnam vergilerine olan ilgisini ortaya koymaktadır. Fransızların etkisiyle Türklerin dolaylı olarak Vietnam'a ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Nguyen Hanedanı heyeti ile Osmanlı diplomatik misyonunun temsilcisi arasındaki görüşmeler yalnızca selamlama amaçlıydı ve daha sonra herhangi bir temas kaydedilmemiştir. Ayrıca, Vietnam heyetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Aden, Süveyş, Kahire, İskenderiye gibi şehirlerinde konaklamış ve Paris'te Osmanlı diplomatik temsilcileriyle görüşmeler yapmış olmasına rağmen, bu konuyla ilgili hiçbir Osmanlı arşiv belgesi mevcut değildir. Vietnam'a atıfta bulunan ilk Osmanlı arşiv belgesi, 10 Sha'ban 1301 (5 Haziran 1884) tarihli Tonkin'de Fransızlar ve Çinliler arasındaki çatışmayla ilgiliydi.⁵⁹

⁵⁶ HNV. 296, 101.

⁵⁷ HNV. 296, 117-118.

⁵⁸ Trương Bá Cấn, "Phan Thanh-Giàn", 18.

⁵⁹ BOA, *Y.A.HUS*. 178/61.

Pham Phu Thu'nun eserine ek olarak, ikinci elçi yardımcısı Nguy Khac Dan, *Tây hành nhật ký* ile eşzamanlı olarak "Batıya Yolculuğun Kayıtları" (如西記, *Như Tây ký*) başlıklı başka bir el yazması derlemi yapmıştır. *Như Tây ký*, 180 varaktan oluşmaktadır ve eşsiz nüshası günümüzde Sino-Nom Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesinde A.764 çağrı numarasıyla arşivlenmektedir.⁶⁰ *Như Tây ký*'nin ana içeriği Fransa'nın tarihini, coğrafyasını, dinini, siyasetini ve Fransızların günlük yaşamını anlatırken, el yazmasının ilk sayfasında Türkiye'nin adı geçmektedir. Özellikle Türkiye'nin bir diğer kısaltması 'Tót' [Türk] olarak anılmıştır:

Batılılar düz ton (bình thanh, 平聲) ile giden ton (khứ thanh, 去聲) arasında ayrım yapmazlar. Konuşulduğunda sesler çok sıkıştırıldır; çoğu ses genellikle tek bir kelimedede birleştirilir veya sonunda bir giriş sesine benzeyen artık sesler toplanır. Örneğin, Tu-du-ky quốc (須油箕國, Türkiye) Türk (粹, Tót) olarak adlandırılır.⁶¹

Như Tây ký dünya ırklarından bahsederken Türk ırkına da şu şekilde hitap etmektedir:

Toplam 760 milyon kişiden oluşan Kafkas ırkı esas olarak Avrupa'da (歐羅巴, Âu-la-ba) yoğunlaşıyor. Batı Asya'ya (亞細亞, Á-té-á) da bazı göçler meydana geldi, daha az sayıda kişi ise Kuzey Afrika'ya (阿丕利加, A-phi-løi-gia) yerleşti. Ek olarak, Kafkas ırkının bazı üyeleri Amerika (亞美里駕, Á-mỹ-li-giá) kıtasına dağılmış durumdadır. Batı Asya'da yaşayan Türklerin de Kafkas ırkından sayıldığı belirtiliyor.⁶²

Kısaca, *Tây hành nhật ký* ve *Như Tây ký* gibi eserler, XIX. yüzyılda Vietnam'da Türkiye hakkındaki bilgilerin kaydedildiği önemli kaynaklardır. Bu eserler, Vietnamlı aydınların Türkiye hakkındaki ilk izlenimlerini ve bilgilerini yansıtmaktadır. Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla, Osmanlıların XVII. yüzyılda Vietnam hakkındaki bilgileri daha dolaylı ve belirsizken, Vietnam'ın XIX. yüzyılda Türkiye hakkındaki bilgisi daha kapsamlı ve doğru olarak görülmektedir. Bu durum, Nguyen Hanedanı heyetinin Türkleri doğrudan gözlemlemiş olmasından kaynaklanmaktadır, bu da onların gözlemlerinin ve algılarının daha objektif olduğunu göstermektedir.

3. XIX. Yüzyılın Sonunda Osmanlıların Vietnam'a Algısı

XIX. yüzyılın sonunda, Osmanlıların Vietnam hakkındaki coğrafi bilgileri şekillenmesinde önemli olaylardan biri, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in (1876-1909) Japon İmparator Meiji'yi (1867-1912) ziyaret etmek üzere gönderdiği meşhur Ertuğrul Fırkateyni'nin konuşlandırılmasıdır. Ertuğrul Fırkateyni, Japonya'ya gitmek üzere yola çıkarken Vietnam'ın güney bölgesinde (Koşinçin) Saygon'a (şimdiki Ho Chi Minh Kenti) uğramıştır. Mürettebatın belgelediğine göre, Ertuğrul Fırkateyni 10 Mart 1890'da Saygon'a varmış ve orada on gün kalmıştır.⁶³

Ertuğrul Fırkateyni'nin ziyareti sırasında, Vietnam 1858'de Fransız işgali sonucunda bağımsızlığını kaybetmişti. Tarihsel bağlamı sağlamak gerekirse, Fransızlar 1858'de Vietnam'ı işgal etmiş ve 1884'ten 1945'e kadar ülkenin tamamında hakimiyet kurmuşlardır. Fransız Çinhindi

⁶⁰ Nguyễn Kim Oanh, "Giới thiệu tác phẩm Như Tây ký của Nguy Khắc Đan." *Thông báo Hán Nôm* ["Nguy Khac Dan'ın Như Tây ký' Hakkında Tanıtım." *Sino Nom Araştırmaları*], (2002): 427-433.

⁶¹ Nguy Khắc Đan, *Như Tây ký*. haz. Cao Viet Anh (Hanoi: Eğitim Üniversitesi Basımevi, 2019), 52.

⁶² Nguy Khắc Đan, *Như Tây ký*, 160.

⁶³ Erol Mütercimler ve Mim Kemal Öke, *Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk - Japon Münasebetlerinin Başlangıcı* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991), 63.

olarak bilinen sömürge döneminde Vietnam, Fransız hükümeti tarafından üç ayrı idari birime bölünmüştür: kuzey bölgede Tonkin (Bắc kỳ), orta bölgede Annam (Trung kỳ) ve güney bölgede Koşinçin (Nam kỳ).⁶⁴ Koşinçin, Vietnam'ın 1858'den 1867'ye kadar Fransızlar tarafından ele geçirilen ilk bölgesiydi ve daha sonra 1867'den 1945'e kadar denizaşırı bir eyalet olarak Fransız yönetimi altında yönetilmekteydi. Tonkin ve Annam'da Nguyen Hanedanı, sözde hüküm sürmeye devam etse de imparatorluk sarayı artık gerçek güce sahip değildi.⁶⁵ Saygon, bir vali (Lieutenant-gouverneur de la Cochinchine, Thống đốc Nam Kỳ) tarafından yönetilen Koşinçin'in idari merkezi olarak hizmet etmekteydi. Bu sömürgeci yapılan tüm ihracatlar Saygon limanı üzerinden gerçekleştirilmekteydi.⁶⁶

Mürettebat kayıtlarına göre, Ertuğrul Fırkateyni Saygon limanına vardığında, limanda demirli sekiz Çin gemisi gözlemlendi. Filonun gücüne bakıldığında, Çinli bir amiralin komutası altındaydı. Ertuğrul Fırkateyni, Çin filosunu selamlamak için yaptığı on yedi top atışında, Çin filosunun amiral gemisi aynı şekilde karşılık verdi.⁶⁷ Fırkateyn Amirali Osman Paşa (1858-1890), Saygon'da buldukları süre içinde Koşinçin Valisi'ni ziyaret etti. Mürettebat kayıtlarına göre, Ertuğrul Fırkateyni'nin ziyareti Koşinçin'deki yağışlı mevsime denk geldi. Saygon halkının diğer yerlere göre firkateyni ziyaret etme eğilimi daha azdı, ancak elverişsiz hava koşullarına rağmen beş ila on bin kişi ziyaret etti. Özellikle Saygon halkının firkateynden sevgiyle 'Kutsal Gemi' olarak bahsetmesi ve firkateynin mürettebatının erdemleri ve maceraları hakkında yerel halk arasında dolaşan hayali hikayeler dikkat çekicidir.⁶⁸ Bilhassa, Saygon limanına demirleyen Çin amirali, Ertuğrul Fırkateyni'ni ziyaret ederek Osman Paşa'yı Çin limanlarını ziyaret etmeye davet etti.⁶⁹ Mürettebatın kayıtlarında ayrıca Uygur topluluğundan, Çinli Müslümanlardan ve Koşinçin'de yaşayan Çam adlı Müslüman etnik gruptan da bahsedilmektedir.

Ertuğrul Fırkateyni, kömür, su ve gıda takviyesinin ardından 20 Mart 1890'da Güney Çin Denizi'nde (Vietnam'ın Doğu Denizi) yoluna devam ederek Hong Kong'a doğru yola çıktı. Doğu Denizi'ndeki yolculuğunun ilk günü sorunsuz geçti. Ancak ertesi gün öğleden sonra saat ikide firkateyn, tropik bir fırtınayla karşılaştı.⁷⁰ Fırtınanın merkezinden kaçınmak için Saygon'a dönme kararı alındı. Bunun üzerine Ertuğrul Fırkateyni, 25 Mart'ta tekrar Saygon limanına demirledi.⁷¹ 25 Mart-8 Nisan 1890 tarihleri arasında Saygon'da bekleyen Ertuğrul Fırkateyni, havaların uygun olduğu bir zamanda yola çıkmak üzere hazırlıklarını tamamladı.⁷² 15 Mar 1306 (27 Mart 1890) tarihli bir belgede Osman Paşa'nın Bahriye Nazırı'na yazdığı rapor şöyle bilinmektedir: "Saygon'a vardık, kuzey rüzgarları çok kuvvetli olmasa da sürekli estiği için birkaç gün içinde kömür alarak yolculuğumuza devam etmemiz mümkün". Ardından, 16 Mar 1306 (28 Mart 1890) tarihli belgede Bahriye Nazırı'nın, Saygon'da Ertuğrul Fırkateyni haberini padişaha bildiren bir not yer

---

⁶⁴ Mehmet Vedat Gürbüz, *Soğuk Savaşın Kaynama Noktası Vietnam Savaşı ve Amerika Birleşik Devletleri* (Ankara: Kent Kitap, 2009), 38.

⁶⁵ Ben Kiernan, *Việt Nam: A History from Earliest Times to the Present* (New York: Oxford University Press, 2017), 330.

⁶⁶ Arif Hikmet Ilgaz ve Hasene Ilgaz, *Ertuğrul Fırkateyni* (İstanbul: Türk Şehitlikleri İmar Vakfı, 2012), 87.

⁶⁷ Arif Hikmet Ilgaz ve Hasene Ilgaz, *Ertuğrul*, 87.

⁶⁸ Arif Hikmet Ilgaz ve Hasene Ilgaz, *Ertuğrul*, 88.

⁶⁹ Arif Hikmet Ilgaz ve Hasene Ilgaz, *Ertuğrul*, 89.

⁷⁰ Mütercimler ve Öke, *Ertuğrul*, 63.

⁷¹ Arif Hikmet Ilgaz ve Hasene Ilgaz, *Ertuğrul*, 93.

⁷² Mütercimler ve Öke, *Ertuğrul*, 63.

verilmektedir: “Ertuğrul Fırkateyni Komutanı’ndan Saygon’a gelişine ilişkin alınan telgrafi bilgilerinize sunarız”.⁷³

Ertuğrul Fırkateyni, yelkenleri tamir etmek, kırık şaftları onarmak ve yakıtları yenilemek Saygon’da on dört gün sürdü. Fırkateyn, 8 Nisan Pazar akşamı ikinci kez Hong Kong’a doğru yola çıktı ve sonunda 15 Nisan’da Hong Kong’a ulaştı.⁷⁴ Özetle, Ertuğrul Fırkateyni, 10-20 Mart ve 25 Mart-4 Nisan 1890 tarihleri arasında Saygon’da toplam yirmi dört gün olmak üzere iki kez konaklamıştır.

Ertuğrul Fırkateyni’nin amirali ve mürettebatı, Saygon’da neredeyse bir ay kalmalarına rağmen, Nguyen Hanedanı’nın temsilcisiyle görüşme fırsatı bulamadılar. Bir yandan Fransız sömürgesi altındaki Nguyen Hanedanlığı tüm iktidarı kaybetmişti. Diğer yandan, Ertuğrul Fırkateyni’nin öncelikli amacı Japonya’ya gitmek ve Sultan II. Abdülhamid’in Türk-Japon ilişkilerine ilişkin tebliğini aktarmaktı. Ertuğrul Fırkateyni nihayet 7 Haziran’da Yokohama limanına ulaştı ve Sultan II. Abdülhamid’in mektubu 13 Haziran 1890’da İmparator Meiji’ye sunuldu. Ertuğrul Fırkateyni diplomatik görevini tamamladıktan sonra Türkiye’ye dönmeyi planlıyordu. Ne yazık ki, Yokohama’dan Kobe’ye giderken 16 Eylül’de firkateyn fırtına nedeniyle parçalanıp battı.⁷⁵ Böylece Ertuğrul Fırkateyni Saygon’a geri dönemedi.

Ertuğrul Fırkateyni’nin ziyareti yanında, Hacı Mustafa bin Mustafa’nın “*Aksâ-yı Şark’ta Bir Cevalân*” başlıklı eseri, Osmanlıların XIX. yüzyılda Vietnam hakkındaki bilgilerinin kaynağından biridir. Bu seyahatname niteliğindeki eser, yazarın 1893 yılında Yemen’den başlayıp Uzakdoğu ülkelerine doğru yaptığı seyahatin izlenimlerini içermektedir. Özellikle Koşinçin’e yaptığı ziyaret, Vietnam hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir.⁷⁶ “*Aksâ-yı Şark’ta Bir Cevalân*”, günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde NEKTY04456 numarayla arşivlenmektedir. Bu eser, önsözün yanı sıra, yazarın seyahatinin ziyaret ettiği yerlere göre beş bölüme ayrılmıştır. Yemen ile ilgili bilgilerin yer aldığı ilk bölümün ardından ikinci bölüm Hindistan ve Burma’ya, üçüncü bölüm Singapur ve Johor’a odaklanır. Dördüncü bölümde Çin ele alınırken, son bölümde Japonya’ya değinilir. Vietnam’a dair bilgiler içeren kısım, eserin dördüncü bölümün başında yer almaktadır. Bu bilgiler, Osmanlı dönemindeki Vietnam algısını yansıtmakta ve o dönemdeki Osmanlıların Uzakdoğu ülkeleri hakkındaki bilgi düzeyini göstermektedir.⁷⁷

Eserine göre Mustafa bin Mustafa, Malezya’nın bir eyaleti olan Johor’dan yola çıkan Cambis adlı gemiye binerek Koşinçin’in idari merkezi Saygon’a ulaşmıştır.⁷⁸ Saygon limanına varan Mustafa, o gün akşama kadar hemen şehri gezmiştir. Ertesi gün Vietnam’ın kuzey bölgesi Tonkin’i ziyaret etmek için trene binmiştir.⁷⁹ Yazar, zaman kısıtlaması nedeniyle Saygon’a dönmeden önce Tonkin’de yalnızca birkaç saat geçirebildiğini belirtmiştir. Daha sonra yazar tekrar Cambis

⁷³ BOA, Y.PRK.ASK. 60/32. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Kadı ve Andrew C. S. Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations: Sources from the Ottoman Archives*, Vol. I (Leiden: Brill, 2020), 579.

⁷⁴ Arif Hikmet Ilgaz ve Hasene Ilgaz, *Ertuğrul*, 94.

⁷⁵ Türk Deniz Kuvvetleri, *Ertuğrul Fırkateyni’nin Japonya Seyrinin 125. Yıl Dönümü Anısına* (İstanbul: Deniz Basımevi, 2015), 59, 61, 73.

⁷⁶ Mustafa bin Mustafa, *Bir Osmanlı Bürokratının Uzakdoğu Seyahati* (İstanbul: Çamlıca, 2010), 8.

⁷⁷ Mustafa bin Mustafa, *Aksâ-yı Şark’ta bir Cevalân*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, NEKTY04456, 1894, 102-103.

⁷⁸ Mustafa bin Mustafa, *Uzakdoğu Seyahati*, 93.

⁷⁹ Mustafa bin Mustafa, *Uzakdoğu Seyahati*, 94.

gemisine binmiş ve Saygon'dan Hong Kong'a doğru yola çıkmıştır.⁸⁰ Mustafa bin Mustafa Koşinçin'de yalnızca iki gün kaldığı için *Aksâ-yı Şark'ta Bir Cevelân*'da Vietnam hakkında fazla bilgi verilmemiştir. Ancak Ertuğrul Firkateyni'ndeki Türkler dışında Vietnam'a giden ilk Türklerden biri de Mustafa bin Mustafa'ydı. Kuşkusuz onun eseri, XIX. yüzyılın sonlarında Vietnam'a yapılan seyahatler hakkında değerli bir kaynak haline getirmektedir.

Sonuç

Türkiye ve Vietnam, coğrafi konumlarından kültürlerine, siyasi yapılarından din ve ideoloji farklılıklarına kadar çeşitli yönlerde önemli farklılıklara sahip iki ülkedir. Bu farklılıklar nedeniyle, karşılıklı anlayışı sağlamak pek kolay olmamaktadır. Türkiye ile Vietnam Cumhuriyeti arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 1955 yılında kurulmuş; ancak bu ilişkiler yalnızca yirmi yıl devam etmiş ve 30 Nisan 1975'te Vietnam Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla sona ermiştir.⁸¹ Türkiye ile Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti arasındaki resmi diplomatik ilişkiler ise 1978 yılında, yani kırk beş yıl önce kurulmuştur.

Osmanlı döneminde, 1923 yılına kadar, Osmanlı hükümeti ile Vietnam hükümdarları arasında resmi bir ilişki ve temas bulunmamaktaydı. Osmanlıların Vietnam hakkında sahip olduğu en eski coğrafi bilgiler, Kâtip Çelebi'nin ve Ebu Bekir b. Behrâm'ın açıklamaları aracılığıyla tesadüfi olarak elde edilmiştir. O dönemde Vietnam'ın Tonkin, Annam ve Koşinçin gibi bölgeleri hakkındaki Osmanlı bilgisi sınırlı ve dolaylıydı. Bu bilgilerin neredeyse tamamı, o zamanlarda Avrupa'nın Vietnam'a ilişkin açıklamalarından elde edilmiştir. Osmanlı aydınları, Vietnam'ın Siyam Krallığı'na komşu olduğunu ve Çin'in güneyinde yer aldığını bilmekteydi. Bu coğrafi bilgi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıldaki dünya görüşünün sınırlarını yansıtmaktadır. Osmanlıların Vietnam'a ilgi göstermemesinin nedeni tam olarak açıklanmamış olup, muhtemelen daha fazla araştırma ve zamana ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu ilginin ticari veya dinî faktörlerden kaynaklanmadığı kesindir. Çünkü İslam'ın bölgeye, özellikle de Çampa'ya (Orta Vietnam) oldukça erken tanıtılmış olmasıdır.⁸²

Buna karşılık, Nguyen Hanedanlığı'nın diplomatik misyonu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye hakkındaki gerçekçi ve nesnel bilgiler sunarak XIX. yüzyılda Vietnamlı entelektüellerin Türkler hakkındaki objektif algısını yansıtmıştır. Özellikle Nguyen Hanedanı heyeti ile Osmanlı diplomatik temsilcileri arasında Paris'te gerçekleşen görüşmeler, Türkler ve Vietnamlılar arasındaki tarih boyunca ilk teması işaret etmiştir. Ancak bu görüşmeler, dış politikayı önemli ölçüde etkilememiş ve iki ülke arasında belirli bir ilişki kurma isteğini göstermemiştir. Bu durumda, Osmanlıların ve Vietnamlıların coğrafi kayıtlardaki ortak bilgileri, iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihini araştırmak için değerli tarihi kaynaklar olarak kabul edilmektedir.

---

⁸⁰ Mustafa bin Mustafa, *Uzakdoğu Seyahati*, 94.

⁸¹ Lur Vĩ An, "Lịch sử quan hệ Việt Nam - Thổ Nhĩ Kỳ (từ cuối thế kỉ XIX đến nay)." *Tạp chí Phát triển Khoa học và Công nghệ: Chuyên san Khoa học Xã hội Nhân văn* ["Vietnam-Türkiye İlişkileri Tarihi (XIX. Yüzyıl Sonlarından Günümüze)." *Science and Technology Development Journal: Social Sciences and Humanities*], 03-X3 (2019): 142-151.

⁸² Pierre-Yves Manguin and Robert Nicholl, "The Introduction of Islam into Champa," *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 58/1 (1985): 1-28.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA]

BCA, 030-01 61/379/12.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *Y.A.HUS.* 178/61.

BOA, *Y.PRK.ASK.* 60/32.

Yayınlanmamış Kaynak Eserler

Behram el-Dimaşki. *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor.* Nûruosmâniye Kütüphanesi, MS No. 2996.

Ebu Bekir b. Behram. *Nusretü'l-İslâmi ve's-sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor,* Cilt 4. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, NEKTY06609.

Kâtip Çelebi. *Levâmi 'u'n-Nûr.* Nûruosmâniye Kütüphanesi, MS No. 2998.

Mustafa bin Mustafa. *Aksâ-yı Şark'da bir Cevelân.* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, NEKTY04456.

Phạm, Phú Thứ. 蔗園別錄. Sosyal Bilimler Kütüphanesi, Güney Sosyal Bilimler Enstitüsü, HNV. 296.

Yayınlanmış Kaynak Eserler

Anonim. *Việt sử lược* [Vietlerin Kısaltılmış Kronikleri]. Hue: Thuan Hoa Yayınevi, 2005.

el-Mesûdi. *Murûc Ez-Zehab.* Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Katib Çelebi. *An Ottoman Cosmography: Translation of Cihannüma.* Trans. Ferenc Csirkés, John Curry, Gary Leiser. Leiden: Brill, 2021.

Mustafa bin Mustafa. *Bir Osmanlı Bürokratının Uzakdoğu Seyahati.* Haz. Ahmet Uçar. İstanbul: Çamlıca, 2010.

Ngô, Sĩ Liên ve Le Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu, *Đại Việt Sử ký Toàn thư* [Dai Viet Krallığı'nın Tamamlanmış Yıllıkları]. Hanoi: Sosyal Bilimler Yayınevi, 1998.

Nguy, Khắc Đản. *Như Tây ký.* Haz. Cao Viet Anh. Hanoi: Eğitim Üniversitesi Basımevi, 2019.

Nguyen Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu. *Đại Nam thực lục* [Dai Nam'ın Hakiki Kayıtları]. Hanoi: Eğitim Basımevi, 2007.

Nguyen Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu. *Khâm định Việt sử thông giám cương mục* [Viet Tarihi'nin Tertip ve Tefsir Edilmiş Metinleri]. Hanoi: Eğitim Basımevi, 2007.

İncelemeler ve Araştırmalar

- “Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti’yle Diplomatik İlişki Kuruldu”, *Milliyet Gazetesi*, 2 Haziran 1978.
- Ak, Mahmut. “Coğrafya.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul 1993), 62-66.
- de Rhodes, Alexandre. *Dictionarium Annnamiticum Lusitanum et Latinum, ope Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*. Typis & sumptibus eiusdem Sacr. Congreg., 1651.
- Delvaux, A. “L’ambassade de Phan-Thanh-Gian en 1863, d’après les Documents Français.” *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, Janvier-Fevrier (1926): 69-80.
- Dror, Olga ve K. W. Taylor. *Views of Seventeenth-Century Vietnam: Christoforo Borri on Cochinchina and Samuel Baron on Tonkin*. New York: Southeast Asia Program Publications, 2006.
- Emiralioglu, Pinar. *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*. London: Routledge, 2014.
- Eren, Güler. *Osmanlı*, Cilt I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Göksöy, İsmail Hakkı. *Güneydoğu Asya ’da Osmanlı-Türk Tesirleri*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004.
- Gürbüz, Mehmet Vedat. *Soğuk Savaşın Kaynama Noktası Vietnam Savaşı ve Amerika Birleşik Devletleri*. Ankara: Kent Kitap, 2009.
- Ilgaz, Arif Hikmet ve Hasene Ilgaz. *Ertuğrul Fırkateyni*. İstanbul: Türk Şehitlikleri İmar Vakfı, 2012.
- Kadı, İsmail Hakkı ve A.C.S Peacock. *The Ottoman Empire and the Kingdom of Siam Through the Ages*. Bangkok: Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, 2017.
- Kadı, İsmail Hakkı ve Andrew C. S. Peacock. *Ottoman-Southeast Asian Relations: Sources from the Ottoman Archives*, Vol. I. Leiden: Brill, 2020.
- Kadı, İsmail Hakkı ve Onur Yüksel. “Siyam Prensi Damrong’un Paylaşılmayan Fotoğrafi”, *Kebikeç*, 42 (2016): 91-113.
- Kiernan, Ben. *Việt Nam: A History from Earliest Times to the Present*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Koeman, Cornelis. *Joan Blaeu and his Grand Atlas*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1970.
- Krahl, Regina. *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*. Vol. II. London: Sotheby’s Publication, 1986.
- Lê, Thành Khôi. *Lịch sử Việt Nam từ nguồn gốc đến giữa thế kỷ XX* [Başlangıçtan XX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Vietnam Tarihi]. Ho Chi Minh City: Nhã Nam, 2014.
- Lu, Vĩ An. “Lịch sử quan hệ Việt Nam - Thổ Nhĩ Kỳ (từ cuối thế kỉ XIX đến nay).” *Tạp chí Phát triển Khoa học và Công nghệ: Chuyên san Khoa học Xã hội Nhân văn* [“Vietnam-Türkiye İlişkileri Tarihi (XIX. Yüzyıl Sonlarından Günümüze).” *Science and Technology Development Journal: Social Sciences and Humanities*], 03-X3 (2019): 142-151.

- Lu, Vĩ An. “Những ghi chép đầu tiên của người Việt Nam về Trung Đông qua tác phẩm Tây hành nhật ký.” *Tạp chí Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông* [“Tây hành nhật ký’de Orta Doğu’ya İlişkin İlk Vietnam Kayıtları.” *Vietnam Afrika ve Orta Doğu Çalışmaları Dergisi*], 181 (2020): 45-56.
- Manguin, Pierre-Yves ve Robert Nicholl. “The Introduction of Islam into Champa.” *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 58/1 (1985): 1-28.
- Mütercimler, Erol ve Mim Kemal Öke. *Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk - Japon Münasebetlerinin Başlangıcı*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.
- Ngô, Đình Diệm. “L’Ambassade de Phan-Thanh-Gian (1863-1864).” *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, 1 bis et 2, Avril-Juin (1919): 161-216.
- Nguyễn, Duy Oanh. *Chân dung Phan Thanh Giản* [Phan Thanh Gian’ın Bir Portresi]. Saigon: Kültür, Eğitim ve Gençlik Bakanlığı, 1974.
- Nguyễn, Kim Oanh. “Giới thiệu tác phẩm Như Tây ký của Ngụy Khắc Đản.” *Thông báo Hán Nôm* [“Nguy Khắc Dan’ın Như Tây ký’ Hakkında Tanıtım.” *Sino Nom Araştırmaları*], (2002): 427-433.
- Peacock, A.C.S. “The Economic Relationship between the Ottoman Empire and Southeast Asia in the Seventeenth Century.” *From Anatolia to Aceh: Ottomans, Turks, and Southeast Asia*, eds. Andrew Peacock, Annabel Teh Gallop, British Academy Scholarship Online, 2015.
- Phan, Huy Lê ve diğerleri. *Lịch sử Việt Nam, Tập 1: Thời kỳ nguyên thủy đến thế kỷ X* [Vietnam Tarihi, Cilt 1: İlk Dönemden X. Yüzyıla Kadar]. Hanoi: Üniversiteler Yayınevi, 1991.
- Pinto, Fernão Mendes. *The Travel of Mendes Pinto*. Trans. Rebecca D. Catz. Chicago: Chicago University Press, 1989.
- Taylor, K. W. *A History of the Vietnamese*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Trần, Văn Giáp. *Tìm hiểu kho sách Hán Nôm* [Sino Nom Eserlerinin Koleksiyonu], Cilt II. Hanoi: Sosyal Bilimler Yayınevi, 1990.
- Trần, Xuân Toản. “L’Ambassade de Phan-Thanh-Gian (1863-1864).” *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, 3, Juillet-Septembre (1921): 147-88.
- Trương, Bá Cẩn. “Phan Thanh-Giản đi sứ ở Paris (13-9 đến 10-11-1863).” *Tập san Sử Địa* [“Phan Thanh Gian’ın Paris’e Diplomatik Misyonu (13.09’dan 10.11.1863’e kadar).” *Coğrafya ve Tarih Dergisi*], 7-8 (1967): 3-21.
- Türk Deniz Kuvvetleri. *Ertuğrul Fırkateyni’nin Japonya Seyrinin 125. Yıl Dönümü Anısına*. İstanbul: Deniz Basımevi, 2015.

From Janissaries to Leaders: The Continuing History of the Kuloghli in Libya

Yeniçerilik'ten Liderliğe: Kuloğullarının Libya'da Devam Eden Tarihi

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Yakup Kaya

Necmettin Erbakan Üniversitesi
ykaya@erbakan.edu.tr

Merve Gönlüoş Elmas

Necmettin Erbakan Üniversitesi
gon.moerv@gmail.com

Başvuru / Submitted:
30 Mart 2024

Kabul / Accepted:
5 Haziran 2024

[DOI: 10.21021/osmed.1461636](https://doi.org/10.21021/osmed.1461636)

Atıf/Citation:

Kaya, Y; Elmas, M. G. "From Janissaries to Leaders: The Continuing History of the Kuloghli in Libya", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 38-56.

Benzerlik / Similarity: 3

Abstract

This article explores the nuanced presence of a distinct Turkish lineage known as the Kuloghli in the Maghreb region, focusing primarily on Libya. While examining their historical influence on shaping the Ottoman Empire in the region, the article argues that their connection to the Turkish Republic today and their impact on the socio-political landscape persist. Originating from intermarriages between Turkish Janissaries and local women, the Kuloghli played a crucial role in facilitating Ottoman influence in the Maghreb from the 16th century onward. While their importance waned during the reign of Sultan Abdulhamit II, they maintained ties with Türkiye and experienced a resurgence in prominence after Libya gained independence. Despite the gradually improving literature, scholarly focus lacks in examining the enduring significance of the Kuloghli, particularly in Libyan politics. Through document analysis and literature review, it illuminates their integral role in Ottoman history and their ongoing relevance in post-independence Libya, where many influential figures can trace their ancestry to this distinctive group.

Keywords: Kuloghli, Libya, Janissaries, Ottoman Empire, Türkiye

Öz

Bu makale, özel olarak Libya'da, genel olarak ise Magribte bir Türk soyuna bağlanan ve Kuloğulları olarak bilinen grubun detaylı varlığına odaklanmaktadır. Soyları Magribte yerli kadınlarla evlenen Türk Yeniçerilere dayanan Kuloğulları, 16. yüzyıldan itibaren bölge üzerinde Osmanlı hakimiyetini kolaylaştırmada önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu grubun Sultan II. Abdulhamit döneminden sonra önemleri azalmış olsa da, Türkiye ile sağlam bir bağ kurmuş olmaları sebebiyle Libya'nın bağımsızlığından sonra yeniden önem kazandıkları görülmektedir. Bu grup hakkında kapsamlı bir literatür olmamasına rağmen, makale, uzun süreli önemlerini vurgulayarak, Libya siyasetindeki sürekli etkilerini vurgulamayı hedeflemektedir. Belge analizi ve literatür taraması gibi nitel araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanan bu makalede, Kuloğullarının Osmanlı tarihindeki ayrılmaz rolüne dikkat çekilmektedir. Ayrıca Osmanlıdan sonra bu topluluğun Libya'da birçok etkili siyasi figür çıkarmış olması, devam eden önemlerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuloğulları, Libya, Yeniçeri, Osmanlı Devleti, Türkiye

Introduction

Historians such as Belhamissi and Abd al Jalil Tamimi offer a nuanced perspective on Ottoman rule in the Maghreb, contrasting it with European colonialism. Unlike European powers labelled as invaders, the Ottoman influence was distinct. Local populations often sought Ottoman protection, demonstrating acceptance and cooperation. Religious solidarity further strengthened Ottoman authority. These factors contributed to a unique administrative structure in the region, including Libya. The “Pax Turcica” concept emphasises this internal peace, pivotal for Ottoman solidarity against external threats. Hence, the presence of the Kuloghli in Libya can be directly attributed to the characteristics of the Ottoman administration as described. In contrast to numerous other ancestral groups in the Middle Eastern and North African (MENA) region, this article argues that the presence of the Kuloghli continues to shape the relationship between Libya and Türkiye, widely recognised as the successor to the Ottoman Empire. Prior to delving into the enduring impact of the Kuloghli from historical times to the present, it is prudent to briefly scrutinise discussions concerning their origins and historical importance.

Regarding their origin, Aziz Samih states that Kuloghli are individuals who sought refuge in the Maghreb region due to engaging in criminal activities in their state of origin, experiencing mistreatment from their parents, or seeking opportunities due to their combative and daring dispositions.¹ The origins of the Kuloghli, as highlighted by the prominent Ottoman historian, can be characterised as stemming from a departure motivated by various factors. This scenario may alternatively be interpreted as a recruitment endeavour by the Ottoman Empire. The Ottoman Empire’s assertion of hegemony over North Africa during the 16th century, initiated by maritime expeditions led by figures like Oruç Reis and Barbarous Hayrettin Pasha, facilitated the relocation of Turkish soldiers to the Maghreb for marine operations and protection of local people against possible threats. This selective utilisation of local populations, notably during the reign of Yavuz Sultan Selim, persisted until the latter part of the 19th century.² Many of these troops chose to settle permanently in metropolitan regions, leading to a lasting presence of their descendants in the area. The population of Turkish individuals in the region notably increased due to matrimonial unions between these troops and local women. Janissaries, prohibited from marrying during their service, often resigned from their positions to marry. These marriages, forming alliances with esteemed families, gave rise to the social group known as the Kuloghli, facilitating integration between the two societies.³ Despite the widespread presence of Kuloghli, also known as the “Karakol Oğulları,” throughout the Maghreb, their historical origins and continued presence remain under ongoing scrutiny, particularly in Libya, a strategic outpost for the Ottoman Empire.⁴

When it comes to the roles and significance of the Kuloghli, it is possible to state that this group endeavoured to foster a favourable reputation as they traversed various territories in the Maghreb.⁵ A significant aspect of their identity involves self-identifying as “murabit,” historically

¹ Aziz Samih İltter, *Şimali Afrika’da Türkler* İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi, 1936, 22.

² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), “Cevdet Eyalat-ı Mümtaze n.573, N 1171,” 1816.

³ Taoufik Bachrouch, *Fomution Sociale Barbaresque et Pouvoir a Tunis Au XVI/e Siecle* (Tunisia: Camiatü’t-Tunusiyye, 1977).

⁴ The phrase “Karakol Oğulları” translates to “Sons of the Police Station”. This translation implies that Libya held considerable strategic importance as a key bastion for the Ottoman Empire within the Maghreb region.

⁵ Mahmut Naci and Mehmet Nuri, *Trablusgarp* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 101AD).

associated with fulfilling religious responsibilities. Until the late 20th century, Muslims in North Africa and West Africa highly esteemed individuals with this designation. Consequently, the Kuloghli aspired to be recognised as “murabits” during the Ottoman Sultanate era.⁶ Despite their efforts, these initiatives failed to strengthen their connection with the indigenous population. Locals consistently mispronounced the term “Karakol Oğlu” and incorrectly referred to unmarried janissaries as “Kuloghli.”⁷ As noted by Magaly Morsy, individuals of Kuloghli origin exclusively include former Janissaries who resigned from their positions and married local women.⁸ Ahmet Kavas, another researcher, sought to comprehend the historical context of the Kuloghli lineage. According to Kavas’s findings, their diminishing influence within the Ottoman Empire commenced in the 17th century, beginning with Algeria, then extending to Morocco, and eventually encompassing Tripoli (Libya) to a lesser extent. Notably, Kavas highlights the Kuloghli’s remarkable resilience in Tripoli’s vicinity, where they have maintained significance not only in the broader Maghreb region but also across the expansive Ottoman Empire and beyond.⁹ According to another expert, Tevfik Karasapan, the prominence of the Kuloghli in Tripoli has remained unaffected. During the transition period marked by the disintegration of the Janissary corps and the subsequent establishment of the Asakir-i Muhammediye corps, Governor Yusuf Pasha of Tripoli took proactive measures. He assembled a battalion composed of individuals from the Kuloghli social class, assigning them duties previously carried out by the Janissary corps. As a result, Mahmud II bestowed upon him the prestigious title of beghlerbey of Rumelia.¹⁰ Moreover, the importance of the Kuloghli is evident during Sultan Abdulhamid II’s reign. Research conducted by İbrahim Özcoşar and Abdüsselam Ertekin reveals that in 1893, a committee was formed in Tripoli to organise the Hamidiye Regiments. These regiments comprised a specialised and authorised military force operating under Sultan Abdulhamid II’s direct authority. Establishing this commission required including a highly skilled gendarmerie unit from the Kuloghli.¹¹ According to research by Barış Bolat, the enduring significance of the Kuloghli in the Libyan region was also evident during the Ottoman-Italian War of 1911-1912.¹² According to records, the standard Ottoman military presence in Tripoli was believed to range from 15,000 to 20,000 soldiers. Yet, it is proposed that this number swelled from 40,000 to 50,000 when factoring in the support provided by the Kuloghli. The influence of the Kuloghli extended beyond the military realm, permeating areas like education, architecture, literature, and various other domains.¹³ In the years that followed, the participation of Libyan Kuloghli individuals in Anatolia’s struggle for independence became apparent. In more recent times, figures like Sadullah Koloğlu, who held the position of Libya’s first prime minister,

⁶ Ibn Galbun, *Tarih-i İbn Galbun Der Beyan-ı Trablusgarp* (Istanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1867).

⁷ Naci and Nuri, *Trablusgarp*, 101AD.

⁸ Magali Morsy, *Nord Africa: 1800-1900 a Survey from The Nile Valley to the Atlantic* (London: Longman, 1984).

⁹ Ahmet Kavas, “Kuzey Afrika’da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları (Ottoman Generation in North Africa: Kuloglu’s),” *The Journal of Ottoman Studies* 21, no. 35 (2001): 30–68.

¹⁰ Karasapan Celal Tevfik, *Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan* (Ankara: Resimli Posta Publishing, 1960).

¹¹ Luay Hatem Yacoob et al., “Sultan II. Abdülhamid’in Jeostratejisi ve Mirası Uluslararası Sempozyumu (International Symposium on Sultan Abdulhamid II. Geostrategy and Heritage),” in *Faculty of Social Sciences East and African Research Institution*, ed. Enver Arpa (Ankara: University of Social Sciences, 2018), 253–71.

¹² Barış Bolat, “Osmanlı İtalyan Harbi’nde (1911-1912) Çanakkaleye Asker İhracına Karşı Alınan Savunma Tedbirleri (Defensive Measures Taken Against the Export of Soldiers to Çanakkale in the Ottoman-Italian War (1911-1912)),” *AVRASYA International Research Journal* 10, no. 32 (2022): 271–93.

¹³ BOA, Y.EE 122/03

underscore the enduring collaboration between Türkiye and this specific faction within Libya.¹⁴ Presently, it is still common to come across surnames such as Kologlu, Kuloglu, or even Köroglu with notable frequency. It is precisely at this point that the literature appears to be lacking in investigating the ongoing influence of the Kuloghli today. Thus, this article argues that the impact of the Kuloghli from the past to the present persists. These claims aim to present findings by tracing the existence of the Kuloghli chronologically up to the present day.

1. The Path of the Kuloghli towards the Maghreb

By the late 15th century, the Mamluks of Egypt, primarily Turks, sought Ottoman assistance to strengthen their naval power against Christian adversaries.¹⁵ In the 16th century, fears of Ottoman dominance limited collaboration between the Mamluks and Ottomans. Sultan Selim I's campaign against the Mamluks was portrayed as freeing the Arabs from Mamluk rule and defending Islam against Christian threats, gaining Arab backing. Arab historian Taghribirdi documented widespread Arab support for Ottoman victories against Christians, including the conquest of Istanbul, celebrated across the Muslim world.¹⁶ This historical path demonstrates the diverse impact of Ottoman influence in North Africa, shaping political landscapes and fostering cultural exchanges across centuries.¹⁷

After the conquest of Egypt, Sultan Selim I's expansion automatically added the lands from the Benghazi area to the Red Sea coast into the Ottoman Empire. Simultaneously, Selim forged alliances with influential regional powers such as the Sharif of Mecca and the ruler of Yemen, seeking protection against Portuguese encroachments. In 1519, Tripoli sent a delegation to Istanbul seeking aid against Spanish aggression, leading to Ottoman fleets intervening. Similarly, the ruler of Gujarat in India sought Ottoman protection, resulting in Ottoman fleets aiding both regions. Over time, the Ottoman Empire received numerous pleas for assistance from territories as distant as present-day Indonesia, showcasing the widespread influence of the Ottomans. This appeal stemmed from the perception of Ottoman lands as the primary sanctuary against aggressive Christian rulers, valued not only by Muslims but also by Jews. Scholar Sauvaget's analysis highlights the formidable power of the Ottoman Empire, with vast territories, robust financial resources, efficient administration, disciplined military, advanced artillery, and naval supremacy in the Mediterranean. These capabilities elevated the Ottomans to a position of importance in European geopolitics, shaping dynamics of the era.¹⁸ The Ottoman Empire's initial involvement in North Africa was prompted by a reason for aid from Spanish Muslims. In response, the Imperial Navy, under Kemal Reis, launched attacks on Spanish coasts and islands in 1487. Kemal Reis revisited the region in 1510 and conducted further voyages, possibly establishing contact with Moroccan Arabs. These early interactions were not geared towards territorial expansion but rather paved the way for subsequent Turkish navigators. The strategic importance of these relations lies in their role in laying the groundwork for future Ottoman engagement in North Africa, paving the path for broader

¹⁴ Orhan Koloğlu, *Arap Kaymakam* (İstanbul: Aykırı Publishing, 2001).

¹⁵ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire the Classical Age 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973).

¹⁶ Taghri-Birdi, *History of Egypt 1382-1469* (University of California Press, 1960).

¹⁷ Orhan Koloğlu, *500 Years in Turkish-Libyan Relations* (Ankara: SAM Paper, 2007).

¹⁸ Jean Sauvaget, *Introduction à l'Histoire Du Monde Musulman* (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1942).

interactions and influence in the region.¹⁹ In response to growing maritime activity, Turkish sailors undertook expeditions in the Western Mediterranean. Notable among them were the brothers Oruç, Hizir, and İlyas, collectively known as the Barbarossas. Engaging in a range of activities from trade to privateering, these sailors traversed the 16th century Mediterranean waters.

The activities of the Barbarossas and their peers played a pivotal role in shaping maritime trade and politics in the Mediterranean during this era. The Libyan coast, strategically located, was a common stop for ships. Piri Reis, in “The Book on Navigation,” detailed Tripoli, Misallata, Barca, Tobruk, and Sellum, highlighting their significance. Under Sultan’s orders, Kemal Reis and his nephew Piri Reis sailed in Libyan waters. While returning to Istanbul, news arrived of Tripoli’s plea for a governor due to instability, but before Ottoman response, Tripoli fell to Spanish occupation. These events underscored the region’s volatility and the Ottoman Empire’s challenges in controlling its North African territories.²⁰ The arrival of the Spaniards in Tripoli diverted caravan routes, causing significant economic losses from trade in gold powder and slaves. This downturn affected not only Tripoli but also surrounding settlements, prompting Tripolitarians to seek Ottoman aid in 1519. Subsequently, the Ottoman administration sent naval and military forces to Tadjura. Conflict persisted across the Maghreb until the Ottoman conquest of Tripoli in 1551, led by figures like Turgut Reis, who later aligned with the Ottomans. The conquest boosted Ottoman control in the Mediterranean, disrupting the Knights of Malta’s base and strengthening Ottoman dominance. Braudel highlighted Tripoli’s strategic importance as a military stronghold and a crucial link with the Barbary States, reinstating the city’s significance in the African interior. The Odjaklu, young Turkish men from Anatolia, formed the primary military force in the Maghreb during the Ottoman period. Aziz Samih İlter, author of “Turks in Şimali Africa,” offers a unique perspective on North Africa during this time, highlighting how individuals seeking refuge from crime or family discord often found their way to the Maghreb in the first half of the 16th century, driven by a rebellious and adventurous spirit. Recruiters from Western Odjaks, based in cities like Istanbul, Izmir, and Antalya, would gather volunteers for service in coastal forts, promising an easy life and honourable death. Once enough recruits were assembled, they were dispatched to the Mediterranean. Becoming a Janissary in North Africa required meeting specific criteria, notably being Turkish, granting even the lowest-ranking Janissaries higher status than local elites.²¹ Unlike the recruitment of Christian children into the Janissary corps, the systematic recruitment of Odjaks occurred every two to three years in Izmir, Anatolia’s main port. Between two and three thousand recruits were sent to the three Odjaks in the Maghreb. This strategy aimed to keep soldiers detached from local intrigues. Odjaklu primarily served as warriors on battleships and were forbidden from marrying. Approximately 2500 Odjaklu were stationed in Tripoli, under strict discipline.²²

The ruling class in the Maghreb consisted mainly of Turks, aiming to counteract any pro-European Christian sentiments among local rulers. Christian pirates who converted to Islam could join the Odjaklu, seeking refuge. Their recruitment was based on their skills in seamanship, although worries about desertion remained. Known as “becoming Turks,” their conversion reflected their self-interest. Even members of the clergy renounced their faith, emphasising the appeal and prestige

---

¹⁹ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1979).

²⁰ Piri Reis, *Kitabı Bahriye Vol. II*, ed. Senemoğlu (Boyut Yayınları, 2020).

²¹ İlter, *Şimali Afrika’da Türkler*.

²² Jean Pignon, “Cahiers de Tunisie,” *Revue de Sciences Humaines* 1, no. 1 (1953): 319.

associated with the Odjak.²³ Despite the marriage ban for the Odjaklu, many disregarded it and wed Arab women, leading to the rise of a population known as “Kuloghli,” or “sons of the sultan’s employees”. The increase in the Turkish population in the Western Odjaks was not mainly due to soldiers transferring from Anatolia, but rather through marriages with local women, resulting in children. Those unable to marry while serving as Janissaries/Odjaklu were permitted to do so upon leaving military service. Through marriages with respected families, their social status expanded, giving rise to a new class known as the “Kuloghli’s” between the two communities.²⁴ Initially, the new generation emerging in the Western Odjaks in the early 16th century was known by the name “Kuloghli.” Janissary children born in regions outside these areas were also initially referred to by this title. However, as they moved away from these communities, they couldn’t form a distinct group due to their changing status.

The Kuloghli class in Libya, stemming from the Janissary tradition, initially resembles counterparts elsewhere. However, what sets them apart is that their mothers are not “Turkish.” Unlike older Janissaries from various Ottoman territories who could marry freely within their regions, those stationed in the Western Odjaks were required to marry local women due to the challenge of finding a Turkish spouse or noble concubine.²⁵ Children born from marriages with Turkish individuals or concubines were not considered Kuloghli. Over time, a distinct generation emerged, persisting as a separate class from Kuloghli in other Ottoman territories. The dispatch of sailors and soldiers to the Western Odjaks and provincial centres played a vital role in maintaining these important cities and regions. Soldiers, primarily recruited from various Anatolian regions, were tasked with safeguarding these cities. While many soldiers were of Turkish descent, they were gathered from different places for a specific period, integrating into urban life until the end of their service term. Most recruits hailed from Western Anatolian cities like Antalya, Muğla, Aydın, İzmir, and Manisa. Despite diverse ethnic backgrounds present due to recruitment in Istanbul, sources generally agree that many recruits were of Turkish descent, particularly noting their Turkish fathers.

The majority of Kuloghli in the region, due to their non-Turkish mothers, speak Arabic as their native language.²⁶ While it is generally true that many in this community primarily speak Turkish, there are individuals who are proficient in their fathers’ language. Additionally, they identify as Turkish and use the term “Kuloghli,” which is Turkish. The term “Kuloghli,” meaning “son of the servant,” refers to the offspring of an Ottoman soldier, suggesting recognition of all those serving in military or civil capacities as “the Sultan’s servants.”²⁷ It is spelled differently in Turkish, English, and French due to the use of the Arabic script, despite its Turkish origins.²⁸ Mahmud Naci refers to the “Native Turk” class as descendants of soldiers who captured Tripolitania, along with their children and grandchildren. As already mentioned, they gained local status through marriages between Anatolian immigrants and local women.²⁹ In archival records and texts, descriptions often

²³ Jean Monlau, *Les États Barbaresques* (Paris: Presses Universitaires de France, 1973).

²⁴ Bachrouch, *Fomution Sociale Barbaresque et Pouvoir a Tunis Au XVI/e Siecle*.

²⁵ Magali Morsy, *Nord Africa: 1800-1900 a Survey from The Nile Valley to the Atlantic* (London: Longman, 1984).

²⁶ Mehmet Hıfzı, “Osmanlı Afrikası (Mukaddeme - Ahval-i Tabiiyye - Teşkilat-ı Arziyye - Ahval-i İktisadiyye - Ahval-i Tarihiyye),” *Donanma*, 2 (17), 1911, 211–16.

²⁷ Brown Cari, *The Tunisia of Ahmad Bey 1837-1855*, Princeton: Princeton University Press, 1974, 53.

²⁸ Kavas, “Kuzey Afrika’da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları”, 46.

²⁹ Mahmut Naci and Mehmet Nuri, *Trablusgarp*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012, 59-60.

mention Janissary contingents organised by Turgut Reis, accompanied by groups of craftsmen, along with the collective known locally as “Kuloghli,” who are tax-exempt.”³⁰ The Kuloghli gained influence in the Ottoman provinces of Tunis and Tripoli from the early 18th century. Their involvement in governance in Algeria became increasingly challenging from the mid-17th century onwards, despite being the province where the Kuloghli class originated from.³¹ While there may be a noticeable decline in their numbers in whole Maghreb, the central argument of this article posits that the influence of the Kuloghli within the Ottoman Empire, and subsequently in Turkish-Libyan relations, is evident across various administrative periods in the region. Between the 18th and 19th centuries some notable families from this class in the Maghreb included El-Gullt and Bu-Şlagtm in Constantine, as well as the family of Muhammad b. Osman al-Kebir in Yeliran.³² The Karamanlı dynasty within the Kuloghli elite in Tripoli (1711-1835) and certain beghlerbeys from this family have held important positions in the region’s history.³³ Indeed, in early 18th century, Ahmed Karamanlı, a Kuloghli military figure, seized control of Tripoli, and it was not until ten years later, in 1722, that he received the title of Pasha from Istanbul. The periods of Ahmed Bey (1711-1745), who served as beghlerbey for an extended period from this family, Ali Bey (1754-1793), and the last beghlerbey Yusuf Bey (1794-1832) are notable. The Karamanlı family’s prolonged governance was strongly supported by the Kuloghli, class and influential families in Tripoli. In the subsequent period, important administrators of Kuloghli origin such as Mehmed Pasha (November 4, 1745 - July 24, 1754), Ali I Pasha (July 24, 1754 - July 30, 1793), Ali Burghul Pasha Cezayrli (July 30, 1793 - January 20, 1795), II. Ahmed (January 20 - June 11, 1795), Yusuf Karamanlı (June 11, 1795 - August 20, 1832), Mehmed Karamanlı (1817, 1826, and 1832), Mehmed ibn Ali (1824 and 1835), and Ali II Karamanlı (August 20, 1832 - May 26, 1835) ruled in cooperation with the Ottoman Empire in Libya. The main source of revenue during this time was external, particularly privateering activities in the Mediterranean, which surged in 1711 and again between 1794-1805. Captives and their ransoms were crucial to provincial revenue. Indirect sources included tributes paid by European states for the safety of their trade ships in the Mediterranean, contributing to the province’s income. Trade between Tripoli and the Mediterranean, centred around Fizan under Tripoli’s control, played a vital role in the economy.³⁴ During Yusuf Bey’s reign (1796-1833), the province increasingly relied on external borrowing as privateering declined and the trade monopoly weakened. Despite these challenges, his power endured through the enforced taxation of the population, backed by the support of the Kuloghli, ensuring his continued rule.³⁵ During Yusuf Karamanlı’s reign, the army consisted of approximately ten thousand Kuloghli, a number that grew to thirty thousand by 1830. In 1881, Tripoli alone housed 1,200 cavalymen and 2,800 Kuloghli irregular infantry, increasing to 4,000 infantries by 1885 while the cavalry remained stable. This demographic shift highlighted the substantial presence and influence of Kuloghli within the military

³⁰ Hasan Safi et al., *Tarih-i İbn Galbiin Der Beyan-ı Trablusgarp*, (Yayına Hazırlayan: A. Kavas, İstanbul: ORDAF Yayınları, 2013, 94.

³¹ Mohamed Hédi Chérif, “Tunisie et Libye: Les Ottomans et Leurs Héritiers”, *Histoire de l’Afrique*, 5, 1992, 318.

³² Chérif, 319.

³³ Morsy, *Nord Africa: 1800-1900 a Survey from The Nile Valley to the Atlantic*, 42.

³⁴ Chérif, 319.

³⁵ Andre Martel, “L’armee d’Ahmed Bey d’apres Un Instructeur Français”, *Revue Internationale d’Histoire Militaire*, 18, 1956, 39.

framework of the region.³⁶ The Kuloghli, consisting of 200 cavalrymen in Homs, served under the command of the Bashagha until the position was abolished in 1900. Their duties included ensuring public and road security, as well as tax collection, in exchange for tax exemptions. This arrangement endured into the early 20th century. As gleaned from the aforementioned information, the presence of the Kuloghli held significant sway for the Ottoman Empire from their inception through the 20th century. They constituted a strategically important group, even possessing administrative rights in the Maghreb. While their influence permeated throughout the entire Maghreb region, this article focuses solely on the Libyan contingent, contending that only those in Libya maintain a continuous impact in the present day. Hence, during the early 19th century, despite awareness of European partition plans, the Sublime Porte maintained a decentralized structure, permitting regional autonomy until the mid-19th century.

2. The Hamidiye Regiments

To observe the enduring influence of the Kuloghli, which persists albeit undergoing transformations, another pivotal juncture in Ottoman history is the reign of Sultan Abdulhamit II. During his era, the Sublime Porte's connection to the territories under Ottoman control diminished, as Sultan Abdulhamit believed that reasserting Ottoman power globally necessitated maintaining ties with all Muslim nations. However, Sultan Abdulhamit pursued diverse approaches to realizing this vision. In Libya, he engaged with the Sanusi and the Kuloghli, highlighting the profound strategic significance of this group in the region. From 1835 onward, Tripoli underwent integration into the Ottoman Empire, resulting in the abolition of the odjak system and necessitating the establishment of a novel relationship between the government and the populace. This transitional phase aimed at modernising and expanding state control. During this period, it is imperative to comprehend the interplay between the concept of Islamic Union and the Hamidiye Regiments. Between 1870 and 1920, the notion of "İttihad-ı İslam" (Islamic Union), extensively deliberated in Muslim-majority regions such as Cairo, Bombay, Istanbul, or Singapore through European and American press outlets, garnered support not only from individuals attuned to Islamic principles in social life but also from segments lacking such Islamic inclinations, as a form of anti-imperialist stance. It is noteworthy that a diverse range of figures, spanning from Mithat Pasha to Mustafa Kemal, advocated for the notion of İttihad-ı İslam at certain junctures of their lives and under specific circumstances, without necessarily aligning with Islamist ideology. In this framework, Ottoman sultans were perceived as leaders of the Islamic world by Muslims residing under European colonial dominion between 1900 and 1922.³⁷ It is notable that the concept of İttihad-ı İslam emerged within a context where political and intellectual discourse was primarily focused on efforts to preserve the state, with few issues taking precedence. This idea is posited to have arisen in response to the pervasive influence of Pan movements during the 19th century, notably the German and Slavic movements, following unsuccessful attempts to safeguard the state. İttihad-ı İslam is thus argued to have stemmed from two principal sources: firstly, a conservative reaction that surfaced, particularly within Ottoman public opinion, following the Tanzimat reforms; and secondly, the growing significance of the caliphate within the Muslim world, coupled with heightened appeals for

³⁶ İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 21.

³⁷ Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislâmist İmajı", 1839-1924 İstanbul: Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, 2013, 47-69.

assistance from the Ottoman Empire due to the colonisation of Islamic territories.³⁸ The assessment underscores the predominant influence of political and contextual factors in understanding the significance attributed to the Ottoman caliphate by Muslims residing under colonial rule. It suggests that this importance should not be misconstrued as indicative of a surge in religiosity or a resurgence of traditional values, particularly considering the ongoing processes of globalisation and Europeanisation within these societies. In this context, Pan-Islamism can be delineated from ideologies seeking to Islamise or revive Islam in response to perceived threats from Western modernity. Instead, it can be viewed as an endeavor to reinterpret Islam in light of its original sources, aiming to restore its authentic characteristics amidst evolving socio-political circumstances.³⁹

In this context, the political orientation of İttihad-ı İslam, often seen as a precursor to Islamism, arose not primarily from a theoretical framework but rather as a response to the exigencies of prevailing conditions. It stemmed from a notion of Islamic unity stirred by the collective suffering experienced, a sentiment believed to have originated with the loss of Crimea. Subsequent invasions and colonial ventures in the Islamic world further fueled the emergence of İttihad-ı İslam as a natural anti-imperialist alternative. It is crucial to underscore that İttihad-ı İslam, despite its modern characteristics, possesses a distinctiveness that challenges the secondary, subjective role typically ascribed to the Ottoman political elite when viewed beyond the Eurocentric lens of the modernisation paradigm.⁴⁰

The aforementioned explanations aim to illustrate that a political stance often closely associated with the personal characteristics of Abdulhamid II was in fact more deeply rooted in the prevailing circumstances of the time than solely attributable to Abdulhamid himself. However, this does not negate the role of Sultan Abdulhamid as a pivotal figure influencing this process during his reign. On the contrary, within the broader context, Abdulhamid II's policies played a significant role in catalysing and advancing the İttihad-ı İslam concept within the Islamic world. The significance of Abdulhamid II's policies in relation to the İttihad-ı İslam notion lies in his adeptness at carving out maneuvering space amidst increasingly restrictive conditions.⁴¹ One of Abdulhamid II's pivotal strategies involved reinvigorating the symbolic language associated with the sultanate and caliphate, coupled with the restructuring of instruments within the Islamic world. His aim was to implement strategic policies by establishing a covert and overt global network, leveraging world Muslims as conduits for his initiatives. Approaches that primarily concentrate on the Hamidiye Regiments, predominantly composed of Kurds, often overlook the overarching strategy behind their formation. Consequently, regiments formed or attempted to be formed in other regions are often neglected. In addition to Abdulhamid II's İttihad-ı İslam policy, the dire state of the army and the intense imperial encirclement of Ottoman territories can be identified as primary factors motivating the establishment of the Hamidiye Regiments. The military vacuum resulting from the inability to control the army

---

³⁸ Gökhan Çetinsaya, *İslâmi Vatanseverlikten, İslâm Siyasetine. Cumhuriyet'e Devrede Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 95.

³⁹ Ergün Yıldırım, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmçılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul, 2013, 1–27.

⁴⁰ Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tariheçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Talid*, 2(1), 2004, 71–90.

⁴¹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri II. Abdülhamid Dönemi 1876- 1909*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, 88.

during Abdulhamid II's reign represented a significant weakness of the İttihad-ı İslam strategy. Not only was the army deficient in technical capabilities and equipment, but also a substantial segment within it opposed Abdulhamid's policies. We can thus posit that the İttihad-ı İslam policy harboured an anti-imperialist stance, which evolved into a strategy co-developed with the populace, transcending its mere adoption by the state in regions susceptible to imperial interventions.

On February 19, 1892, Şakir Pasha, the Commander and Governor of the Vilayet of Tripolitania, received a telegram highlighting concerns regarding the inadequacy of the Gendarmerie and the Kuloghllis in maintaining security amidst the prospect of a potential foreign attack. Consequently, it was proposed that these forces undergo inspection by a military commission. Concurrently, Şakir Pasha, actively involved in organising the Hamidiye Regiments in Anatolia, presented a report to Abdulhamid II proposing the establishment of a similar structure in Tripolitania. The rationale behind this proposal was grounded in the imperative to safeguard the territory from external threats and occupations, enhance the overall strength of the Ottoman Empire, and potentially garner benefits by rallying African support around the caliphate. Upon approval of this proposal by Abdulhamid II, Şakir Pasha was entrusted with the task of organising the Hamidiye Regiments in Tripolitania. Subsequently, efforts commenced towards the establishment of these regiments in the region.⁴²

Throughout this process, a commission was established in Tripoli tasked with organising the Hamidiye Regiments. This commission initially decided to commence the formation of the Hamidiye regiments concurrently with an esteemed gendarmerie regiment comprising members of the Kuloghllis. Additionally, the commission drafted a memorandum, which was dispatched to Tripolitania accompanied by an imperial decree for public reading. According to this memorandum, a commission was constituted in Tripolitania, comprising members from various strata of society including the municipal council, imams, muhtars, the head of the Kuloghllis, sheikhs, and the commander of the imperial army along with military officials.⁴³ The commission in operation formulated a draft regulation consisting of 46 articles and submitted it to the Sultan for consideration.⁴⁴

The establishment of the Hamidiye Regiments entailed a procedural framework involving the preparation of reports, memoranda, commission decisions, and regulations. However, amidst these administrative processes, the disposition of the Kuloghllis towards the Hamidiye Regiments emerges as a crucial aspect of consideration. In the latter half of the 19th century, the Kuloghllis population in Tripolitania numbered approximately thirty thousand individuals. Entrusted by the state with various governmental roles akin to a constabulary, they bore the responsibility of safeguarding the territory against internal and external threats. Historically, the Kuloghllis enjoyed exemptions from taxes and mandatory services. During the establishment of the Hamidiye Regiments, discontent among the Kuloghllis arose in response to the Sultan's decree for their dissolution and the allocation of land titles, which encroached upon privileges they had long enjoyed. This discontent culminated in a rebellion, with approximately two thousand Kuloghllis protesting these decisions around government buildings. The unrest reached a critical juncture prompting a telegram to the Minister

⁴² BOA, *YPRK.BŞK.25/43*

⁴³ BOA, *Y.EE 122/03*

⁴⁴ BOA, *Y.MTV.166/36*

of War, warning of the potential intervention by foreign states with nationals in the region and the risk of Muslim bloodshed should the situation deteriorate, seeking guidance on appropriate action. In response to these developments, another telegram was dispatched to the Governor and Commander of Tripolitania, directing the temporary suspension of the decision to dissolve the Kuloghliis and instructing that no further action be taken until a military commission is convened and arrives at the scene.⁴⁵ Subsequent years witnessed conflicts between the Kuloghliis and the officials tasked with registering their lands for titling. Following a day-long confrontation, the Kuloghliis overwhelmed by the state's military intervention, capitulated. Ten prominent members of the Kuloghliis were subsequently exiled to Benghazi. Land and population surveys were conducted thereafter. Consequently, impediments to the establishment of the Hamidiye Regiments were resolved, facilitating the progression of the initiative.

According to a telegram dated March 6, 1898, dispatched by Namık Bey, the Governor of Tripolitania, regiments had been established by that time. The telegram indicates that training had commenced for 14 infantry battalions and 5 regiments of Hamidiye Local Cavalry. Additionally, it mentions the formation of 70 infantry battalions and 18 cavalry regiments.⁴⁶

As per a document authored and dispatched by the mutasarrıf (governor) and commander of Benghazi Sanjak in 1901, it is reported that the inhabitants of Tripolitania have committed to the establishment of seven Hamidiye Regiments, comprising twelve thousand soldiers from the infantry and cavalry divisions. This commitment has been duly acknowledged by the military commission. Furthermore, it is indicated that the formation of these seven regiments, encompassing both infantry and cavalry units, is pending approval from the Sultan.⁴⁷

The archival document BOA. Y.PRK. UM. 41.22 delineates the quantity and composition of the indigenous Hamidiye Infantry battalions and cavalry regiments established within the Tripolitania Province. Through examination of this document, it becomes evident that Kuloghliis began to actively serve in the Hamidiye Regiment subsequent to this period. Similarly, a corresponding document was prepared for Benghazi, as evidenced by BOA. Y.PRK. ASK.175/43, suggesting the potential active involvement of Kuloghliis in serving within the Hamidiye Regiment within this province as well.

3. Encountering Kuloghliis Post-Libya's Independence

Upon investigating the presence of the Kuloghliis during the reign of Sultan Abdulhamit II, it becomes evident that the connection between Turkish Turks and Libyan Turks has persisted without interruption. There is a significant gap in historical knowledge on the fate of the Kuloghliis between World War I and World War II. During the colonial era in Libya, the interaction between the Kuloghliis and Turkish nationals appeared to be relatively passive. Concurrently, Türkiye grappled with its own challenges of attaining independence and establishing the new regime of the Turkish Republic. The nascent Turkish government focused its efforts inwardly on rectifying administrative, economic, and social issues, thereby diverting attention away from Turkish descendants elsewhere in the region and, notably, from the Ottoman legacy. Nevertheless, despite these circumstances,

---

⁴⁵ BOA, YPRK.BŞK.25/43

⁴⁶ BOA, Y.PRK. UM.41/22

⁴⁷ BOA, Y.PRK. ASK.176/95

Türkiye, widely acknowledged as the successor to the Ottoman Empire, rekindled ties with the Kuloghli following Libya's decolonisation. The impetus for this renewed engagement stemmed from the historical alliance between the Sanusiyyah and the founding figures of the Turkish Republic. Both in Libya and Anatolia, the Sanusiyyah and the Turkish Republic's founding team shared a camaraderie forged through their joint struggle. Sheikh Ahmet Senussi, the leader of the Sanussiyah movement, personally participated in the Kuvayi Milliye and fought alongside Turkish nationalists. Despite limited available information on the Kuloghli during this period, evidence suggests the Senussiyah's inclination to collaborate with them and other Turkish descendants. During Libya's transition to independence, as the United Nations sought to facilitate the establishment of a new constitutional framework, delegates representing Cyrenaica, Tripolitania, and the Fezzan were tasked with formulating a constitution for the nation. These representatives were to convene and engage in collaborative deliberations within a National Assembly setting.⁴⁸

Among the individuals selected to represent Libya during its transitional period, Ali Assad al Jerbi stands out as a notable figure from Cyrenaica. Born in Derna in 1901, he hailed from a family with ties to the local administration under the Turkish Administration. Al Jerbi pursued his education in Istanbul from 1911 to 1923, focusing on medical studies during this period. From September 1949 to July 1950, Al Jerbi held the position of Minister of Transport in the Cyrenaica emirate. Subsequently, he assumed various roles within the provisional administration led by Mahmud al-Muntasir. Notably, he served as the foreign minister from March to December 1951, health minister from March to April 1951, and minister of justice from April to December 1951. During his tenure, Al Jerbi prioritised the establishment of the Libyan Army by leveraging remnants of the Senussi army, which had actively participated in combat against the Western allies during both World Wars. To this end, he facilitated military scholarships for aspiring recruits, enabling them to undergo military training in Iraq and Türkiye. Additionally, Al Jerbi played a pivotal role in the establishment of a military institution situated in Benghazi.⁴⁹ Following Libya's independence, the enduring connection between local Libyans and the Turkish presence, particularly associated with the Sanussiyah movement, remained palpable. Upon Libya's establishment as a sovereign nation, Sidi Muhammed İdris El Mehdi es-Senusi, also known as King Idris, ascended to the throne. Notably, King Idris chose to collaborate with a Turkish president who was simultaneously a Kuloghli. This decision led to a revitalisation and evolution of the relationship between this specific group and the Turkish state following Libya's independence. Sadullah Bey, born in Derne during the Ottoman era, embarked on his career as a deputy clerk, later assuming roles as district governor in various locations. His service extended across regions such as Hassa, Buldan, Pınarhisar, Vize, Saray, and Maçka. Post the proclamation of the Republic, he continued his administrative duties in districts including of, Sürmene, Kadınhanı, İznik, Karacabey, and Çatalca. During his tenure in Rumelia, Sadullah Bey confronted challenges such as banditry, Bulgarian insurgency, and resistance against Greek occupation. Upon relocating to Ankara, he joined the Kuvâ-yi Milliye (National Forces). In 1922, he assumed the role of district governor of Maçka, where he vigorously combated Rumelia banditry, facilitated exchange policies, suppressed reactionary movements, advocated for women's rights, and spearheaded urban development and

⁴⁸ UN, "Report of Sub-Committee 17 to the First Committee, Resolution 289 (IV)", 31.

⁴⁹ "علي إبراهيم الجري... أحد بناء الدولة الليبية", https://baqatlibyah.blogspot.com/2011/06/blog-post_20.html. (10.02.2024)

agricultural innovations. Proficient in Arabic, Persian, and French, Sadullah Bey earned the moniker “Arap Kaymakam” (Arab District Governor). In 1947, he travelled to Benghazi to address his family’s affairs, where Emir Sunusi, with whom he had prior acquaintance, offered him the position of Prime Minister of Benghazi (later transitioning to Libya). Returning to Türkiye, Sadullah Bey sought approval from President İsmet İnönü, ultimately securing permission in 1949. As Prime Minister of Benghazi, Sadullah Bey played a pivotal role in Libya’s statehood emergence. He facilitated the education of young cadres in Egypt, contesting British governance and personally funding the travel expenses of students. Despite his significant contributions, Sadullah Koloğlu, who later became a senator in the Libyan Parliament, passed away in 1952, with minimal personal wealth. He was interred in Libya, having governed the commonwealth with distinction for years.⁵⁰

In addition to Sadullah Koloğlu, there were numerous other individuals of Kuloghli background who contributed to the newly established Libyan government. Muhammad Sakizli, born in 1892 and of Turkish descent, held significant governmental positions in the region of Cyrenaica and later in Libya during the mid-20th century. Following Emir Idris’s declaration of the ‘independence’ of the Emirate of Cyrenaica on June 1, 1949, a new government needed establishment despite the prevailing British influence. After an interim administration led by Omar Pasha El Kikhia, Sakizli assumed office as Prime Minister in March 1950. However, this autonomy was largely nominal, given the substantial British influence. Upon King Idris I’s declaration of Libya’s independence on December 24, 1951, Sakizli’s title transitioned to ‘Governor’ of Cyrenaica until May 1952. Subsequently, he served as Minister of Education in the Libyan federal government starting May 1952 and later as the Chief of the Royal Bureau from September 1953. In February 1954, Sakizli was tasked with forming a government, albeit briefly. Following the dissolution of the federal system in Libya, he resumed his role as Governor of Cyrenaica from December 26, 1962, to April 26, 1963. Muhammad Sakizli passed away on January 14, 1976.⁵¹ Another name was Ahmed Muaytik, of Kuloghli Turkish descent, serving briefly as the Prime Minister of Libya in 2014. One of the most prominent politicians is Fayiz es-Serrac of the GNA. Serving as the Prime Minister of the Government of National Accord, established on December 17, 2015, under the Libya Political Agreement, he previously held the position of Chairman of the Libyan Presidential Council from 2016 to 2021. Es-Serrac has also been a member of the Tripoli Parliament. Born on February 20, 1960, in Tripoli, he hails from a prosperous family with Kuloghli heritage, renowned for their commercial enterprises and extensive land holdings.⁵² Fayez al-Serraj, who claimed Turkish descent, disclosed that his father, Mustafa al-Serrac, held a ministerial position during the era of the Libyan monarchy. Educated as an architect, Fayez al-Serraj served in the Ministry of Housing during Colonel Muammar Gaddafi’s regime. In 2014, he assumed the role of Minister of Housing and Public Utilities in the Muaitik Cabinet of the General National Congress (GNC). In early October 2014, Bernardino León, the United Nations envoy to Libya, proposed the formation of a national unity government for Libya. This proposed government was to be spearheaded by Fayez al-Sarraj’s Presidential Council, comprising three members from the eastern, western, and southern

---

⁵⁰ Ali Osman Çetin et al., *Arap Kaymakam: Sadullah Koloğlu’nun Hayatı ve Libya’daki Başbakanlık Dönemi*, Bilkent University, 2016, 3-19

⁵¹ Mustafa Ben Halim, *Safahat Matwiya Men Tarikh Libia as Siyasi*, Misr: Matabe’ al-Ahram at Tejariya, 1992, 32.

⁵² Ana Pouvreau, “Les Ressorts de l’engagement de La Turquie En Libye”, <https://fmes-france.org/les-ressorts-de-lengagement-de-la-turquie-en-libye> (14.01.2024).

regions of the country, in addition to two ministers.⁵³ Serraj functioned as the Prime Minister of the Government of National Accord from its inception in December 2015, pursuant to a United Nations-led political agreement, until its dissolution on March 15, 2021. Before his initial arrival in Tripoli in March 2016, Serraj narrowly escaped two separate assassination attempts. In the subsequent years, the Government of National Accord encountered challenges in asserting its legitimacy as the country's authority, contributing to Libya's continued division. The proposed cabinet of ministers for the GNA faced rejection by the House of Representatives (HoR), prompting Serraj to form a government without the HoR's vote of confidence. Internal conflicts among militias escalated, and Libyan citizens grappled with economic hardships, including inflation, corruption, and smuggling, leading to the depletion of the country's cash reserves. Later in 2017, a UN Security Council meeting in April warned of the looming risk of renewed conflict in Libya, highlighting the government's struggle to deliver essential services while combating terrorism, illegal migration, and oil smuggling. On April 10, 2019, United Nations Secretary-General António Guterres expressed his hope at the UN headquarters that they still aimed to avert "a bloody war for Tripoli."⁵⁴ This statement was issued two days after forces aligned with Khalifa Haftar initiated their advance toward the capital. Subsequent to the Libyan Political Dialogue Forum, Serraj relinquished his powers in March 2021.

Fathi Ali Abdul Salam Bashagha, born on August 20, 1962, of Turkish descent, is a prominent Libyan political figure who previously held the position of interim Prime Minister of the Government of National Stability. He also served as the Minister of Interior from 2018 to 2021. Bashagha's political trajectory notably includes his selection as prime minister-designate by the Libyan House of Representatives based in the eastern region on February 10, 2022.⁵⁵ However, his appointment faced opposition from Prime Minister Abdul Hamid Dbeibeh of the Government of National Unity (GNU), who insisted on relinquishing power only after a national election. Notably, Bashagha received support from Khalifa Haftar and the Libyan National Army. Subsequently, on May 16, 2023, the eastern-based Libyan parliament suspended Bashagha from his duties and delegated them to the Finance Minister, Osama Hamada.⁵⁶ In addition to the above-mentioned names, in 2012, Muhammed Sawan, a Libyan Islamist politician and activist, is known to have been elected as the leader of the Justice and Development Party, which he founded with the support of the Muslim Brotherhood in March 2012. Furthermore, Abdulrahman Sewehli, alternatively spelled as Abdel Rahman al-Suwayhili, is a notable Libyan statesman and the principal figure of the Union for the Homeland party. His ascendancy to the position of chairman of the High Council of State on April 6, 2016, underscores his pivotal role in Libyan politics. Noteworthy is his lineage, being the descendant of Ramadan Asswehly, a prominent Tripolitanian nationalist revered for his

⁵³ "UN Proposes Unity Government to End Libya Conflict," Al Jazeera, <https://www.aljazeera.com/news/2015/10/9/un-proposes-unity-government-to-end-libya-conflict> (14.01.2024).

⁵⁴ UN, "UN, 'Still Time' to Stop a 'Bloody Battle' for Libya's Capital, Insists Guterres," <https://news.un.org/en/story/2019/04/1036481> (12.01.2024).

⁵⁵ "Libya: Parliament Names Fathi Bashagha as Interim Prime Minister", *Middle East Eye*, 2022, <https://www.middleeasteye.net/news/libyan-bashaga-named-interim-prime-minister> (14.01.2024).

⁵⁶ "Libya Parliament Suspends Rival Eastern-Based PM Bashagha", *Al Jazeera*, May 16, 2023, <https://web.archive.org/web/20230901172244/https://www.aljazeera.com/news/2023/5/16/libya-parliament-suspends-rival-eastern-based-pm-bashagha> (12.01.2024)

foundational contributions to the establishment of the Tripolitanian Republic.⁵⁷ This list could be expanded extensively; however, for the purposes of this article, the selection suffices to underscore a significant historical heritage between two strategically important regional nations. All individuals mentioned share a Turkish lineage and have enjoyed, or currently maintain, amicable relations with Turkish dignitaries, exemplified notably by figures such as Fayyaz al-Sarraj.

4. Kuloughlis Today

Today, the city of Misrata in Libya stands as a place where Turks reside in a cohesive bloc. Situated at the midpoint between the two shores of the Mediterranean in Libya's heartland, Misrata ranks as the country's third-largest city in terms of both geographical area and population. The Kuloghli/Köroğlu Turkish clan holds sway in this city. Previously, Muammar Gaddafi made extensive efforts to eradicate this city and its Turkish inhabitants. Even today, remnants of the former regime, Arab supremacists, and Western sympathizers purportedly strive to obliterate Misrata solely because of its Turkish population. Ali Hammuda asserts, "*We have never denied our lineage, and we will never do so. We will never be ashamed of it or anything associated with it. There is nothing in it that will harm us, disturb us, or embarrass us. Furthermore, it represents the esteemed will of Allah.*"⁵⁸ Due to fear and mistrust, Gaddafi refused to enrol almost all Misratis in military academies and prohibited them from holding leadership positions in military security institutions. Additionally, he densely settled Bedouins who supported him in Misrata and assigned them security leadership roles in an attempt to neutralize the Turkish population. Today, Libyan Turks continue to engage in a significant struggle for freedom, akin to their counterparts in Iraq and Syria. The present-day potential of the Kuloughlis to constitute an armed force stands at approximately 20,000 individuals up to the age of 25, and around 40,000 when individuals up to the age of 40 are included. However, due to certain domestic political dynamics, they are not permitted to actively support their country's struggles, as deemed necessary. According to field surveys conducted in the region, the Kuloughlis currently do not possess fluency in Turkish; nonetheless, they are aware of their Turkish identity and sustain their presence through organized associations and various civil society organizations. The Kuloghli Turks define themselves as Turks residing in the Trablusgarp province of the Turkish homeland. Remaining steadfastly devoted to their national identity, the Kuloughlis, candidates for heroic deeds throughout history, recently expelled Haftar's armed group from Misrata by providing political and military support to the legitimate government.⁵⁹ This information as well, underscores the contemporary manifestation of a historical legacy, indicating a need for comprehensive exploration and analysis.

---

⁵⁷Ronald Bruce St John, *Historical Dictionary of Libya*, Maryland: Rowman & Littlefield, 2014, 316.

⁵⁸Nurullah Çetin, "Libyada Türk Varlığı (Turkish Existence in Libya)," 2014, <https://web.archive.org/web/20190911184105/http://www.yenimesaj.com.tr/libyada-turk-varligi-H1237671.htm> (14.01.2024)

⁵⁹ Stratejik Ortak, "Libya'da Bir Türk Gücü: Kuloğulları", <https://stratejikortak.com/2020/06/libyada-bir-turk-gucu-kulogullari.html> (28.12.2024)

Conclusion

Providing all details above, it can be concluded that the historical narrative surrounding the Kuloghli in Libya offers profound insights into the intricate tapestry of Ottoman influence, historical legacies, and the evolving dynamics of post-independence Libya. Originating from the strategic integration of local populations by the Ottoman Empire, particularly during maritime and military endeavours to safeguard North African territories, the Kuloghli emerged as a pivotal element within Libyan society over time. Their integration spanned various spheres, including governance, military affairs, and cultural domains, showcasing a remarkable adaptability and endurance amidst shifting political landscapes. Notably, in regions like Tripoli, the Kuloghli retained significant influence, navigating and often shaping the complexities of changing geopolitical dynamics. Scholars and historians continue to delve into their origins, identities, and multifaceted contributions, shedding light on their historical legacy and ongoing relevance in contemporary Libya. The enduring collaboration between Türkiye and the Kuloghli underscores deep-rooted connections and shared histories between the two nations, further enriching our comprehension of the complexities inherent in Maghreb history and its interconnectedness with broader regional dynamics. This collaboration not only highlights historical alliances but also underscores the enduring bonds that transcend time and geography. As Libya charts its course amidst present challenges and aspirations for stability and prosperity, the legacy of the Kuloghli remains intricately intertwined with the nation's historical narrative. It serves as a testament to the resilience and contributions of diverse communities within the region, reflecting the enduring spirit of collaboration and shared destiny. Individuals such as Ali Assad al Jerbi, Sadullah Koloğlu, and Fayez al-Serraj exemplify the deep-seated connections between Türkiye and Libya, forged through historical alliances, shared struggles, and familial ties. Their roles in shaping Libya's political trajectory, from its early days as an independent nation to its contemporary challenges, underscore the lasting impact of individuals from Kuloghli backgrounds. However, the influence exerted by the Kuloghli on Turkish-Libyan relations, spanning from historical epochs to contemporary times, has been notably undervalued. Hence, the intended objective of this article is to offer a scholarly examination that elucidates the significance of this particular group within the context of bilateral relations between Türkiye and Libya. Moreover, the collaboration between the Sanusiyyah movement and Turkish nationalists, epitomised by leaders like Sheikh Ahmet Senussi and Mustafa Kemal Atatürk, underscores the historical bonds between the two regions and their shared aspirations for independence and self-determination. As Libya navigates internal divisions, external pressures, and economic challenges, the legacy of individuals from Kuloghli backgrounds serves as a poignant reminder of the resilience, diversity, and interconnectedness of the Libyan people. Their contributions to nation-building efforts, diplomatic endeavours, and political leadership underscore the importance of inclusivity, diversity, and collaboration in shaping Libya's future trajectory. In essence, the narrative of Kuloghli individuals in Libya encapsulates more than just personal achievements or political influence; it represents the enduring bonds between Türkiye and Libya, grounded in shared histories, struggles, and aspirations for a brighter future. As Libya continues its journey, these bonds will undoubtedly continue to shape its political landscape and collective identity in the years to come, serving as a guiding beacon amidst the complexities of modern geopolitics.

References

Presidential Ottoman Archives

BOA. “Cevdet Eyalat-ı Mümtaze n. 573, N 1171,” 1816.

BOA. “Y.EE 122/03,” 1892.

BOA. “Y.MTV.166/36,” 1893.

BOA. “Y.PRK. ASK.176/95,” 1901.

BOA. “Y.PRK. UM.41/22,” 1901.

BOA. “YPRK.BŞK.25/43,” 1892.

Books & Articles and other References

Aydın, Cemil. “İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı’nın Panislâmist İmajı, 1839-1924,” 47–69. İstanbul: Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, 2013.

Bachrouh, Taoufik. *Fomution Sociale Barbaresque et Pouvoir a Tunis Au XVI/e Siecle*. Tunisia: Camiatü’t-Tunusiyye, 1977.

Bolat, Barış. “Osmanlı İtalyan Harbi’nde (1911-1912) Çanakkaleye Asker İhracına Karşı Alınan Savunma Tedbirleri (Defensive Measures Taken Against the Export of Soldiers to Çanakkale in the Ottoman-Italian War (1911-1912)).” *AVRASYA International Research Journal* 10, no. 32 (2022): 271–93.

Cari, Brown. *The Tunisia of Ahmad Bey 1837-1855*. Princeton: Princeton University Press, 1974.

Çetin, Ali Osman, Ozan Yiğit Demirbaş, Oğuzhan Öztürk, and Celal Talha Sevinç. *Arap Kaymakam: Sadullah Koloğlu’nun Hayatı ve Libya’daki Başbakanlık Dönemi*. Bilkent University, 2016.

Çetin, Nurullah. “Libyada Türk Varlığı (Turkish Existence in Libya),” 2014. <https://web.archive.org/web/20190911184105/http://www.yenimesaj.com.tr/libyada-turk-varligi-H1237671.htm>.

Çetinsay, Gökhan. *İslâmi Vatanseverlikten, İslâm Siyasetine. Cumhuriyet’e Devrede Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Chérif, Mohamed Hédi. “Tunisie et Libye: Les Ottomans et Leurs Héritiers.” *Histoire de l’Afrique* 5 (1992): 318.

Deringil, Selin. *İktidarın Sembolleri II.Abdülhamid Dönemi (1876- 1909)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Halim, Mustafa Ben. *Safahat Matwiya Men Tarikh Libia as Siyasi*. Misr: Matabe’ al-Ahram at Tejariya, 1992.

Hıfzı, Mehmet. “Osmanlı Afrikası (Mukaddeme - Ahval-i Tabiiyye - Teşkilat-ı Arziyye - Ahval-i İktisadiyye - Ahval-i Tarihiyye).” *Donanma* 2, no. 17 (1911): 211–16.

Ibn Galbun. *Tarih-i İbn Galbun Der Beyan-ı Trablusgarp*. İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası,

1867.

- İlter, Aziz Samih. *Şimali Afrika'da Türkler*. İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi, 1936.
- İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire the Classical Age 1300-1600*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
- Kavas, Ahmet. "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları (Ottoman Generation in North Africa: Kuloglu's)." *The Journal of Ottoman Studies* 21, no. 35 (2001): 30–68.
- Koloğlu, Orhan. *500 Years in Turkish-Libyan Relations*. Ankara: SAM Paper, 2007.
- Koloğlu, Orhan. *Arap Kaymakam*. İstanbul: Aykırı Publishing, 2001.
- "Libya: Parliament Names Fathi Bashagha as Interim Prime Minister." *Middle East Eye*, 2022.
- "Libya Parliament Suspends Rival Eastern-Based PM Bashagha." *Al Jazeera*, May 16, 2023. <https://web.archive.org/web/20230901172244/https://www.aljazeera.com/news/2023/5/16/libya-parliament-suspends-rival-eastern-based-pm-bashagha>.
- Martel, Andre. "L'armee d'Ahmed Bey d'apres Un Instructeur Français." *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 18 (1956): 39.
- Monlau, Jean. *Les États Barbaresques*. Paris: Presses Universitaires de France, 1973.
- Morsy, Magali. *Nord Africa: 1800-1900 a Survey from The Nile Valley to the Atlantic*. London: Longman, 1984.
- Morsy, Magali. *Nord Africa: 1800-1900 a Survey from The Nile Valley to the Atlantic*. London: Longman, 1984.
- Naci, Mahmut, and Mehmet Nuri. *Trablusgarp*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 101AD.
- acı, Mahmut, and Mehmet Nuri. *Trablusgarp*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012.
- Özbek, Nadir. "Modernite, Tarih ve <deoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme." *Talid* 2, no. 1 (2004): 71–90.
- Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türkiye Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1979.
- Pignon, Jean. "Cahiers de Tunisie." *Revue de Sciences Humaines* 1, no. 1 (1953): 319.
- Piri Reis. *Kitabı Bahriye Vol. II*. Edited by Senemoğlu. Boyut Yayınları, 2020.
- Pouvreau, Ana. "Les Ressorts de l'engagement de La Turquie En Libye", <https://fmes-france.org/les-ressorts-de-lengagement-de-la-turquie-en-libye> (12.03.2024).
- Safi, Hasan, Abdullah Erdem, Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, and Ahmet Kavas. *Tarih-i İbn Galbün Der Beyan-ı Trablusgarp*. Edited by Ahmet Kavas. İstanbul: ORDAF Yayınları, 2013.
- Sauvaget, Jean. *Introduction à l'Histoire Du Monde Musulman*. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1942.
- St John, Ronald Bruce. *Historical Dictionary of Libya*. Maryland: Rowman & Littlefield, 2014.
- Stratejik Ortak. "Libya'da Bir Türk Gücü: Kuloğulları (Turkish Power in Libya: The Kuloghli)", <https://stratejikortak.com/2020/06/libyada-bir-turk-gucu-kulogullari.html>. (12.03.2024)

Taghri-Birdi. *History of Egypt 1382-1469*. University of California Press, 1960.

Tevfik, Karasapan Celal. *Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*. Ankara: Resimli Posta Publishing, 1960.

UN. “Report of Sub-Committee 17 to the First Committee, p.31. Resolution.289 (IV).” 1949.

UN. “UN, Still Time’ to Stop a ‘Bloody Battle’ for Libya’s Capital, Insists Guterres”, <https://news.un.org/en/story/2019/04/1036481>. (08. 04.2024).

“UN Proposes Unity Government to End Libya Conflict.” Al Jazeera, <https://www.aljazeera.com/news/2015/10/9/un-proposes-unity-government-to-end-libya-conflict>. (24.03.2024).

Yacoob, Luay Hatem, Zümriye Demirel, Merve Bal, and Abdussamed Akan. “Sultan II. Abdülhamid’in Jeostratejisi ve Mirası Uluslararası Sempozyumu (International Symposium on Sultan Abdulhamid II. Geostrategy and Heritage).” In *Faculty of Social Sciences East and African Reseach Institution*, edited by Enver Arpa, 253–71. Ankara: University of Social Sciences, 2018.

Yıldırım, Ergün. “İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm.” In *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, 1–27. İstanbul, 2013.

“علي إبراهيم الجربى...أحد بناءة الدولة الليبية”, https://baqatlibyah.blogspot.com/2011/06/blog-post_20.html. (10.02.2024).

Lala Mustafa Paşa'nın Hanımı Fatma Hatun Vakıfları *Foundations of Fatma Hatun, Wife of Lala Mustafa Pasha*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Şahin Doğan

Necmettin Erbakan Üniversitesi
trshahindogan@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
25 Mart 2024

Kabul / Accepted:
2 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1458279](https://doi.org/10.21021/osmed.1458279)

Atıf/Citation:

Doğan, Ş. "Lala Mustafa Paşa'nın Hanımı Fatma Hatun Vakıfları", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 57-74.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

Son Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin (1440?-1516) oğlu Muhammed Bey'in kızı olan Fatma Hatun, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki önemli devlet adamlarından, Kıbrıs Fatihisi olarak bilinen Lala Mustafa Paşa (1507?-1580) ile evlenmiştir. Annesinin de ismi Şakrâ Fatma olup, dedesi uzun süre Şam valisi olan Emir Sîbâî'dir. Anne ve baba tarafından zengin, köklü bir aileye sahip olduğundan doğal olarak büyük bir servetin mirasçısı olmuştur. Atalarından kendisine intikal etmiş birçok mülkünü Kudüs'ün 75 kilometre kuzeyinde bulunan Cenin şehrinde inşa ettirmiş olduğu cami, imaret, hamam, tekke, misafir odaları ile Şam'ın girişinde bulunan su kuyuları, abdesthane ve evlerin giderlerine vakfettiştir. Kurmuş olduğu vakıf hakkındaki malumatın edinildiği temel kaynak ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 747 numaralı defterin 221. sırasında ve 304. sayfasında kayıtlı olan vakfiye suretidir. Vakfiye, 3 Temmuz 1567 tarihli olup, Lala Mustafa Paşa'ya verilen vekaletle kayıt altına alınmıştır. Fatma Hatun'un kurmuş olduğu vakıf, yarı hayri ve yarı ailevi bir vakıftır.

Anahtar Kelimeler: Kansu Gavri, Fatma Hatun, Lala Mustafa Paşa, Vakıf, Cenin

Abstract

Fatma Hatun, the offspring of Muhammad Bey, who was the son of the final Mamluk Sultan Kansu Gavri (1440?-1516), entered into matrimony with Lala Mustafa Pasha (1507?-1580), a prominent statesman of the Ottoman Empire during the 16th century. Lala Mustafa Pasha a prominent figure in the Ottoman Empire during the 16th century, renowned for his conquest of Cyprus. Her mother's name was Şakrâ Fatma, while her grandfather, Emir Sîbâî, served as the governor of Damascus for an extended period. Due to her lineage from affluent and established families on both her mother's and father's side, she naturally acquired a significant fortune. She allocated a significant portion of the properties she inherited from her ancestors to fund the construction and maintenance of various facilities in the city of Jenin, located 75 kilometers north of Jerusalem. These facilities include a mosque, imaret, hammam, bathhouse, tekke, guest rooms, water wells, ablution center, and houses at the entrance of Damascus. The foundation's establishment is primarily documented through the foundation deed, which can be found in the General Directorate of Foundations Archive. Specifically, it is located in the 221st row and 304th page of the book numbered 747. The foundation deed was officially recorded on 3 July 1567. This important document was registered with the power of attorney granted to Lala Mustafa Pasha. Fatma Hatun's foundation is a hybrid organization, encompassing both charitable and familial aspects.

Keywords: Kansu Gavri, Fatma Hatun, Lala Mustafa Pasha, Waqf, Jenin

Giriş

Vakıf, sahibi tarafından taşınabilir veya taşınamaz bir malın sosyal, ekonomik ve dini amaçlarla mülkünden çıkarılıp, hukuki bir işlemle oluşturulan hayır müesseselerine denir.¹ Vakıf müesseseleri ile özellikle İslam ülkelerinde birçok eski yerleşim yerinin daha mamur hale dönüştürüldüğü, köy ve şehir gibi yeni yerleşim birimlerinin meydana getirildiği görülmektedir.² Bu durumun açık bir örneği Mısır'da Memlûklüler döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde kurulan vakıflar genellikle irsâd kabilinden kabul edilen yönetici sınıfın kurmuş olduğu vakıflardan oluşmaktaydı.³ Memlûk sultanları her alanda kurmuş olduğu vakıflarla, Kahire gibi önemli şehirlerini daha modern şehirler haline dönüştürmüşlerdir.⁴ Yine sultanın ailesinden olan kişilerin kurmuş olduğu vakıflarla Medine, Mekke, Kudüs ve el-Halîl gibi önemli şehirlerin alt yapı, eğitim, dini ve toplumsal her türlü ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.⁵

Osmanlılar beylikten büyük bir devlet haline gelirken Memlûkler gibi birçok Müslüman devleti kendi yönetimine dahil etmiştir. Osmanlı yönetimi bu ülkelerde mevcut olan vakıfları korumakla kalmamış, daha da zenginleştirmek için gerekli desteği sağlamıştır.⁶ Tarım alanlarının nerdeyse yarısı vakıf mülkü olan Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine dahil edilmesinden sonra, Osmanlı yönetimi tarafından 1522 yılında vakıfların işleyişini yönetmesi amacıyla bir nâzirü'l-evkâf tayin edilmiştir.⁷ İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren büyük vakıfların bir kısmı padişah, sadrazam ve vezirler tarafından kurulurken, bir kısmı da bunların eşleri tarafından kurulmuşlardır.⁸ Kadınlar, kurmuş oldukları vakıflar aracılığıyla isimlerini ebedileştirmiş ve günümüze kadar hayırsever olarak anılmalarını sağlayacak toplumun ihtiyaçlarına yönelik hayır amaçlı yapılar inşa etmişlerdir. Hayır amaçlı inşa edilmiş olan vakıf yapılarının devamlılıklarını sürdürebilmeleri için de gelir sağlayan birçok şahsi mülkünü bu vakıflara tahsis etmekten geri durmamışlardır.

Bu hayırsever kadınlardan biri olan Fatma Hatun'un kim olduğu, sahip olduğu serveti nasıl elde ettiği, Kudüs, Mekke ve Medine şehirlerin giden yollar üzerinde inşa ettirmiş olduğu hayratı ve günümüze kadar ulaşmış olan hayır yapıları için kurmuş olduğu vakfın aydınlatılması, çalışmanın amacını oluşturan hususlardır. Bu doğrultuda, Fatma Hatun'un 3 Temmuz 1567 tarihli Arapça vakfiyesi, Osmanlı dönemi kronikleri ve arşiv vesikalarından hareketle Fatma Hatun'un hayatı ve kurmuş olduğu vakfın sosyal, iktisadi ve yönetim yapısı incelenecektir.

1. Fatma Hatun ve Ailesi

Büyük bir servete ve vakfa sahip olan vezir eşlerinden biri Fatma Hatun'dur.⁹ Fatma Hatun, hem Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed Bey'in¹⁰ kızı hem de Osmanlı Devleti'nin 16.

¹ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 475-476.

² İsmail Kıvrım, "Osmanlı Dönemi Konya Vakıfları", *Konya Kitabı XVIII: Konya Vakıfları*, 2 (Konya: Konya Ticaret Odası Yayını, 2021), 12-13.

³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 314-316.

⁴ Doris Behrens-Abouseif, "Kansu Gavri Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 316-317.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf (Tarih)" TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 482-484.

⁶ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev., Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1991), 5, 120.

⁷ Yediyıldız, "Vakıf (Tarih)", s. 485.

⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 341.

⁹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz., Ali Çavuşoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 719.

¹⁰ İbn Zünbül, Sultan Kansu Gavri'nin 30 erkek çocuğu doğmuşsa da Seydi Muhammed/Mehmed Bey dışındakilerin yaşamadığını belirtmiştir. Osmanlı padişahlarından I. Selim Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine kattıktan sonra burada bazı aile üyelerini İstanbul'a götürmüştür. İstanbul'a götürülenlerden biri Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Mehmed Bey'dir. Bk.: Eman Hayajneh, "İbn Zünbül'ün

yüzyıldaki önemli devlet adamlarından Divane Hüsrev Paşa'nın¹¹ biraderi olan ve “*Kıbrıs Fatihî*” olarak bilinen Lala Mustafa Paşa'nın¹² birinci eşiştir.¹³ Fatma Hatun'un annesinin ismi kaynaklarda “الشقراء فاطمة سيياي” olarak kaydedilmekte ve “*Sarışın Fatma Sîbây*” anlamındadır. Annesinin babası ise Kansu Gavri döneminde uzun süre Şam valiliği yapmış olan Emir Sîbây'dır.¹⁴ I. Selim, Mısır'ı Osmanlı topraklarına katınca ülkenin ileri gelenlerini kendisiyle beraber İstanbul'a götürmüştür. Bunlar arasında Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed Bey de vardır.¹⁵ Muhammed Bey, İstanbul'da bulunduğu sırada vefat edince geriye tek kızı olan Fatma Hatun kalmıştır. Yetim kalan Fatma Hatun, Lala Mustafa Paşa ile ilk evliliğini yapmıştır. Bu evliliklerinden Mehmed adında bir erkek çocukları dünyaya gelmiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî, Mehmed'in çok cesur, adil ve heybetli bir yapısı olduğunu belirtir, devlet kadrolarında görev alıp yapmaktan hoşlanmadığını ancak babasının talebi doğrultusunda hareket ederek bazı önemli görevlerde bulunduğunu ifade eder.¹⁶

Mehmed Bey'in tespit edilen ilk görevi 4 Ekim 1556 tarihinde Dergâh-ı Ali müteferrikalarına ilhakıdır.¹⁷ Aynı tarihlerde babası Lala Mustafa Paşa ise Emir-i Hac ve Safed Sancakbeyi görevinde bulunmuştur.¹⁸ Ankara ve Çubuk'ta adam soyup köyleri yağmalayan bir grup eşkiya, Şehzade Bayezid'e gidiyoruz diyerek ayaklanmıştır. Ayaklanmanın başlaması üzerine bu şehirlerin kadıları merkeze mektup göndererek yardım talep etmişlerdir. 21 Haziran 1559'da Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde, eşkiyanın haklarından gelinip ayaklanma bastırıldıktan sonra Şehzade Selim'in lalasının oğlu olan Mehmed'e sancağın verilmesi emredilmiştir. Bu görev muhtemelen Mehmed Bey'in almış olduğu ilk sancakbeyliği vazifesidir.¹⁹

Fatma Hatun vefat ettiği 1571 yılında oğlu Mehmed, Niğde Sancakbeyi olup²⁰ Kıbrıs Seferi dolayısıyla babası ile Kıbrıs'ta bulunmaktaydı.²¹ Fatma Hatun, dedesi Sultan Gavri'nin Mısır, Halep ve Şam gibi birçok şehirde bulunan vakıflarının²² mütevellisi durumunda idi. Fatma Hatun'un vefatından sonra boş kalan Sultan Gavri evkafı mütevelliliğine vakıf şartları gereği Niğde Sancakbeyi olan oğlu Mehmed Bey tayin olunmuştur.²³ Mehmed Bey, Kıbrıs seferinden sonra Dulkadir (Maraş) Beylerbeyi görevinde bulunmuş ve 31 Ocak 1573 tarihinde Halep Beylerbeyi olarak atanmıştır.²⁴ Selanikî, Mehmed Bey'in Halep Beylerbeyi olduğu sırada vefat ettiğini ve

‘Vâkıatu Sultan Selim ve Es-Sultan Kansu El-Gavri’ Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi” (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005), 40, 41, 112.

¹¹ Deli Hüsrev Paşa'nın hayatı hakkında detaylı bilgi için bk.: Jean-Louis Bacque-Grammont, “Notes et documents sur Divane Hüsrev Paşa,” *Rocznik Orientalistyczny* 41 (1979): 22.

¹² Lala Mustafa Paşa'nın hayatı hakkında detaylı bilgi için bk.: Şerafettin Turan, “Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar,” *Belleter*, 88/22 (1958): 551-593.; Bekir Kütükoğlu, “Lala Mustafa Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), ss. 73-74.; Enes Demir, “Lala Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (?-1580)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016).

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz., Nuri Akbayan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996). 1202-1203.

¹⁴ Temim Memûn Bey'in kaleme aldığı kitap, akademik bir metotla yazılmamıştır. Ancak aile tarihi ile ilgili önemli bilgiler kaydedilmiştir. Bk.: Temim Memûn Merdem Bek, *El-Melik Kansuh El-Gori El-Eşref ve El-Vezir El-Evvel Lala Mustafa Paşa zi Es-Seyf El-Ahnef* (Dımaşk: 2023), 277.

¹⁵ Hayajneh, “İbn Zünbül'ün ‘Vâkıatu Sultan Selim ve Es-Sultan Kansu El-Gavri’ Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi”, 112.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 3*, haz., Nuri Akbayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996). 959.

¹⁶ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr*, 901.

¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.İDVNSMHH.d.)* 2/1503.

¹⁸ BOA, A.İDVNSMHH.d., 2/1504.

¹⁹ BOA, A.İDVNSMHH.d., 3/36.

²⁰ BOA, A.İDVNSMHH.d., 12/1124.

²¹ BOA, A.İDVNSMHH.d., 12/999.

²² Sultan Gavri (Gori) vakfına ait Arapça vakfiye için bk.: VGMA, *Vakfiye Defteri (VKF.d.)*, 747, sr. 202, s. 243.

²³ BOA, A.İDVNSMHH.d., 12/961.

²⁴ BOA, *Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.)*, 225/178.; Demir, “Lala Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (?-1580)”, 163.

babası Lala Mustafa Paşa'ya haberin 21 Ocak 1575'te ulaştığını belirtir. Eşinin ölümünden kısa bir süre sonra oğlunun vefat haberini alan Lala Mustafa Paşa, büyük üzüntü duymuş ve uzun süre matemini tutmuştur. Devlet büyükleri Paşa'yı teselli etmeye çalışmış ve taziyesini paylaşmışlardır.²⁵

Lala Mustafa Paşa 7 Ağustos 1580 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Vefatından sonra kendisinin ve eşi Fatma Hatun'un vakıflarına evladından olan kişilerin mütevellî tayin edildiği tespit edilmektedir. Günümüzde çoğunlukla Suriye'de yaşamaya devam eden "*Merdem Bek (Merdümbeg)*" ailesi soyun devamıdır. Zengin ve köklü olan bu aileden birçok devlet adamı, şair ve bilim adamı çıkmıştır. Bunlardan biri Osman Merdem Bek oğlu Ahmet Muhtar oğlu Halil Merdem Bek'tir. 1895 yılında Şam'da doğmuş olan Halil Merdem Bek, Suriye'de Milli Eğitim, Sağlık ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur.²⁶ Arap edebiyatında yirminin üzerinde önemli eserler meydana getirmiş ve Lala Mustafa Paşa ile Fatma Hatun'a ait vakfiyeleri Arapça birer kitap halinde neşretmiştir.²⁷

Fatma Hatun'un mezarı günümüzde "*Al-Madrassa Al-Siba'i*" olarak bilinen ve 16. yüzyılda Prens Sibay bin Bıhtace tarafından Şam'da inşa edilmiş cami ve medresenin avlusunda bulunmaktadır. Oğlu Mehmed Paşa Halep'te bulunan Hüsreviyye'de medfun, babası Muhammed Bey'in mezarı İstanbul'da ve dedesi Kansu Gavri'nin gömüldüğü yer ise bilinmemektedir.²⁸

2. Vakfiyesi

Lala Mustafa Paşa'nın zevcesi Fatma Hatun'a ait Arapça vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 747 numaralı defterin 304. sayfa, 221. sırasında kayıtlıdır. Bu çalışmada, Arapça vakfiyenin Türkçe'ye çevirisi kullanılmıştır. Vakfiye metni Fatma Hatun ve eşi Lala Mustafa Paşa hayatta iken oluşturulmuştur. Vakfiye, 3 Temmuz 1567 tarihli olup, Şam Vilayetinde Safed kadısı tarafından onaylanmıştır. Vakfiyenin ilk sayfasında Allah'a hamd, Hazreti Muhammed'e selam ve övgü ifadeleri yer almıştır. İlk kısımda, sadaka vermenin ve sâlih amel işlemenin önemi, mükafatı hakkında birkaç ayet yazılmıştır. Daha sonrasında vâkıf olarak dünya hatunlarının en şereflilerinden, merhum Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed Bey'in kızı Fatma Hatun'un ismi zikredilmiştir. Vakfi kurması için eşi Vezir Lala Mustafa Paşa'yı kendi adına vekil tayin etmiştir. Bunları belirttikten sonra vakfedilmiş olan mülkler, mülkleri edinme şekli, vakıfta çalışacak görevli kadrosu, görevlilerin alacakları ücretler, inşa ettirmiş olduğu hayır yapıları, vakfın imaretinde pişirilecek yemekler, vakfın yönetim şekli ve yapılacak harcamalar hakkında detaylı bilgi verilmiştir.²⁹

2.1. Vakfın Yönetimi

Bir vakfın varlığını sürdürebilmesi için belirlenmesi gereken en önemli husus yönetim ve denetim mekanizmasıdır. Fatma Hatun, kurmuş olduğu vakfın yönetim ve denetim mekanizmasının

²⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I-II*, haz., Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999). 109-110.; Mustafa Âli, Mehmed Bey'in Halep Beylerbeyi olduğu esnada tüm işlerini adaletli bir şekilde yaptığından herkes tarafından çok sevildiğini ve vefat ettiğinde otuz yaşında olduğunu belirtmiştir. Mehmed Bey'in vefat haberi, büyüğü ve küçüğüyle tüm Halep halkının günlerce yas tutmasına sebep olmuştur. Bk.: Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 901.

²⁶ Halil Merdem Bek'in oğlu olan Adnan Merdem Bek de Suriye'nin meşhur şair ve yazarlarından biridir. Bk.: Muhammed Abdüllatif Sâlih el-Ferfûr, "Halil Merdem Bek", TDV İslâm Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), 320-321.

²⁷ Halil Merdem Bek, *Kitâbu Vakıf-i El-Vezîr Lala Mustafa Paşa* (Dımaşk: Matbaatül Tarakkî, 1925).; Halil Merdem Bek, *Kitabu Vakıf-i Fatma Hatun binti Muhammed Bek ibni Es-Sultan El-Melik El-Eşref Kansuh El-Gavri*, (Dımaşk: Matbaatül Tarakkî, 1925)

²⁸ Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, (Leiden Boston: Brill, 2004), 68, 73.

²⁹ Fatma Hatun binti Muhammed Bey vakfiyesi için bk.: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 304.

ne şekilde işlemesi gerektiğini henüz hayatta iken vakfiyede kayıt altına aldırmasıdır. Vakfın yönetim işinden sorumlu kişi mütevellidir. Fatma Hatun, vakfına ilk mütevellî olarak kendisini tayin etmiş ve bu görevde vefat edene kadar kalacağını vâkîf şartı olarak kaydettirmiştir. Vakfın şartlarını değiştirme, kaldırma, vakfın gelir ve giderlerine müdahale etme sadece kendi yetkisinde olduğunu şart olarak ekletmiştir. Kendisinin vefat etmesi halinde nesli son bulana kadar yaş olarak büyük ve olgun olan evladı ve evladından sonra da yine onların yaşça en büyük evlatları mütevellî olabilecektir. Mütevellî, öncelikli olarak vakfın gelir-gider dengesini koruyarak vakfa ait yapıların sürekli olarak ayakta kalmasını sağlamaktır.

Vakfın işleyişini bozan her duruma müdahale etme yetkisi mütevellide bulunmaktadır. Vakıf görevlilerinden işini ihmal eden biri olması halinde bu davranışından kaçınması için ilk olarak nasihat edilir. Nasihat edilen kişi işinde ciddiyeti devam ettirmemesi halinde, usule uygun bir şekilde azarlanır veya tehdit edilir. Nasihat ve azarlamayla çözüm bulunmadığı takdirde, mütevellî bu görevliyi azletmekle yetkilidir. Azledilen görevlinin yerine layık olan evladı veya vâkîfın azatlıları görevlendirilir. Eğer azatlıları ve onların evlatlarından da göreve getirilecek ehil biri olmaması halinde dışarıdan göreve en uygun olan kişi vazifelendirilir. Vakfiyede özellikle belirtilen bu vâkîf şartı, vakfın istihdam stratejisini belirlemesi açısından önemlidir.³⁰

Fatma Hatun ve eşi Lala Mustafa Paşa'ya ait vakıflar, günümüze kadar neslinden olan kişilerce yönetilmeye devam etmiştir.³¹ Günümüzde Suriye'nin Şam şehrinde yaşamaya devam eden "Merdem Bek (Merdümbeg)" ailesi soyun devamı olup, Fatma Hatun ile eşinin vakıflarının yönetimi bu aile tarafından yürütülmektedir.³² Merdem Bek ailesinin üyesi ve aynı zamanda Şam Tahkikat Meclisi Azası olan Ali Bey, atalarına ait olan evkafın mütevellîlik işleri için 1865 yılında İstanbul'a gelmiştir. Evkaf Nezareti'ne gönderilen emirde, atalarına ait vakıf işlerinde Ali Bey'e yardımcı olmaları ve yapılması gerekli olan tüm işlerde kolaylık gösterilmesi istenmiştir.³³

Mütevellî ile yönetimde bulunan diğer görevliler kâtip ve câbîdir. Kâtip, vakıf müessesinde mütevellînin sekreteri olarak görev yapmaktadır. Fatma Hatun vakfının gelir ve giderlerini kayıt altına alıp, kayıtları muhafaza etmekle yükümlü bir kâtip bulunmaktadır. Vakıfta görevli olan câbî ise vakfa ait gelirleri toplamakla görevlendirilmiştir. Vakıfların büyüklüğüne orantılı olarak artan görevli câbî sayısı, Fatma Hatun vakfında sadece bir kişi olduğu görülmektedir.³⁴

Vakfın yönetimi tevliyet vazifesi ile sağlanırken, yönetimin denetlenmesi ise nezaret vazifesi ile gerçekleştirilirdi. Vakıfların denetimi vakfiyelerinde belirtilen içten bir merci olan nazırlar aracılığıyla yapılırdı. Ancak bazı vakıfların nezareti işi ise devletin üst kademesindeki şeyhülislam, sadrazam veya dârüssaâde ağaları aracılığıyla görülmüştür. Fatma Hatun da eşi Lala Mustafa

³⁰ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

³¹ Fatma Hatun ve eşi Lala Mustafa Paşa'nın evkafının mütevellîsi, Şam'da ikamet etmekte olan Seyyid Mustafa Bey'dir. Seyyid Mustafa Bey vakıflara ait işleri göremeyecek kadar yaşlı olduğundan, vakıflara ait işleri görmesi karşılığında gelirinin dörtte bir hissesini kendi rızasıyla kardeşi Mehmed Bey'in büyük oğullarından Seyyid Osman ve Seyyid Ali'ye devretmiştir. Ancak vakıfların mütevellîsi olacak kişinin ekber ve erşed yani yaş olarak büyük ve tecrübeli olması gerektiği belirtilmiştir. Bk.: BOA, *Evkâf Tahrirat (EV.THR.)*, 230/90.; BOA, *EV.THR.*, 256/92.; BOA, *EV.THR.*, 256/94.; BOA, *Evkâf Mektubi Kalemî (EV.MKT.)*, 1874/76.

³² Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa vakıflarının mütevellîsi olan Merdembek-zâde Osman ve Ali Bey Şam'da ikamet etmekteydiler. Bk.: BOA, *Evkâf Muhasebe Kalemî (EV.MH.)*, 892/3.; Bir diğer belgede geçen "... ceddimiz merhum Lala Mustafa Paşa'nın Suriye ve Beyrut vilâyetleri dahilinde kâin evkâfi ..." ifadesinden sonra mütevellî olarak Hikmet Paşa'nın adı zikredilmiştir. Bk.: BOA, *Evkâf Mektubi Kalemî Cihât (EV.MKT.CHT.)*, 388/88.

³³ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.)*, 507 / 77.

³⁴ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

Paşa'nın Şam vakfında³⁵ olduğu gibi kurmuş olduğu vakıfta herhangi bir nazır kadrosu oluşturmamıştır. Sultan II. Selim, Lala Mustafa Paşa'nın vakıflarının Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları gibi muamele görmesini buyurmasından sonra Paşa'ya ait vakıfların nezaretinden doğrudan dârüssaâde ağaları sorumlu olmuşlardır.³⁶ Aynı işleyiş Paşa'nın eşi Fatma Hatun vakfı için de uygulanmış ve vakfının denetimi ve nezareti Dârüssaâde ağaları tarafından yürütülmüştür.³⁷ Vakfın nezaret vazifesini Dârüssaâde ağalarının üstlenmesi, vakıf hukukunun korunması bakımından önemlidir.

2.2. Vakfın Hayri Yapıları

Vakıflar, yararlanılma biçimleri bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Aynı ile intifa (yararlanılan) olunan vakıflar, vakıf literatüründe “*müessesât-ı hayriyye, hayrât*” olarak geçmektedir. Bunlar daha çok hayır amaçlı inşa edilmiş yapılardan meydana gelmektedir. Aynı ile intifa olunmayan vakıflar ise doğrudan doğruya kendilerinden değil de sağladıkları gelirlerden yararlanılan yapılardan oluşmaktadır.³⁸ Hayır amaçlı inşa edilmiş yapılar cami, imaret, mektep, kütüphane, misafirhane, çeşme, hastahane ve mescitlerdir. Bu yapılarla inşa edilmiş oldukları bölgelerin bayındırlık, eğitim, alt yapı hizmetleri ve toplumun ihtiyaç duyduğu temel hizmetler karşılanmıştır.³⁹

Fatma Hatun, Kudüs'ün 75 kilometre kuzeyinde bulunan ve günümüzde Filistin yönetimi kontrolündeki Batı Şeria'nın kuzeyinde yer alan Cenin şehrinde cami, imaret, hamam, tekke, misafir odaları ve 20 dükkândan oluşan bir çarşı inşa etmiştir. Bu yapılar bir bütün olarak bir külliye meydana getirmektedir. 1566 yılında inşası tamamlanan yapılar, 1567 yılında vakfiyesi oluşturularak vakıf statüsüne geçirilmiştir. Vâkıfın soyundan olup günümüzde yaşamaya devam eden Temim Memûn Bey, Fatma Hatun'un Kudüs ve Şam arasında yolculuk yaparken Cenin'e uğradığını ve burayı oldukça beğendiğini belirtmiştir. Cenin o tarihlerde yemyeşil meyve bahçelerine, akan sulara ve bereketli topraklara sahip bir yerdir. Fatma Hatun, Cenin'de konakladığı sırada caminin olmadığını farkına varır ve gezginlerin, hacıların buluşma noktası olması için cami inşa ettirir. Cami haricinde fakir ve muhtaç olan yolcuların yeme-içme ihtiyaçları için de imaret tesis ettirmiştir.⁴⁰

Lala Mustafa Paşa ve eşi Fatma Hatun'un vakıf yapıları, Kudüs, Mekke-Medine ve İstanbul'a giden tüccar, gezgin ve hacı adaylarının kullandığı yol güzergahlarına inşa edilmişlerdir. Fatma Hatun'un inşa ettirdiği cami ve imaretin konumu, Kudüs, Hayfa ve Akka şehirlerine giden ticaret ve kervan yolu üzerinde bir kavşak noktasıdır.⁴¹ Buradan geçen yolcuların ihtiyaçları gözetilerek bu hayır yapılarının inşa edildiği anlaşılmaktadır. Gelibolulu Mustafa Âlî, Cenin'deki vakıf yapılarından şöyle söz etmiştir:

³⁵ Lala Mustafa Paşa'nın Şam vakfına ait vakfiye için bk.: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 219, s. 274.

³⁶ BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 48/114.; BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 48/176.; BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 49/448.; BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 55/192.

³⁷ BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 49/452.

³⁸ Günay, “Vakıf”, s. 478.; İsmail Kıvrım, “Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Kurulan Vakıflar,” *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, 1 (2015): 715-716.

³⁹ Yediyıldız, “Vakıf (Tarih)”, s. 479.

⁴⁰ Merdem Bek, *El-Melik Kansuh El-Gori El-Eşref ve El-Vezir El-Evvel Lala Mustafa Paşa zi Es-Seyf El-Ahnef*, 338.

⁴¹ Marianne Boqvist, “Building an Ottoman City Contributions of Samsi Ahmad Pasha and Lala Mustafa Pasha to the Urban Landscape of 16th Century Damascus,” *Bulletin d'etudes Orientales* 61 (2012): 201.

“Bir ‘âlî ‘imâret ve cami‘i ve yine Kudüs-i Şerîf‘den üç konak beru Kal‘a-i Cinîn kurbunda ‘imâret ve cami‘i husûsâ ki Mekke-i Mükerrreme ve Medîne-i Münevvere‘de ba‘zı hayr-i vâridâtı mukarrerdir. Ancak Cinîndeki ‘imâret ve câmi‘î menkûha-i celîlesi olan Hâtûn nâmu ile nâm-verdir.”⁴²

Cenin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Şam Eyaleti'nin Leccûn sancağına bağlı bir köy durumundadır. Sık sık sahip olduğu statü ve bağlı bulunduğu sancak değişmekle birlikte, genellikle Nablus, Safed ve Belka'ya tabi olmuştur.⁴³ 16. yüzyılda çok az bir nüfusa sahiptir.⁴⁴ Burada inşa edilen cami ve diğer yapılar, Cenin'de Osmanlı mimarisinin en eski örnekleridir. Fatma Hatun tarafından inşa edilmiş olan cami günümüzde Cenin şehir merkezinde bulunan Ulu Cami olup halen varlığını sürdürmektedir. Yine şehirde Fatma Hatun adına bir çarşının da günümüzde varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Türk hamam mimarisine uygun olarak inşa edilmiş olan hamam, yakın bir tarihe kadar varlığını sürdürmüşse de yıktırılarak yeri halka açık bir meydana dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 1. Cenin Şehri ve Fatma Hatun (Ulu) Cami

⁴² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr*, 1011.

⁴³ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2017), 151.

⁴⁴ Mustafa Öksüz, “Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY” (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016), 411-412.

Cenin haricinde Şam şehrinin Kisan/Kiysan kapısı içerisinde, Yahudi mahallesinde bulunan üzerinde açık, geniş bir saha ve etrafında zemin katlı evlerin bulunduğu bir kıta arazinin tamamı Fatma Hatun'un vekili ve aynı zamanda eşi olan Lala Mustafa Paşa tarafından vakfedilmiştir. Evlerin ortasındaki sahada iki su kuyusu ve sekiz adet abdesthane bulunmaktadır. Abdesthane ve evlerin kapıları sahaya açılmaktadır. Sahada bulunan vakıf yapılarının su ihtiyacı Kanevat nehrinden gelen sudan karşılandığı ve vakfin burada su hakkı bulunduğu vakfiyeden anlaşılmaktadır.⁴⁵

2.3. Vakfın Gelirleri

Vakıfların yapı birimleri, hayrat (müessesât-ı hayriye) ve akarât (akarât-ı mevkuf) olarak iki ayrı kategoriye ayrılmaktadır. Akarat kısmı para, maden, hayvan gibi menkul olabileceği gibi taşınamayan arazi, köy, bahçe, dükkân ve ev gibi gayrimenkulden de oluşabilmektedir. Vakıflarda süreklilik temel gaye olduğundan vakfedilen malların muhakkak gelir getirme hükmünde yani akar olması gereklidir.⁴⁶ Hayri müesseselerinin işletilmesinde ihtiyaç duyulan sermaye, ticari yapıların işletilmesiyle mümkün olmaktadır. Bağ, bahçe ve arazi gibi gelir sağlayan vakıf gayrimenkullerine müstegallat; han, çarşı, ev ve dükkân gibi bina şeklinde olan gelir yapılarına da müsakkafât adı verilmektedir.⁴⁷

Fatma Hatun, Cenin'de inşa etmiş olduğu külliyesi için gerekli olan sermayeyi vakfetmiş olduğu çok sayıda köy, mezra, bahçe, hamam ve dükkândan karşılamıştır. İnşa edilmiş olan hayır müesseselerinin yüzyıllar boyunca işlevini devam ettirebilmesi, akarlardan gelen gelirler ile hayır yapılarının giderlerinin eşit ve düzenli bir seviyede olmasına bağlıdır. Giderlerin gelirlerden fazla olduğu vakıflarda sürdürülebilirliğin sağlanması imkânsız bir hal almaktadır. Bu hususa Fatma Hatun'un çok önem verdiğini vakfının tüzüğü niteliğindeki vakfiyesinde kaydettirmiş olduğu vâkıf şartlarından anlamaktayız. Vakfiyede akarların nasıl işletileceği, harcamaların hangi birimlere ne kadar olması gerektiği ve kimlerin yararlanabilecekleri detaylı olarak kaydedilmiştir. Vâkıf şartına göre hiç kimsenin vakfın gelirlerini azaltma, değiştirme ve bozma yetkisinin olmadığı kesin bir ifadeyle belirtilmiştir.

Fatma Hatun'un kurmuş olduğu vakfa ait gelir yapılarının büyük çoğunluğu dedesi Sultan Kansu Gavri'den kendisine istibdâl⁴⁸ (değiştirme) usulüyle ve miras yoluyla intikal etmiş mülklerden oluşmaktadır.⁴⁹ Bu mülkler vakfi tesis etmiş olduğu güne kadar mülkünde kalmışlardır.⁵⁰ Sadece Nablus'un Benisa'b nahiyesine tabi Beyt-i Cefa köyünün yarı hissesi ve yine

⁴⁵ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

⁴⁶ Günay, "Vakıf", s. 478.

⁴⁷ Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 80-84.

⁴⁸ Vakıf hukukunda bir vakıf malının mülk olan diğer bir mal ile değiştirilmesine istibdâl denir. Bk.: Ahmet Akgündüz, "İstibdâl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 23 (İstanbul 2001), ss. 319-320.

⁴⁹ Vakfiyesinde belirtilen mülkler haricinde Osmanlı döneminde Ayntâb'a bağlı Tüzel, Çakrakın ve Humanız köyleri, Fatma Hatun'un mülküne babası Sultan Kansu Gavri oğlu Muhammed Bey'den geçmiştir. Bu köyler haricinde birçok hisseli mülkün babasından kendisine intikal ettiği anlaşılmaktadır. "Karye-i Ahmanu, mülk-i Mehmed Bey bin Gavri, tamamen, tâbi '-i 'Ayntâb, hâss-ı âhî, hâliyâ mezkûr Mehmed Bey fevt olup kızı Fatma tasarrufundadır." Bk.: 373 Numaralı 'Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (950 / 1543), haz., Heyet (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000). 41, 48, 67.; BOA, *Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri (A.MKT.MHM.)*, 219/70.; BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV.)*, 609/30726.; Aynı köylerde Lala Mustafa Paşa'ya ait vakıf yapıları da bulunmaktadır. Bk.: Şahin Doğan, "Lala Mustafa Paşa'nın Ayntâb'daki Vakıf Eserleri" *Gaziantep'in Kurtuluşu'nun 100. Yılında Misâk-ı Millî ve Güney Hattı*, ed., Halil İbrahim Yakar vd. (Gaziantep: Gazikültür, 2022), 337-362.; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, *Yusuף Ağa (KBYEK. YA.)*, 7710/27b.

⁵⁰ Vakfiyede Fatma Hatun tarafından vakfedilmiş olan köyler, 1535 tarihli Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri'nde Fatma Hatun'un veya Sultan Kansu Gavri'nin mülkünde olduğu tespit edilmektedir. Bk.: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ, 401

Nablus'ta Fahure Bahçesi diye bilinen bahçenin tamamı, Fatma Hatun tarafından parası verilerek satın alınmıştır. Bahçede muhtelif cins meyve ağaçları bulunmaktadır. Bahçenin sulanması, Pınarbaşı suyundan cumartesi günleri sabahdan öğle ezanına kadar, salı günleri ise öğle ezanından ikinci vaktine kadar sağlanmaktadır. Vakfedilmiş olan köy ve mezraların sınırları vakfiyede detaylı olarak belirtilmiştir. Vakfedilmiş mülkler hiçbir şekilde temlik olunamaz, satılamaz, başkasının mülküne geçirilemez ve istibdâl olunamaz.⁵¹

Tablo 1. Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun'un Mevkûfâtı⁵²

Bulunduğu Yer	Cinsi
Leccûn Sancağında	Cenin köyünün tamamı. (Hamam ve 20 dükkân)
Safed'e bağlı Cize Nahiyesi	3 köy, 1 mezra.
Safed'in Tebnin (Tibnin) ve Beşare Nahiyesi	1 köy, 3 mezra.
Safed'in Arka Nahiyesi	1 köy.
Safed'in Taberya Nahiyesi	2 hisseli köy.
Şam	1 hisseli köy, 3 büyük ev, 1 fırın, 1 kasap dükkânı ve koyun kesmek için kullanılan salhane.
Şam'ın İklim-i Şumer Nahiyesi	2 köy, 1 hisseli mezra.
Şam'ın İklim-i Tüffâh Nahiyesi	1 hisseli mezra.
Şam'ın İklim-i Harnûb Nahiyesi	4 hisseli köy, 2 hisseli mezra.
Şam'ın Hammâre Nahiyesi	1 hisseli köy.
Şam'ın Guta nahiyesi	1 hisseli köy.
Şam'ın Hamah Nahiyesi	1 hisseli köy, 10 bahçeden oluşan arazi, 2 su dolabı, 1 arazi.
Hama'nın Barin Nahiyesi	1 hisseli köy, 2 mezra, 1 köy.
Humus Sancağında	1 hisseli köy.
Nablus Sancağında	Muhtelif cins meyve ağaçlarının bulunduğu bahçe.
Nablus'un Benisa'b Nahiyesi	1 hisseli köy.

Lala Mustafa Paşa, eşi Fatma Hatun'un vekili sıfatıyla Şam'ın Kisan kapısı tarafında Fatma Hatun mülkünde bulunan arazide üç büyük ev, fırın, kasap dükkânı ve salhane inşa edip vakfa dahil etmiştir. Vakfedilen fırın, ekmek çıkarma yeri, odun koyma alanı ve hamurluğa sahip olup, taştan büyük bir kapısı bulunmaktadır. Salhane, koyun kesmek için inşa edilmiş ve yanında bulunan dükkânda ise et satılırdı. Şam'ın bir diğer kapısı olan Cabiye kapısı dışında, Babün Nasır Mahallesi'nde aileye ait mezarlık yakınında bulunan alan ve evler de vakfedilenler arasındadır.⁵³ Bu vakıf yapıları, hemen yakınında inşa edilmiş olan abdesthane, su kuyusu ve evlerle birlikte muhtemelen Şam'a uğrayan hac ve kervan yolcularına hizmet vermek amacıyla inşa edilmişlerdir.

Fatma Hatun tarafından vakfedilmiş olan mülklerin vergilerden muaf olması ve devlet vazifelileri tarafından müdahale olunmaması için 1583 yılında Dârüssaâde Ağası Mehmed tarafından payitahta arzda bulunulmuştur. Payitahttan Trablusşam katibine gönderilen emirde, Fatma Hatun'un tasarrufunda olan köy ve mezraların vakıf malı olduğu ve bu sebepten ötürü vergiden muaf olacak şekilde deftere kaydedilmesi istenmiştir. Ayrıca vakfa ait mülklere müdahale

Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942 / 1535) I (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2011) 238, 247, 327-333.

⁵¹ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

⁵² VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, ss. 305-309.

⁵³ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.; BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d.)*, 19564.

edilmemesi hususunda devlet görevlilerinin uyarıldığı görülmektedir.⁵⁴ 17. yüzyılın ikinci yarısında Sayda Eyaleti sınırları dahilinde kalan vakfa ait bazı köylerin gelirleri, eyaletin valileri tarafından zaptedilmiş ve gelirler vakfa aktarılmamaya başlanmıştır. Bu durum vakfın gelir-gider dengesini bozmuş ve bu sebepten müdahale gecikmemiştir. Vakfa ait köylerden elde edilen 702 kuruşluk gelirin 1698 yılından itibaren Şam hazinesine gönderilmesine karar verilmiştir.⁵⁵

Vakfın muhasebe kayıtlarının düzgün bir şekilde tutulmamasından olsa gerek 1714-15 yıllarında Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa tarafından nezaretinde bulunan Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa evkafı mütevellilerine gönderilen yazıda, vakıfların katipleriyle birlikte gelir ve giderlerini tekrar gözden geçirip detaylı bir yeni muhasebe defteri hazırlamaları istenmiştir. Hazırlanacak muhasebe defterlerinde gerekli özen gösterilerek, vakıfların gelir-giderlerinin eksik veya fazla yazılmaması özellikle belirtilmiştir. Defterler hazırlandıktan sonra Dersaadet'e gönderilecek ve gelen defterlerde şüpheli durum tespit edilenler sadece azledilmekle kalınmayacak, ayrıca cezalandırılacakları yazılı olarak ifade edilmiştir.⁵⁶ 15-20 yıl sonra Lala Mustafa Paşa ile eşi Fatma Hatun'un evkafının toplanan hasılatına Sayda valisi tarafından tekrar el konulduğundan, hayır müesseselerinin durumu bir ara kötüleşmiştir. Gelirin gelmemesi ile vakıfların işleyişi bozulmuş ve durumun düzelmesi için nazır tarafından payitahta arzda bulunulmuştur. 13 Ekim 1734 tarihli vesikada, vakıflara ait toplanan gelirin Sayda valisinden tahsil edilmesi ve mütevelliden bu hususta senet alınması emredilmiştir.⁵⁷

2.4. Vakfın Giderleri

Fatma Hatun oluşturmuş olduğu vakfiyede, vakfın gelirlerinden yapılacak harcamaları detaylı olarak kayıt altına aldırılmıştır. Vakfın en önemli harcama alanlarını tamirat, personel ve imaret giderleri oluşturmaktadır. Vakfın gelirinden ilk olarak müteveli olan kişinin aldığı ücret ödenir. Daha sonra vakıf yapılarının devamı ve bekası için ihtiyaç duyulan tamirat ve bakım masrafları gerçekleştirilirdi. Bakıma ve tamire muhtaç yapılar daha büyük bir zarara sebep olmadan gerekli çalışmalar yapılması ve bu hususun asla ihmal edilmemesi gerektiği vakfiyede özellikle belirtilmiştir. Bu harcamalar yapıldıktan sonra vakıfta görevli personelin ücretleri ödenir. Bu harcamalar haricinde vakfın cami ve misafir odalarının mum, kandil ve hasır ihtiyacı için günlük beş dirhem tayin edilmiştir. Vakfın gelirinden günlük bir dirhem de Şam'ın Cabiye kapısı dışında bulunan aileye ait türbenin yağ, kandil ve hasır ihtiyaçlarına ayrılmıştır.⁵⁸

Lala Mustafa Paşa ile eşi Fatma Hatun, kurmuş oldukları vakıfların gelirinden Haremeyn vakıflarına da büyük paylar ayırmışlardır. Lala Mustafa Paşa, su ihtiyacının karşılanması için Medine-i Münevvere'de bir sebil ve bürke (havuz) inşa etmiştir. Fatma Hatun da Mescid-i Nebevi'de insanların su ihtiyaçlarının karşılanması için yıllık 900 dinar, Âyn-ı Zerkâ adı verilen su kaynağı ve kanallarının ihtiyaçları için de yıllık 200 dinar verilmesini istemiştir. Ayrıca Hac

⁵⁴ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 49/452.

⁵⁵ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.)*, 2960/206.; BOA, *MAD.*, 9881/56.; BOA, *MAD.*, 10167/232.; BOA, *MAD.*, 10169/320.; BOA, *MAD.*, 10170/313.; BOA, *MAD.*, 10172/328.; Yahya Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 150.

⁵⁶ *Gaziantep Şer'iyye Sicilleri (GŞS.)*, Defter No: 65, s. 231.

⁵⁷ BOA, *C.EV.*, 556/28098.

⁵⁸ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 309.

yolcularının ihtiyaçlarının karşılanması için kendi malından 100 dirhem vermiştir ve bu paradan ihtiyacı olup yararlanan yolcular, Mekke’de Fatma Hatun için dua etmekteydiler.⁵⁹

Gerekli tüm harcamalar yapıldıktan sonra kalan gelir fazlasına kimse karışamaz ve baki kalan Fatma Hatun’a ait olurdu. Fatma Hatun’un vefat etmesi üzerine vakfın kalan parası, eşi Lala Mustafa Paşa’dan olan erkek ve kız çocuklarına şeriatın farz ve takdir ettiği ikiye bir usulüne göre dağıtılırdı. Vâkıf şartına göre gelirden pay alacak kız evladın evlenmemiş olması gereklidir. Evlenmiş olan kız evladın hakkı diğer evlenmemiş olan kız kardeşlerine geçer. Bu usul Lala Mustafa Paşa ile Fatma Hatun’un soyu kesilene kadar bu şekilde devam edecektir. Böylelikle Fatma Hatun kendisinin ve vefatından sonra ise çocuklarının maddi bakımdan gelecek kaygılarını ortadan kaldırdığı söylenebilir. Vakfın gelir fazlasından yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin kendi soyundan herkesi yararlandırmıştır.

Vâkıf şartına göre kızlar, Lala Mustafa Paşa’nın soyundan olmayan bir yabancı ile evlenmeleri durumunda ne kendilerinin ne de yabancından olan çocuklarının vakıfta hiçbir hakları bulunmamaktadır. Çünkü vakıftan fayda sağlamak sadece baba soyundan olanlara hak sayılmıştır. Soyu devam ettiren erkek evlat kalmaması halinde vakfın gelir fazlası Lala Mustafa Paşa’nın kızlarının evlatlarına dağıtılır. Baba tarafından olan kızın tek olması durumunda kalan gelir fazlasının tamamı ona verilir. Lala Mustafa Paşa ve Fatma Hatun soyundan hiç kimse kalmadığı takdirde ise kalan gelir fazlası ile Fatma Hatun’un Şam’ın dışında kalan türbesinde Kur’an-ı Kerim’den cüz okunmak için harcanır. Baki kalan paranın yettiği kadarıyla cüz okutulur ve sevabı Lala Mustafa Paşa, Fatma Hatun ve evlatlarının ruhuna bağışlanır.⁶⁰

2.4.1. Personel Giderleri

Fatma Hatun Vakfı’nın önemli gider kalemlerinden birini, vakıf için hizmette bulunan personelin almış olduğu ücretler oluşturmaktadır. Vakfa ait birimlerde görevde bulunulacak kadrolar ve bu kadrolarda bulunan görevlilerin almış olduğu ücretler, ilk olarak vakfın tüzüğü niteliğindeki vakfiyede belirtilmiştir. Vakfın gelirinden vakfın yönetim kadrosunun başı olan mütevellî için günlük 20 dirhem, vakıf gelir giderlerini kaydeden kâtip için günlük 6 dirhem⁶¹ ve vakfa ait gelirleri toplamakla görevli olan câbî için ise günde 4 dirhem ücret tahsis edilmiştir. Yönetimde bulunan bu üç görevli için günlük toplamda 30 dirhem harcama yapılmaktadır.⁶²

Fatma Hatun tarafından Cenin’de inşa ettirilmiş olan camide görevli sayısı toplamda 23’tür. Bu görevlilerden ilki hatiptir. Hatibin güzel sesli, iffet sahibi ve her türlü dünya zevkine karşı koyarak kendisini ibadete vermiş bir kişi olması istenmiştir. En önemli görevi gaflette bulunanları hutbede uyarmasıdır. Bazı vakıflarda görülen hatibin Hanefî mezhebinden olması şartı Fatma Hatun vakfiyesinde yoktur. Herhangi bir mezhepten olabileceği ve mezheplerin hepsinin bir olduğu vakfiyede özellikle belirtilmiştir. Caminin diğer iki görevlisi imamlardır. İki imam nöbetleşe olarak camide bulunan cemaate beş vakit namazı vaktinde kıldırarak görevlendirilmişlerdir. Camide görevli imam sayısının iki olması, iş yükümlülüğünün azaltılması ve sevabın artırılması niyetinden

⁵⁹ Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)* (İstanbul: TATAV Yayınları, 2002), 54, 70, 143, 144.

⁶⁰ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, ss. 307-308.

⁶¹ 15 Ağustos 1810 tarihli atama kaydında, günlük 4 akçe karşılığında kâtip kadrosunda görev alan Şeyh Mehmed Said, kendi rızasıyla yapmış olduğu görevi büyük oğulları Seyyid Ahmed ve Şeyh Abbas’a bırakmıştır. Bk.: BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD.)*, 42/2058.

⁶² VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

kaynaklanmaktadır. Ayrıca imamlardan biri aynı zamanda hatip olan kişidir. Hatip ve imam olan kişinin diğer iki görevi ise cuma günleri mahfilde Kur'an-ı Kerim okuyanlara ser-mahfil⁶³ ve cüz okuyanlara reis-i cüz-hânlık⁶⁴ yapmaktır.

Camide, seslerinin çok güzel olması gereken iki müezzin görevlendirilmiştir. Dini bayramlar, cuma günleri ve Ramazan ayında iki müezzin aynı anda görev yapardı. Bu günler haricinde tekli olarak camide bulunurlardı. Cuma günleri namazdan önce Kur'an-ı Kerim hafızı olan dört kişi aşır okuyucu olarak görevlendirilmiştir. Her gün sabah namazından sonra güzel sesli on hafız, Kur'an-ı Kerim'i tecvit ve tertil üzere yani usulüne bağlı kalarak okurlar. Bunlar üç günde bir Kur'an-ı Kerim'i hatim ederlerdi. Kur'an-ı Kerim'den cüz okuyan hafızlara cüzleri dağıtıp toplayan, kaldıkları yerleri işaretleyen ve gelmeyenlerin ücretini vermeyen bir noktacı camide görevlendirilmiştir. İkinci namazından sonra ise bir görevli kürsüde Amme ve Nasr Surelerini okumak ile vazifelenirilmişti.

Vakfiyede, caminin bakımı ve temizliği için de kadro tahsisi yapıldığı görülmektedir. Cami içinin bakımı ve temizliğinden sorumlu bir kayyım bulunmaktadır. Caminin kapısını açıp kapatmak ve kandillerini yakıp söndürmekle yine bir kandilci ve bevâb görevlendirilmiştir. Cami avlusunun temizliğinden ise ferrâş adlı görevli sorumludur.⁶⁵

Tablo 2. Fatma Hatun Vakfı'nın Personel Kadrosu ve Alınan Ücretler

Cami Görevlileri	Günlük Aldığı Ücret (Dirhem)	İmaret Görevlileri	Günlük Aldığı Ücret (Dirhem)
Hatip, İmam, Ser-mahfil ve Reis-i Cüzhan	7	Şeyh-i İmâret	3
Bir İmam	1	Vekil-i Harç	3
İki Müezzin	2	Kilerdâr	3
Dört Aşır-hân	1	Ambar Bekçisi	3
On Cüz-hân	1	Tabbâh (Aşçı)	4
Amme-hân ve Nasr-hân	1	Şâkird-i Tabbâh (Aşçı Yardımcısı)	1
Noktacı	1	Kendüm (Gendüm) Kub ve Nekkâd-ı Ürz	3
Kayyım	3	Meremmâti	3
Kandilci ve Bevâb	3		
Ferrâş	3		
Toplam: 23 Görevli	37 Dirhem	8 Görevli	23 Dirhem

Vakfın hayır amaçlı inşa edilmiş olan diğer bir birimi imarettir. Vakfiyede imaret biriminde çalışan görevli sayısı toplamda sekizdir. İmaretin işleyişinden birinci derecede sorumlu görevli imaret şeyhidir. İmaret şeyhi olacak kişi aç gözlü davranmayan, misafir konaklatmada tecrübeli, yapmış olduğu işlerde temizliğe, adalete ve liyakate önem vermesi gerekmektedir. Belirli bir plan dahilinde yapılacak yemekler, imaret şeyhinin nezaretinde hazırlanır. Gelen misafirlere hizmet

⁶³ Camide her Cuma namazından önce Kur'an-ı Kerim'in bir cüzünü okumakla görevli devir-hân grubunun başına ser-mahfil denmektedir. Bk.: Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstihlaları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, 17 (Ankara 1983), s. 59.

⁶⁴ Vakıf cami, tekke ve zaviyelerde namazlardan önce veya sonra Kur'an-ı Kerim'i hatim eden cüz-hân grubunun liderine reis-i cüz-hân denilmektedir. Bk.: Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstihlâ ve Tâbirler*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1996), 10.

⁶⁵ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

etmek ve pişirilen yemekleri eşit dağıtmak yine imaret şeyhinin nezaretinde gerçekleştirilirdi. İmaretin ihtiyacı olan erzak ve eşyayı satın almakla görevli kişi vekil-i harçtır. Vekil-i harç olan kişi alışverişten anlayan, bilgili, hesap işlerinde doğruluktan ayrılmayan güvenilir bir kişi olması gerekmektedir.

İmaret için alınan gıda maddeleri ve diğer eşyaları muhafazadan sorumlu kilârdar adı verilen bir görevli bulunmaktadır. Kilârdar, imaretin ihtiyacı olan gıda maddelerini çıkarıp vermekle birlikte, eksikleri de bilmekle sorumludur. Eksikleri zamanında bildirerek hizmetlerin aksamasını engellemektedir. İmaretin ambarına konulan tüm malzemeleri korumak üzere ayrıca bir güvenilir bekçi vazifelendirilmiştir. İmarette günlük olarak belirli bir plan dahilinde verilecek yemekleri pişirip hazırlamakla bir tabbâh (aşçı) görevlidir. Yapmış olduğu işlerde kendisine yardımcı olması için de bir şakird (çırak) bulunmaktadır. Pişirilecek yemekler için lazım olan buğdayı döven (gendüm kub) ve pirinci ayıklayan (nekkâd-ı ürz) bir kişi vazifelidir. Vakfa ait cami, imaret ve tekke gibi binalar ile su yollarının tamiri ve bakımı için bir tamirci ustası (meremmâti) bulunmaktadır.⁶⁶

Cami ve imaret haricinde vakfın gelirinden personel ücreti karşılanan bir diğer yer Şam'ın Cabiye kapısı dışında Babün Nasır Mahallesi'nde bulunan aileye ait türbedir. Türbede kıraatte mümtaz (okumada seçkin) birisi reis-i cüzhân olmak üzere toplamda 10 cüzhân, her gün sabah namazından sonra kubbenin altında toplanarak Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okurlar. Üç günde bir Kur'an-ı Kerim tamamen hatim edilip, sevabı Fatma Hatun, Lala Mustafa Paşa ve evlatlarının ruhuna bağışlanır. Yapmış oldukları bu vazife karşılığında reis-i cüzhâna iki dirhem, diğer dokuz cüzhânın her birine ise bir buçuk dirhem olmak üzere toplamda günlük 15,5 dirhem ücret vakfın gelirinden tahsis edilmiştir. Bir kişi de türbenin hadimi (hizmetçi) olup türbeyi açıp kapatmak, süpürmek ve her türlü bakımını sağlamakla vazifelendirilmiştir. Yapmış olduğu bu hizmetler karşılığında vakıftan herhangi bir ücret almazken, sadece vakfa ait bir evde ücretsiz kalmaktaydı.⁶⁷

2.4.2. İmaret Giderleri

Fatma Hatun, Kudüs'e giden yol güzergahı üzerinde bulunan Cenin'de bir imaret inşa ettirmiştir. İmarette akşamları günde bir defa olmak üzere her gün farklı yemek verilmektedir. Pişirilen yemekler imarete gelen yolcu ve fukaraya ikram edilirdi. İmarette akşamlar verilmek üzere, günde sadece 25 tas yemek dağıtılırdı. Yemekler imarette görevli tabbâh (aşçı) ve şakird-i tabbâh (aşçı yardımcısı) tarafından hazırlanmaktaydı. Aşçıya yemekler için lazım olan gıdalar, kilerden temin edilir ve kilerin eksikleri de vekil-i harç tarafından tamamlanırdı. Yemekler için gerekli olan buğdayı dövmek ve pirinci ayıklamakla bir kişi görevlendirilmiştir.

İmarette bir gün pirinçten, bir gün de buğdaydan olmak üzere her gün farklı bir çorba verilmekteydi. Buğday çorbasının yapılacağı gün bir aksilik olması halinde yerine pirinçten yapılan çorba pişirilirdi. İmarete gelen iki fakir için o gün hazırlanmış olan bir tas çorba yemeği verilirdi. Verilen her çorba tasına iki parça koyun eti katılırdı. Çorbalarla birlikte her kişi için bir ekmek verilmekteydi.

⁶⁶ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

⁶⁷ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 309.

Un, yemeklerin yanında verilecek ekmek için, odun ise ekmek ile yemekleri pişirmek için kullanılırdı. Batman için Şam batmanı, rıtl için ise 600 dirhem⁶⁸ ölçüsü kabul edilmiştir.⁶⁹

Tablo 3. İmarete Pişirilen Yemekler İçin Günlük Kullanılan Ürünler ve Miktarları

Ürün	Miktar
Pirinç	2 Rıtl ⁷⁰
Koyun Eti	3 Rıtl
Buğday	Yarım Keyl ⁷¹
Tuz	Çeyrek Batman ⁷²
Nohut	1 Batman
Un	7 Batman
Odun	25 Batman

Sonuç

Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin torunu ve Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki önemli asker ve devlet adamlarından Lala Mustafa Paşa'nın eşi olan Fatma Hatun, anne ve baba tarafından çok zengin, köklü bir aileye mensup olduğundan doğal olarak büyük bir servetin mirasçısı olmuştur. Sahip olduğu bu büyük servetle Kudüs, Hayfa ve Akka şehirlerine giden hac, ticaret ve kervan yolu üzerinde bir kavşak noktası olan Cenin şehrinde bir cami, imaret, hamam, misafir odaları, tekke ve çarşı inşa ettirmiştir. Yine Şam şehrinin farklı girişlerinde yolcuların su ihtiyacı için kuyular, ekmek ihtiyacı için fırın, et ihtiyacı için salhane ile kasap dükkânı, abdesthaneler ve barınılabilecek evler inşa etmiştir. Toplumun ihtiyaçlarını gözeterek hayır amaçlı inşa ettirmiş olduğu bu yapıların finansmanının sağlamak için de atasından kendisine intikal etmiş olan ve parasını vererek satın almış olduğu köy, mezra ve bahçe gibi birçok gelir sağlanabilen mülkünü vakfetmiştir.

Vakfın akarlarından elde edilen gelirle ilk olarak mütevellinin ücreti, daha sonra vakıf yapılarının gerekli tamirat ve bakımı gerçekleştirilirdi. Bunlardan sonra ise vakfın personel

⁶⁸ İslam toplumlarında dirhem, kullanıldığı zaman ve bölgeye göre farklılıklar göstermektedir. Ağırlık ölçü birimlerinin hesaplanmasında ortak değer olarak kullanılan dirhem, aynı zamanda para birimi olarak da kullanılmaktadır. İslam kaynaklarında dirhem 14 kıraat olarak gösterilirken, W. Hinz ağırlık ölçü birimi olarak dirhem 3,125 grama eşit olduğunu belirtmiştir. Halil İnalçık ise dirhem 16 kıraat 200 mg. hesabıyla 3,2 grama eşit olduğunu ifade etmiştir. Bk.: Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev., Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 4.; Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle," *Belleten* 60/15 (1951): 629-684.

⁶⁹ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

⁷⁰ Çoğulu ertâl olan rıtl kelimesi, aslı Latince olan libro kelimesinden türemiş ve Türkçe'ye Arapça'dan aynen geçmiştir. 9.-10. yüzyıllarda Suriye'nin birçok eyaletinde 600 Dımaşk dirhemine (1,904 kg.) eşit bir rıtl kullanılıyordu. Makdisi'ye göre Humus'tan Cifâr'a kadar olan bölgede en yaygın kullanılan rıtl 600 dirheme eşitti. 600 dirhemlik rıtl haricinde çeşitli rıtlar kullanılır, bunlar arasında en ağırı Akkâ'nınki en hafifi ise Dımaşk'inkiydi. Kalkaşendî, 600 dirhemlik Dımaşk rıtlının Trablusşam'da da kullanıldığını belirtmiştir. 15. yüzyıllarda Trablusşam rıtlı 1,8 kg civarındaydı. Bk.: Cengiz Kallek, "Rıtl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 35 (İstanbul 2008), ss. 52-55.

⁷¹ Kile veya keyl, özellikle hububat ve kuru meyve ölçümünde kullanılan eski bir ölçü birimidir. Osmanlı Devleti'nin resmi ölçeği olan ve Akdeniz tüccarının "kilo de Constantinople" şeklinde bahsedilen İstanbul keyli 16. yüzyılda 20 okka, yani 25,6589 kg un ve buğday, 23,093 kg arpa almaktaydı. Bk.: Cengiz Kallek, "Kile", TDV İslâm Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), ss. 567-570.

⁷² Batman ölçü birimi daha çok Türk kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Bazı sözlüklerde kaydedilen bilgilere göre değeri 2-8 okka arasında değişmektedir. Batma ölçü biriminin sabit bir değeri olmayıp, zaman ve mekâna göre değişiklik göstermektedir. Detaylı bilgi için bk.: Cengiz Kallek, "Batman", TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), ss. 199-200.

kadrosunda görev alanların ücretleri verilirdi. Vakfiyede belirtildiği üzere vakfın toplam personel sayısı 45 kişidir. Bu personelin üçü yönetim kadrosunda, 23'ü Cenin'de bulunan camide, sekizi imarete ve 11'ide aileye ait türbede görevliydi. Tüm personele vakfın gelirinden günlük 105,5 dirhem ücret ödenmekteydi. Günlük olarak ödeme yapılan diğer yerler, cami ve türbenin kandil, mum ve hasır ücretiydi. Türbenin ihtiyaçları için günlük bir dirhem, cami için ise günlük beş dirhem ücret ayrılmıştı. Vakfın imaret biriminde de günlük olarak belirli bir plan dahilinde verilecek 25 tas çorba için çeşitli gıda ürünleri ve odun alınmaktaydı.

Fatma Hatun'un vakfiyeye kaydettirmiş olduğu şart doğrultusunda vakfın yönetimi kendisinden sonra neslinden olan yaşça en büyük evlat tarafından sağlanmıştır. Bu bakımdan kurmuş olduğu vakıf, yarı ailevi bir vakıf durumundadır. Bir bakıma kendi servetini, prestijini, aile birliğini korumayı ve çocuklarının gelecekteki maddi ihtiyaçlarını karşılamayı garanti altına almıştır. Günümüzde Filistin ve Lübnan'da bulunan Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa'ya ait vakıflar, soyun devamı olan "*Merdem Bek*" ailesi tarafından seçilmiş olan kişiler tarafından yönetilmektedir. Bu devletlerin sınırları içerisinde kalmış olan vakıfların yönetimi, Nisan 1995'ten beri Lala Mustafa Paşa'nın soyundan olan Temim Memun Merdem Bek tarafından resmi olarak yürütülmektedir. Temim Memûn Bey'den önce Lübnan'daki vakıfların yöneticisi Sami Paşa oğlu Abdurrahman Bey'di. Abdurrahman Bey'den önce ise Reşid Paşa oğlu Memduh Bey'di. Filistin'deki evkafın son mütevellisi ise Osman oğlu Abdülkadir Bey olmuş ve ondan sonra mütevellilik yapan biri tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asaflı Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (MD.): 2, 3, 12, 48, 49, 55.

Cevdet Belediye (C.BLD.): 42/2058.

Cevdet Evkaf (C.EV.): 556/28098, 609/30726.

Evkaf Defterleri (EV.d.): 19564.

Evkâf Mektubi Kalemi (EV.MKT.): 1874/76.

Evkâf Mektubi Kalemi Cihât (EV.MKT.CHT.): 388/88.

Evkâf Muhasebe Kalemi (EV.MH.): 892.

Evkâf Tahrirat (EV.THR.): 230/90, 256/92, 256/94.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.): 507/77.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.): 225.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.): 2960, 9881, 10167, 10169, 10170, 10172.

Meşihat Şer 'iyye Sicilleri Defterleri (MŞH.ŞSC.d.): Gaziantep No. 65.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM.): 219 / 70.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Fatma Hatun binti Muhammed Bey Vakfiyesi: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 304. (25 Zilhicce 974 / 3 Temmuz 1567)

Lala Mustafa Paşa Ilgın Vakfiyesi: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, *Yusuf Ağa (KBYEK.YA.)*, 7710. (1-10 Şevval 985 / 12-22 Aralık 1577)

Lala Mustafa Paşa Şam Vakfiyesi: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 219, s. 274. (4 Cemaziyelahir 982 / 21 Eylül 1574)

Sultan Gavri (Gori) Vakfiyesi: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 202, s. 243. (20 Safer 911 / 23 Temmuz 1505)

2. Araştırma ve İncelemeler

373 Numaralı 'Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (950 / 1543). haz., Heyet. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000.

Akgündüz, Ahmet. "İstibdâl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 23 (İstanbul 2001), ss. 319-320.

Bacque-Grammont, Jean-Louis. "Notes et documents sur Divane Hüsrev Paşa." *Rocznik Orientalistyczny* 41 (1979): 21-55.

Berki, Ali Himmet. Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1996.

- Boqvist, Marianne. "Building an Ottoman City Contributions of Samsi Ahmad Pasha and Lala Mustafa Pasha to the Urban Landscape of 16th Century Damascus." *Bulletin d'etudes Orientales* 61 (2012): 191-207
- Demir, Enes. "Lala Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (?-1580)" Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Doğan, Şahin. "Lala Mustafa Paşa'nın Ayntab'daki Vakıf Eserleri." *Gaziantep'in Kurtuluşu'nun 100. Yılında Misâk-ı Millî ve Güney Hattı*, ed.: Halil İbrahim Yakar vd. Gaziantep: Gazikültür, 2022.
- Doris Behrens-Abouseif. "Kansu Gavri Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 316-317.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Künhü'l-Ahbâr*. haz., Ali Çavuşoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul: TATAV Yayınları, 2002.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf", TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 475-479.
- Hayajneh, Eman. "İbn Zümbül'ün 'Vâkıyatı Sultan Selim ve Es-Sultan Kansu El-Gavri' Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi." Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.
- Hinz, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. çev., Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle." *Bellekten* 60/15 (1951): 629 - 690.
- Kallek, Cengiz. "Batman", TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), ss. 199-200.
- Kallek, Cengiz. "Kile", TDV İslâm Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), ss. 567-570.
- Kallek, Cengiz. "Rıtıl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 35 (İstanbul 2008), ss. 52-55.
- Kıvrım, İsmail. "Osmanlı Dönemi Konya Vakıfları." *Konya Kitabı XVIII: Konya Vakıfları*, 2, Konya: Konya Ticaret Odası Yayını, 2021.
- Kıvrım, İsmail. "Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Kurulan Vakıflar." *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, 1, Samsun: 2015.
- Koç, Yahya. "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Kütükoğlu, Bekir. "Lala Mustafa Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), ss. 73-74.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî 3*. haz., Nuri Akbayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî 4*. haz., Nuri Akbayan. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Merdem Bek, Halil. *Kitâbu Vakıf-i El-Vezîr Lala Mustafa Paşa*. Dimaşk: Matbaatül Tarakki, 1925.

- Merdem Bek, Halil. *Kitabu Vakıf-i Fatıma Hatun binti Muhammed Bek ibni Es-Sultan El-Melik El-Eşref Kansuh El-Gavri*, Dımaşk: Matbaatül Tarakki, 1925.
- Merdem Bek, Temim Memûn, *El-Melik Kansuh El-Gori El-Eşref ve El-Vezir El-Evvel Lala Mustafa Paşa zi Es-Seyf El-Ahnef*, Dımaşk: 2023.
- Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr. “Halil Merdem Bek”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), ss. 320-321.
- Öksüz, Mustafa. “Şam Eyaleti’nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY.” Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Vakfiye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 465-467.
- Özkılınç, Ahmet, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ. *401 Numaralı Şam Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (942 / 1535) I*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2011.
- Öztürk, Nazif. *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî I-II*, haz., Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Kansu Gavri”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 314-316.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2017.
- Turan, Şerafettin. “Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar.” *Belleten* 88/22 (1958): 551-593.
- Watenpaugh, Heghnar Zeitlian. *The Image of an Ottoman City: İmperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*. Leiden Boston: Brill, 2004.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf (Tarih)” TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 479-486.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, 17 (Ankara 1983), ss. 55-60.

Çamlık Hanedanından Bir Osmanlı Bürokrati: Âbidin Paşa ve Güney Arnavutluk Sorunu [1877-1879]*

An Ottoman Bureaucrat from a Local Cham Dynasty: Âbidin Pasha and the Question of Southern Albania [1877-1879]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Doğukan Oruç
Kırklareli Üniversitesi
dogukanoruc@klu.edu.tr

Başvuru / Submitted:
30 Mart 2024

Kabul / Accepted:
16 Haziran 2024

DOI: 10.21021/osmed.1461659

* "Bu makale, 4 Mayıs 2023 tarihinde, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde düzenlenen "Bütün Yönleriyle Âbidin Paşa Sempozyumu"nda sunulan bildiriden yola çıkılarak hazırlanmıştır."

Atıf/Citation:

Oruç, D. "Çamlık Hanedanından Bir Osmanlı Bürokrati: Âbidin Paşa ve Güney Arnavutluk Sorunu [1877-1879]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 23 (2024): 75-92.

Benzerlik / Similarity: 7

Öz

Âbidin Paşa, 1877'den 1879'a değin Güney Arnavutluk siyasetinde, özellikle de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Yanya'da kurulan olağanüstü bir komisyonun riyasetini yürütürken, önemli bir rol oynadı. Âbidin Paşa bu komisyonun reisi olarak Güney Arnavutluk'un ileri gelen isimlerinden oluşan bir topluluğu yönetti ve bölgedeki Arnavut ahaliyi Yunan yayılmacılığı tehdidine karşı bilinçlendirmek için gayret gösterdi. Paşa, riyaset görevinden ayrıldıktan sonra memleketi Preveze'de kurulan Arnavut Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden biri oldu. Bu cemiyet Yanya, Preveze ve Narda'nın Yunanistan'a bağlanmasının önüne geçmeyi amaçlayan bir dizi çok önemli toplantının tertip edilmesine aracı oldu. Bu çalışma, Âbidin Paşa'nın 1877-1879 yılları arasında Güney Arnavutluk bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dahilinde tutmayı amaçlayan hareketlerle ilişkisine odaklanmaktadır. Âbidin Paşa'nın Arnavut kimliğinin meslekî kariyerini ne şekilde etkilediğini vurgulayarak onun bu kritik dönemdeki faaliyetlerini incelemektedir. Makale, Âbidin Paşa'nın bu dönemdeki tarihsel rolüne ışık tutmayı ve konunun Arnavutluk ve Osmanlı tarihlerinin daha geniş bağlamı içerisinde arz ettiği önemin altını çizerek bu konuda yapılacak araştırmaları teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Âbidin Paşa, Arnavutluk, Yunanistan, Şark Krizi.

Abstract

From 1877 to 1879, Âbidin Pasha played a crucial role in the politics of Southern Albania, particularly while serving as chairman of an extraordinary commission established in Janina during the Russo-Turkish War (1877-1878). As chairman of that commission, Âbidin Pasha led a group comprised of distinguished figures from Southern Albania, working diligently to raise the local Albanian populace's awareness of the threat of Greek expansionism. Having concluded his chairmanship, Âbidin Pasha became a leading figure in the Albanian Committee founded in his hometown Preveza. This committee was instrumental in organising key meetings aimed at preventing the potential secession of Ioannina, Preveza, and Arta to Greece. This study focuses on Âbidin Pasha's involvement in movements between the years 1877-1879 that aimed to keep Southern Albania within the Ottoman Empire's borders. It explores his activities during this critical period, highlighting how Âbidin Pasha's Albanian identity influenced his professional career. The paper aims to shed light on Âbidin Pasha's historical role during this period and to foster further research on this topic, underscoring its significance in the wider scope of Albanian and Ottoman histories.

Keywords: Âbidin Pasha, Albania, Greece, Great Eastern Crisis.

Giriş: Bir Arnavut Hanedanzâdesi Olarak Âbidin Paşa

“Bir yıl, hayatın devasa bir telkâri işlemesidir.”¹

Thomas Mann

Bir bürokratin memuriyet hayatının türlü safhaları ele alınırken çeşitli yeteneklerinin, bağlantılı olduğu çevrelerin ve birbirinden farklı kimliklenmelerinin öne çıktığı durumlara tanıklık etmek mümkündür. Âbidin Paşa örneğine bakıldığında da bu durum farklılaşmaz. 1880 yılına tesadüf eden kısa süreli Hâriciye Nâzirliği tecrübesi hariçte tutulacak olursa uzun süreli memuriyet kariyerinin hemen hemen tümünü bir vilâyet idarecisi olarak geçiren Âbidin Paşa'nın² bu görevlere tayin edilmesinin arkasında yatan gerekçeler de çeşitlilik göstermiştir. Zaman zaman sahip olduğu mülki-idarî tecrübe ön plana çıkarılmış, icap ettiği takdirde söz konusu görevin icrası için gerekli veya yararlı görülen dillere hâkimiyeti vurgulanmış, bazı durumlardaysa kimliğinin kökenine ilişkin önemli bir bileşeni, yani mahallî bir Arnavut hanedanına mensup oluşuna dikkat çekilmiştir. Biyografisi Mesnevî şârihliği ile borsa komiserliği görevini birleştirebilecek ölçüde çok yönlü bir 19. yüzyıl portresi oluşturan Âbidin Paşa'nın Arnavut milletinden oluşunun memuriyet hayatının belli bölümlerinde, en çok da 1877-1879 arasındaki iki senelik hareketli süreçte belirleyici bir önem kazandığı anlaşılmaktadır.

Âbidin Paşa'nın kökeninin ve ailesinden miras aldığı sosyal statünün etkisinin 1877'den çok önce, henüz memuriyet hayatına intisap aşamasında kendini gösterdiğine tanıklık etmek mümkündür. Paşa'nın mensup bulunduğu Dino ailesi, Osmanlı Balkanlarındaki diğer muadilleri gibi, tarihî süreç içerisinde “mahallî eşrafın hanedanlaşması” olarak tanımlanabilecek bir dönüşümü tecrübe etmişlerdir.³ Gerçi Dino ailesi bölgeye görece geç bir tarihte gelmiş ve ikbâl yıldızları büyük oranda Tepedelenli Ali Paşa'nın devletçe müsadere edilmiş çiftliklerinin edinilmesi yoluyla parlamıştı.⁴ Ancak Nathalie Clayer'ın işaret ettiği üzere, Arnavutluk'ta bey ve ağa zümresi ünvanlarını “ne şekilde ele geçirmiş olursa olsun, ekonomik ve toplumsal konumu nedeniyle halktan çok saygı görürdü.”⁵

Âbidin Paşa'nın büyük cetleri Suriye'de ikamet etmiş, daha sonra Yanya civarına yerleşmişlerdir. Babası Ahmed Dino Bey'in Preveze'ye yerleşmesiyle burayı mesken belleyen aile geniş emlakler edinmiş, ancak Kavalalı Mehmed Ali Paşa hadisesinden sonra birçok nüfuzlu Arnavut ailesinin akıbetinde görüldüğü gibi, Ahmed Dino Bey de çeşitli güvenlik endişeleriyle Anadolu içlerine sürgüne yollanmıştı. Âbidin Paşa'nın babası sürgün mahallinden memleketine

¹ Thomas Mann, *Yusuf ve Kardeşleri: Yakup'un Hikâyeleri*, çev. Zeki Cemil Arda (İstanbul: Hece Yayınları, 2021), 280.

² Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)* (İstanbul: ISIS, 1999), 54; Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 84.

³ Bk. Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 76; Noel Malcolm, *Rebels, Believers, Survivors: Studies in the History of the Albanians* (Oxford: Oxford University Press, 2020), 242.

⁴ Âbidin Paşa'nın babası Ahmed Dino Ağa'nın, idamının üstünden 22 sene geçtikten sonra dahi Tepedelenli Ali Paşa emlakinden hazineye kalan çiftlikleri satın almaya devam ettiği anlaşılıyor. “Çamlık hânedânından ve dergâh-ı âli kapıcıbaşılardan Ahmed Dino Ağa” 1844 yılında “mâliyye hazinesinden mazbut müteveffa Tepedelenli Ali Paşa çiftlikâtından Yanya sancağında Preveze kazasında” sekiz çiftliği muaccele ve müeccele bedellerini ödemek suretiyle uhdesine almıştı, bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML), 108/4758, 21.06.1260 (8.07.1844).

⁵ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 25.

dönemeden vefat etmişti.⁶ Neyse ki Dino ailesinin merkezle aralarındaki bu kısa süreli gerilim, Âbidin Paşa neslinin eğitimlerini ve kariyerlerini etkileyecek bir boyuta ulaşmamıştı.

Bölgelerinde kuvvetli bir nüfuza sahip olan bu tür ailelerin merkez tarafından “hanedan” tabir edilmesi Âbidin Paşa’nın yanı sıra diğer Arnavut beyzâdelerinin örneklerinde de karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bu ailelere mensup olmak, çoğu örnekte, bir “idarî miras”ı da beraberinde getirmekteydi. “İdarî miras” tabirini kendileri için kullandığı aileler hakkında Bouquet şöyle bir tespit yapmaktadır: “Sultanın hizmetindeki ailelerde kariyer, nadiren terk edilen bir uzmanlık olduğu gibi, korunmaya çalışılan ailevi bir varlıktır ve bu bilhassa 19. yüzyılın bir devlet yüzyılı olması dolayısıyla böyledir.”⁸ Âbidin Paşa’nın kendisinin de bu ailevî varlığı muhafaza etme görevini ciddiye aldığı bir istidasının hemen başında ecdadının devlete ettiği hayırlı hizmetleri anmasından anlaşılmalıdır.⁹ Paşa, kendi yazdığı tercümeihalinde de babasının “devlet-i ebed-müddet-i ‘aliyyede birçok hidemât-ı mebrûrede bulunduğu”na dikkat çekmeyi ihmal etmez.¹⁰

Böylesi bir ailenin mensubu olmak, Âbidin Paşa’ya da zeminin ve zamanın olanakları doğrultusunda devlete hizmet etmek ve üstlendiği görevler vasıtasıyla kazanması memul olan imtiyazlar ile rütbeleri edinmek sorumluluğunu, yani bir ailevî varlık olarak memuriyet kariyerini inşa etme ödevini yüklemekteydi. Bunun doğal bir sonucu olarak o tarihlerde (1866) bir Arnavut hanedanzâdesinin devlet hizmetine girişi için uygun bir başlangıç aşaması olarak görüldüğü anlaşılan maiyet silahşörlüğü, Âbidin Paşa’nın devlet hizmetindeki ilk uğrak noktası oldu.¹¹ Nitekim İstanbul’a kendisinden iki sene evvel, 1864’te gelmiş olan akrabasından Abdül (Abdülvahab) Bey’e tevdi edilen ilk görev de silahşörlükten başka bir vazife olmamıştı.¹² Klâsik devirden itibaren Osmanlı merkez elitinin zihnindeki Arnavut algısının bu toplumun adını kendisine yararlı olduğunu düşündüğü zamanlar övgüyle, devlete zarar verici bir mahiyet arz ettiği kanaatinde olduğu durumlarda ise oldukça pejoratif biçimde kullanıldığı görülür. Fakat her iki durumda da birinin Arnavut olduğunun vurgulanmasının arkasında yatan gerekçe savaş ve düzen eksenine yakından ilişkilidir.¹³ Nitekim Arnavutlara atfedilen savaşçı karakter 1500’lü yıllardan İmparatorluk’un son devirlerine kadar Osmanlıların düşünce dünyasındaki güncelliğini korumuştur.¹⁴

⁶ Hakkında detaylı bilgi için bk. Halis Çanakçı, *Abidin Paşa’nın Notlarından Osmanlı Devleti’nin Son Yılları (1880-1906)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 5-8.

⁷ Örneğin Sicill-i Ahvâl kayıtlarına bakıldığında Ali Naki Bey “Yanya hânedânından”, Mustafa Nâilî Paşa “*Nasliç kazası hânedânından*”, Mehmed Servet Bey ise “Koniçe hânedânından” olarak tanıtılmaktadır, sırasıyla bk. BOA, Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (*DH.SAİD.d.*) 3/938; 71/139; 4/174. “Hanedan” tabiri Hristiyan Arnavut aileleri için de istimal edilmekteydi. Corci Paşa’nın “İşkodra hânedânından” kelimeleriyle tavsif edildiği personel raporu için bk. BOA, *DH.SAİD.d.* 4/398.

⁸ Olivier Bouquet, *Sultan’ın Paşaları 1839-1909*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 237.

⁹ “Ecdâd-ı âcizânemin Devlet-i Aliyye’ye etdikleri hidemât-ı mebrûre” bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi (*Y.PRK.UM*), 49/45, 3.09.1317 (5.01.1900).

¹⁰ Çanakçı, *Abidin Paşa’nın Notlarından...*, 142.

¹¹ “... seksen iki senesi Şevval’inde iki yüz elli kuruş ma’aşla ve silahşörlük hidmetiyle ma’iyyet-i hümâyûna dâhil olub” BOA, *DH.SAİD.d.* 1/252.

¹² Abdülvahap Bey –sonradan Paşa– “Yanya vilâyeti dâhilinde Çamlık hânedânından Hacı Osman Dino’nun mahdumu” idi, “bin iki yüz seksen senesi Zilka’desinin on dokuzunda”, tıpkı Âbidin Paşa gibi, “iki yüz elli kuruş ma’aşla ma’iyyet-i şâhâne silahşörlüğü” ile görevlendirilmişti, bk. BOA, *DH.SAİD.d.* 3/462.

¹³ Arnavut imgesinin 18. yüzyıl boyunca Osmanlı merkez bürokratlarının zihninde karşılık geldiği anlamları inceleyen bir çalışma için bk. Uğur Bayraktar, “Bir Terim Olarak ‘Arnavut’: 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2022): 1-38.

¹⁴ 16. yüzyılda kaleme alınmış bir münşeat mecmuasında Arnavutların helâk edilen Semud kavminin artıkları olmak, fitne ve fesatları canlandırmak, isyan ve inatla hareket etmek, gönenmiş topraklarda hırsızlık yapmak, devlet düşmanlarını kollamak, halkı yoldan

Ancak bir Arnavut hanedanzâdesi olma tecrübesinin büyük oranda kişinin içinde bulunduğu devre ve ailesinin bulunduğu bölgeye bağlı olarak şekillendiği gerçeği ıskalanmamalıdır. Arnavut hanedanzâdeleri, nihayetinde, monolitik bir blok vücuda getirmezler; İmparatorluk'un “en uzun”, dolayısıyla on yıllar arasındaki farkları “en görünür” olan yüzyılında, 1820’lerde doğmuş bir Arnavut beyzadesi ile 1840’larda dünyaya gözlerini açmış bir diğerinin tecrübesi dramatik biçimde birbirinden farklılaşabilir. Aynı farklılığın, teritoryal kimliklerin ve âdetlerin kuvveti nedeniyle, aynı gün doğmuş Kuzeyli bir Mirdita¹⁵ asili ile Güneyli bir bey çocuğu arasında ise görünür olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Âbidin Paşa'nın herhangi bir Arnavut hanedanzâdesi değil, 1840'lı yıllarda doğmuş, Prevezeli, yani Çamlık bölgesinden bir Arnavut hanedanzâdesi olduğunun vurgulanması önem taşır.

Harita I: Yanya ve Preveze'nin Gösterildiği Harita¹⁶

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*'da Çamlık bölgesini şu sözlerle anlatır: “Arnavudluk'un cenûbunda bir hıtta olub, Yanya vilâyetinin Preveze sancağıyla Yanya sancağının nısf-ı garbîsini teşkil ediyor. Ahâlisi Çam tesmiye olunarak, cesâret ve zekâvetleriyle, tavr-ı levendâneleriyle ve havrâlarının güzelliğiyle meşhûrdurlar.”¹⁷ Zikredilen bölgenin önemli ailelerinden birinin mensubu olarak doğmasının Âbidin Paşa'ya bu metnin kapsamındaki en önemli etkisi onu doğrudan doğruya Çamlık'ın sorunlarına muhatap kılmasıdır. Kuzey Arnavutlarının Slav komşuları karşısında

çıkarmak, vilayetlerde ihtilal çıkarmak gibi cürümlerle itham edildiklerini görürüz, bk. Hikmet İlaydın – Adnan Sadık Erzi, “XVI. Asra Âid Bir Münşeât Mecmuası”, *Belâten* XXXI/124 (1967): 242. 1910 tarihli bir Meclis-i Mebusan toplantısında ise bir Arnavut'un silah taşımamasının, İstanbul'daki birinin baston taşımaması kadar olağan olduğunu söylenir, bk. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, Cild: 4, İctima Senesi: 2, İn'ikad: 82, 21 Nisan 1326, 565.

¹⁵ Kuzey Arnavutluk'ta aynı isimle anılan kabilenin yaşadığı bir bölge, detaylı bilgi için bk. Robert Elsie, *The Tribes Of Albania: History, Society and Culture* (London: I.B. Tauris, 2015), 213-260.

¹⁶ BOA, HRT.H (Haritalar), 352. Okurun dikkatini çekmek adına haritada Yanya kırmızı, Preveze ise siyah daire içerisine alınmıştır.

¹⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, III (İstanbul: Mihran Matbaası, 1308), 1866.

kendilerini tehdit altında hissettikleri ve buna karşı bir mücadele yolu aradıkları süreçte, Güney Arnavutlarının temel endişe kaynağını da çoğu zaman Yunanistan oluşturmuştur. Yunanistan'ın Kuzey Epir olarak adlandırdığı Toskalık bölgesinin Ergiri ve Saranda gibi şehirleriyle Çamlık'ın tümünü içeren bu bölgeyi Yunan vatanının bir parçası olduğu iddiasıyla talep etmesi, tam manasıyla çözülmesi için I. Dünya Savaşı'nı takip eden yılların beklenmesini gerektirecek uluslararası bir soruna yol açmıştır. Dolayısıyla Âbidin Paşa, bu endişenin ve belirli topraklar üzerindeki hak iddialarının yarattığı türlü soruna bizzat tanıklık etmiş, bölgede geniş topraklara sahip olduğundan ötürü bu sorunlar onu yalnızca duygusal olarak değil fakat son derece maddî bir biçimde de ilgilendirmiştir.

1. Yanya “Umûr-ı Fevkalâde Komisyonu” Başkanlığı (1877)

Böylesi bir ailevî ve bölgesel aidiyeti bulunan Âbidin Paşa'nın memuriyet hayatının Güney Arnavutluk sorunu ile yoğun biçimde iç içe geçtiği sürecin başlangıcını, 1875 yılında Hersek'teki ahalinin isyanı ile tetiklenen 1875-1878 Şark Krizi ve bu krizin en netameli safhası olarak 1876 yılındaki Bulgar İsyanı'nın Avrupa kamuoyunda yarattığı heyecanı takiben Osmanlı ile Rusya'nın savaşa tutuştuğu 1877-1878 yılları vücuda getirir.¹⁸ Savaşın yarattığı zorlu durum yalnızca Osmanlı Devleti açısından değil fakat Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklar üzerindeki çıkarları çatışan Büyük Güçler için de geçerlilik göstermiş, ancak hemen hemen her kriz anında olduğu gibi sorundan en ciddi biçimde ve doğrudan etkilenenler bu çatışmaya sahne olan bölgede yaşayan ahali olmuştur.¹⁹ Savaşın doğrudan doğruya Osmanlı Avrupası'na ilişkin nedenlerden dolayı çıkmış olması, bölgedeki Müslüman ahaliyi ve bu meyanda savaş sonrası oluşacak yeni düzende toprak kazanımları elde etmek isteyen komşularının hedefinde bulunan Arnavutları ciddi biçimde tedirginliğe sürüklemeye yetmiştir.

1877-1878 yılları arasında cereyan eden bu harp boyunca İmparatorluk, Kırım Savaşı'ndaki durumun aksine, diğer Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın Rusya ile savaşmak durumunda kaldı. Bu vaziyet, Osmanlı Devleti'ni askerî açıdan mümkün olan her türlü yardımı toplamaya yönelik hummalı bir çabaya sevk etti. Bu türden çabaların başında da savaşmaya müsait fakat askerî disiplinden yoksun, gayrinizamî birliklerin oluşturulması, organize edilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi geliyordu. Dolayısıyla, savaşın çeşitli cephelerinde eski devirlerin dilinde “başıbozuk” olarak adlandırılan fakat sonradan bu tabirin kulağa hoş gelmemesinden dolayı sıklıkla “asâkir-i muavene” veya “neferât-ı muvazzafa” olarak anılan grupların vücuda getirilmesi yoluna gidildi.²⁰

Savaş iklimi içinde gerek Rumeli ve gerekse Anadolu'da bu tür muavenet birlikleri bölgenin ileri gelenleri eliyle oluşturulmaktaydı. Örneğin İškodralı Osman Ağa birtakım aracılar marifetiyle Ergiri ve Berat bölgesinden iki yüz kadar asker toplayarak bunları kendi kumandasına almış ve cephaneleriyle yiyecekleri dışındaki masraflarını yine kendisinin karşılayacağını sözünü vermişti.²¹

¹⁸ Gregor Schöllgen, *Emperyalizm ve Denge: Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi 1871-1914*, çev. M. Sami Türk (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 41.

¹⁹ Savaşın başlangıcından 1880'e uzanan süreçte en az yarım milyon Müslüman buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmıştı, bk. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 109.

²⁰ Osmanlı gayrinizamî birlikleri için başıbozuk tabirinin kullanımının, 19. yüzyılın ortalarından itibaren terk edildiği görülmektedir. 1851 tarihli bir belge “muvazzaf olarak kullanılacak asâkire başıbozuk denmesi yakışık almayacağından bundan böyle asâkir-i merkûmeye neferât-ı muvazzafa ta'bir olunması muktezâ-yı emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i şâhânedan” olduğunu ilgili makamlara bildiriyordu, bk. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM), 55/10, 7.06.1267 (9.04.1851).

²¹ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 746/60992, vr. 2, 15.05.1294 (28.05.1877).

Yakova’da da aynı yöntemle oluşturulmuş birlikler mevcuttu.²² Bu tür düzensiz birliklerin iaşelerinin giderilmesi ciddi bir koordinasyon gerektirdiği için devlet, lojistik sorunları da yerinde çözme yoluna giderek asâkir-i muavenenin yoğunluk gösterdiği bölgelerde çeşitli komisyonlar teşkil etmekteydi.²³

Bu tür komisyonların bir örneği de Yanya’da kurulmuştu.²⁴ Komisyon, vazifelerinin ve sorumluluklarının tespit edildiği talimatnamede “Erkân ve mu’teberân-ı memleketden mürekkeb olarak sa’adetlû Âbidin Beyefendi Hazretleri riyâsetinde ve Yanya vilâyet-i celîlesi merkezinde bu def’a bâ-irâde-i seniyye teşekkül eden Umûr-ı Fevkalâde Komisyonu” olarak anılmaktaydı.²⁵ Bu komisyon savaş hâlinin sürmesinden ötürü bölgede oluşan olağanüstü durumun ancak olağanüstü bir heyet vasıtasıyla kontrol altında tutulabileceği kanaatiyle kurulmuş ve başkanlığına da bu işe ehliyetli olduğu düşünülen Âbidin Paşa tayin edilmişti.²⁶ Komisyon, Yunanistan’ın bölgeye yapabileceği olası bir saldırı ihtimali hesaba katılarak teşekkül ettiğinden Arnavutlar için “Güney Arnavutluk”, Rumlar içinse “Kuzey Epir” adını taşıyan bölgenin mukadderatıyla yakından ilişkiliydi.

Komisyon üyelerinin tamamının bölgenin ileri gelenlerinden seçilmesi ve başkanlığına da onlarla aynı sosyal statüdeki Arnavut bir Osmanlı bürokratinin getirilmesi dikkat çekicidir. Zira komisyonun teşkilinden yalnızca birkaç ay önce Yanyalı bir diğer beyzâdenin, Arslan-Paşalı hanedanından Mâlik Nâilî Paşa’nın savaş dolayısıyla yaptığı yüz bin kuruşluk yardımından bahseden bir belge ilgili tarihte kendisiyle aynı konumdaki sadık hanedan mensuplarının taltif edilmesinin bazı yararları olabileceğinden söz etmekteydi.²⁷ Devletin bu sosyal grubu taltif yoluyla kazanmayı umduğu maddî faydaların başında gelen husus ise devrin Yanya valisinin bir metninde açıkça ifade ediliyordu. Beklenen fayda Lablık, Toskalık ve Çamlık bölgesindeki Arnavutlardan muavenet askeri toplamaktı.²⁸

Komisyon koltuklarının Arnavut eşrafına paylaştırılmasının sebebi tam da bu maddi beklenti olmalıdır. Zira Arnavutluk gibi merkezî otoritenin görece zayıf olduğu bir bölgeden asker toplamak devlet için hem zor hem maliyetli bir uğraştı. Bölgede hâkim olan ananevî patrimoniyal kültür sebebiyle ahali üzerinde söz hakkı bulunduğu kabul edilen eşrafın bu amaçla devreye sokulması ise devletin elini rahatlatılabileceği daha önce de ispatlanmış bir seçenek hükmündeydi. Bu mahallî beylerin orduya yetişmiş, disiplinli, modern askerler sağlayabilecek imkânlardan mahrumiyetleri açıktı. Ancak kriz anlarında acilen ihtiyaç duyulan insan gücünü temin etmekte ve oluşan kuvvetleri bildikleri bir coğrafyada bir yerden diğerine ulaştırmakta işlevsel bir rol oynayabiliyorlardı. Bu beylerin devlete karşı sadakatlerinin temel söylemi, doğrudan doğruya bir “Baba-kral” (*baba-mbret*)

²² BOA, *İ.DH*, 749/61187, vr. 3, 17.06.1294 (29.06.1877).

²³ Bunlardan biri Erzurum’da “İdâre-i Asâkir-i Muavene Komisyonu” adıyla kurulmuştu, bk. BOA, *İ.DH*, 747/61035, 27.05.1294 (9.06.1877).

²⁴ Yanya’da ve Güney Arnavutluk’ta durum olası bir Yunan saldırısı nedeniyle nezaket kesp etmiş vaziyetteydi. Devlet, Komisyon çalışmaya başlayınca değin geçen süreçte, bulunduğu mevkiin önemine binaen Himara’da karakol inşasına girişmiş, Yanya Kalesi’nde zahire depolanması emrini vermiş ve nihayet çetecilik faaliyetlerini gerekçe göstererek örfî idare ilan etmişti, sırasıyla bk. BOA, *İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD)*, 34/1717, 17.06.1294 (29.06.1877); BOA, *İ.ŞD*, 36/1799, 19.07.1294 (30.07.1877).

²⁵ BOA, *İ.DH*, 762/62149, vr. 2, 4.10.1294 (12.10.1877).

²⁶ BOA, *İ.DH*, 752/61391, vr. 2, 29.07.1294 (9.08.1877).

²⁷ BOA, *İ.DH*, 751/61337, vr. 2, 8.07.1294 (19.07.1877).

²⁸ BOA, *İ.DH*, 756/61690, vr. 2, 20.09.1294 (28.09.1877).

olarak andıkları Sultan'ın şahsına bağlı biçimde gelişmişti.²⁹ Bu ise, üyeleri yerel eşraftan seçilen bir komisyonun sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için azaların statüsü dolayısıyla kendisine saygı duymalarının mümkün olduğu bir denkleminin varlığını gerektiriyordu. Bu gereksinimin Âbidin Paşa'nın Şark Krizi'nin bu en hararetli yıllarında Arnavut kimliğiyle öne çıkmasına ve komisyonun riyasetinin kendisine verilmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi komisyon üyeleriyle aynı anadili ve benzer bir statüyü paylaşmakla beraber, işleri daha kötü bir hâle sürüklemeyeceği umudunu fazlasıyla sağlayan temiz bir personel siciline de sahipti.

Yaşlı Arnavut beylerinin pek çoğunun merkezle aralarındaki ilişki gösterdikleri çeşitli yararlılıklar dolayısıyla "rikâb-ı hümâyûn-ı şâhâne kapıcıbaşılığı"ndan "Rumeli beylerbeyliği"ne uzanan onursal rütbeleri edinmek ile sınırlıydı. Bu tür rütbeler ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan bir hızla pratik hayattaki karşılıklarını yitirmeye başlamışlardı. Dolayısıyla artık güncelliğini yitirmiş bir sistemin temsilcileri konumunda olan diğer Arnavut beylerinin değil fakat Âbidin Paşa'nın komisyon başkanı olarak seçilmesi onun çağın gereklerine daha uygun bir hayat süren, memuriyete girmiş bir Arnavut beyzâdesi olmasıyla yakından ilişkili görünmektedir.

Öte yandan, Güney Arnavutluk beylerinin 1877'yi önceleyen on yıllarda devlet merkezi ile ilişkilerinin suhuletten hayli uzak bir görüntü arz ettiği düşünülecek olursa komisyon başkanlığının niçin yukarıda tavsif edilen zümreden bir Arnavut beyine verilmesinden kaçınıldığı da anlaşılabilir. 1822'de Tepedelenli Âli Paşa ortadan kaldırılmış, 1830'da Manastır'da birçok önde gelen Arnavut beyi bertaraf edilmiş, bu olayı takiben bölgede birbiri ardınca birçok isyan hareketi görülmüştü.³⁰ 1847'de patlak veren büyük Toskalık İsyanı ise Tanzimat sonrasında değişmeye başlayan uygulamalar neticesinde alışık oldukları taltiflerin kendilerinden esirgendiğini düşünerek bu duruma gücenen beyler tarafından açık biçimde veya el altından desteklenmişti.³¹ Bu durum da devlete duyduğu sadakatın kökeninde çok daha hareketli ve anlık çıkarlara bağlı bir dinamizmin bulunduğu Arnavut beylerinin aksine Âbidin Paşa gibi bürokrasiye ve maaşlı memuriyete intisap etmiş, dolayısıyla merkezle arasındaki ilişki çok daha doğrudan bir mahiyet arz eden ve modern bürokrasinin işleyişinden haberdar olan bir beyzâdenin varlığını gerekli kılmıştı.

Komisyon azalığı ile görevlendirilen Güney Arnavutluk beylerinin tam bir listesinin hazırlanmadığı görülüyor. Ancak Arslan-Paşalı hanedanından Ali Naki Bey, Şûrâ-yı Devlet azalığına tayini üzerine doldurduğu Sicil formunda bu komisyonun azalarından olduğunu ve Âbidin Paşa'nın yokluğunda reis vekilliği görevini yürüttüğünü belirtmektedir.³² Komisyonun faaliyetlerine başlamadan önce on adet sandalye siparişinin verilmesi hiç değilse komisyonda, kitabet hizmetini gören(ler) de dâhil olmak üzere, görevli olanların asgarî sayısını tespite yardımcı

²⁹ George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913* (London: I. B. Tauris, 2006), 83.

³⁰ Güney Arnavutluk'ta 1830'lu yıllarda yaşanan karışıklığın kökenlerine dair bk. Basil C. Gounaris, "Blood Brothers in Despair: Greek Brigands, Albanian Rebels and the Greek-Ottoman Frontier, 1829-1831", *Cahiers balkaniques* 45 (2018), 191-223.

³¹ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (*A.MKT.MHM*), 2/65, vr. 5.

³² BOA, Şûrâ-yı Devlet Sicilleri (*ŞD.SAİD*), 30/6, vr. 2, 11.11.1310 (27.05.1893). Naki Bey'in Yanya'nın Yunanlılara teslim edilmemesi için yürütülen kampanyanın destekçilerinden olduğu bu talepleri içeren çeşitli beyannamelerin altında imzasının bulunmasından anlaşılmaktadır, bk. Stefanaq Pollo – Selami Pulaha, *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878-1912* (Tiranë: Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, 1978), 106. Birinci Meclis-i Mebusan'a Yanya Mebusu olarak girmiş, Ergiri mutasarrıflığında bulunmuş, 1904 yılında Şûrâ-yı Devlet azası iken vefat etmiştir, bk. Bülent Bilmez ve Nathalie Clayer, "A Prosopographic Study on Some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, ed. Christoph Herzog–Malek Sharif (Würzburg: Ergon Verlag, 2016), 163; BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (*DH.MKT*), 841/7, 25.01.1322 (11.04.1904).

olur.³³ Hakkında yazılan eserler, Şemseddin Sâmî'nin de Rodos dönüşü Yanya'ya uğradığı, bu sırada birkaç ay boyunca komisyonda kâtiplik yaptığı noktasında birleşmektedir.³⁴

Bendler hâlinde tanzim edilen talimatnamesinin ilk maddesine göre komisyon mevcut savaş durumu nedeniyle bölgede celbedilecek olan muavenet askerlerinin tertip ve tahriri ile bu askerlerin doğru bir biçimde seçilmesinden sorumluydu. Mevcut olan askerlerin künye defterleri aracılığıyla yapılacak yoklamalarının düzgün bir biçimde yürütülmesi, evrakta sahtecilik yoluyla tevessül edilecek israfların engellenmesi ve meydana gelebilecek bilumum suistimalin önüne geçilmesini sağlayacak tedbirlerin alınması da komisyonun görev tanımına giriyordu.

Komisyon, yalnızca asakir-i muaveneye ilişkin meselelerden sorumlu tutulmamıştı. Aynı zamanda Yanya'da toplanan bilumum neferin ihtiyaçlarının nakliyatı ve bu nakliyatın gerçekleştirebilmesi için gereken yük hayvanlarının alımıyla da ilgilenmesi gerekiyordu. Bunlara ilaveten, ihtiyaten altı aylık peksimet depolanması, eli silah tutan ahali için kurşun satın almak, hırka, çorap, kalçın gibi askerlerin kışın ihtiyaç duyacakları şeyleri tedarik etmek, keza İstanbul'dan getirilmesi mümkün olmayan çadırların bölgeden temin edilmesini sağlamak da komisyonun sorumlulukları arasındaydı. Beşinci madde, komisyonun görev alanını çok daha derli toplu bir biçimde ifade etmektedir: "Komisyon-ı mezkûr fevkalâde nâmiyle teşekkül etdiğinden vilâyetçe umûr-ı harbiyeye dâir fevkalâde olarak zuhûr edecek mevadd-ı mühimme-i mütenevvi'aya bakacaktır."³⁵ Kısacası komisyon, savaş hâli dolayısıyla ortaya çıkabilecek her türlü mesele ile ilgilenme yetkisine sahipti.

Kâtiplerin sayıca yetersizliklerinden dolayı merkez ile Âbidin Paşa arasında cereyan eden yazışmalar, bu komisyonunun ne gibi faaliyetlerde bulunduğu ve ne türden kazanımlara vesile olduğunu onun gözünden görmemize olanak tanır. Paşa, bir tahririnde komisyonun gece yarısına kadar sorunları çözmek için uğraştığından, komisyon üyelerinin kendilerini harap ölçüde çabaladıklarından bahseder.³⁶ Âbidin Paşa'nın başkanlığını yürüttüğü bir komisyon hakkında olumsuz konuşması beklenmese de sarf edilen emeğe ve geceli-gündüzlü çalışıldığına ayrıca dikkat çekmesi ilgi çekicidir.

Âbidin Paşa'nın aynı gün kaleme aldığı bir diğer metin ise komisyonun ilgi çekici bir kazanımından söz etmektedir. Buna göre, komisyonun teşkilinden itibaren geçen süreçte askerlerin yiyecek, içecek ve giyecekleri temin edilmiştir ki bu talimatname uyarınca komisyonun birincil görevleri arasındadır. Ancak Âbidin Paşa, buna ilâveten, Arnavut reislerinin bu komisyon vasıtasıyla bir araya gelmiş olmasının bütün Arnavut halkının Yunanistan'ın yayılmacı emellerine karşı gayrete gelerek kendi topraklarını savunmaya hazır hâlde bulunduğu Yanya'da önemli bir hareketlenmeye yol açtığını da kaydetmektedir. Komisyonun çabaları sonucunda hem memleket içinde hem de yurtdışında Yunanistan'ın bölgeye yapacağı olası bir saldırıya karşı bir kamuoyu tepkisi yaratıldığına yalnızca Yunanistan kabinesine değil doğrudan doğruya Kral'a hitaben mektuplar yazılmasını bir örnek olarak verir. Bu iki örneği komisyon vasıtasıyla dahilde ve hariçte elde edilen iki kazanım olarak zikreder.³⁷

³³ BOA, *İ.ŞD*, 36/1854, 19.10.1294 (27.10.1877).

³⁴ Ağâh Sırrı Levend, *Şemseddin Sami* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969), 41; Etem Çalık, *Şemseddin Sami ve Medeniyet-i İslâmiyye* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 12.

³⁵ BOA, *İ.DH*, 762/62149, vr. 2, 4.10.1294 (12.10.1877).

³⁶ Aynı belge, vr. 4, 2.11.1294 (8.11.1877).

³⁷ Aynı belge, vr. 6, 2.11.1294 (8.11.1877).

Bölgedeki kamuoyu oluşturma faaliyetleri yalnızca Osmanlı Devleti'nin '93 Harbi sırasındaki siyasî ve diplomatik manevralarının anlaşılması noktasında önem arz etmez. Arnavutlarca meskûn toprakların bütünlüğünün korunması adına kaleme alınan protesto telgrafları daha sonra Arnavutluk'ta vücuda gelen ulusçu tarihyazımı tarafından Arnavut milliyetçiliğinin kurucu metinleri arasında zikredildiği için ayrıca dikkat çekicidir. Zira bu metinlerin bazı erken tarihli örneklerinin 1877 sonunda ve Âbidin Paşa'nın iddiasına göre riyasetini yürüttüğü komisyonun faaliyetleri sonucunda üretildiği anlaşılmaktadır.

Bir başka dikkat çekici durum, Âbidin Paşa'nın bu komisyonun başkanlığını yürüttüğü sırada yalnızca çeşitli Arnavut beylerinin asker toplamaları için organizasyon ve koordinasyon çalışmaları yürütmekle kalmayıp bir Arnavut beyi olarak kendisinin de asker toplayarak doğrudan mücadeleye girişmesi, hakikaten bir "silahşor" olduğunu ispatlamasıdır. Paşa, Cezâyîr-i Bahr-i Sefid (Ege Adaları ve Kıbrıs) valiliğinde bulunduğu sırada nişan ve madalyalarının azlığından şikayetle devlete hizmetlerini sayıp döktüğü bir tahririnde bu mücadelenin canlı bir tasvirini sunar. Buna göre, Saranda'ya sekiz binden fazla Yunan ve İtalyan'ın çıkarma yaptığı, bir geçici hükûmet kurulduğu ve mahallî idare memurlarını bölgeden uzaklaştırıp Yanya'yı kuşatmaya hazırlandıklarını öğrenen Âbidin Paşa, bunun üzerine yaptıklarını şöyle anlatır:

... derhal Arnavudluk'a gidib altı gün zarfında cem' eylediğim beş bin Arnavudla Yunan ve İtalyalıların buldukları mevâki'e bi'l-hücûm vâki' olan muhârebe-i şedidede en evvel on nefer-i dilâver Arnavudla çâkerleri Yunan ve İtalyalıların içine girib düşmanların kordonlarından elbisem parça parça olduğu hâlde arkamdan Arnavudlar yetişib sâye-i şâhânede muzafferiyet-i tâmme ihrâz etmiş...³⁸

1877 yılı itibariyle Güney Arnavutluk meselesinin Âbidin Paşa'nın hayatında onu silahlı bir mücadeleye dahil edecek ölçüde belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Bu mesele onun için nezaket kesp ettiği ölçüde Âbidin Paşa'nın Arnavut beyzâdesi kimliği de ön plana çıkmıştır. Takip eden süreçte bu sorun onun hayatındaki ağırlığını koruyacak, Âbidin Paşa Yunan-Osmanlı sınırının belirlenmesi adına baba ocağı Preveze'de yürütülen müzakerelere iştirak edecek, bu sırada hem resmî sıfatının hem de sosyal statüsünün kendisine sağladığı imkânlardan yararlanarak Yanya'nın Osmanlı hâkimiyetinde kalması için elinden gelen bütün gayreti gösterecektir.

2. Yunan Sınırı Meselesi ve Preveze Arnavut Reisleri Cemiyeti (1878-1879)

Âbidin Paşa, Cezâyîr-i Bahr-i Sefid valiliğinde bulunduğu sırada ve Çamlık topraklarının Yunanistan'a terk edilmemesi yönündeki çabalarının üzerinden on beş yıl geçmişken geçmişteki birtakım hizmetlerini merkeze hatırlatmak ister. Bu maksatla kaleme aldığı arizasında yalnızca en önemli üç hizmetinden bahsedeceğini belirtir. O güne değin üstlendiği görevler arasında en mühimleri olarak hatırlamayı ve hatırlatmayı seçtiği bu üç hizmetinin ikisi doğrudan doğruya 1877-1879 yılları arasında Güney Arnavutluk sorunuyla alakalıdır. Demek ki 1894 itibariyle Âbidin Paşa için kendi kariyerinin en önemli veya merkezce en kayda değer bulunabileceğine inandığı kısımlarının yarısından çoğunu bu yazının konusunu oluşturan iki yıllık süreçte yaptıkları oluşturur.

Paşa ilgili arizasında ilk olarak Yanya'daki komisyonun başkanlığını yürütürken Güney Arnavutluk topraklarına çıkan Yunan ve İtalyan gönüllülerden oluşan birkaç bin kişilik birliğe karşı giriştiği harpten, kısa süre zarfında asker toplamayı başardığı gibi kendisinin de bizzat onlarla

³⁸ BOA, Y.PRK.UM, 49/45, 3.09.1317 (5.01.1900).

savaştığını vurgulayarak bahseder. En önemli gördüğü ikinci hizmeti ise Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadareti döneminde Parga, Narda ve Çamlık'ın önemli diğer bazı mevkilerinin Yunanistan'a terk edilmesinin kararlaştırıldığı ve o sıra İstanbul'da bulunan bütün müşirler ile vezirlerin katıldığı toplantıya padişahın emri üzerine dağılmasından hemen önce yetişmesidir. Bu hizmeti sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bölgelerinden bazılarının "Yunan pençesinden" kurtulmuş ve Müslüman ahalinin Osmanlı tabiiyetinde kalmaları sağlanmıştır.³⁹ Uzun ömürlü bir devlet kariyerine sahip olan Âbidin Paşa'nın diğer pek çok hizmeti yerine Güney Arnavutluk ve Yunanistan meseleleri etrafında dönen bu başarılarını zikretmesi, ilgili olayların onun meslekî yaşantısında formatif bir etkisi olduğunu gösterir. Nitekim 1877-1879 yılları arasında bu meselelerle doğrudan yakınlaşacağı bir parça konu Osmanlı-Yunan sınırının tashihi için gerçekleştirilen görüşmelerde görevlendirilmesidir (1878).

'93 Harbi'ne bizzat katılmamasına karşın bu savaşın bitimiyle ortaya çıkan diplomatik krizden kazanç sağlamak isteyen Yunanistan, Berlin Kongresi'nin öncesinde Teselya ve Epir sınırlarının yeniden düzenlenmesi talebiyle Güney Arnavutluk sorununa uluslararası bir boyut kazandırmaya uğraşmaktaydı. Bu çabalarının sonucunda Osmanlı-Yunan sınırının yeniden ele alınması ve ilgili iki devletin bu meseleyi halletmek üzere görüşmelere başlamasıyla alakalı 13. protokol ve bir çözüm bulamadıkları takdirde Düvel-i Muazzama arabuluculuğuna başvurulmasından söz eden 24. madde, Kongre'nin aldığı kararlar arasına girdi.⁴⁰ Yunanistan'ın bu iki karardan elde etmeyi umduğu maddî kazanç Epir topraklarından bir kısmını hâkimiyeti altına almaktı. Buradaki Arnavut nüfusun millî davalarını Avrupalı devletlere duyurmak için gerekli imkânlardan mahrum olduklarına dair kanaatleri Yunan hükûmetini bu sürecin aleyhlerinde gelişmeyeceğine ikna etmişe benzetmektedir.⁴¹

Bu kararların varacağı nokta, beklenildiği üzere, Osmanlı ve Yunan hükûmetlerini aralarındaki sınırı yeniden konuşmak üzere bir araya gelmeye davet etmekte. Nitekim çeşitli ayak diremelere karşın bu yöndeki tazyiklerin artması üzerine Bâbiâli, görüşmelerin başlamasına rıza gösterdi.⁴² Meclis-i Vükelâ, ilgili müzakerelerde Osmanlı'yı temsil edecek birinci komiser olarak Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı önerdiği gibi "Borsa Komiseri sa'âdetlü Âbidin Bey'in dahi usûl-i hudûdiyyeye vâkıf olmasına ve lisâna âşinâ bulunmasına mebnî komisyonda bulundurulması" kanaatindeydi. Buna göre Âbidin Paşa, komisyonun mülkî meselelerden sorumlu murahhası Adliye Müsteşarı Vahan Efendi'ye refakat etmekle görevlendirilmeliydi.⁴³

Tayin gerekçesi olarak sınır meselelerinden anlaması ve Rumca bilmesi vurgulanmakta ise de Preveze'nin önemli ailelerinden birine mensup olmasının devletçe hesaba katılmadığı ihtimali akla yatkın görünmez. Nitekim Preveze'de geçirdiği süre içerisinde Âbidin Paşa'nın başlıca uğraş alanını Yunanistan'ın önerdiği sınır değişikliklerine karşı güçlü bir Arnavut muhalefeti yaratmanın oluşturduğu görülür. Bu ise ancak bölgeyi bilen ve nüfuz sahibi bir kimse tarafından gerçekleştirilebilirdi. Nitekim Meclis-i Vükelâ'nın önerdiği bu isimler bir müddet sonra onaylandı

³⁹ BOA, Y.EE, 28.09.1311 (4.04.1894).

⁴⁰ Mustafa Malhut, "93 Harbi Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlı-Yunanistan Sınır Meselesi ve İngiltere'nin Tutumu", *Journal of Anglo-Turkish Relations* 1/1 (2020), 68-70.

⁴¹ Başbakan Koumoundouros bu hususu açıkça belirtiyordu, bk. Evangelos Kofos, *Greece and Eastern Crisis 1875-1878* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975), 146-147.

⁴² Yunanistan Hariciye Bakanı, 17 Temmuz 1878'de "Devletlerin Berlin'de akdettiği kongre Yunanistan ile memâlik-i Osmaniye beynindeki hudûdun tashihi karar vermiş olduğundan hudûd-ı cedîdenin temdîdi hakkında devleteyn cânibinden komiserler ta'yini lâzım gelir." diyerek Bâbiâli'ye bir nota iletmişti, bk. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 43/210, 17.07.1878.

⁴³ BOA, Y.EE., 111/1, 23.05.1295 (25.05.1878).

ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 15 Aralık 1878’de Preveze’deki sınır tespit çalışmalarının başkomiseri olarak resmen görevlendirildi.⁴⁴

Âbidin Paşa’nın Yunan sınırının düzenlenmesiyle alakalı ilk layihalarından birini bu tarihten birkaç ay önce, henüz Ağustos 1878’de sadarete hitaben kaleme aldığı ve bu tarih itibariyle bir süredir Preveze’de olduğu görülmektedir. Paşa’nın bu metin boyunca merkeze aktarmaya çalıştığı gözlemlerinin hemen tümünün bölgedeki Müslüman Arnavut ahalinin tutumuna ilişkin olması dikkat çekicidir. Paşa, ahalinin gayet tedirgin olduğundan, Yunanistan’a toprak terk edilecek olursa buna silahla karşı koymaya kararlı bir hâlde bulduklarından, bu konuda Yunan devletinin emellerine alet olanlar hariç bölgedeki Hristiyan Arnavut tebaanın da aynı duyguları paylaştığından söz eder. İsrarla üzerinde durduğu ve ileri tarihli tahrirlerinde de vurgulamaya devam edeceği hususlardan biri Yunanistan’a toprak terk edilmesi kaçınılmaz ise en azından Preveze ve Yanya’nın elde tutulmasıdır. “Yunanistan’a hiç yer verilmemesi büyük bir muzafferiyettir”, diye yazar. Âbidin Paşa ayrıca bir Arnavut beyzâdesi olarak bölgedeki nüfuzunu gösteren bir ifade de kullanır. Şayet Devlet, Müslüman ahalinin Yunanlılara karşı silahla direnmesini uygun görüyorsa “çâkerlerine îmâ buyurulacak olur ise Yunanlılar inşallahute’âlâ şedîd müsedamâta giriftâr olacakları şübhesizdir.”⁴⁵ Bu, resmen değilse bile işaret yoluyla kendisinden böyle bir şey talep edilirse bölgesel bir direniş başlatmaya hazır olduğunun ilanı gibidir.

Paşa birkaç hafta sonra da bu ilk gözlemlerini büyük oranda yineler. Bu sefer, “ahâli-i İslâmiyyenin sebâtının günbegün artmakta olduğu”ndan söz etmekte, “Yunanistan’a Preveze ve Narda’dan bedâ’ ile tâ Teselya hudûduna değin bir karış yer bile terk olunacak olur ise ahâli buna muvâfakat edemeyib insan için en büyük fedakârlıklar ne ise ihtiyar edeceklerdir” diyerek kavimdaşlarının duygularına tercüman olmaktadır. Aradan geçen süreçte bazı adımların atıldığı anlaşılmaktadır. Zira Paşa, Preveze Müslümanlarının yakın bir tarihte Epir’den bir parça toprak bile Yunan devletine terk edilecek olursa bunu kabul etmeyeceklerini ve buna karşı silahlı mücadele yürüteceklerini bölgedeki İtalyan ve Fransız konsolosluklarına bildirdiklerini nakleder.⁴⁶ Bu tasvir, “bu yıllarda Arnavut unsurunun adamakıllı huzursuz ve telâşlı olduğu” şeklindeki değerlendirmeye uyum içindedir.⁴⁷ Zaten 1878 yılının Ocak-Şubat aylarında Yunan ordusunun Rum tebaanın can güvenliğini sağlama gerekçesiyle Teselya’ya girmiş ve Düvel-i Muazzama baskısıyla geri çekilmeye zorlanmış olması, takip eden süreçte Rum milislerin Osmanlı birlikleriyle ve çeşitli Arnavut çeteleriyle çatışmaya devam etmeleri böylesi bir tedirginliği doğurmaya fazlasıyla elverişli görünmektedir.⁴⁸ Ancak tam bu noktada sorulması gereken sorulardan biri Preveze’deki Müslümanların –ki büyük çoğunluğu Arnavut’tu– örgütlenmesinde ve kamuoyu yaratmaya yönelik çeşitli faaliyetlere girişmesinde kimlerin ve hangi grupların rol oynadıklarıdır.

1878 yılının Eylül’ünden birkaç ay öncesine göz atıldığı takdirde işler daha da net bir hâl alır. Zira Berlin Kongresi’nin alacağı kararların Arnavutlarca meskûn arazinin Osmanlı idaresi altındaki bütünlüğünün bozulmasına yol açabileceği endişesiyle kaleme alınan erken metinlerden biri Haziran 1878’de İstanbul’da hazırlanmıştı. Bu metin Berlin Kongresi’ne Arnavut halkının varlığını

⁴⁴ Özden Çalhan – Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizimi* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2004), 101.

⁴⁵ BOA, *Y.EE*, 42/103, 19.08.1295 (18.08.1878).

⁴⁶ BOA, *Y.EE*, 43/215, vr. 2, 9.09.1295 (6.09.1878).

⁴⁷ İlber Ortaylı, “Yanya Vilayetine Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze”, *Belleten* 62/233 (1998): 143.

⁴⁸ Christos Iliadis, “Nationalism and Minorities in the Ottoman Balkans: Greek Discourses on the Eastern Crisis (1875-1878)”, *The Historical Review* 15 (2018): 232.

duyurmak ve taleplerini iletme amacını güttüğü iddiasını taşıyor ve şayet Ayastefanos Antlaşması'nda değişikliğe gidilecekse bunun Osmanlı Sultanının Arnavutluk üzerindeki egemenlik haklarına dokunulmaksızın bölgede gerekli reformların yapılması yoluyla sağlanması isteniyordu. Bildirinin imzacıları arasında tanınmış ve çoğu hanedanî olan Arnavutlar bulunmaktaydı: Leskovac ailesinden Rüstem Paşa, Tepedelenli sülalesinden Hayreddin Paşa, Katolik Arnavut bürokratlardan Pashko Vasa, Vriani hanedanından Ömer Bey, Şemseddin Sâmî Bey. Ancak bu imzaların arasında özellikleri biri yazının konusu açısından kritik önem taşıyor: Zeynelâbidin.⁴⁹ Yani Âbidin Paşa'nın bizzat kendisi.

Anlaşılan o ki Âbidin Paşa, sınır tashihi çalışmalarında görevlendirilmesi düşünüldüğü sıralarda Kuzey Epir'de Arnavutların meskûn oldukları toprakların Yunanistan'a teslim edilmemesi konusundaki kampanyanın destekleyicilerindendi. Zaten bu tarihlerde Bâbîâli de Berlin Kongresi sonucunda bölgede oluşan geniş çaplı öfkenin avantaja dönüştürülebileceğini fark ederek Arnavutları olası sınır değişikliklerini protesto etmeye teşvik etmekteydi. Bu yüzden ilgili Avrupa devletleri, Berlin Kongresi'ne Arnavutlarca gönderilen telgrafların kendilerini yanıltmak üzere Bâbîâli tarafından plânlanan diplomatik manevralar olarak görmeye eğilimliydi.⁵⁰

Nihayetinde sınır meselesine ilişkin Preveze'de yapılması kararlaştırılan görüşmelerin ilk oturumu 6 Şubat tarihinde gerçekleşti.⁵¹ Âbidin Paşa'nın bu tarihten önce şehirde kuvvetli bir Arnavut ağı vücuda getirdiği anlaşılmaktadır. Zira Preveze'de en geç 1879 yılının başlarında bir Arnavut Cemiyeti'nin vücuda geldiği ve bu örgütün aktif liderlerinin Âbidin Paşa ile kardeşi Veysel Dino Bey olduğu görülmektedir.⁵² Âbidin Paşa'nın kardeşi Veysel Bey, aynı zamanda Prizren Ligi'nin Güney Kolu'nun önde gelen liderleri arasındadır ve süreç boyunca Avrupa devletlerinin temsilcileri ile temasa geçerek Yunan yayılcılığı aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur.⁵³ Bu durum, Âbidin Paşa'nın o dönem için çok mühim bir siyasî gelişme sayılabilecek olan Prizren Birliği ile temaslarının sıklık derecesini de göstermesi bakımından mühim sayılmalıdır.

Epir'in hemen her bölgesinden Arnavut beyleri ve aydınları bu tarihlerde Preveze'de toplanmıştı. Kendi aralarında Dinoların aile konağında birçok toplantı düzenlemişler ve bu toplantıların sonucunda Epir'den bir karış toprağın dahi Yunanistan'a terk edilmemesini sağlamak için yabancı devletler nezdinde girişimlerde bulunmayı, ayrıca Ahmed Muhtar Paşa'yı da kendileriyle aynı gaye doğrultusunda çalışmaya ikna etmeyi kararlaştırmışlardı.⁵⁴ Her halükârda, Âbidin Paşa 1879 yılının Ocak ayı itibarıyla yalnızca Arnavut kökenli bir Osmanlı memuru değildi, aynı zamanda devletin doğrudan veya dolaylı bir teşviği olsun ya da olmasın, Arnavut halkı adına söz söyleyen, dolayısıyla bir Arnavut hareketi olarak tarif edilebilecek bir girişimin önde gelen liderlerinden biriydi.

⁴⁹ Orijinali Fransızca olan bu metnin Arnavutça tercümesi için bk. Pollo – Pulaha, *Akte të Rilindjes*, 48-49.

⁵⁰ J. Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom* (New York: Arno, 1971), 51-54.

⁵¹ Ali Fuat Örenç, "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askerî Durumu (1880-1881)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 10/5 (2006): 168.

⁵² Avlonyalı Süreyya Bey, 1878 senesinin sonlarında "Tahdîd-i Hudûd-ı Yunaniye Komisyonu"nun bölgeye gelmesiyle beraber Preveze'de "Toskalk eşrafından mürekkep bir cemiyet" kurulduğunu yazmaktadır. Bu cemiyetin önemli mensupları arasında Âbidin Paşa ile kardeşi Veysel'in yanı sıra Avlonyalı Mustafa Paşa, Beratlı Ömer Vriani, Mehmed Ali Paşa (Delvina), Abdül Fraşeri, Koniçeli Kâzım Bey ve Ergirili Şevki Efendi gibi isimleri sayar, bk. Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk, 1912-1920*, haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 344.

⁵³ Âbidin Paşa'nın kardeşi Veysel Dino'nun Arnavut Ligi'nin güney koluyla yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır, bk. Pollo – Pulaha, *Akte të Rilindjes*, 76; Bilmez ve Clayer, "A Prosopographic Study...", 175-176.

⁵⁴ Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912* (Princeton: Princeton University Press, 1967), 69-70.

Bu cemiyet 11 Ocak 1879 tarihi itibarıyla, yani sınır görüşmelerinin başlamasından yaklaşık bir ay kadar önce, genel hatları belli bir program çıkarmayı başarmıştı. Buna göre Berlin Kongresi'ne katılan devletlerin bölgedeki diplomatik temsilcilerine Arnavutların Epir'in Yunanlılara terki fikrinden duydukları derin hoşnutsuzluk bildirilmeliydi. Eğer Büyük Güçler, Arnavutların bu hoşnutsuzluğunu göz ardı eder ve sadra şifa olacak bir çözüm üretmezlerse Epir'in Yunanlılarca işgaline Arnavut unsurunun sonuna kadar karşı çıkacakları ihtarı kendilerine iletilmeliydi. Yine bu kararlara göre Arnavutlar, Teselya'nın bir parçasının Yunanistan'a terki durumunda zorluk çıkarmayacaklardı. Ancak sınır değişikliği meselesi Preveze, Narda ve Yanya gibi bölgeleri içine alacak şekilde ele alınırsa eli silah tutan bütün Arnavutlar masrafları Preveze'deki Arnavut Cemiyeti'ne ait olmak üzere teçhiz edileceklerdi. Cemiyet bunun pratik olarak nasıl sağlanacağı konusuna da kafa yormuştu: Şayet böyle bir ihtimal zahir ederse Osmanlı Devleti'nin bölgedeki silah, barut ve yiyecek depolarına el konulacak ve bölgedeki Osmanlı askerleri de Arnavut halkıyla kardeşçe ilişkiler içinde olduklarından buna muhalefet etmeyeceklerdi. Cemiyet son olarak çatışma olasılığının her an yaşanabileceği gerçeğini göz önünde bulundurarak Preveze ve Narda'da yerel halkın askerî olarak eğitileceği talim alanları vücuda getireceğini beyan etmekteydi. Alınan bu kararların Âbidin Paşa vasıtasıyla Korfu adasındaki Avusturya-Macaristan konsolosuna bildirilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁵

Preveze'deki Arnavut Cemiyeti'nin bu kararlarının 28 Şubat 1879'da Avrupa'daki devletlerin kabinelerine sunulmak üzere Fransızca bir beyanname şeklinde tanzim edildiği Ahmed Muhtar Paşa tarafından bildiriliyor. Paşa'nın "Preveze Arnavud Reisleri Cemiyeti" şeklinde andığı örgütün bu beyanname ile "tashîh-i hudûd esnâsında Epir cihetinden Yunanistan'a bir karış yer vermemek azminde olduklarını" ilan etmesinden anlaşılabilir ki beyannamede zikredilen hususlar, 11 Ocak tarihli kararlara sadık kalmak üzere düzenlenmiştir.⁵⁶

Preveze Arnavut Reisleri Cemiyeti'nin Epir'den Yunanistan'a toprak terk edilmesine mahal vermemeleri isteğiyle Avrupa hükümetlerine gönderdikleri bu metnin bir benzeri 13 Mart'ta İstanbul'a da iletildi.⁵⁷ Bunun üzerine hükümet, Muhtar Paşa'nın, Epir'in Yunanistan'a terk edilmeyeceğini bölgedeki Arnavutlara ilan etmesini istemişti:

Preveze ve Narda ve Yanya cihetleri Yunan'a terk olunur ise Arnavudluk'un mahvını intâc edeceğinden buraların muhâfazasına çalışmağa umûmen müttefik buldukları beyânıyla bâ'zı ifâde ve istid'âyı havî Preveze'den Mâbeyn-i Hümâyûn cânib-i âlîsine keşide olunan telgrafnâmenin gönderildiğinden bahisle Meclîs-i Vükelâ'da bunun mündericâtı hakkında bilâ-teraf icrâ-yı müzakerât ile netîce-i hâsılının bâmazbata arzı emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i pâdişâhî iktizâ-yı celîlinden bulunduğu tezkîre-i 'aliyye-i husûsîleriyle iş'âr olunmuş olub mâ'lûm-ı âlî buyrulduğu vechile bu madde hakkında Meclîs-i Vükelâ'nın karâr-ı müzakerât-ı ma'rûzası ve harita-yı müttekaddime-i mevki'si iktizâsınca zâten bu cihetlerden Yunanistan'a yer terk olunmayacağı cihetle ashâb-ı istid'âya icâbı vechile tefhimât ve te'minât î'tâsı husûsunun devletlü Muhtar Paşa hazretlerine tavsiyesi rehîn-i tensîb-i 'âlî buyrulduğu hâlde şeref-müte'allik buyurulacak emr ü fermân-ı cenâb-ı şehinşâhînin mantuk-ı münîfine tevfikân hareket kılınacağı beyânına ibtidâr olunur efendim.⁵⁸

⁵⁵ Pollo – Pulaha, *Akte të Rilindjes*, 74.

⁵⁶ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 126/46, vr. 2, 8.05.1296 (30.04.1879).

⁵⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 1/94, 19.03.1296 (13.03.1879).

⁵⁸ BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 160/72, 25.03.1296 (18.03.1879)

Tam bu hengâmda Preveze'deki görüşmeler de herhangi bir sonuç elde edilmeksizin sonlandı. Osmanlı tarafının Epir bölgesinden taviz içermeyen ve Golos Körfezi dolaylarındaki bazı toprakları öneren sınır teklifleri, Yunan tarafınca Berlin Antlaşması'na muhalif bulunarak bir uzlaşmaya varılamadı.⁵⁹

Âbidin Paşa'nın 10 Nisan 1879 tarihli layihası buraya kadar tasvir edilen süreci doğrulamakta ve onun bu konu hakkındaki düşüncelerinin Preveze'deki Arnavut Cemiyeti'nin dile getirdiği talepler ile ne kadar örtüşüğünün tahlil edilmesi adına bir imkân tanımaktadır. Paşa "halkın lisânı ve ahvâlini kemâyenbâgî bildiği" bu bölgede zuhur eden sınır meselesinin bütün ince noktalarına vâkıf olduğu iddiasını dile getirmekle beraber Berlin Kongresi kararlarının Yunanistan tarafından bile isteye yanlış yorumlandığından, zikredilen bu iki maddenin Yenişehir ve Yanya'nın kendilerine bırakılmasını icap ettirdiği şeklindeki görüşlerinin tezvirattan ibaret olduğundan söz eder. Paşa ayrıca dört yüzden fazla Arnavut ileri geleninin bu görüşmeler dolayısıyla heyecan içinde Preveze'ye geldiğinden özellikle bahseder ki bu kişiler şehirdeki Cemiyet'in doğal azaları konumunda olmalıdırlar. Paşa'nın kendi münasebetinden hemen hiç bahsetmeksizin tabii bir reaksiyon olarak anlattığı bu hareketin sonucunda ilgili Arnavut eşrafı hiçbir muahedenin kendilerini Osmanlı Devleti'nden ayıramayacağını, Preveze, Narda ve Yanya gibi şehirlerden asla vazgeçmeyeceklerini ve bu şehirler uğruna şiddetli mücadelelere girişmeye hazır olduklarını beyan etmişlerdir.

Bu tabloyu aktardıktan sonra kendi düşüncelerini de ifade eden Âbidin Paşa'nın söyledikleri Preveze Arnavut Cemiyeti'nin talepleri ile bütünüyle paralellik içerisindedir. Âbidin Paşa'ya göre zikredilen üç şehrin Yunanistan'a terki Arnavutlar arasında büyük bir hayal kırıklığı ve gücenikliğe yol açacak, dolayısıyla bu kavmin Osmanlı merkezine duyduğu bağlılık ciddi biçimde sarsılacaktır. Haddizatında Preveze, Yanya ve Narda'nın terki "bütün Arnavudluğun elden çıkması" manasına gelir ve bu ise "Rumeli'de devlet-i 'aliyyenin ahâli-i İslâmiyyesi hiç gibi kalıb düşmanlarımız için tâ İstanbul'a kadar meydan açık kalacağı" anlamını taşır. Paşa'nın alternatif çözümü Preveze Arnavut Cemiyeti'nin önerdiğinden farklı değildir. Ona göre, bütün bu gerekçeler göz önünde bulundurulmalı ve şayet Yunanistan'a taviz vermek kaçınılmazsa Epir'den değil fakat Teselya'dan toprak terk edilmelidir. Bu önerisini de yine layihasında mercek altına aldığı esas grupla alakalı bir yorumla gerekçelendirilir: "Arnavudlar buna o kadar müteessir" olmayacaklardır.⁶⁰

Âbidin Paşa'nın ve daha pek çoklarının gayretleri sonucu Berlin Kongresi'ni takip eden hengâmda Yanya, Narda ve Preveze gibi bölgeler Yunanistan'a terk edilmekten kurtarılmış, sınır değişikliği tam da Preveze'deki Arnavut cemiyetinin taleplerine uygun biçimde Teselya'da vücuda gelmiş ve 24 Mayıs 1881'de imza edilen İstanbul Antlaşması uyarınca Teselya bölgesinin büyük kısmı ile Yenişehir Yunan hâkimiyetine girmiştir.⁶¹ Yunanistan'ın, Preveze Görüşmeleri esnasında razı gelmediği teklife, Düvel-i Muazzama'nın da dahilyle, iki sene sonra rıza göstermesi sağlanmıştır.

⁵⁹ Hâriciye Nezâreti'nin konu hakkındaki hülasası için bk. BOA, *Y.EE*, 114/12.

⁶⁰ İlgili layiha için bk. BOA, *Y.EE*, 12/13, Rûmî 29.01.1295 (10.04.1879).

⁶¹ İbrahim Serbestoğlu, "Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu", *Belleten* 78/283 (2014): 1079.

Sonuç

Âbidin Paşa'nın uzun soluklu devlet kariyeri 1877-1879 yılları arasında ağırlıklı olarak Güney Arnavutluk bölgesine yönelik Yunan yayılcı emellerinin yarattığı sorunlar etrafında şekillenmiştir. Kökeni dolayısıyla bu bölgeye duyduğu kimliksel aidiyet, ait olduğu sosyal konum dolayısıyla bu bölge arazisinde mevcut olan sınıfsal çıkarları ve nihayet iyi eğitilmiş bir bürokrat olarak benimsediği hizmet ilkesi onu bu mesele ile yakından ilgilendirmiştir. Osmanlı merkezi de bütün bu kriterleri göz önünde bulundurarak Âbidin Paşa'yı son derece işlevsel görevlendirmelerle bölgeye göndermiş ve bölgenin dilinden, ahvalinden ve ruhundan anlayan memurunun geri bildirimlerinden faydalanmıştır.

Kanaatimizce Âbidin Paşa'nın artık rüşünü çoktan ispatlamış bir vilayet idarecisi olduğu sıralarda dahi Şark Buhranı esnasında üstlendiği görevleri bu denli vurgulaması bu hizmetlerini yalnızca dönemsel olarak değil fakat kariyeri açısından da son derece önemseydiğini gösterir. Dahası, bu görevlerini kendisinin devlete karşı duyduğu sadakati tescil eden, zemin ve zaman itibarıyla kıymetten düşmesinin mümkün olmadığını düşündüğü örnekler arasında sayması mühimdir. Her halükârda, 1877-1879 yılları arasında üstlendiği bu iki görevin, yani Yanya Komisyonu riyaseti ile hudut tashihi komiserliğinin, Paşa'nın hayatında on yıllar boyunca belirgin bir rol oynadığı aşikârdır. Bu görevlere tayininin arkasındaki en önemli motivasyonun onun Arnavut ve beyzâde kimliği olduğu düşünüldüğünde Paşa'nın Arnavut kimliğinin memuriyet kariyerinde, dolayısıyla hayat öyküsünün oldukça önemli bir bölümünde, ne denli mühim bir rol oynadığı da anlaşılabilir olur.

Âbidin Paşa, hayatının sonraki safhalarında konu hakkında bilgi sahibi biri olarak kaleme aldığı bazı layihalar dışında doğrudan doğruya Arnavutluk sorunu ile ilişkili resmî bir görevde bulunmamış, üç ay kadar süren Hâriciye Nazırlığı bir kenarda tutulursa, Adana, Sivas, Ankara, Cezâyir-i Bahr-i Sefid gibi vilâyetlerde vâililik yapmıştır. Bu durum Arnavut millî hareketi içinden, özellikle Prizren Birliği'nin son günlerine doğru, Osmanlı Devleti'nden ayrılmama yönündeki iradesine alternatif fikirlerin çıkmaya başlamasıyla ilişkili olabilir. Artık Arnavutların meskûn oldukları vilayetlerin bir idarî yapı içerisinde birleştirilmesi, buralarda Arnavutça eğitim verilmesi gibi modern anlamda milliyetçi talepleriyle merkezin kuşularını üzerine çeken Arnavut hareketinin etkin olduğu bir bölgeye bu kadar önde gelen bir Arnavut devlet adamının gönderilmemesinde hikmet-i hükûmet aransa yeridir. Âbidin Paşa hayatının son demlerinde İstanbul'da Yemen'de yapılacak reformlara ilişkin kurulan komisyonun azalığında bulunmuştur. Yanya'nın Yunanistan'a bırakılacağı 1913 yılından önce, 1906'da hayata gözlerini yummuş, dolayısıyla gerçekleşmemesi için bunca uğraştığı senaryoya tanıklık etme bedbahtlığına uğramaksızın dünyadan ayrılmıştır.

1877-1879 arasındaki iki yıllık hareketli dönemin Âbidin Paşa'nın biyografisinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için incelenmesi elzem bir aralığı oluşturduğu, onun bu devirdeki faaliyetleri incelendiğinde görülebilmektedir. Bu süreçte Paşa, azaları kendisiyle aynı sosyal statüyü paylaşan Arnavut beylerinden oluşan bir komisyonun başkanlığını yürütmüş, bir Arnavut beyi olarak bölgesinden asker toplayıp onları idare etmiş ve onlarla beraber savaşmıştır. Avrupa devletlerinin dikkatini Arnavut milliyetinin varlığına çekebilmek ve böylece Güney Arnavutluk'un, özellikle de Çamlık'ın Yunanistan'a devrini engelleyebilmek adına kamuoyu yaratma faaliyetleri yürütmüştür. Bu amaçla kaleme alınan beyannameler ile telgrafların imzacısı olmuş, baba evinde bir Arnavut cemiyetinin kurulmasına imkân tanımış ve nihayet, bu cemiyetin amaçlarının tahakkuku için de olanca gücüyle çalışmıştır. Bu iki senelik süreç boyunca diplomatik imkânlardan silahlı mücadeleye

kadar çeşitlilik gösteren bir faaliyet alanı içinde Âbidin Paşa'nın İmparatorluk'taki Arnavut sosyal ağının önemli bir parçası olduğu ortaya çıkar. Güney Arnavutluk sorunu ne kadar can yakıcı bir mahiyet kazanmışsa Âbidin Paşa'nın profesyonel hayatında da Arnavut kimliği o kadar ön plana çıkmıştır.

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nun seçkin bir mülkî idarecisinin hayatının önemli ve incelendiği takdirde biyografisinin bir bütün olarak anlaşılmasına ciddi katkı sağlayabileceği düşünülen bir parçasına odaklanma gayretinden doğmuştur. Kuşkusuz, Paşa'nın bölgenin bir beyzâdesi olarak Güney Arnavutluk'un tümü ve özellikle Çamlık ile ilişkileri hayatı boyunca devam etmiş ve burada tasvir edilmeye çalışıldan çok daha kompleks bir yapı arz etmiştir. Bu alanda yapılacak sair çalışmalar, Paşa'nın hayatının ve kariyerinin şekillenmesinde yadsınamaz bir etkisi bulunan "vatan-ı hususî"sinin onun biyografisi sınırları içindeki tarihî önemini daha da aydınlatacaktır.

Esasında, Osmanlı idarecilerinin katmanlı kimliklerinden her birinin hayatlarında ne gibi roller oynadıklarının incelenmesi daha geniş bir tarihî bağlamda da son derece büyük bir önem arz etmektedir. Bugünün zihniyet kalıplarıyla bakıldığında bir arada benimsenmeleri çelişkili görünen kimliklerin, 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarının şahsî ve meslekî hayatlarında ne dereceye kadar beraber taşınabildiği ve hangi şartlarda nasıl etkilere yol açtığı sorusu mühimdir. Üstelik bu, yalnızca birtakım bireysel hayat öykülerinin değil fakat İmparatorluk dâhilindeki çeşitli kimliklerin tarihin oldukça hareketli bir dönemecinde ifade ettiklerinin kavranabilmesi için de Osmanlı tarihçiliğinin teorik derinleşmesine katkı sunabilecek bir sorunsaldır.

KAYNAKÇA

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA, Cevdet Maliye (C.ML).

BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT).

BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d).

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS).

BOA, Haritalar (HRT.h).

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH).

BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM).

BOA, Şura-yı Devlet Sicilleri (ŞD.SAİD).

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM).

BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS).

Birincil Kaynaklar ve Yayımlanmış Belgeler

Avlonyalı Süreyya Bey. *Osmanlı Sonrası Arnavutluk, 1912-1920*. haz. Abdulhamit Kırmızı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

İlaydın, Hikmet –Erzi, Adnan Sadık. “XVI. Asra Âid Bir Münşeât Mecmuası”. *Bellekten XXXI/124* (1967). 221-252.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre: 1, Cild: 4, İçtima Senesi: 2, İn'ikad: 82. 21 Nisan 1326. 523-584.

Pollo, Stefanaq – Pulaha, Selami. *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878-1912*. Tiranë: Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, 1978.

Kitaplar ve Makaleler

Bayraktar, Uğur. “Bir Terim Olarak ‘Arnavut’: 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar”. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2022). 1-38.

Bilmez, Bülent ve Clayer, Nathalie. “A Prosopographic Study on some Albanian Deputies to the First Ottoman Parliament”, *The First Ottoman Experiment in Democracy*. ed. C. Herzog – M. Sharif. 151-186. Würzburg: Ergon Verlag, 2010.

Bouquet, Olivier. *Sultan'ın Paşaları 1839-1909*. çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Çalhan, Özden – Keskin, Alev. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizimi*. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2004.

Çalık, Etem. *Şemseddin Sami ve Medeniyet-i İslâmiyye*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Çanakçı, Halis. *Abidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1880-1906)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Gawrych, George W. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*. London: I. B. Tauris, 2006.

Gounaris, Basil C. “Blood Brothers in Despair: Greek Brigands, Albanian Rebels and the Greek-Ottoman Frontier, 1829-1831”. *Cahiers balkaniques* 45 (2018): 191-223.

Iliadis, Christos. “Nationalism and Minorities in the Ottoman Balkans: Greek Discourses on the Eastern Crisis (1875-1878)”. *The Historical Review* 15 (2018): 213-236.

Kırmızı, Abdulhamit. *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

Kofos, Evangelos. *Greece and Eastern Crisis 1875-1878*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: ISIS, 1999.

Levend, Ağâh Sırrı. *Şemseddin Sami*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969.

- Malcolm, Noel. *Rebels, Believers, Survivors: Studies in the History of the Albanians*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Malhut, Mustafa. “93 Harbi Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlı-Yunanistan Sınır Meselesi ve İngiltere’nin Tutumu”. *Journal of Anglo-Turkish Relations* 1/1 (2020): 67-92.
- Mann, Thomas. *Yusuf ve Kardeşleri: Yakup’un Hikâyeleri*. Çev. Zeki Cemil Arda. İstanbul: Hece Yayınları, 2021.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. çev. Fatma Sarıkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Ortaylı, İlber. “Yanya Vilayetinin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze”. *Bellekten* 62/233 (1998): 137-146.
- Örenç, Ali Fuat. “Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları’nın Askerî Durumu (1880-1881)”: *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 10/5 (2006). 167-196.
- Schöllgen, Gregor. *Emperyalizm ve Denge: Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi 1871-1914*. çev. M. Sami Türk. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Serbestoğlu, İbrahim. “Yunanistan’a Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu”. *Bellekten* 78/283. (2014): 1075-1098.
- Skendi, Stavro. *The Albanian National Awakening, 1878-1912*. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Swire, J. *Albania: The Rise of a Kingdom*. New York: Arno, 1971.
- Şemseddin Sâmî. “Çamlık”. *Kâmûsü’l-A’lâm*, III (İstanbul: Mihran Matbaası, 1308). s. 1866.
- Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Stanford: Stanford University Press, 2016.

Almanlar Tarafından Yapılan Zincirli Höyük [Sam'al] Kazıları ve Osmanlı Devleti'nin Bu Süreçteki Uygulamaları

The Zincirli Tumulus [Sam'al] Excavations Conducted by the Germans and the Practices of the Ottoman Empire in This Period

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Yıldırım Yıldırım](#)
Bayburt Üniversitesi
yyildirim@bayburt.edu.tr

Başvuru / Submitted:
18 Nisan 2024

Kabul / Accepted:
6 Temmuz 2024

[DOI: 10.21021/osmed.1470623](https://doi.org/10.21021/osmed.1470623)

Atıf/Citation:

Yıldırım, Y. "Almanlar Tarafından Yapılan Zincirli Höyük [Sam'al] Kazıları ve Osmanlı Devleti'nin Bu Süreçteki Uygulamaları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 23 (2024): 93-115.

Benzerlik / Similarity: 2

Öz

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen tarihi eser araştırmalarındaki gelişmelere bağlı olarak yabancı araştırmacıların akınına uğradı. Bu araştırmacıların mensup olduğu devletlerden biri de Almanya idi. Almanlar, ilk olarak Anadolu'nun batısında yürüttükleri faaliyetlerin ardından ülkenin diğer kısımlarında da çalışmalar yapmaya başladı. Bu yerlerden biri, Osman Hamdi Bey'in 1884 yılında keşfettiği Zincirli Höyüktü. Berlin Müze Müdürü Carl Humann'ın başkanlığında 1888 yılında kazı için ilk ruhsat alındı. Bunu 1890 ve 1894 yılındaki kazılar takip etti. Ardından 1902 yılında üçüncü kazının devamı niteliğinde başlanan kazı ile Almanların yaptığı çalışmalar son buldu. Kazılarda bulunan eserlerden bir kısmı mevcut nizamname ve padişah onayı ile Almanya'ya verildi. Zincirli hakkında yapılan araştırmalar, genellikle arkeoloji veya eskiçağ disiplini çerçevesinde yoğunlaşmakta ve Almanların yaptığı kazılar hakkında çok kısa bilgiler verilmektedir. Doğrudan Almanlar tarafından Anadolu'da yapılan çalışmaları içeren araştırmalarda ise Zincirli kazılarına neredeyse hiç değinilmemiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi doküman analizi tekniği ile Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Osmanlı Dönemi belgelerinden hareketle Almanlar tarafından yürütülen Zincirli Höyük kazıları incelenmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin kazı sürecindeki yaklaşımı, Alman kazı ekibinin ve Osmanlı Devleti'nin buluntularla ilgili tutumları ele alınmıştır. Asar-ı Atika Nizamnamesi kapsamında kazıların yürütüldüğü ve buluntuların buna göre değerlendirildiği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zincirli Höyük, Asar-ı Atika, Arkeolojik Kazılar.

Abstract

The Ottoman Empire was subjected to an influx of foreign researchers due to the developments in historical artifact research that took place in Europe in the 19th century. One of the countries to which these researchers belonged was Germany. After the activities they first carried out in the west of Anatolia, the Germans began to work in other parts of the country. One of these places was Zincirli Tumulus, discovered by Osman Hamdi Bey in 1884. The first license for excavation was obtained in 1888, under the direction of Berlin Museum Director Carl Humann. This was followed by excavations in 1890 and 1894. Then, with the excavation that started in 1902 as a continuation of the third excavation, the work carried out by the Germans ended. Some of the artifacts found during the excavations were given to Germany with the current regulations and the sultan's approval. Research on Zincirli generally focuses on the discipline of archaeology or ancient history and contains and very brief information is given about the excavations carried out by the Germans. In research directly involving studies carried out by the Germans in Anatolia, the Zincirli excavations were almost never mentioned. In this study, Zincirli Tumulus excavations carried out by the Germans were examined using the qualitative research method and document analysis technique, based on the Ottoman Period documents in the State Archives Directorate. In this context, the approach of the Ottoman Empire during the excavation process and the attitudes of the German excavation team and the Ottoman State regarding the finds were discussed. It was discussed that the excavations were carried out within the scope of the Regulation of Asar-i Atika (Historical Artifacts) and the finds were evaluated accordingly.

Keywords: Zincirli Tumulus, Historical Artifacts, Archaeological Excavations.

Giriş

Avrupalıların Ortaçağ'ın başlarından itibaren antik döneme ait kaynakları kendi dillerine çevirmeleri sonucunda, çevrilen eserlerdeki yerler ve buraların sahip olduğu zenginlikler öğrenilmeye başlandı. Bu durum onların dikkatini eski dünyaya çevirmelerini sağladı. Reform ve Rönesans hareketlerinden sonra da birçok gezgin, Roma ve daha eski uygarlıklara ait eserleri görmek, keşfetmek ve fırsat bulduklarında bunları ülkelerine götürebilmek için o tarihlerde eski uygarlıkların yerleşim alanlarının büyük bir kısmına hâkim olan Osmanlı Devleti topraklarına geldi.¹ Böylece tarihsel süreç içerisinde unutulmuş yerler yavaş yavaş yeniden gün yüzüne çıkmaya başladı ve bu araştırmaları yapmak için Osmanlı topraklarına olan ilgi arttı. Eski eserlere karşı Avrupa'da oluşan bu ilgi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren alanında bilgi sahibi olan Avrupalıların yoğun bir şekilde Osmanlı toprakları üzerinde, tarihi eser araştırmalarına neden oldu. İlk başlarda kendi kültürlerinin temeli olarak gördükleri Hellen, Roma ve Hıristiyanlığa ait eserler arandı ve zamanla daha eski uygarlıklara ait eserlerle de ilgilenilmeye başlandı.²

Başta Fransa, İngiltere ve Amerika olmak üzere birçok batılı devlete mensup araştırmacı, çalışmalarına önce tarihi eserlerin yeri, dönemi ve o günkü durumlarının tespiti ile başladı, bunu yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmalar takip etti. Osmanlı Devleti'nde ilk arkeolojik kazılar 1798'de Mısır'da,³ 1802 yılında da Irak bölgesinde yapıldı. Anadolu'da ise ilk kazı, 1863 yılında başlanan Efes kazıları oldu. Bu tarihten sonra kazı çalışmaları Anadolu'nun diğer kısımlarına hızla yayıldı. Bu sürecin ardından ise bulunan birçok eser, tamir amacıyla/bahanesiyle veya karşılıklı yapılan anlaşmalarla batılı ülkelere taşınmaya başlandı.⁴

Avrupa'da eski eserlere yönelik ilginin arttığı ve bu kapsamda arkeolojik çalışmaların yoğunlaştığı 19. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı Devleti'nde bu konuda henüz bir bilinç oluşmamıştı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde 1845 yılında Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın girişimleri sayesinde Aya İrini binasında antika eserler toplanmaya başlandı. Burası 1868 yılında Müze-i Hümayun adıyla resmen müze haline getirildi. Bu dönemde eski eser bilinci yavaş yavaş oluşmasına rağmen henüz daha gerek müzecilik gerekse arkeoloji konularında yetişmiş eleman yoktu. Bu nedenle müzenin başına müdür olarak yabancılar atandı. Kısa süre içerisinde mevcut bina yetersiz kalınca Çinili Köşk restore edilerek eserler buraya taşındı. Her ne kadar müzecilik ve arkeoloji konularında olmasa da batılı bir eğitim almış olup sanat ile tarihe yoğun ilgi duyan ve 1878 yılından itibaren müze komisyonu üyeliğini yapan Osman Hamdi Bey, 1881'de müdür olarak atandı. Osman Hamdi Bey, görev süresince müzecilik, eski eserlerin korunması ve yurt dışına

---

¹ Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Batılıların Yaptığı Arkeolojik Kazılar ve Tarihi Eser Yağması", *Yeni Türkiye*, 22/83 (2016): 753.

² Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji", *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XV (2013): 264-265.

³ Mısır'da, ilk kazı çalışmaları Napolyon Bonapart'ın Mısır Seferi'nde başlamıştır. Fransız ordusunda bulunan 167 bilim ve sanat adamlarından kurulu bir heyet de bu sefere katılarak Mısırda çalışmalar yürütmüştür. Seferin başarısız olması sonucunda bu kişilerin yaptıkları çalışmalar neticesinde bulunan tarihi eserlerin Fransa'ya götürülmesine İngiltere tarafından izin verilmeyerek eserler, 1803 yılında İngilizlere teslim edilmiştir. Canan Sarıyar Sezan, "Osmanlı Devleti Döneminde Mısır'da Arkeolojik Faaliyetler ve Eski Eser Uygulamaları", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 30 (2023): 69; Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2008): 178.

⁴ Palaz Erdemir ve Erdemir, "Batılıların Yaptığı Arkeolojik Kazılar ve Tarihi Eser Yağması": 753; Bayram Bayrakdar vd., "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bergama Zeus Sunağı'nın Berlin'e Götürülüşü Hakkında Bazı Düşünceler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17/34 (2017): 55.

çıkarılmasının engellenmesi, ayrıca bizzat yaptığı arkeolojik çalışmalarla bu alana büyük katkı sağladı.⁵

Osman Hamdi Bey'in bahsedilen konularda yaptığı en önemli katkılardan biri, tarihi eserlerin yurtdışına çıkarılmasını engellemeye de yönelik olan ve yapılacak kazı çalışmalarının hangi kriterler çerçevesinde gerçekleşeceğini düzenleyen 1884 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni hazırlaması oldu. Bu konuda ilk kez 1869 ve ardından 1874 yıllarında nizamnameler çıkarılmışsa da o güne kadarki en kapsamlısı Hamdi Bey'in 21 Şubat 1884 tarihinde yayımlanan nizamnamesi oldu ve 1960'lara kadar kullanıldı.⁶ Almanların Zincirli Höyük kazıları da bu nizamname kapsamında gerçekleştirildi.

Osmanlı Devleti topraklarında tarihi eserler ve bu eserlerin bulunduğu alanlar konusunda irili ufaklı birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalardan özellikle Batılılar ve bilhassa Almanlar tarafından yapılan çalışmalar konusunda H. Palaz Erdemir ve Halil Erdemir'in çalışmaları zikredilebilir. Bu araştırmalarda kazıyı gerçekleştiren Carl Humann hakkında bilgiler yer almasına rağmen Zincirli Höyük'e değinilmemiştir.⁷ Zincirli Höyük'ün olduğu bölge hakkında yapılan araştırmalar ise daha ziyade arkeoloji ve eskiçağ disiplinleri çerçevesinde gerçekleştirilmiş olup bunların başında İbrahim Üngör'ün İslahiye ve çevresindeki tarihi ve arkeolojik alanlar üzerine yaptığı çalışmalar sayılabilir. Araştırmalar, bölgenin tamamını kapsadığından doğrudan Almanların yaptığı kazılara ait bilgiler genel olarak ifade edilmektedir.⁸ Bu çalışmayla Zincirli Höyük ile ilgili söz konusu boşluk doldurulmaya çalışıldı ve daha özelinde Almanların burada yaptığı kazılar ile Osmanlı Devleti'nin nizamnameler kapsamında bu kazılara karşı tutumu ele alındı.

1. Zincirli Höyük'ün Keşfi ve Yapılan Kazı Çalışmaları

Almanların tarihi eser çalışmaları, henüz daha milli birliklerini tamamlamadan önce 1842 yılında Prusya Kralı IV. Wilhelm'in görevlendirdiği ve arkeoloji alanında dört yıl üniversite eğitimi almış olan Karl Richard Lepsius'un faaliyetleriyle başlamıştı. Almanya'nın milli birliğini tamamlamasının ardından (1871) bu devletin Osmanlı Devleti ile artan siyasi ilişkilerine paralel olarak yaptığı tarihi eser araştırmaları da yoğunlaştı. Almanya henüz daha milli birliğini tamamladığı sırada 1871 yılında Troia ve 1878 yılında Pergamon (Bergama) kazılarını başlattı.⁹

Almanların ilk olarak Anadolu'nun batısında yaptıkları bu kazıların ardından Pergamon kazılarını da yürüten Carl Humann'ın ülkenin diğer bölgelerinde yaptığı incelemeleri neticesinde

⁵ Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Kültürel Mirasın Korunması ve Ülke Kalkınmasındaki Önemi", *Türk Kültürü*, XLIII/505-506 (2005): 133-134; Nur Akın, "Osman Hamdi Bey, Asar-ı Atika Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), 235. (233-239).

⁶ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.)*, 25145, (H. 23 Rebiülahir 1301) [21 Şubat 1884], ; Halit Çal, "Osmanlı Devletinde Asar-ı Atika Nizamnameleri", *Vakıflar Dergisi* 26 (1997): 391; Palaz Erdemir ve Erdemir, "Kültürel Mirasın Korunması ve Ülke Kalkınmasındaki Önemi": 135.

⁷ Bkz. Palaz Erdemir ve Erdemir, "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji": 261-283; Palaz Erdemir ve Erdemir, "Batılıların Yaptığı Arkeolojik Kazılar ve Tarihi Eser Yağması": 752-771; Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Belgeler Işığında Almanların Osmanlı Devletinde Yaptıkları Eskiçağ ve Arkeoloji Çalışmaları", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, (Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2009): 225-236.

⁸ İbrahim Üngör, "İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/8 (2011): 137-163; İbrahim Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, (Ankara: TTK, 2014).

⁹ Palaz Erdemir ve Erdemir, "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji": 266-267.

güneydoğu kısımlarında da çalışmalar başladı. Bu yerlerden biri de o tarihlerde Adana vilayetine bağlı Cebel-i Bereket sancağı dâhilindeki İslahiye kazasındaki Zincirli Höyük oldu.¹⁰

Zincirli Höyük, günümüz idari yapısı içerisinde, Gaziantep iline bağlı İslahiye İlçesi sınırlarında bulunmaktadır. İslâhiye-Nurdağı yol güzergâhı üzerinde bulunan Zincirli Höyük, Amanos Dağları'nın doğu eteğinde, Fevzipaşa beldesinin 1 km kadar doğusunda bulunmakta ve yaklaşık 40 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Zincirli'de yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde burada İlk Tunç Çağı'ndan Roma dönemine kadar bir yerleşim silsilesinin mevcut olduğu ve ilk yerleşmenin, MÖ 2.500 yıllarında başladığı tespit edilmiştir. Yapılan bu kazılarda höyükteki en önemli şehir yerleşiminin Demir Çağı'nda MÖ 9. yüzyılda Geç Hitit Dönemindeki Sam'al Krallığı olduğu anlaşılmıştır.¹¹

Zincirli Höyük'teki ilk araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarında dönemin Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından gerçekleştirildi. Osman Hamdi Bey, 1884 yılında araştırmalar yapmak amacıyla Nemrut Dağı'na yaptığı yolculuğu sırasında geçtiği Zincirli'de bazı asar-ı atika kapsamında ele alınacak kalıntılar fark etmiş ve hemen ardından birkaç gün boyunca yürüttüğü kazı çalışmalarında bazı kabartmalara sahip taş bloklar bulmuştu. Keşfedilen bloklar incelendikten sonra bunların Hititlere ait olduğu anlaşılmıştı.¹² Aynı yıl Berlin Müze Müdürü Carl Humann ve bölgede birlikte çalıştığı Felix von Luschan, İslahiye Ovası'nda Sakçagözü/Coba Höyük'teki incelemeleri sonrasında Osman Hamdi Bey'in keşfettiği Zincirli Höyü'ü ziyaret etmişlerdi.¹³ Bu sıralarda Almanya'da tarihi eser konusundaki artan çalışmalar sonucunda 1888 yılında Alman İmparatoru tarafından Hristiyanlığa ait eserlerin sergilenmesi için Berlin'de bir müze teşkil edildi ve bu müze dâhilinde bir de bilim cemiyeti oluşturuldu. Cemiyet, yaptığı çalışmalar neticesinde Zincirli mevkiinde kazı çalışmalarını kanunlara uygun olarak yürütmek amacıyla Carl Humann'ın başkanlığında üç kişilik (Felix von Luchan ve Robert Koldewey¹⁴) bir heyet görevlendirdi.¹⁵ Böylece Carl Humann'ın başkanlığında Zincirli Höyük kazıları başlatılmış oldu.

1.1. Almanların Zincirli Höyük'teki Ruhsat ve Kazı Süreçleri

Almanların Zincirli Höyük'te kazı yapılması hususunda Berlin Müzesi dâhilindeki bilim cemiyetinin karar vermesinin ardından görevlendirilen heyetin başkanı ve Berlin Müzesi Müdürü

¹⁰ İslahiye Kazası 1878 yılında Maraş Sancağından ayrılarak önce Payas Sancağına bağlanmış, daha sonra bölge Cebel-i Bereket adıyla 1880 yılında tekrar teşkilatlandırılmıştır. Bu sancak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Adana Vilayetine bağlı kalmıştır. Mustafa Alkan, "Adana'nın İdari Yapısı (1516-1923)", *EKEV Akademi Dergisi* 9/24 (2005): 260.

¹¹ İbrahim Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Erzurum, 2011): 133,194-195.

¹² Zincirli Höyük hakkında yapılan çalışmalarda Osman Hamdi Beyin buradaki ilk kazı çalışmasının tarihi 1883 yılı olarak verilmektedir. Ancak Almanlar tarafından yapılan ilk kazı sonucunda bazı eserlerin talep edilmesi üzerine Osman Hamdi Bey, konu ile ilgili 14 Ağustos 1888 tarihinde Bab-ı Ali'ye sunduğu mütalaasında "Zincirli nam mahall Amik Ovasının cihet-i şimaliyesinde ve İslahiye kurbunda kain olub bundan dört sene mukaddem Nemrud Dağına azimet-i acizanem esnasında mahall-i mezkurdan geçer iken bazı asar-ı atika emareleri müşahade olunarak hemen birkaç gün ameliyat-ı turrabiye icrasıyla bazı resimli taşlar keşfedilmiş ve lede'l-muayene bunların akvam-ı sabıkadan Hitit nam kavmin asarı olduğu malum olmuştur." İfadesi yer almaktadır. Bu nedenle ilk çalışmanın tarihi 1884 yılı olarak kabul edilmelidir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)*, 100/74.

¹³ Refik Duru, "İslâhiye Bölgesi Araştırmaları". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, ed. Oktay Belli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000): 343; Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*,: 133.

¹⁴ Zincirli kazıları ile ilgili arşiv belgelerinde Carl Humann ve onun ölümünden ardından ise Felix von Luchan adına sıklıkla karşılaşılmamasına rağmen Robert Koldewey'in adı belgelere yansımamıştır. Ancak konu üzerine yapılan çalışmalarda ilk kazıların Humann ve Koldewey tarafından yapıldığı ifade edildiğinden heyetin bu üç kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır. Üngör, "İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri": 141.

¹⁵ BOA, *MF.MKT.*, 100/74.

Carl Humann, 1888 yılının başında Osmanlı Devleti'nden Zincirli Höyük'te tarihi eser kazısı yapmak için ilk ruhsat talebinde bulundu. Bunun üzerine Müze-i Hümayun Müdürlüğü ile yapılan görüşmeler neticesinde yapılacak kazı çalışmasının tarih bilimine büyük katkı sağlayacağı ve bu ruhsatın verilmesinde herhangi bir mahsurun bulunmadığı sonucuna ulaşıldı. Böylece Carl Humann'a Asar-ı Atika Nizamnamesi hükümlerine uygun olarak bahsedilen höyükte kazı çalışması yapması için 28 Mart 1888 tarihinde ilk ruhsat verildi.¹⁶

Carl Humann'a verilen ruhsat bir seneye sınırlıydı. Bu müddet zarfında yapılacak kazı çalışmasında çıkarılan eserlerin kaydını tutmak için de müze memurlarından Ahmet Bey görevlendirildi. Ayrıca çıkarılan eserlerin güvenliğinin Adana Valiliğince sağlanması istendi.¹⁷

Prusya Elçiliği, Zincirli kazısı için alınan izinden hemen sonra bölgenin çevresini de incelemek için Carl Humann'ın Halep Vilayeti dâhilinde bulunan Maraş, Ayıntab ve Halep'te de inceleme yapması için talepte bulundu. Hariciye Nezareti buna izin verdiği gibi Halep valisinden bu seyahat sırasında Humann'a gerekli kolaylığın sağlanmasını da istedi.¹⁸

Yapılan ilk kazıda yaklaşık 60-70 bin frank harcandı ve bu kazılar neticesinde 80-90 parça birçoğu birbirine benzeyen kabartmalı blok keşfedildi.¹⁹ Kazı sırasında yapılan masraflara dair detaylı bilgiye, Osman Hamdi Bey'in 15 Eylül 1888 tarihinde meclise sunduğu değerlendirmeden ulaşmak mümkündür. Buna göre Carl Humann tarafından toplam 3.600 lira masraf yapılmıştı. Bunun 560 lirası kendisiyle maiyetinde bulunan memurlarının maaşlarına, 1.920 lirası sadece hafriyata, 1.120 lirası keşfedilen taşların ağırlıklarını azaltmak amacıyla taşların yontulmasına, sandık masraflarına, 110 kilometre mesafedeki İskenderun'a kadar (bu yolun sadece 30 kilometresinde araba yolu bulunmaktadır) eserlerin nakline, vapur kirasına, sigorta ücretine ve İstanbul'a varduktan sonra bunların taşınmasına sarf edilmişti.²⁰

Zincirli kazılarının devam ettiği bu sırada, Müze-i Hümayun Müdürlüğünden Maarif Nezaretine 8 Kasım 1888 tarihinde Adana'da bulunan bir insan heykeli hakkında bilgi talebinde bulunuldu. Bu talepte heykelin sandık içine konularak Osmanlı Kumpanyasının Sakarya isimli vapuruna yüklenip İstanbul'a gönderildiği ifade edilmekteydi. Ancak Adana'dan gönderilerek Müze-i Hümayuna konulan bu heykel hakkında vilayetten bir malumat verilip verilmediği müze yöneticileri tarafından anlaşılammaktaydı. Bu nedenle Maarif Nezaretine bu konuda bir malumat verilmiş ise kendilerine iletilmesi, verilmemiş ise eserin çıkarıldığı yerin ve orada daha başka eserlerin olup olmadığının vilayetten sorulması istendi.²¹ Her ne kadar belgelerden yazışmaların devamı takip edilememiş ise de o tarihlerde Zincirli mevkiinde kazı yapılması nedeniyle bu eserin de orada bulunduğu tahmin edilmektedir. Doğrudan devlet eliyle Müze-i Hümayuna gönderilen bu heykelin nakliye masrafı 150 kuruş tutmuştu. Yapılan harcamanın Adana maarif gelirlerinden karşılanması talep edildi.²² Bunun üzerine Maarif Nezareti, Adana Mekteb-i İdadisi müdürüne

¹⁶ BOA, *MF.MKT.*, 97/92.

¹⁷ BOA, *MF.MKT.*, 97/109.

¹⁸ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.)*, 1498/97.

¹⁹ BOA, *MF.MKT.*, 100/74.

²⁰ BOA, *MF.MKT.*, 102/22.

²¹ BOA, *MF.MKT.*, 103/132.

²² BOA, *MF.MKT.*, 106/66.

gönderdiği talimatla heykelin nakliye masrafı olan 150 kuruşun, maarife ayrılan gelirlerin İstanbul'a ait olan kısmından karşılanmasını bildirdi.²³

Zincirli'de yapılan ilk kazının ardından Carl Humann, 1889 yılının sonlarında kazı çalışmalarına devam etmek için kendisine verilen ruhsatın bir yıl daha uzatılmasını talep etti. Bu talep Asar-ı Atika Nizamnamesi hükümlerine uygun bulunarak kazı sırasında bulunacak eserler hakkında daha önce 28 Mart 1888 tarihinde verilen ruhsatta yer alan şartlar ve nizamname hükümlerine tabi olmak şartıyla uygun bulundu. Bunun üzerine Carl Humann'a 1890 yılı ocak ayından itibaren bir sene müddetle yeniden ruhsat verildi.²⁴ İkinci kazıda ise her biri 8.000 kıyye (10.256 kg) ağırlığında beş adet aslan heykeli bulundu.²⁵

Zincirli'de kazı yapmak için alınan ikinci ruhsat süresinin de bitmesinin ardından Carl Humann, üçüncü kez yine bir senelik ruhsat istedi. Nizamname uyarınca Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey, 8 Ekim 1893 tarihinde Maarif Nezaretine ilettiği değerlendirmesinde daha önceki kazılarda çıkarılan eserlerin büyük kısmının Müze-i Hümayuna getirildiğini ve bölgede kalanların da o günlerde getirileceğini bildirdi. Humann'ın önceki kazı çalışmalarını nizamname şartlarına riayet ederek yürüttüğünü ve Müze-i Hümayunun yararına hareket ettiğini belirterek bu defaki talebini de memnuniyetle desteklediklerini ifade etti. Ayrıca kazının yine eski sınırlarda yapılacağından daha önceki ruhsat talebi sırasında kazı alanını gösteren haritanın verilmiş olduğundan dolayı yeniden bir harita sunulmasına gerek duyulmadan istenilen iznin verilmesini önerdi. Maarif Nezareti de Müze-i Hümayun ile aynı doğrultuda hareket edip Humann'ın nizamname şartlarına riayet etmesi ve yaptığı güzel hizmetlere dayanarak bir sene daha kazı yapması için ruhsat verilmesi konusunda 11 Aralık 1893 tarihinde talepte bulundu.²⁶

Evrak, 18 Aralık 1893'te Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde usul bakımından incelendi ve başvuru uygun bulundu.²⁷ Yapılan yazışmaların akabinde Şubat ayında söz konusu talebe izin verilen irade buyruldu.²⁸

Humann'a üçüncü kez kazı yapması için ruhsat verilmesinden hemen sonra bir önceki yıl yapılan kazılarda çıkarılan ve İstanbul'a henüz getirilmemiş eserlerin nakli için Mistakidis Efendi komiser olarak tayin edildi. Bu tayin, Adana vilayetine bildirildi ve kendisine kolaylık sağlanması için İskenderun kaymakamlığına durumun tebliğ edilmesi istendi.²⁹

Verilen üçüncü ruhsat önekilere göre daha teferruatlı hazırlanmıştı. Bu ruhsatta Humann'dan kefalet akçesi olarak 50 ve ruhsat harcı olarak da 10 lira olmak üzere toplam 60 lira ile 10 kuruş pul parası alınacağı belirtilmekteydi. Ayrıca maaş ve harcırahı kazıyı yapacak kişi tarafından karşılanmak üzere kazı alanında bulunacak memurlar, Müze-i Hümayun idaresince seçilecekti. Bunlar yapıldıktan sonra Humann'a bir sene daha müddetle kazı izni verildiği belirtilmekteydi. Maarif Nezareti tarafından 27 Şubat 1894 tarihinde hazırlanan bu şartlar, valiliğe iletildi. Yapılan bilgilendirmede kazının yapılış şartlarına da ayrıca yer verilmişti. Buna göre Asar-ı Atika Nizamnamesinin 17, 19, 20 ve 21. maddeleri gereğince kazı çalışmaları kaleler, istihkâmlar ve

²³ BOA, *MF.MKT.*, 109/12.

²⁴ BOA, *MF.MKT.*, 114/142.

²⁵ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 54/39.

²⁶ BOA, *MF.MKT.*, 189/80.

²⁷ BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD.)*, 212/59.

²⁸ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)*, 355/26609.

²⁹ BOA, *MF.MKT.*, 197/59.

devlet binalarının genel ihtiyaçlarına engel olmayacaktı. Kazı yapılacak alanın genişliği 10 kilometreyi geçemeyecekti. Kazıdan sorumlu kişi kazı sırasında bölgede hazır bulunacaktı. Yapılan kazı bir kimsenin mülkünde ise o mülkün sahibinin rızası alınacaktı. Kazıda bir engel görülerek devlet tarafından yapılacak açıklamalardan sonra kazı çalışmaları tatil edilir ise bundan dolayı karşı taraf masrafları için tazmin iddiasında bulunamayacaktı. Kazı araştırması yapıldıktan itibaren 3 ay zarfında kazı çalışmalarına başlanmaz veya başlanıp da 2 ay kazı terk edilirse ruhsatın hükmü feshedilecekti. Kısacası nizamnamede yer alan hüküm ve şartlara tamamen uyulması mecburiydi. Nizamnamenin 11 ve 12. maddeleri hükmünce de kazıda bulunan eserlerin, yalnız resim ve kalıpları kazıyı yapan kişi tarafından alınabilecek, asılları tamamen Müze-i Hümayuna ait olacaktı. Bunların karşılığı olarak kayıt ile onay defteri Müze-i Hümayuna gönderilecekti. Ayrıca önceki kazılarda bulunan eserlerin Müze-i Hümayuna nakli kararlaştırıldığı şekliyle gerçekleşecekti. Bu şartlar altında 5 Mart 1894 tarihinden itibaren Carl Humann'a bir sene daha müddetle ruhsat verilmiş oldu.³⁰

Zincirli'de yapılan kazıların başında Almanya adına görevli Müze Müdürü Carl Humann'ın 1896 yılında ölümü üzerine kazı bölgesindeki Alman heyetinde bulunan Profesör Felix Von Lucshan, kazının başına getirildi. Alman heyeti, kazılar sırasında ayrıca bir de üç ciltlik bir kitap hazırlamaktaydı. Bunun bir kısmı da yayınlanmıştı. İlk üç kazının sonucunda bölgede hala kazılmamış alanlar olmakla birlikte yayınına başlanan eser de henüz tamamlanmamıştı.³¹ Bu nedenle kazılmamış alanların kazılması, çıkacak eserlerin kaydedilmesi ve bilgilerinin yazılması ile fotoğraflarının alınabilmesi için Almanya Sefareti, 24 Ağustos 1901 tarihinde Profesör Lucshan'a 6 aylık bir çalışma ruhsatı verilmesini talep etti.³²

Talep sefaretten yapıldığı için konu doğrudan Hariciye Nezaretine intikal ettirildi. Hariciye Nezareti de gereğine uygun olarak işlemlerin yapılması için Maarif Nezaretine konuyu ilettiler. Maarif Nezareti de görüşlerini almak için Müze-i Hümayun Müdürlüğüne başvurdu. Müze-i Hümayunun 6 Eylül 1901'deki değerlendirmesi, müdür namına yardımcısı Halil Bey tarafından gerçekleştirildi. Halil Bey'in değerlendirmesine göre, bu tarihten 8 sene evvel Almanya Hükümeti adına Humann ve Lucshan'ın Zincirli Höyük'te başladıkları kazı çalışmalarından önce burası zaten Müze-i Hümayunca keşfedilmişti. Sonradan yapılan kazılarla da bölgenin tarihini açıklamaya yarayacak eserler elde edilmişti. Son talebin bu konuda bir derece daha faydalı olacağından ve kazı alanının sınırları Müze-i Hümayun tarafından bilindiğinden Asar-ı Atika Nizamnamesinin hükümlerine dayanarak Felix von Lucshan'a 6 ay müddetle kazı ruhsatının verilmesi münasip görülmekteydi.³³ Halil Bey'in değerlendirmesi içerisinde Almanların burada 8 sene önce kazıya başladıkları ifade edilmişse de bu sürenin ilk kazının 1888'de başlamasından hareketle 13 sene olması gerekir. Ancak Halil Bey'in buradaki 8 seneden kastının Almanların yaptığı son kazı olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

Halil Bey'in değerlendirmesi üzerine Maarif Meclisi, 25 Eylül 1901'de ruhsat verilmesinin uygun olacağı kararını alarak konuyu Sadaret makamına sundu. Şura-yı Devlet tarafından da uygun bulunduktan sonra karar Müze-i Hümayuna tebliğ edildi. Müze Müdürü Hamdi Bey, 14 Aralık

³⁰ BOA, *MF.MKT.*, 198/21.

³¹ Bahsedilen eser dört cilt halinde 1894-1911 yılları arasında basılmıştır. Bkz. Felix von Luschan, *Ausgrabungen in Sindschirli I-IV*, (Berlin, 1894-1911).

³² BOA, *ŞD.*, 217/21.

³³ BOA, *İrade Maarif (İ.MF.)*, 7/49.

³⁴ BOA, *ŞD.*, 217/21.

1901’de düzenlenen ruhsatın Almanya Sefareti tercümanına gönderilmesi için nezaretten ilgili kişilere emir verilmesini ve ayrıca kazı için izin verildiğine dair telgrafla Adana vilayetine de durumun tebliğ edilmesinin gerektiğini ifade etti. Kazıya nezaret etmek için gerekli komiseri de kendisinin seçip tayin etmek istediğini bildirdi.³⁵

Daha önce Humann tarafından yapılan kazıda kefalet akçesi olarak nezarete 50 Osmanlı lirası emanet edilmiş olduğundan ve bu defaki kazının öncekinin devamı kabul edildiğinden yeniden teminat akçesi talebine gerek görülmedi. Ruhsatname harcı olarak da çalışma 6 ay devam edeceğinden nizamname gereği yalnız 5 Osmanlı lirası alınması uygun bulundu. Bahsedilen harç yatırıldıktan sonra 28 Aralık 1901’de ruhsat hazırlandı. Hazırlanan ruhsat 7 Ocak 1902’de Almanya Sefareti tercümanına teslim edildi.³⁶

Ocak ayında verilen ruhsatın ardından çalışmalar için bölgeye giden Berlin Üniversitesi Profesörü Felix von Lucshan, kazı alanındaki malzemeleri yerinde bulamayınca Almanya sefaretine durum hakkında bir bilgilendirmede bulundu. Bu bilgilendirme, kazı alanında oluşturulan yapılar hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Lucshan’ın aktardığı bilgilere göre kazı çalışmalarına 1894 yılında geçici olarak ara verilmişti. Bu sırada daha önceki yıllarda olduğu gibi çalışmanın yapıldığı alanda bulunan eşyalar, Halil Efendi adında birinin nezaretine bırakılmıştı. Bunlar yedi baraka, raylarla küçük vagonlardan ibaret hareketli bir demir yolu, bir demir ocağı, üç yüz amele için kazma kürek ve çeşitli araba ile fotoğraf ve resim almak için kullanılan özel bir odadan oluşmaktaydı. Luschan, kazı çalışmalarına tekrar başlamak üzere Zincirli’ye geldiği zaman bu eşyalardan hiçbirini yerinde bulamadığını ve yaptığı araştırmalar neticesinde eşyaların kimler tarafından gasp edildiğini de ortaya çıkaramadığını belirtmekteydi. Bu yüzden uğranılan zararın 10 bin mark civarında olduğunu tahmin etmekte ve bu işe kalkışanların ortaya çıkarılması için bölgedeki memurlar tarafından soruşturma yapılarak eşyaların kendisine iadesini istemekteydi. Lucshan’ın talebi, Almanya Sefareti tarafından 28 Şubat 1902 tarihinde Hariciye Nezaretine iletildi ve acilen gerekli tedbirlerin alınması rica edildi.³⁷

Sefaretin talebi üzere Dahiliye Nezareti 13 Nisan 1902 tarihinde konuyla ilgili soruşturma yapılmasını Adana Valiliğine tebliğ etti. Yapılan soruşturma esnasında Halil Efendi’ye ulaşıldı. İslahiye Kazası Kaymakamlığı tarafından Zincirli karyesinde kazı çalışmalarında bulunan Luschan’ın bir takım demir alet ve edevatı kendisine emanet etmiş olduğu ve bunların kendisi tarafından harap edildiği konusundaki şikayet kendisine bildirildi. Halil Efendi ifadesinde daha önce kendisinin Zincirli köyünde ikamet ettiğini ancak birkaç yıl önce Maraş sancağının Pazarcık kazasına taşınarak orada ikamete başladığını beyan etti. Ayrıca şikâyete mevzubahis olan konu hakkında hiçbir dahlinin olmadığını, bahsedilen eşyaların muhafazası için Zincirli ahalisinden vefat eden Gökşan(t)? Ağa’nın görevlendirildiğini, daha sonra o kişiye verilen emir üzerine bahsedilen eşyaların Şeyhli’deki (Maraş Şeyhli/Ceridi köyü) Fransız papazlarına teslim edildiğini ifade etti. Gökşan Ağa’nın evinde bıraktığı evraka müracaat edilerek söylenenlerin doğruluğu anlaşıldı ve bu evraklar da Halil Efendi’nin ifadesine eklendi. Ayrıca Halil Efendi, bu konuda kimin görevlendirildiğinin Luschan tarafından bilinmemesinin mümkün olmadığını, buna rağmen kendisini dava etmesindeki niyetinin kazı alanında kendi üzerine tapulu arazisi sebebiyle çıkan anlaşmazlıktan kaynaklandığını iddia etti. İddiasına göre tasarrufunda bulunan arazide kazı

³⁵ BOA, *İ.MF.*, 7/49.

³⁶ BOA, *MF.MKT.*, 583/18.

³⁷ BOA, *Hariciye Nezareti İrade (HR.İD.)*, 2122/64.

yapılması için mülk ve arazisinin kıymetini belirlemek, keşfedilen eserlerin bulunduğu mülkün sahibine aitti. Bu konudaki nizamnamenin kendisine verdiği haktan mahrum bırakılmak maksadıyla gereksiz yere şikâyet edilmişti. Bahsedilen malzemelerin kendisinden başka bir kişinin muhafazasına verildiği gibi zamanında ilgili memuru tarafından alındığına dair de ya bir defter veya evrakın kendilerine verilmiş olması gerekmektedir. Böyle bir evrak ibraz edilmedikçe ispatsız ve delilsiz bu iddianın kınanması gerektiği ve bu gibi geçersiz taleplerle mesken ve arazisinin bedelinden ve kanuni haklarından mahrum edilmesinin adil ve hakkaniyetli olamayacağını belirtmekteydi. Halil Efendi, kazı alanındaki meskeni ve ekili arazisinin mevcudiyeti hakkında keşif çalışmalarının başlangıcında çeşitli memurlarla beraber çalışmalara katılmış olan Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey’i de şahit olarak göstermekteydi. Halil Efendi ayrıca 27 Mayıs 1902’de ifade ettiği gerekçeler üzerine gereğinin yapılmasını, kaybedilen haklarının, mülk ve arazi bedelinin tazmininin sağlanmasını arz etti. Adana Valiliği tarafından soruşturma tamamlanarak Halil Efendi’nin istekleri ve ifadesi de özetlenerek ibraz edilen belgelerle birlikte 11 Haziran 1902’de nezarete havale edildi. Dahiliye Nezareti de 24 Eylül 1902’de yapılan incelemelerin neticesini Hariciye Nezaretine bildirdi.³⁸ Bu olayın kapanmasının ardından gerçekleşen kazı ile de Almanların Zincirli Höyük’teki çalışmaları sonlanmış oldu.

2. Keşfedilen Eserlerin Taşınması ve Almanya’nın Eser Talepleri

Almanlar tarafından yapılan Zincirli Höyük kazılarının Osman Hamdi Bey’in 1884 yılında hazırladığı nizamname çerçevesinde yapıldığı daha önce ifade edilmişti. Bu nizamnamenin 3. ve 12. maddesi gereği Osmanlı Devleti’nde çıkan her türlü tarihi eser devlete aitti. Kazı yapanlar bunların sadece resim ve kalıplarını alabilme hakkına sahiplerdi. Fakat nizamnamenin 32. maddesi, eserlerin yurtdışına çıkarılmasına açık bir kapı bırakmaktaydı. Yine nizamname gereği çıkarılan eserler, Müze-i Hümayuna konulmak üzere İstanbul’a taşınmaktaydı.³⁹ Bu kapsamda Almanlar tarafından Zincirli Höyük’te yapılan ilk kazı sırasında Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey de Sayda’da kazı çalışmalarını yürütmekteydi. Hamdi Bey, hem Sayda’da hem de Zincirli’de çıkarılan eserlerin İstanbul’a nakledilmesi için önceki yıl olduğu gibi eserleri taşıyacak vapurun Sayda ve İskenderun’a uğramasını 16 Mayıs 1888 tarihinde Maarif Nezaretinden talep etti. Maarif Nezareti, bir hafta sonra Bahriye Nezaretinden vapurun bu yerlere gönderilmesi için gerekli işlemlerin yapılmasını istedi.⁴⁰ Aynı zamanda Zincirli’de çıkarılan eserlerin İskenderun’a nakledilmesine engel olunmaması, aksine eserlerin taşınmasına yardım edilmesi hususunda İslahiye Kaymakamlığı ile kazı alanında eserlerin kaydını tutmakla görevli müze memuru Ahmet Bey’e durum bildirildi.⁴¹

Nizamname gereği çıkan tarihi eserlerin Osmanlı Devleti’ne ait olduğunu bilen Carl Humann, henüz daha ruhsat talebinde bulunduğu sırada devlete ait olan eserlerin İskenderun’a kadar olan nakliye masraflarının kendisi tarafından karşılanmasını ve buna karşılık çıkarılan eserlerden

³⁸ BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.)*, 269/15.

³⁹ Bahsedilen nizamname maddeleri şöyledir: *Üçüncü Madde: Memalik-i Osmaniye’de mevcut ve mekşuf ve bundan böyle hafriyat ile hafire çıkarılacak ve deniz ve göl ve nehir ve çay ve derelerde zuhur edecek olan her nevi asar-ı atika muhassalan devlete aittir. On Üçüncü Madde: Ruhsatsız taharri esnasında zuhur eden eşya zabt olunur ve şayet müteharri kable’z-zabt asarı istihlak etmiş ise kıymeti tazmin ettirilir. Otuz İkinci Madde: Memalik-i Osmaniye’den harice asar-ı atika ihracı için istihsali lazım gelen ruhsat-ı resmiye müzeler müdürünün inzınam-ı malumatıyla münhasıran Maarif Nezareti tarafından verilir. Ancak bu ruhsatın itası evvela ihracı istid’a olunan asarın Devlet-i Aliye müzesinde cins ve değeri cihetiyle aynı bulunduğu saniiyen asar-ı mezkurenin zaman-ı memalik-i ecnebiyeden idhal edilmiş olduğunun sübutuna mütevakıftır.* BOA, *HH.d.*, 25145.

⁴⁰ BOA, *MF.MKT.*, 98/115.

⁴¹ BOA, *MF.MKT.*, 99/12.

numune olarak birkaçının kendisine verilmesini de talep etmişti.⁴² Fakat 28 Mart 1888 tarihinde verilen ruhsat mevcut nizamnameye göre hazırlandığından Humann'ın bu talebi hakkında ruhsatta herhangi bir ifadeye yer verilmedi.

İlk aşamada talebinin karşılık bulmamasının ardından Carl Humann, 19 Temmuz 1888 tarihinde Maarif Nezaretine hitaben Zincirli'deki kazıya dair gönderdiği yazıda talebini yineledi.⁴³ Buna göre yapılan kazı sırasında 60-70 bin frank gibi bir para harcanmış ve bu kazılar neticesinde 80-90 parça kadar da kabartmalı blok keşfedilmişti. Keşfedilen bu blokların birçoğu birbirine benzemektedir. Humann, yapılan masrafa ve bu blokların arabalarla Zincirli'den İskenderun'a ve İskenderun'dan Müze-i Hümayuna konulmak üzere İstanbul'a kadar nakilleri için üstlenecekleri hizmete karşılık eserlerden birkaç adedinin Berlin Müzesine hediye edilmesini talep etmekteydi. Maarif Nezareti, Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey'den konu hakkında görüş istedi. Hamdi Bey, bu eserlerin resimleri üzerinden yaptığı incelemeler neticesinde eserlerin tamamının siyah ve bazalt olarak ifade edilen gayet adi taş üzerine yapılmış olduğu ve bunların sanatça hiçbir öneminin bulunmadığı sonucuna vardı. Ayrıca Humann'ın da ifade ettiği gibi eserlerin birbirine benzeyen kabartmalardan ibaret olduğu ve İstanbul'a kadar nakilleri konusunda Almanlar tarafından bir hayli fedakârlık gösterildiğini beyan etti. Asar-ı Atika Nizamnamesinin 32. maddesine istinaden Hamdi Bey, birbirine benzeyen eserlerden 5-10 parçasının hediye edilmesinde bir mahzur olmadığını ve söz konusu isteğin yerine getirilmesinin uygun olacağını belirtti. Hamdi Bey'in değerlendirmesi neticesinde Maarif Nezareti, emsal teşkil etmeyecek şekilde, masraflarının kendileri tarafından karşılanması koşuluyla Müze-i Hümayuna getirilecek olanlardan bir kısmının Humann'a bırakılmasını uygun gördü.⁴⁴

Konu Meclis-i Vükelada görüşüldü ve talep önce kabul edilmedi. Hamdi Bey'in öncelikle bu eserlerin kıymetini tespit etmesi istendi. Tespit edilecek toplam kıymetten Müze-i Hümayuna getirilecek olanların nakliye masrafları düşüldükten sonra kalan miktarın Humann'dan tahsil edilmesi uygun bulundu. Böylece talep edilen eserlerin hediye olarak değil satılmak suretiyle Almanya'ya verilmesine karar verildi. Ayrıca eserlerin türünü, miktarını, kıymetini ve nakliye masraflarını içeren bir defterin tutulması da alınan kararlardanı.⁴⁵ Bu karardan Osmanlı devlet adamlarının ülkeye ait eserlerin yurt dışına çıkarılmasına kapı aralamak istemedikleri anlaşılmaktadır.

Alınan karar üzerine Maarif Nezareti, Hamdi Bey'den yeni bir değerlendirme istedi. Hamdi Bey, bu defa Almanların kazı ve nakliye için yaptıkları masrafları detaylı olarak açıkladıktan sonra eserlerin kıymetinin tespiti konusuna değindi. Buna göre önceki değerlendirmesinde de ifade ettiği üzere bahsedilen eserler, *küfeki*⁴⁶ gibi siyah, gayet kaba ve adi taş üzerine işlenmiş şeyler olduğundan sanatsal açıdan hiçbir kıymet ve itibara sahip değildi. Ayrıca bu tarihten 10-12 sene önce İngilizler tarafından yapılan başka bir kazıda yine Hititlere ait eserlerden bazıları Londra Müzesine gönderilmişti. Bu nedenle Humann tarafından yapılan talep, Berlin Müzesinde bu eserlerden bazı numuneler bulundurmamak maksadından başka bir sebebe dayanmamaktaydı. Ayrıca bu eserlere bir kıymet takdirinin mümkün olamayacağı ve Asar-ı Atika Nizamnamesinin 32.

⁴² BOA, *MF.MKT.*, 97/92.

⁴³ BOA, *MF.MKT.*, 99/146.

⁴⁴ BOA, *MF.MKT.*, 100/74.

⁴⁵ BOA, *MV.*, 35/23.

⁴⁶ Yapılarda kullanılan açık renkli, delikli, hafif, işlenmesi kolay, ateşe dayanıklı bir taş türü.

maddesine uygun olarak eserlerin birbirine benzeyenlerinden bazılarının Berlin Müzesine hediye edilmesi, kalanlarının Müze-i Hümayun bahçesinin bir köşesine konulması uygun görülmekteydi. Hamdi Bey'in bu değerlendirmesi 8 Ekim 1888 tarihinde Meclis-i Vükelaya gönderildi.⁴⁷ Yapılan değerlendirmeden anlaşılıyor ki Hamdi Bey, eserlere haiz oldukları tarihi değerleri açısından değil sanatsal değerleri açısından bakmakta ve bizzat kendisinin hazırlamış olduğu nizamnamenin 32. maddesine dayanarak bu konuda herhangi bir mahsur görmemektedir. Hamdi Bey'in bu tavrı, Almanlar tarafından yapılan sonraki taleplerde de kendini göstermektedir.

Meclis-i Vükela, Hamdi Bey'in değerlendirmesine istinaden bu defa teklifi kabul etti. Ayrıca Hamdi Bey'in kazı alanına gönderilerek birbirine benzeyen eserlerin yerinde tespit edilmesini, Müze-i Hümayuna nakledileceklerin nakliye ücretine karşılık birkaç parçasının Humann'a verilmesini ve kalanlarının da İstanbul'a getirilmesinde nezaret etmesini uygun gördü.⁴⁸ Meclis-i Vükela aldığı bu kararla yine de nizamnamenin 32. maddesine dayanarak kazı yapanların birbirine benzeyen her eseri diledikleri gibi ülkelerine götürmelerine razı olmadığını en azından yapılan masraflara karşılık eserlerin verilerek uygulamayı biraz olsun sınırlandırmak istediğini göstermektedir.

Carl Humann'ın yönetiminde yapılan ikinci kazı sırasında da her biri 8.000 kıyye (10.256 kg) ağırlığında beş adet aslan heykeli bulunmuştu. Önceki kazıda olduğu gibi Humann, 2 Haziran 1890 tarihinde bunlardan üçünün Berlin Müzesine hediye edilmesi durumunda diğer ikisinin masraflarını karşılayarak İstanbul'a nakletmeyi teklif etti. Önceki talepte olduğu gibi konu yine Meclis-i Vükelada görüşüldü. Bu defa talep edilen heykellerin *mecusane* (pagan) olup, makbul eserlerden olmadığı sonucuna ulaşıldı. Bu nedenle eserlerden ikisinin Müze-i Hümayuna nakledilmesi şartıyla üçünün Berlin Müzesine hediye edilmesi uygun bulundu. Ayrıca bunlardan sağlam ve diğerlerine nispetle daha değerli olan ikisinin nakli kararlaştırıldı.⁴⁹ Böylece Humann, ilk talepte edindiği tecrübeyle istediği eserlere karşılık İstanbul'a gideceklerin masraflarını yüklenerek kapıyı biraz daha aralamış oldu.

Zincirli'de çıkarılan ve Almanya'ya hediye edilen bu eserler, İskenderun Limanı'ndan gemilerle taşınmaktaydı. Fakat İskenderun Rüsumat İdaresine bu konuda bilgi verilmediği için eserlerin taşınmasına izin verilmemişti. Rüsumat Nezaretinin bu durum hakkındaki başvurusu üzerine Dahiliye Nezareti, Maarif Nezaretinden sorunun çözümlenmesini istedi.⁵⁰ Maarif Nezareti, Rüsumat Emanetine gerekli bilgilendirmeyi yaptı. Buna göre Berlin Müzesine verilen eserlerin üç aslan heykelinden ibaret olduğu ifade edilerek sandıkların açılması ve içerisindekiler aslan heykeline ait parçalar ise geçirilmesine müsaade edilmesi bildirildi. Bunların arasında başka eser var ise inceleme yapılarak durumun kendilerine bildirilmesi istendi.⁵¹ Bu sırada kazıda çıkarılan eserlerin bulunduğu ve numaralandırılmış 42 adet sandık İskenderun Gümrüğüne teslim olunmuştu. Bu sandıklardan Berlin'e ve İstanbul'a götürüleceklerin numaralarını belirten pusula da hazırlandı. Pusuladaki verilerden anlaşıldığına göre 42 sandığın yarısı Berlin Müzesi'ne diğer yarısı da İstanbul'a getirilecekti. İskenderun Rüsumat İdaresine 13 Ocak 1891 tarihinde gönderilen telgrafla da Berlin'e gönderileceklerin geçişine izin verilmesi, İstanbul'a getirileceklerin de orada bulunan

⁴⁷ BOA, *MF.MKT.*, 102/22.

⁴⁸ BOA, *MV.*, 36/57; BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, 101/4281; BOA, *MF.MKT.*, 103/15.

⁴⁹ BOA, *MV.*, 54/39; BOA, *İ.MMS.*, 113/4855.

⁵⁰ BOA, *DH.MKT.*, 1772/122.

⁵¹ BOA, *MF.MKT.*, 124/51; BOA, *MF.MKT.*, 124/95.

Müze-i Hümayun memuruna teslim edilmesi bildirildi.⁵² Bu uygulamalar, eserlerin çıkarılması ve taşınmasının yanında yurtdışına kaçırılması ihtimaline karşı da ilgili tüm birimlerin konuya hassasiyetle yaklaştıklarını ve keyfi işlem yapmaktan kaçındıklarını göstermektedir.

Aslan parçalarının gönderilmesinin ardından Maarif Nezareti 14 Mart 1891 tarihinde kazı alanında görevli müze memuru Bedri Bey'i İstanbul'a çağırdı. Gelirken ayrıca kazıda çıkarılan eserlerin nakliye masraflarının yine Humann tarafından karşılanarak yanında getirmesini istedi.⁵³ Ancak bu eserlerin neler olduğu belgede belirtilmemiştir.

Yapılan ikinci kazıda Almanların aldığı eserler aslan heykelleriyle sınırlı kalmamıştı. Humann, 25 Ağustos 1891 tarihinde Berlin'de iken Maarif nazırına hitaben bir mektup gönderdi. Mektubunda bir süredir Suriye ve Anadolu'nun bazı yerlerinde kazı çalışması yaptırıldığını ve İstanbul'da iken birtakım fotoğrafların da ekli olduğu bir dilekçe takdim ettiğini yazmıştı. Dilekçesinde Zincirli'den elde edilen bazı heykellerle Manisa'da çıkarılan ve mimariye ait eserlerin kendisine verilmesini talep etmişti. Buna karşılık yine nakliye masraflarını üstlenmeyi taahhüt etmişti. Humann, mektubunda birkaç güne kadar İstanbul'a dönmesi kararlaştırıldığından bizzat kendisinin detaylı bilgi verebileceğini ifade etmekteydi. Ayrıca Hamdi Bey'den de tüm detayların öğrenilebileceğini belirtmekteydi. Şayet bu konudaki talebi uygun bulunursa mevsim şartları müsaitken işlemlere başlamak istiyordu. Maarif Nezareti ise Müze-i Hümayun Müdürlüğünden görüş talep etti.⁵⁴

Cevabi yazısında daha önceki süreci de aktaran Hamdi Bey'e göre büyüklüğü ve ağırlığı hayli fazla olan bu eserler, Amik Ovası ile Gavur Dağı'ndan geçirilerek İskenderun'a, buradan da İstanbul'a nakilleri için sarf edilecek tüm masraflar düşünüldüğünde istenen eserlerin verilmesi faydalı ve uygun olacaktı. Ancak yine de eserlerin tamamının Humann tarafından önce İstanbul'a getirilerek orada incelenmesi ve daha sonra istenilen parçaların ayrılması önerilmekteydi. Maarif Nezareti ise eserlerin fotoğrafların bir de Maarif Meclisince görülmek üzere gönderilmesini istedi.⁵⁵ Bahsedilen eserlerin fotoğrafları ile Hamdi Bey'in değerlendirmesi nezarete gönderildi. Buna göre Zincirli'de çıkarılan eserlerin İstanbul'a nakli, 50.000 kuruş gibi bir masrafla ancak mümkün olabilecekti. Tekke köyündeki kazılarda ise 30 parça civarında mermerden yapılmış eser bulunmuştu. Humann tarafından bunların da masraflarının karşılanması kaydıyla bazıları talep edilmişti. Bunlar da birkaç sütun başlığıyla lüzumsuz bazı parçalar olarak değerlendirilmekteydi. Hamdi Bey bu talebi de uygun bulmaktaydı. Hamdi Bey'in bizzat Tekke köyü civarında daha önce yaptığı inceleme ve teftiş sırasında Humann tarafından istenen önemsiz parçalardan yüzlercesinin tahribata uğrayarak parçalanıp yok olmakta olduğu ve bölgede inşa edilen mekân ve meskenlerde duvar ve temel taşı olarak kullanıldığı tespit edilmişti. Dolayısıyla bölgede çıkarılan eserlerin müzeye nakli için harcanacak 20-25 bin kuruşa karşılık talep edilenlerin kendilerine verilmesi uygun görülmekteydi. Ayrıca Hamdi Bey, bu uygulamanın Müze-i Hümayun için güzel bir hizmet olduğunu çünkü müze bütçesinin bahsedilen eserlerin nakil masraflarını karşılamaya müsait olmadığını da belirtmekteydi. Değerlendirmeler neticesinde Maarif Meclisi, Asar-ı Atika Nizamnamesine dayanarak Humann'ın talebini uygun gördü.⁵⁶ Birimler arasında yapılan

---

⁵² BOA, *MF.MKT.*, 125/12.

⁵³ BOA, *MF.MKT.*, 127/8.

⁵⁴ BOA, *MF.MKT.*, 131/65.

⁵⁵ BOA, *MF.MKT.*, 132/25.

⁵⁶ BOA, *MF.MKT.*, 138/85; BOA, *ŞD.*, 212/6.

yazışmaların akabinde konu hakkında padişah iradesi verildi ve gerekli işlemlerin yapılması Müze-i Hümayuna bildirildi.⁵⁷

Humann'ın son talebi üzerine gerçekleşen uygulamalar, ilgili kurumların konuya gösterdikleri ihtimamın başka bir örneğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki talep edilen eserler Zincirli ile beraber Tekke köyü civarında yapılan kazıları kapsamaktaydı. Ancak Maarif Nezaretine gönderilen tezkirede Tekke köyünde yapılan kazıdan söz edilmeyerek yalnız Zincirli'den bahsedilmişti. Bu nedenle Müze-i Hümayun, Tekke köyü için de ayrıca irade-i seniyyenin gerektiğini Maarif Nezaretine bildirdi.⁵⁸ Şura-yı Devlet ise iradenin Tekke köyünde çıkarılan eserleri de kapsadığını fakat Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan mazbatada buranın sehven eksik yazıldığını ifade ederek ayrıca bir iradeye gerek olmadığına karar verdi.⁵⁹

İlk iki kazının ardından yapılan üçüncü kazıda da birçok eser ortaya çıkarılmıştı. Kazılarda çıkarılan eserler, daha önce ifade edildiği üzere İskenderun Limanı'ndan gönderilmekteydi. İskenderun Gümrüğüne, eserlerin bulunduğu 7 sandığın Zincirli kazı komiseri Doktor Mistakidis⁶⁰ tarafından Müze-i Hümayun'a nakledileceği bildirildi. Ancak İskenderun Gümrüğü bu konuda daha önce kendilerine bilgi verilmediği için nasıl bir işlem yapılacağını sordu. Bunun üzerine Rüşumat Nezareti, bahsedilen yedi sandıktan başka 21 sandığın daha gümrüğe gönderildiğini beyan ederek bu konuda yapılması gereken işlemin bir an önce kendilerine bildirilmesini Maarif Nezaretinden istedi. Nezaret bünyesinde görev yapan Encümen-i Teftiş ve Muayene birimi, 21 sandık hakkında bilgi vermese de bahsedilen 7 sandığın hızlı bir şekilde gönderilmesini istedi.⁶¹

Zincirli'de yapılan üçüncü kazıdan sonra da çıkarılan eserlerden Berlin Müzesine gönderilecekler hakkında ruhsat talebinde bulunuldu. Ancak hemen öncesinde Humann hayatını kaybetmiş olduğundan talep doğrudan Almanya Sefaretinden yapılmıştı. Ayrıca bu başvuruda öncekilerden farklı olarak kazıda bulunan eserlerin yarısının İstanbul'a, diğer yarısının ise Berlin Müzesine gönderilmesi istendi. Yapılan başvuru, 28 Ekim 1899 tarihinde kabul edildi.⁶² Başvuru sonucunun Almanya Sefaretine bildirilmesinden sonra Alman elçisi, böyle önemli bir belgenin kendilerine verildiği için teşekkürlerini arz eden bir mektup gönderdi. Ancak bu teşekkür mektubunda dikkati çeken husus, Hariciye Nezareti tarafından kendilerine yapılan tebligatı senet olarak kabul ettiklerini beyan etmiş olmalarıydı.⁶³ Bu durum, gelecekteki talepler için emsal olarak görülebilirdi. Ayrıca söz konusu izin, nizamname kurallarına da aykırıydı. Daha önceleri Humann tarafından yapılan talepler mutedil iken sefaretin böyle cüretkâr bir talepte bulunmasını ve bunun da çok fazla tartışılmadan kabul edilmesini, muhtemelen bu tarihlerde iki devlet arasındaki olumlu ilişkilere ve Almanların Osmanlı üzerindeki artan nüfuzuna bağlamak gerekir.

Almanya tarafından yapılan üçüncü kazının devamı niteliğindeki son kazıda da yine bulunan eserlerin bir kısmı talep edildi. Bu talep de bir öncekinde olduğu gibi Zincirli ile Tekke köyündeki

⁵⁷ BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş.D.), 118/7071; BOA, *BEO.*, 6/411; BOA, *MF.MKT.*, 144/88.

⁵⁸ BOA, *MF.MKT.*, 148/64.

⁵⁹ BOA, *Ş.D.*, 212/18.

⁶⁰ Mitakidis Efendi'nin bu tarihlerde kazılarda aktif ve başarılı görevler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu, Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey'in 12 Kasım 1895 tarihinde, Zincirli, Hisarlık ve Ayasuluğ'da yapılan kazılarda komiserlik görevinde bulunan Mitakidis Efendi'nin yapmış olduğu hizmetlere karşılık mükâfatlandırılmasını teklif etmesinden anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Mitakidis Efendi 4. rütbeden Mecid-i Nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *MF.MKT.*, 294/5.

⁶¹ BOA, *MF.MKT.*, 212/49.

⁶² BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, 149/92; BOA, *İrade Hususi (İ.HUS.)*, 77/130; BOA, *BEO.*, 1393/104401.

⁶³ BOA, *Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.)*, 402/18.

eserleri kapsamaktaydı. Müze-i Hümayun Müdürlüğü tarafından yapılan değerlendirmede daha önceki taleplerde ifade edilenler tekrarlanarak bütçe yetersizliğine vurgu yapıldı. Bu nedenle eserlerin en önemlilerinin Müze-i Hümayuna kalması koşuluyla şekil ve nitelik bakımından birbirinin aynı olanlarıyla önemsiz ve gereksiz görülenlerinden bir kısmının yine nakliye masraflarına karşılık verilmesi uygun bulundu. Bu görüş 23 Temmuz 1902 tarihinde Maarif Nezaretine bildirildi. Maarif Nezareti de talebi uygun bulduğunu Sadarete iletmişse de bu defa öncekilerden farklı olarak Şura-yı Devlet konuyla ilgili yapılacak görüşmelere esas olmak üzere Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey'in bizzat açıklama yapmasını istedi.⁶⁴

Tanzimat Dairesinde yapılan oturumda Hamdi Bey, konu hakkındaki önceki görüşlerine ek olarak daha fazla ayrıntı verdi. Buna göre tartışmaya konu olan eserlerden önceki kazılarda çıkanlardan bazıları İstanbul'a getirilmişti. Son çıkarılanların ise sanat bakımından İslam tarihine ait olmadığını, ağırlıklarının 2-3 ton civarında bulunduğunu, bazılarının benzer, kırık, parçalı, büyük ve küçük siyah ağır taşlardan olduğunu ya da topraktan üretildiğini ifade etti. Taşıma mesafesinin uzunluğu ve yolculuğun zorluğu sebebiyle eserlerin tamamının İstanbul'a getirilmesinin güç olduğundan ve büyük bir masraf gerektirdiğinden bahsettikten sonra İslam medeniyetine ait olup Müze-i Hümayuna nakli gerekli görülenlerin masraflarına karşılık uygun olanların verilmesini aynı şekilde onaylamaktaydı. Hamdi Bey'in açıklamalarından sonra mecliste yapılan müzakerede isimleri belgede belirtilmeyen dört üye bu görüşü benimsemeyerek farklı bir fikir ortaya attı. Bu kişilerin görüşlerine göre Müze-i Hümayun için gerekli görülmeyen, değersiz ve aynı veya benzer bulunan eserlerin, getirileceklerin nakliye masrafları karşılığında verilmesi, Müze-i Hümayun bütçesi dışında ilave bir masraf olarak görülmekteydi. Bununla beraber bu konuda padişah iradesi verildiği takdirde eserlerin tespit edilip ayrılması için buna yetkin bir heyetin bölgeye gönderilerek eserlerin seçilmesi ve Luschan'a verilmesi gerektiği ileri sürüldü. Üyeler daha önce alınan kararların Luschan'ın ifadesine ve o ifadeye dayanak olan Müze-i Hümayun idaresinin yazısına dayandığını belirtti. Ancak bu üyeler, bahsedilen eserler öyle söylendiği gibi adi ve değersiz olsaydı, onların tüm masraflarına katlanmaktan başka Müze-i Hümayun için seçileceklerin nakliye masraflarını üstlenmek ve diğerlerinin de Berlin'e kadar taşınmasının istenmeyeceği gibi çok net bir tespitte bulundu. Bunun yerine bahsedilen eserlerin tamamının İstanbul'a getirilmesini, Müze-i Hümayun için gerekli görülmeyenlerin idaredeki yetkin bir heyet eliyle seçilerek açık arttırma yoluyla satılmasını tavsiye ettiler. Böylece nakliye masrafları da elde edilen gelirle fazlasıyla karşılanmış olacaktı. Ancak eserlerin o anda tamamının İstanbul'a nakline bütçede imkân olmadığından parça parça getirilmesi yolunda farklı bir görüş beyan ettiler. Bu dört üyenin önemli tespitlerine ve masraflar için farklı bir yol sunmalarına rağmen Almanların talebi 22 Ekim 1902'de meclisin çoğunluk oyuyla kabul edildi. Şura-yı Devlet, bu kararı 29 Ocak 1903 tarihinde Sadaret makamına sundu ve alınan padişah iradesi üzerine karar Maarif Nezaretine bildirildi.⁶⁵

Yapılan ek kazıdan bir önceki dönemde çıkan eserlerin yarısı İstanbul'a yarısı Almanya'ya verilmiş ve Almanya Sefareti kendisine tebliğ edilen o kararı bir senet olarak kabul ettiğini beyan etmişti. Alınan karardan sonra da Almanya Sefareti, eserlerin yarısının Osmanlı Devleti'ne diğer yarısının Berlin Müzesine ait olduğu konusunda daha önceki irade-i seniyyeye dayanarak teyit edildiğini ve bu haklarının korunmasını talep etti. Buna karşılık Hariciye Nezareti ise söz konusu iradenin yalnız bir defaya mahsus verildiğini, aksi takdirde memlekette bulunacak eserlerin

⁶⁴ BOA, ŞD., 218/28; BOA, MF.MKT., 441/35.

⁶⁵ BOA, İMF., 8/53; BOA, MF.MKT., 825/93; BOA, BEO., 2008/150578.

yarısının Berlin Müzesi'ne ait olacağını ifade ederek Almanların isteği konusunda olumsuz görüş bildirdi. Böyle sürekli olacak bir izni kapsayan bilginin olmadığı Sadaret makamı tarafından 18 Kasım 1906 tarihinde sefarete bildirildi.⁶⁶ Alınan kararla Almanya Sefaretinin açmak istediği kapı kapatılmış, son kazının da tamamlanması ve istenilen eserlerin Berlin Müzesine gönderilmesiyle Almanlar tarafından yapılan Zincirli Höyük kazıları da bitmiş oldu.

2.1. Eserlerin Almanya'ya Verilme Nedenleri

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ülkede yapılan kazılarda bulunan eserlerin yurtdışına çıkarılmasında yabancılar çok fazla bir engelle karşılaşmamıştı. Bu alandaki ilginin zamanla artmasıyla yavaş yavaş bu konuda önlemler alınmaya başlandı. Artan ilgi sonucunda bulunan eserlerin saklanması için bir müze teşkil edildiği gibi kazıların hangi usuller çerçevesinde yapılacağına dair de 1869 yılından itibaren nizamnameler yayınlandı. Ancak bu nizamnameler, eserlerin yurtdışına çıkışlarını tamamen yasaklamamakla birlikte bu işlemleri bir düzene oturtmaktaydı. Örneğin 1874 nizamnamesinde çıkarılan eserler, eşit olacak şekilde devlete, kazıyı yapana ve mülk sahibine bırakılmaktaydı.⁶⁷ Daha önceden de değinildiği üzere 1884 nizamnamesinin 32. maddesi yine buna açık bir kapı bırakmaktaydı. Nizamnamelerdeki bu açıklığın yabancı devletler tarafından kullanılması kaçınılmazdı. Zincirli Höyük kazılarında 1884 nizamnamesinin 32. maddesine dayanarak Almanların çıkarılan eserlerin bir kısmını aldıkları yukarıda ifade edilmişti. Ancak Almanya özelinde ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullar çerçevesinde çıkarılan eserlerin yurtdışına götürülmesinde siyasal, ekonomik ve toplumsal nedenler de bulunmaktaydı.

Siyasal Nedenler: Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde yaşadığı ağır yenilgi sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması sırasında müttefik olarak düşünülen İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi ve antlaşmanın ardından 1881 yılında Fransa'nın Tunus'u alması üzerine dış politikada bu devletlere dayanma imkânı kalmamıştı.⁶⁸ Osmanlı açısından bu dönemde dostluk ilişkisi kurulabilecek ve desteği alınabilecek devlet, Almanya olarak görülmeye başlandı. Almanya'nın da diğer devletlerle arasının iyi olmaması, 1880'lerden itibaren iki devlet arasındaki ilişkilerin hızla gelişmesini sağladı.⁶⁹ Zincirli kazılarının gerçekleştiği 1888-1906 yılları arasında bu ilişkiler birçok alanda yoğunluk kazandı. Böyle bir ortamda sefaret tarafından cüretkâr biçimde yapılan son eser talepleri dışındaki kazılar boyunca yapılan talepler hiçbir engelle karşılaşmadan tüm birimler tarafından kabul edildi. Kanaatimizce siyasiler açısından Almanya ile geliştirilen ilişkiler karşısında Türk ve İslam medeniyetine ait olmayan tarihi eserlerin verilmesinde bir sakınca bulunmamaktaydı. Hatta buna bir örnek olarak Alman İmparatorunun Bizans dönemine ait bir müze kurmak ve bu müzede sergilenmek üzere İstanbul'un bazı sokaklarındaki 7 parça sütun başlığı ile Selanik'ten Müze-i Hümayun'a daha önce getirilmiş olan iki parça eserin 7 Ocak 1906 tarihinde talep edilmesi ve bunun kabul edilmesi aynı çerçevede değerlendirilebilir.⁷⁰ Dolayısıyla Osmanlı devlet adamlarının Almanlara verilen eserleri siyasi ilişkilerin geliştirilmesinde bir araç olarak kullandıkları da görülmektedir.

⁶⁶ BOA, *BEÖ.*, 2947/220951.

⁶⁷ Akın, "Osman Hamdi Bey, Asar-ı Atika Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine": 233-234.

⁶⁸ Enver Ziya Karar, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, (Ankara: TTK Yayınları 1988): 169-170.

⁶⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020): 46-49.

⁷⁰ BOA, *İ.MF.*, 5/91; BOA, *Yıldız Askeri Maruzat (Y..PRK.ASK.)*, 163/11.

Ekonomik Nedenler: Osmanlı Devleti, ilk kez 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında dış borç aldı. Bunu diğer ülkelere nispetle çok daha yüksek faizlerle büyük miktardaki diğer borçlar takip etti. İlk borç alımından yaklaşık 20 yıl sonra 1875 yılında borç ödemelerinin yarı yarıya indirildiği açıklandı ve sonraki yıl ödemeler tamamen durduruldu.⁷¹ Borçların ödenememesi üzerine alacaklarını bizzat tahsil etmek için alacaklı devletler tarafından Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu.⁷² Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu büyük ekonomik kriz, Zincirli kazılarının yapıldığı yıllarda da devam etmekteydi. Devlet, bu tarihlerde sürekli bütçe açıkları vermekte, bu bütçelerin de büyük kısmı askeri harcamalar ve borç ödemelerine ayrılmaktaydı. Dolayısıyla devlet sosyal alanlara ayırdığı kaynakları kısmak zorunda kalmıştı.⁷³ İşte böyle bir ortamda Almanlar nakliye masraflarına karşılık kendilerine bazı eserlerin verilmesi için talepte bulundular. Osman Hamdi Bey de Müze-i Hümayun bütçesinin çıkarılan eserlerin taşınmasına imkân vermediğini her fırsatta vurguladı. Aynı zamanda çıkarılan eserleri taşımaya dahi imkânı olmayan bir kurumun bizzat ülke imkânlarıyla kazıları gerçekleştirmesi de mümkün değildi. Diğer yandan son talepler sırasında bazı meclis üyelerinin eserleri vermek yerine bunların açık arttırma yoluyla satılması ve elde edilecek gelire diğerlerinin nakliye masraflarının karşılanması teklifi de aslında teknik olarak mevcut uygulamadan farklı değildi. En azından bu uygulamalar, devlet bütçesinde bir harcama kalemi oluşturmadan kazıların yapılmasını ve bulunan eserlerden önemli bir bölümünün İstanbul'a getirilerek koruma altına alınmasını sağladı.

Toplumsal Nedenler: Avrupa'da arkeoloji 19. yüzyılın ortalarından itibaren bir bilim dalı olarak gelişmişti. Osmanlı'da ise aynı dönemde benzer bir gelişme mevcut olmamakla birlikte müzecilik ve tarihi eserlere ilgi yavaş yavaş oluşmaya başlamıştı. Müze-i Hümayunun açılmasından hemen sonra müdürlük görevine atanan Dethier'in girişimleriyle arkeoloji ve müzecilik alanlarında eğitim verilmesi için çalışmalar yürütülmüştü. 1874 yılında bir okul açılması için kararname çıkarılmışsa da bu girişim akim kalmıştı. Uzman yetiştirmek amacıyla yurtdışına öğrenci gönderilmesi ise ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleşti.⁷⁴ Dolayısıyla Zincirli kazıları sırasında ülkede alanında yetişmiş uzman bulunmamaktaydı. Bu alanda çalışanların başında gelen Osman Hamdi Bey dahi birçok arkeolojik çalışmalar yürütmesine rağmen daha ziyade sanat ve tarih alanında eğitimliydi. Bu durum, Osmanlı yöneticilerinin tarihi eserlere bakışını ister istemez etkilemekteydi. Bunu, Almanların eser talepleri karşısında Osman Hamdi Bey'in değerlendirmeleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hamdi Bey, bu konudaki hemen hemen tüm görüşlerinde istenilen eserleri, ihtiva ettikleri tarihi özelliğine göre değil sanat değeri açısından değerlendirmiştir. Aynı şekilde kültürel açıdan da bu eserlerin İslam kültürüne ait olmayan pagan eserleri olduğunu ifade ederek verilmesinde bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir.

Yöneticilerde yavaş yavaş oluşmaya başlayan tarihi eser bilincine karşılık sıradan halkta herhangi bir bilincin oluşmadığı açıktır. Yine daha önce ifade edildiği üzere Hamdi Bey'in yaptığı seyahatlerde birçok tarihi eserin bölge halkı tarafından yapı malzemesi olarak kullanıldığı ve bunların tahrip edildiği tespiti mevcuttur. Kaldı ki günümüzde dahi halk tarafından eserlerin

⁷¹ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012): 119-120.

⁷² Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) s.704.

⁷³ Aslıhan Nakiboğlu, "20.Yüzyıla Girenken Osmanlı Bütçeleri: Bir Karşılaştırma", *Akademik Bakış Dergisi* 31 (2012): 5.

⁷⁴ Serhan Mutlu ve Meral Başaran Mutlu, "Anadolu'da Arkeolojinin Kurumsallaşma Süreci ve Gelişimi", *Academic Knowledge* 1/1 (2018): 65-70.

kıymetinin ve korunmasının gerektiğinin hala tam olarak anlaşılammış⁷⁵ olduğu düşünöldüğünde o dönemlerde halktan böyle bir bilinç beklemek beyhudedir.

Sonuç

Avrupa’da arkeoloji ve tarihi eser alanında 19. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeler, tarihte Sümer, Mısır, Hitit, Yunan, Roma ve Bizans gibi medeniyetlerin topraklarının büyük bir kısmına sahip olan Osmanlı Devleti’ni önemli ölçüde etkilemiştir. Yabancıların ülke topraklarında başlattıkları çalışmalar, zamanla bu konuda bir bilincin oluşmasını ve çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Bu çalışmaların en önemlileri, bir müze teşkili ile kazıların hangi usullere göre yapılacağını tespit eden nizamnamelerin çıkarılması olmuştur. Bu çalışma, Almanlar tarafından Zincirli Höyük’te yapılan kazıların nizamnameler çerçevesinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Carl Humann tarafından talep edilen ruhsat izinleri nizamnamenin 10. ve 15. maddeleri çerçevesinde hazırlanarak önce bu işlemlerden sorumlu Müze-i Hümayun Müdürlüğüne iletilmiştir. Bu birim tarafından yapılan incelemenin ardından talep Maarif Nezaretine aktarılmıştır. Maarif Nezaretinin talebi uygun bulmasının ardından talep sırayla Bab-ı Ali, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi ve son olarak padişah onayının alınması için Sadaret Dairesine aktarılmıştır. Padişahın onayıyla çıkarılan irade-i seniyye geriye doğru aynı silsileyle en alt makama iletilmiş ve en sonunda nizamname çerçevesinde ruhsatlar hazırlanmıştır. Ruhsat için yapılan son talebin ise Almanya Sefareti tarafından Hariciye Nezareti’ne yapıldığı anlaşılmaktadır. Talebin üst makamlardan yapılması nedeniyle bu sefer işlemler üst makamlardan alt makamlara doğru bir silsile takip etmiştir. Buna rağmen yine de nizamname çerçevesinde önce Maarif Nezareti ve ona bağlı olan Müze-i Hümayun Müdürlüğü’nün görüşleri alınmış ve ruhsat buna göre verilmiştir. Humann’dan sonra kazının başına geçen Felix von Luchan’ın, nizamnamenin şahıslara ait olan maddesinin kısıtlamalarından kurtulmak için farklı yollara başvurduğu görülse de her iki durumda devlet adamlarının konu ile ilgili işlemlerde nizamlar çerçevesinde hareket ettiği ve bu konuda büyük bir hassasiyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Yapılan kazıların neticesinde bulunan birçok eserin yurtdışına çıkarılmasına engel olunamamıştır. Ancak bu süreçte eserlerin çıkışı kaçakçılık, yağma veya talan şeklinde değil nizamnamenin bu konuda açık kapı bıraktığı 32. maddesi çerçevesinde padişahın onayıyla gerçekleşmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullar da bu eserlerin yurtdışına çıkmasına zemin hazırlamış ve Almanlar tarafından 32. maddenin yoğun olarak kullanılmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Almanya’ya eserlerin padişah iradesiyle verildiğinden bunların yeniden ülkeye getirilip getirilemeyeceği alanın uzmanları tarafından değerlendirilebilecek bir konudur. Fakat eserlerin gönderilmesi için verilen ruhsatlarda birbirinin aynı veya benzeri olan eserlerin çıkışına müsaade edildiği belirtilmiştir. Bundan hareketle de İstanbul Arkeoloji Müzesi (Müze-i Hümayun) ile Berlin Müzesindeki Zincirli Höyük’e ait eserler karşılaştırılarak benzer veya aynı olmayan eserler tespit edilir ve bunların usulsüz biçimde götürüldüğü anlaşılır ise ancak o zaman eserlerin geri getirilmesi için çalışmalar yürütülebilir.

⁷⁵ Palaz Erdemir ve Erdemir, “Kültürel Mirasın Korunması ve Ülke Kalkınmasındaki Önemi”: 129

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *BEO.*, 6/411; 355/26609; 1393/104401; 2008/150578; 2947/22.

BOA, *DH.MKT.*, 1498/97; 1772/122.

BOA, *HH.d.*, 25145.

BOA, *HR.İD.*, 2122/64.

BOA, *HR.TH.*, 269/15.

BOA, *İ.HUS.*, 77/130.

BOA, *İ.MF.*, 5/91; 7/49; 8/53.

BOA, *İ.MMS.*, 101/4281; 113/4855.

BOA, *İ.ŞD.*, 118/7071.

BOA, *MF.MKT.*, 97/92; 97/109; 98/115; 99/12; 99/146; 100/74; 102/22; 103/15; 103/132; 106/66; 109/12; 114/142; 124/51; 124/95; 125/12; 127/8; 131/65; 132/25; 138/85; 144/88; 148/64; 189/80; 197/59; 198/21; 212/49; 294/5; 441/35; 583/18; 825/93.

BOA, *MV.*, 35/23; 36/57, 54/39.

BOA, *ŞD.*, 212/6; 212/18; 212/59; 217/21; 218/28.

BOA, *Y.EE.*, 149/92.

BOA, *Y.A.HUS.*, 402/18.

BOA, *Y.PRK.ASK.*, 163/11.

Araştırma Eserler

Akın, Nur, “Osman Hamdi Bey, Asar-ı Atika Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, 233-239.

Alkan, Mustafa, “Adana’nın İdari Yapısı (1516-1923)”, *EKEV Akademi Dergisi* 9/24 (2005): 253-266.

Bayraktar, Bayram, Bülent Kucak, İrmak Karabulut, İzzet Ege ve Murat Öcal, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bergama Zeus Sunağı’nın Berlin’e Götürülüşü Hakkında Bazı Düşünceler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17/34 (2017): 43-67.

Çal, Halit, “Osmanlı Devletinde Asar-ı Atika Nizamnameleri”, *Vakıflar Dergisi* 26 (1997): 391-400.

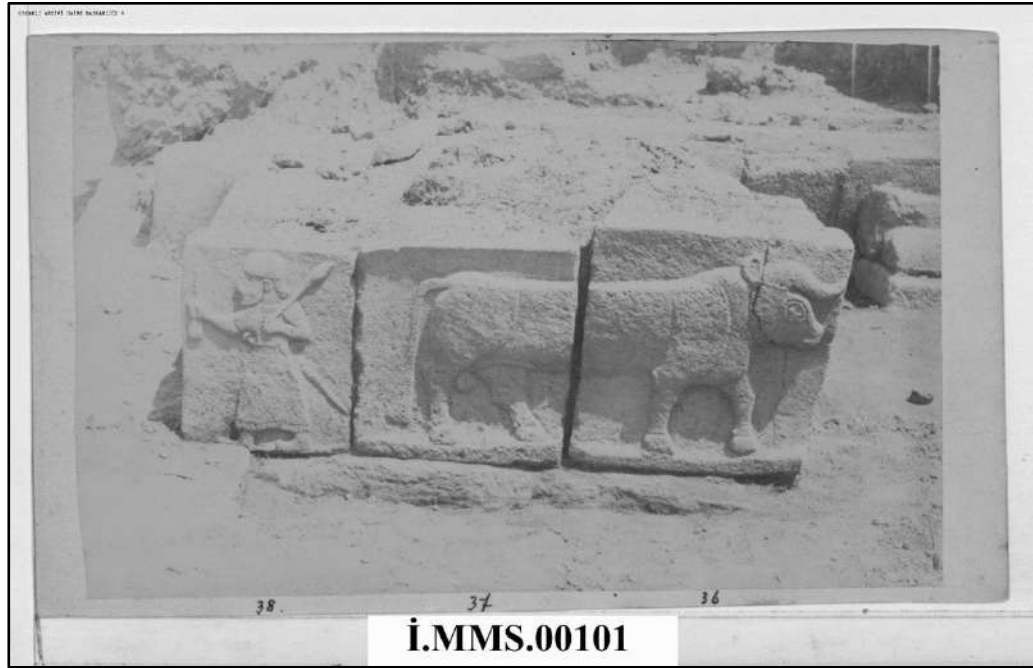
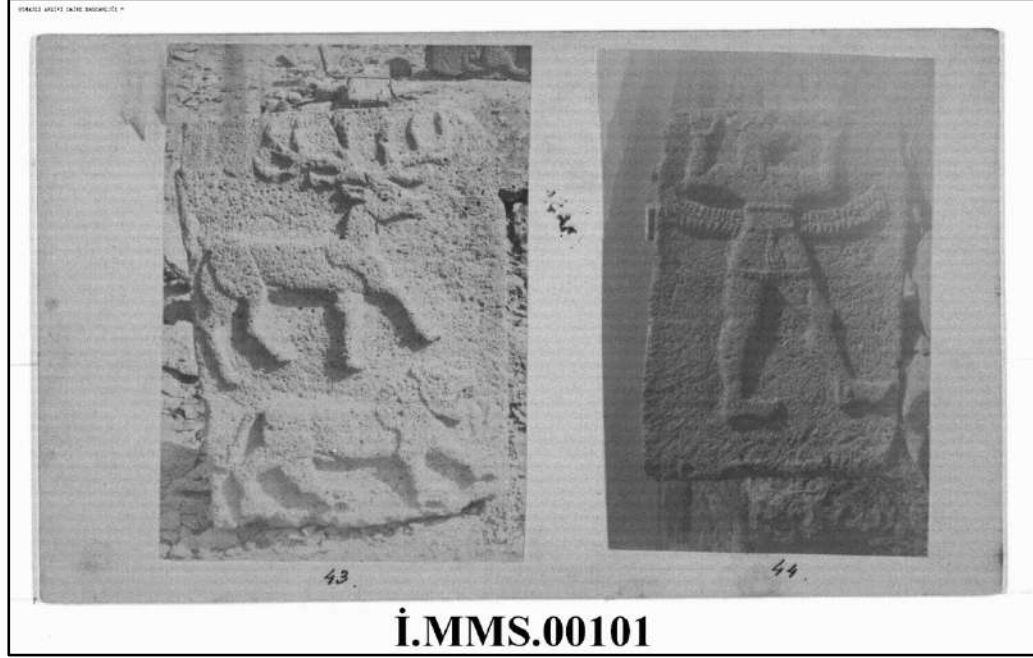
Çolak, Kamil, “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2008): 141-183.

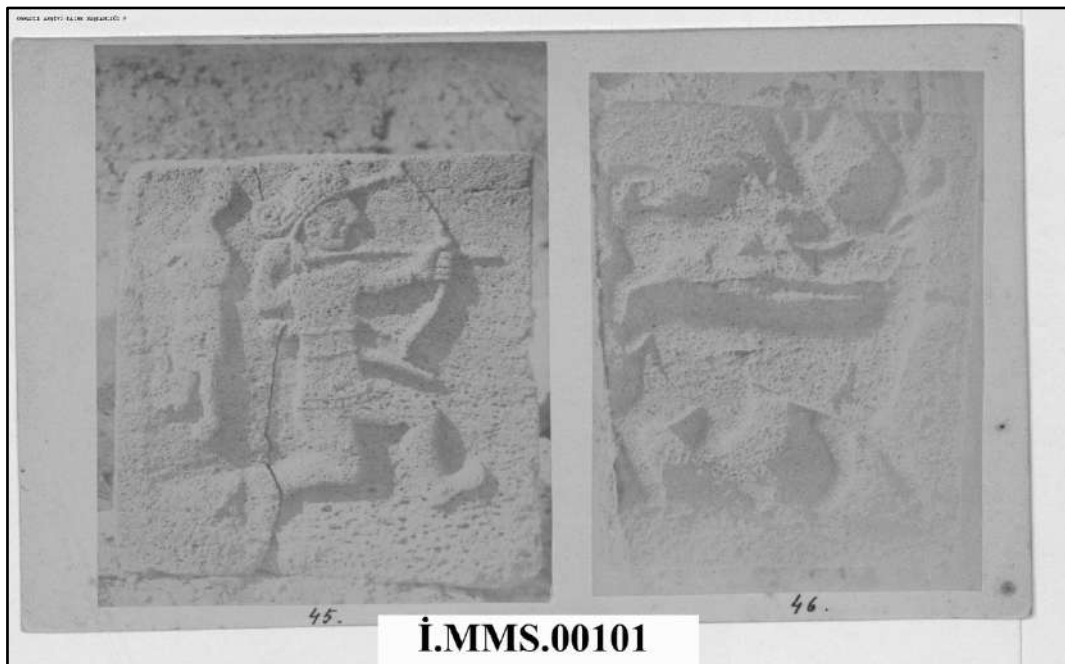
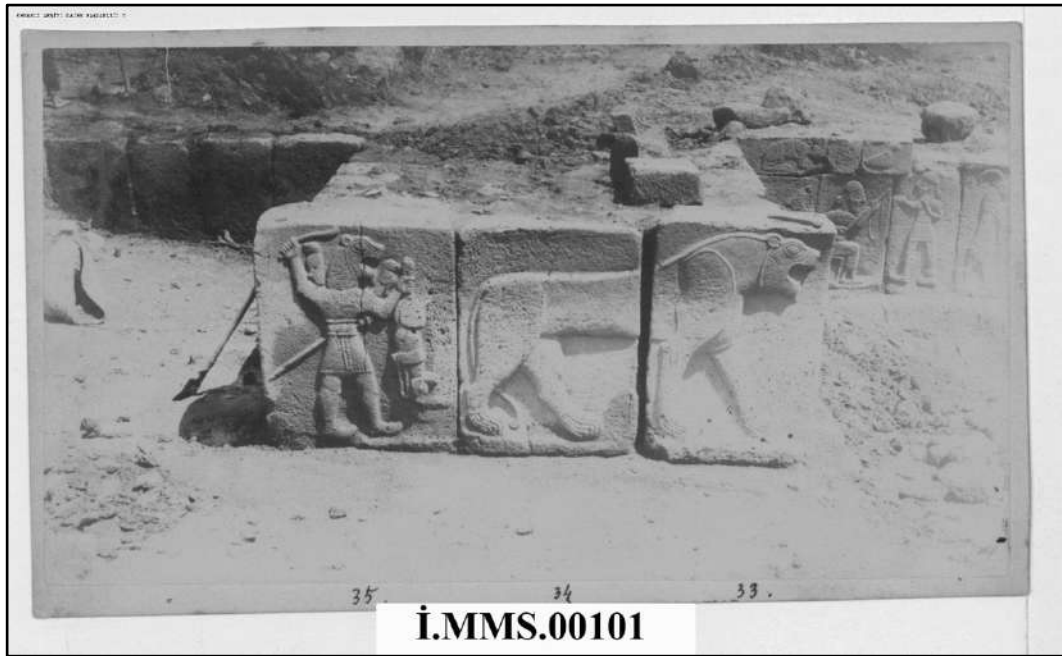
Duru, Refik, “İslâhiye Bölgesi Araştırmaları”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, ed. Oktay Belli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000): 342-344.

- Karar, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, (Ankara: TTK Yayınları 1988).
- Kazgan, Haydar, “Düyun-ı Umimiye”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) ss. 691-716.
- Luschan, Felix von, *Ausgrabungen in Sendschirli I-IV*, (Berlin, 1894-1911).
- Mutlu, Serhan ve Başaran Mutlu, Meral, “Anadolu’da Arkeolojinin Kurumsallaşma Süreci ve Gelişimi”, *Academic Knowledge* 1/1 (2018): 64-76.
- Nakiboğlu, Aslıhan, “20.Yüzyıla Girerken Osmanlı Bütçeleri: Bir Karşılaştırma”, *Akademik Bakış Dergisi* 31 (2012): 1-18.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfusu*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020).
- Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XV (2013): 261-283.
- Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Batılıların Yaptığı Arkeolojik Kazılar ve Tarihi Eser Yağması”, *Yeni Türkiye*, 22/83 (2016): 752-771.
- Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Belgeler Işığında Almanların Osmanlı Devletinde Yaptıkları Eskiçağ ve Arkeoloji Çalışmaları”, *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, (Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2009): 225-236.
- Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Kültürel Mirasın Korunması ve Ülke Kalkınmasındaki Önemi”, *Türk Kültürü*, XLIII/505-506 (2005): 129-144.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012).
- Sarıyar Sezan, Canan, “Osmanlı Devleti Döneminde Mısır’da Arkeolojik Faaliyetler ve Eski Eser Uygulamaları”, *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 30 (2023): 64-75.
- Üngör, İbrahim, “İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/8 (2011): 137-163.
- Üngör, İbrahim, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, (Ankara: TTK, 2014).
- İbrahim Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Doktora Tezi, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

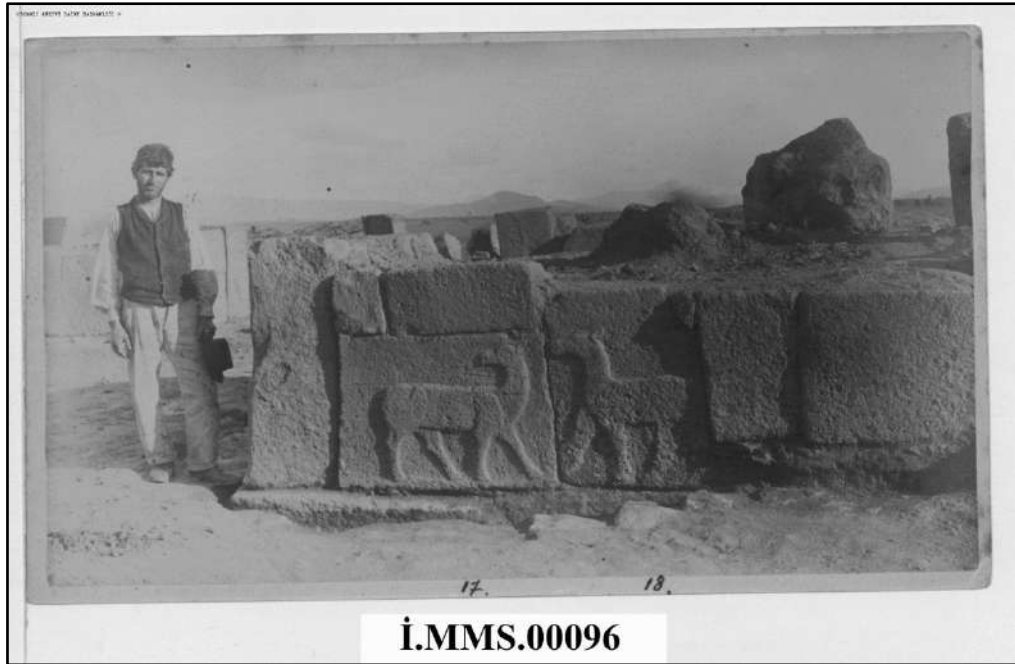
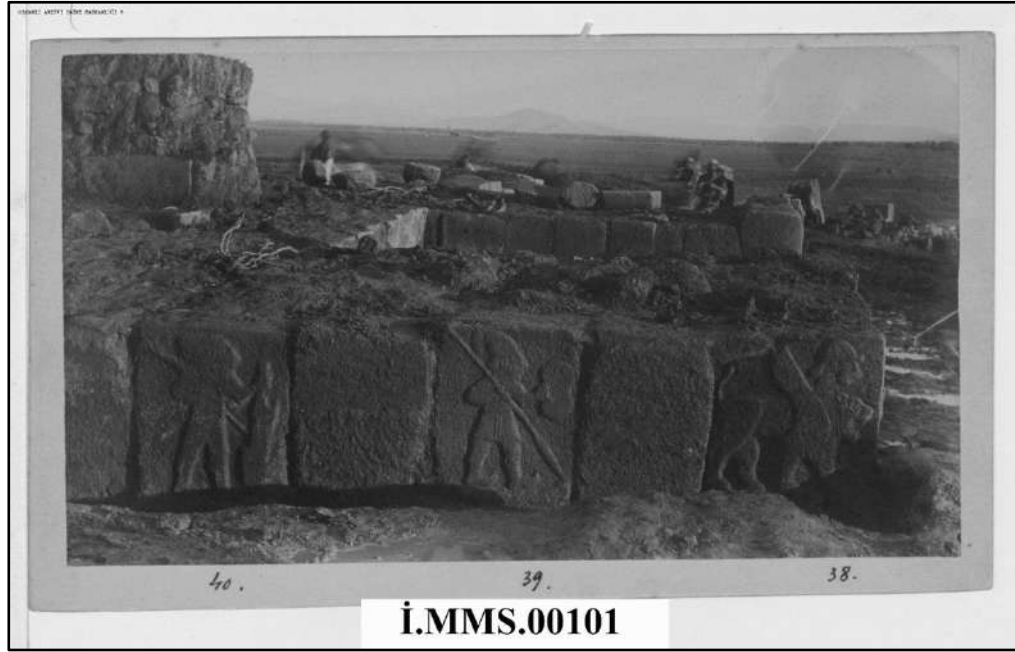
Ek:

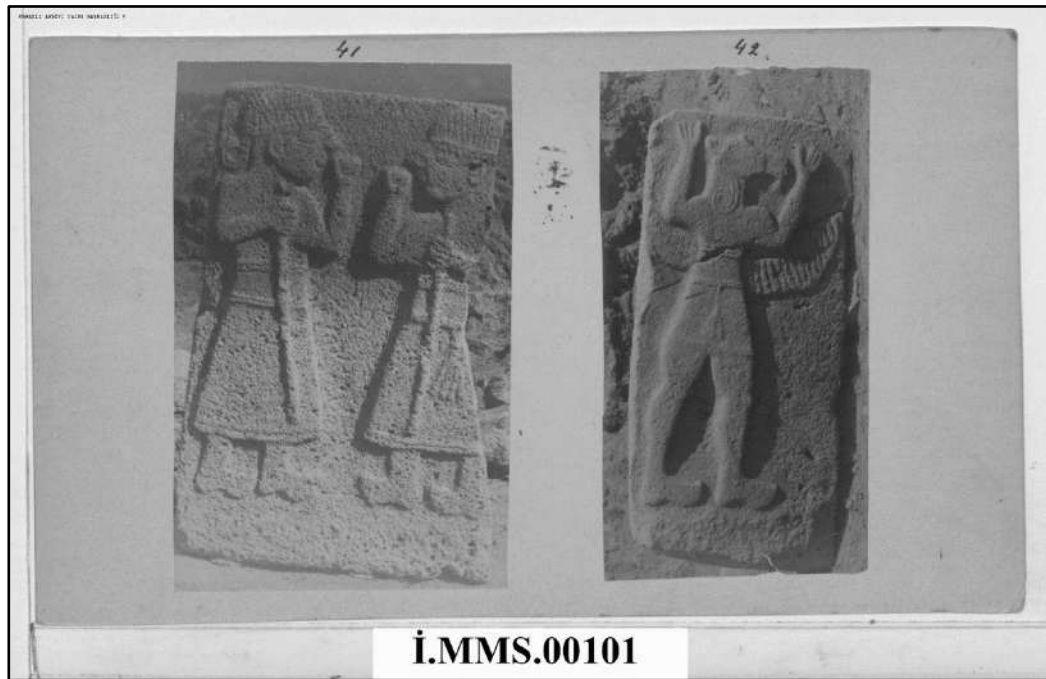
Kazı Sırasında Çekilen Resimler. Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, 101/4281.

An Examination of the Socio-Economic Representation of American Women in Ottoman Women's Periodicals*

Osmanlı Kadın Dergilerinde Amerikalı Kadınların Sosyo-Ekonomik Temsilinin Bir İncelemesi

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Sema Keleş Yıldız](#)

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
semakeles1103@gmail.com

Başvuru / Submitted:
31 Mart 2024

Kabul / Accepted:
5 Temmuz 2024

[DOI: 10.21021/osmed.1462236](https://doi.org/10.21021/osmed.1462236)

*"This study was produced within the scope of the project titled "Women in Economic Life in the United States of America and the Ottoman Empire in the 19th and the Early 20th Century," which was carried out at Harvard University Center for Middle Eastern Studies (CMES) Visiting Researcher Program and supported by TÜBİTAK 2219-International Postdoctoral Research Fellowship Program for Turkish Citizens."

Atıf/Citation:

Yıldız, S. K. "An Examination of the Socio-Economic Representation of American Women in Ottoman Women's Periodicals", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 23 (2024): 116-141.

Benzerlik / Similarity: 5

Abstract

Articles published in the Ottoman press about other countries are of great significance in describing the perspective of the Ottoman society towards the outside world. These articles, which may sometimes be only unbiased news articles or sometimes statements of positive or negative criticism, were employed as a model to shed light on numerous questions about women in the Ottoman Empire. Articles published in newspapers and journals for women shed light not only on the Ottoman Women's Movement but also on women's movements in other parts of the world and offer evaluations of these issues from an Ottoman perspective. In this context, these publications portray women's achievements and/or attempted achievements worldwide in social, cultural, economic, and political spheres, while comparatively discussing what the position of Ottoman women was or should have been from different perspectives of the period. In this study, through selected articles on the socio-economic status of American women in Hanımlara Mahsus Gazete, Kadınlar Dünyası, Siyanet, Bilgi Yurdu Işığı, Türk Kadını and Genç Kadın magazines published at different intervals between 1895 and 1921, it is examined how and for what purposes the American woman model for the Ottoman woman were handled in the context of Ottoman women's rights, with a special emphasis on working life. These articles were analyzed through document review and discourse analysis methods.

Keywords: Ottoman Women's Periodicals, Ottoman Women, American Women, Women's Rights, Working Life.

Öz

Osmanlı basınında yabancılarla ilgili yayınlanan yazılar Osmanlı toplumunun dış dünyaya bakışını tasvir etmeleri açısından önem taşımaktadır. Kimi zaman tarafsız, sadece bir haber yazısı niteliğinde olan, kimi zaman da olumlu ya da olumsuz eleştirel kalemle ele alınan bu yazılar Osmanlı İmparatorluğu'nda kadına dair pek çok soruyu aydınlatmak için bir model olarak kullanılmıştır. Kadınlara yönelik gazete ve dergilerde yayınlanan yazılar, sadece Osmanlı Kadın Hareketi'ne değil aynı zamanda dünyanın diğer ülkelerinde ortaya çıkan kadın hareketlerine ve bu hareketlerin Osmanlı bakış açısı ile nasıl değerlendirildiğine ışık tutmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu yayımlar, dünya kadınlarının sosyal, kültürel, iktisadî ve siyasî alanlarda elde ettikleri ya da etmeye çalıştıkları kazanımları incelerken, dönemin farklı bakış açılarından Osmanlı kadınının konumunun ne olduğunu veya olması gerektiğini karşılaştırmalı bir şekilde tartışmaktadır. Bu çalışmada, 1895-1921 yılları arasında farklı aralıklarda yayınlanmış Hanımlara Mahsus Gazete, Kadınlar Dünyası, Siyanet, Bilgi Yurdu Işığı, Türk Kadını ve Genç Kadın dergilerindeki Amerikalı kadınların sosyo-ekonomik durumlarına ilişkin seçilmiş yazılar üzerinden, Osmanlı kadını için Amerikalı kadın modelinin Osmanlı kadın hakları bağlamında nasıl ve hangi amaçlarla ele alındığı, çalışma hayatına özel bir vurgu yapılarak incelenmektedir. İlgili yazılar doküman incelemesi ve söylem analizi yöntemleriyle analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadın Dergileri, Osmanlı Kadınları, Amerikalı Kadınlar, Kadın Hakları, Çalışma Hayatı.

Introduction

As of the late eighteenth century with various breaking points such as the Industrial Revolution and the rise of capitalism, there have been social, cultural, economic, and political transformations. Women have been an important part and sometimes even the focal point of these transformations. Women, having started to play an active role as agents in the new economic order brought about by industrial capitalism¹ and liberalism as well as in the discourse of rights and freedoms brought about by the French Revolution, found themselves left behind when it came to being granted the actual rights and freedoms. As a result, they started to raise their voices louder in questioning their roles, significance, and rights in social, economic, and political life.

Starting in the late 18th century and especially from the mid-19th century onward, women increasingly began to defend their rights in many parts of the world, and the women's movement gained momentum, making *the woman question* a significant agenda issue. The publication of Olympe de Gouges' "Declaration of the Rights of Woman and of the [Female] Citizen" published in France in 1791 and the "Declaration of Sentiments" in the United States by Elizabeth Cady Stanton and her peers in Seneca Falls in 1848 are notable as some of the important turning points² in women's movements.³ During this period, not only women but all marginalized groups took action against the injustices they faced, and women's movements were intertwined with anti-slavery and anti-racial discrimination movements. Olympe de Gouge and Stanton also advocated women's rights and the emancipation of slaves. Because witnessing the economic ascent of the middle class in the 18th and 19th centuries led to the formation of a new pattern of social relations, the 19th century, characterized by imperialist colonialism and the rise of evolutionary science, became a century of "self-identification" and "drawing lines between the white male "self" and all the "others" (lesser races and classes, and women)".⁴ Douglas H. Maynard stated that the exclusion of female abolitionists in the "General Anti-Slavery Convention" held in London in 1840 was effective in Lucretia Mott and Elizabeth Cady Stanton's decision to organize a women's rights convention and that this was the starting point of the women's suffrage movement.⁵ And "*women question, as Sarah Grimke and thousands of abolitionists termed the controversy over women's rights, became a major issue within the anti-slavery movement between 1837 and 1840.*"⁶ In the second half of the 19th

¹ For the socio-economic and political effects of industrial capitalism on women, see Julie A. Matthei, *An Economic History of Women in America: Women's Work, the Sexual Division of Labor, and the Development of Capitalism*, (New York: Schocken Book, 1982); Edward Shorter, "Women's Work: What Difference Did Capitalism Make?" *Theory and Society* 3:4 (Winter 1976); Gerda Lerner, *The Woman in American History*, (Addison-Wesley Publishing Company, 1971).

² For the beginning of the idea of women's rights, most sources cite the publication of Mary Wollstonecraft's book "Vindication of the Rights of Women" in 1792. However, recent research takes the debate back to Christine de Pizan's "The Book of the City of Ladies," published in 1405, as cited in Arvonne S. Fraser, "Becoming Human: The Origins and Development of Women's Human Rights," *Human Rights Quarterly* 21:4 (1999), 855.

³ Sophie Mousset, *Women's Rights and the French Revolution A Biography of Olympe de Gouges*, trans. Joy Poirel, (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2007); William L. O'Neill, *The Woman Movement Feminism in the United States and England*, (Quadrangle Books, 1971); Eleanor Flexner and Ellen Fitzpatrick, *Century of Struggle The Woman's Rights Movement in the United States*, (Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1996); Marilyn Ziebarth, "MHS Collections: Woman's Rights Movement," *Minnesota History* 42:6 (1971), 225–30.

⁴ Fatmagül Berktaş, "The Construction of Woman As 'Other' in 19th Century English Popular Culture," *Kadın Araştırmaları Dergisi* 2 (1994), 85.

⁵ Douglas H. Maynard, "The World's Anti-Slavery Convention of 1840," *The Mississippi Valley Historical Review* 47:3 (1960), 452–71.

⁶ Keith E. Melder, *Beginnings of Sisterhood: The American Woman's Rights Movement, 1800-1850*, (New York: Schocken Books, 1977), 95.

century, the first feminists tried to convey their struggle to women all over the world through international meetings and attempted to create a “common politics.” At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the politics of international cooperation of North Atlantic feminism began to demand “gender equality” against inequalities that excluded women from the public spheres of citizenship and identified them with family and motherhood.⁷ The technical and technological advancements in communication and transportation during the 19th century, along with the impact of globalization, the spread of material and intellectual advancements related to women began to spread much faster and increased the interactions between societies. Thus, the issue has begun to be scrutinized by many societies at both national and international levels as it was in the Ottoman Empire.

The Edict of Tanzimat declared in the 19th century in the Ottoman Empire brought on many changes not only in the administrative, political, and economic fields but also in social and cultural areas. One of the prominent developments was the publication of periodicals. Printing and publications, which held significant importance in the late Ottoman cultural and intellectual history, were among the areas most profoundly affected by the changes brought about by the Tanzimat.⁸ The 19th century was the century when the Ottoman press emerged and flourished.⁹ It was also a century when women and the woman question were analyzed, discussed, and written about by female and male writers in women's and public journals. The second half of the century witnesses the beginning of “first-wave feminism.” During this period, which Yaprak Zihnioğlu refers to as the Early Period,¹⁰ women began establishing women's associations and publishing periodicals as an extension of the Ottoman Women's Movement. Poet Nigâr Hanım (1862-1918), Fatma Aliye (1862-1936), Halide Edip (1882-1964), Nezihe Muhittin (1889-1958), and Emine Semiye (1868-1944) were the women who left their mark on the period. Influenced by the ideals of freedom that developed in the Ottoman Empire, these women, especially Fatma Aliye and Emine Semiye, advocated for women through their writings and speeches, thus contributing to the path leading to the Second Constitutional Period¹¹ when the real breakthrough occurred.¹²

The rapid dissemination of new ideas by private presses and publishing houses, whose numbers increased dramatically after the Second Constitutional Period, brought about a “*late period Ottoman press capitalism*.” This phenomenon, which encouraged Turkish nationalism, also contributed to the redefinition of various social norms, especially with regards to gender and sexuality.¹³ Especially as women's voices began to be heard in the social and cultural spheres and women's issues were written not only by male writers but also by female writers from a female perspective, the women's story, which had been ignored in many societies throughout history, was addressed in a way that

---

⁷ Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 37.

⁸ Johann Strauss, “‘Kütüp ve Resail-i Mevkute’ Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society” in *Late Ottoman Society the Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, (London and New York: Routledge 2005), 227.

⁹ For the development of the Ottoman press and printing house, see İrvın Cemil Schick, *Bedeni, Toplum, Kâinatı Yazmak İslâm, Cinsiyet ve Kültür Üzerine*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011); N. Serpil Altunek, “İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika,” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1993), 191-204; M. Kazım Benek, “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi,” *Süriy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6:7 (2016), 27; Nesimi Yazıcı, “Vakayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz,” *OTAM* 2 (1991 March), 267-278.

¹⁰ Yaprak Zihnioğlu (2003: 20-21) categorizes first-wave feminism in three stages: The Early Period (1868-1908), The Second Constitutional Period (1908-1922), and The Republican Period “First Wave Republican Feminism” (1923-1935).

¹¹ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 50; Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, 37.

¹² Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, (İstanbul: Metis Yayınları), 2016, 74.

¹³ Schick, *Bedeni, Toplum, Kâinatı Yazmak*, 216-218.

was relatively free from patriarchal value judgments. Despite the existence of Ottoman women's press dating back to the Tanzimat period, it was not until after 1908 that women could assert their agenda and challenge the male monopoly on public discourse significantly.¹⁴ In addition, the Ottoman women's press experienced a noticeable diversification of views in the Second Constitutional Era. Women's press adopted a distinctly politicized style, unlike the homogeneous and apolitical stance of the Hamidian era and the emergence of “feminism” as a central term in discussions on women's issues is also notable after the declaration of the Second Constitution.¹⁵

There were numerous articles published in the late Ottoman Empire, both in the form of reviews and the form of informative texts about women’s working life, their position in social and economic life, education, their rights and duties, women's organizations, and meetings, as well as topics such as being a housewife, motherhood, raising children, housework, recipes, fashion, health and so on. The articles included information about Ottoman women¹⁶ and women from all over the world, including the United States of America (the U.S.), England, Germany, Japan, India, and more. While some of these articles were in the form of unbiased news articles, others occasionally portrayed foreign women as positive models and sometimes criticized them in line with their ideas and ideologies. In addition to the distinction between feminist pieces predominantly characterized by familial feminism and anti-feminist pieces largely built upon critiques of Western feminism, it is also observed that the movements such as Nationalism, Westernism, and Islamism, which influenced the intellectual environment of the period, played a role in shaping different models through similar examples. In addition, the socio-cultural norms, and political and economic conditions of the relevant period also affect the discourses. This situation has led to the emergence of different and contradictory discourses in the same journal and sometimes even in articles written by the same author.

The study is structured around the hypothesis that the time's technological, socio-cultural, political, economic, and ideological factors influenced the portrayal of American women's socio-economic status in Ottoman women's periodicals. This portrayal was a model for discussing Ottoman women's rights and shaping different perspectives on women's roles. These factors played a significant role in evaluating this model positively or negatively. The main question that arises in this context is whether the use of the American model in women's magazines, significant sources for the Ottoman Women's Movement, aimed to adopt a Western model (in this case the American model) as a positive example for the Ottoman women's movement or to reject it as a negative example. Or was the American model used to support the different ideas and ideologies embraced by writers on the woman question, taking into account the conditions of the period and socio-cultural norms? While the study seeks answers to this question, it also gives some clues on the following topics: First, the study aims to conduct a comparative analysis of the position of American women and Ottoman women in economic life, based on the clues collected from the articles about the U.S. In addition, the study seeks answers to the questions regarding what professions women were able

¹⁴ Serpil Atamaz-Hazar, “Reconstructing the History of the Constitutional Era in the Ottoman Turkey through Women’s Periodicals,” *Aspasia* 5:1 (2011), 103.

¹⁵ Ayfer Karakaya-Stump, “Debating Progress in a ‘Serious Newspaper for Muslim Women’: The Periodical *Kadın* of the Post-revolutionary Salonica, 1908-1909,” *British Journal of Middle Eastern Studies* 30:2 (Nov 2003), 155.

¹⁶ The term “Ottoman Woman,” mentioned in the studied articles refers to the Muslim-Turkish woman. As Aynur Demirdirek (1993:10) stated, what is described with the word “Ottoman” in these publications is actually “Muslim-Turk.”

to work in the relevant period, what the traditional and cultural similarities and/or differences were in terms of having women in the working life, whether the economic and social transformations that took place in the 19th and early 20th century were influential on the qualitative and quantitative changes in women's labor. Third, the study focuses on how the American women's position in socio-economic life is evaluated from an Ottoman point of view, the aims of these evaluations, and the influences of the American model on the Ottoman Women's Movement. In this context, a comparison is made between the work lives of American and Ottoman women. By examining the developments mentioned in the pieces about the U.S., the study aims to build an understanding of the standpoint of Ottoman society in terms of women's rights.

1. The Method, Sources, and Limitations of the Study

Various databases, catalogs, transcription projects, published indexes, bibliographies, and secondary literature were utilized to find the answers to the questions mentioned above.¹⁷ The magazines and articles relevant to the study were analyzed using document review and discourse analysis methods. *“Document review includes the analysis of written materials containing information about the phenomenon or phenomena targeted to be investigated. In qualitative research, document review can be a stand-alone data collection method or used in conjunction with other data collection methods.”*¹⁸ In this study, document review and discourse analysis methods were used together. Before starting the analysis, it is determined which documents are important for the research and can be accepted as data sources.¹⁹ At this stage, the focus was on articles about working life. To conduct a discourse analysis of these articles, care was taken to select journals, authors, and articles that included different perspectives and discourses on the subject, in other words, embraced different ideologies. Thus, data collection aimed to support discourse analysis, which examines words, phrases, expressions, and sentences necessary for successful communication and the organizational patterns within texts, considering the relationship between language and its social and cultural contexts.²⁰ Within this framework, this study utilized articles selected from Hanımlara Mahsus Gazete “Newspaper for Ladies” (1895-1908), Kadınlar Dünyası “Women’s World” (1913-1921), Siyanet “Guard” (1914), Bilgi Yurdu Işığ “Light of the Homeland of Knowledge” (1917-1918), Türk Kadını “Turkish Woman” (1918-1919), Genç Kadın “Young Woman” (1919).

¹⁷ The study benefited from works published with the new alphabet (transcribed from Ottoman Turkish into Latin Alphabet) within the scope of the project “Kadınların Belleği Dizisi Çeviri Yazım Projesi” undertaken by the Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı. The articles utilized in the study from original Ottoman Turkish sources were accessed through the Periodicals Collection of Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Koç University Digital Collections and Hakkı Tarık Us Collection. The collections of Harvard University Libraries and indices prepared in the studies on Ottoman women's periodicals were also utilized in the study. See for the indices: Zehra Toska et al., *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1993) and Ayşe Zeren Enis, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Women: Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908)*, (İstanbul: Libra Kitap, 2013). Also, secondary sources related to the study has been utilized and mentioned in the text.

¹⁸ Ali Yıldırım and Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 217.

¹⁹ Yıldırım and Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 217-232; Türker Baş and Ulun Akturan, *Nitel Araştırma Yöntemleri Nvivo ile Nitel Veri Analizi, Örnekleme, Analiz, Yorum* (Ankara: Seçkin, 2013), 117-126.

²⁰ Brian Paltridge, *Discourse Analysis* (London and New York: Continuum International Publishing Group, 2011), 19-20; Susan Strauss and Parastou Feiz, *Discourse Analysis Putting Our Worlds into Words* (New York and London: Routledge, 2014); Baş and Akturan, *Nitel Araştırma*, 25-40; James Paul Gee, *An Introduction to Discourse Analysis Theory and Method* (New York: Routledge, 2014).

The majority of the selected magazines and articles were published during the Second Constitutional Period when the Ottoman Women's Movement gained momentum and witnessed more heated debates on women's rights. Hanımlara Mahsus Gazete was chosen for its more extensive and detailed coverage of American women than other magazines and its importance as a source for the Ottoman Women's Movement pre-1908. The magazine, owned by İbnül Hakkı Tahir Bey and directed by Şadiye Hanım after the first years,²¹ is still the longest-running women's magazine.²² Although loyalty/devotion to Sultan Abdulhamid II was frequently expressed in the magazine, it does not seem possible to make a clear judgment about the magazine's political preferences due to the inclusion of writings by authors who held diverse opinions and did not converge on a single political line.²³

Another publication used in the study is Kadınlar Dünyası, which was a media outlet of Osmanlı Müdâfaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (Ottoman Society for the Defense of Women's Rights), which Serpil Çakır (2016) defines as “*perhaps the only association among the women's associations during the Second Constitutional Period that can be defined as a feminist one.*”²⁴ The magazine was published by the founder of the society, Ulviye Mevlan. This magazine was included in the study due to its feminist discourses and important role in the Ottoman Women's Movement.²⁵ In addition to the feminist dimension of Kadınlar Dünyası, its nationalist context²⁶ makes the magazine even more interesting for analysis.

Another source, Siyanet, was produced by a team consisting exclusively of Muslim women. Siyanet, the publication of the İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti (Women's Organization for National Consumption) founded by Melek Meliha to encourage the use of domestic goods, emphasizes the identity of Turkish and especially Muslim women.²⁷ Bilgi Yurdu Işığı magazine, which can be shown among the Turkist women's magazines like Siyanet,²⁸ is the publishing organ of Bilgi Yurdu Dershanesi (Homeland School of Knowledge) whose aim was “*to educate women to become literate, skilled professionals, and to raise healthy, educated mothers who would contribute to society and raise generations beneficial to society.*” The magazine was started to be published in 1917 by Ahmet Edip and Macit Şevket Bey and ceased publication in 1918 after World War I ended in defeat for the Ottoman Empire.²⁹

²¹ Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı*, 19.

²² Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 46.

²³ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 50.

²⁴ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 107.

²⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 37-38.

²⁶ Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 126-131.

²⁷ *Yeni Harflerle Siyanet (1914)*, *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, eds. Akgül Zorbay and Arzu Atik (İstanbul: Libra Kitap, 2020), 23 and Birsen Talay Keşoğlu, *Milli Üretim- Milli Tüketim ve Kadınlar*, in *Yeni Harflerle Siyanet (1914)*, 28.

²⁸ Şefika Kurnaz lists Türk Kadını, Siyanet, Bilgi Yurdu Işığı, and Genç Kadın magazines among the Turkist women's magazines in her work titled “Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918).” Also, according to Ümit Akagündüz (2013: 70), after the Balkan Wars, nationalism began to gain a stronger foothold in women's and intellectual magazines of the Second Constitutional Period.

²⁹ *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, (İstanbul: Libra Kitap, 2019), 14, 21.

Türk Kadını, published by Muallim Ahmed in Istanbul and circulated from the late period of World War I to the early months of the occupation period, featured its nationalist discourse.³⁰ Genç Kadın magazine, which “hesitates to describe itself as a feminist,”³¹ was used in the study due to its discourses in different tones regarding women's rights. The publisher of the magazine was Fuat Şükrü from Karahisar, its editor-in-chief was Fatma Fuat and its responsible manager was Süleyman Tevfik.³²

The publishing place of all the magazines is Istanbul.³³ The study didn't separate male and female publishers or writers, except for some brief details provided. Instead, the study focused on how America-oriented approaches were handled. In some studies, sometimes the United States and Europe are positioned side by side, leading to a homogeneous perception of the West. However, most of the existing literature tends to focus solely on Europe. However, some articles in Ottoman women's magazines exclusively focus on America without standardizing Europe and America under the same umbrella. In addition to making use of these articles, the study aims to contribute to the literature by discussing the American model within its own subjectivity through articles that cover both European and American examples. Furthermore, it is hoped that this study will make a significant contribution to the literature by analyzing six periodicals spanning a wide period and covering different perspectives and viewpoints, thus providing a nuanced understanding of the Ottoman Women's Movement through the lens of the American woman model.

2. The American Woman Model for the Ottoman Woman

As in many parts of the world, women's roles, status, and rights were among the notable and discussed issues in the 19th and early 20th centuries, marked by the emergence and acceleration of the Ottoman women's movement. There are numerous articles on women's social, economic, educational, or cultural life as well as their legal and political rights. In this context, Ottoman women's periodicals published numerous articles not only about locals but also about foreigners. Elizabeth Brown Frierson (2000) states that the excessive number of news articles about people from different countries in the late Ottoman women's periodicals may give the impression that Ottoman readers were obsessed with foreigners. However, she suggests that the situation is quite different and both positive and negative perspectives in these articles may prove that there is no desire to adopt the qualities of the West as a whole.³⁴ According to Frierson, in many articles on foreigners, Ottoman women discovered that their concerns were also present in other societies. They used them in foreign and domestic models to define what was ambivalent, negative, and positive. In this context, they used the foreign women sometimes as a warning and sometimes as an

---

³⁰ Elif Mahir-Metinsoy, “Kadın Tarihi Araştırmaları Açısından Türk Kadını Dergisi,” in *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, eds. Birsen Talay Keşoğlu and Mustafa Keşoğlu, (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2010), xxvii.

³¹ *Genç Kadın 1919 Ocak / Mayıs (Yeni Harflerle)*, ed. Çiçek İlgiz, (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2011), xxxiv.

³² Kurnaz, *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), 263.

³³ Neslihan Kılıç, “Batı Kültürünün Osmanlı Toplumuna Taşınmasında Önemli Bir Unsur Olarak Kadın Dergileri,” *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20:3 (Sept 2020), 712.

³⁴ Elizabeth Brown Frierson, “Mirrors Out, Mirrors In: Domestication and Rejection of the Foreign in Late Ottoman Women's Magazines, 1875-1908,” *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, ed. D. Fairchild Ruggles (New York: State University of New York Press, 2000), 177-179.

encouragement in the progress of Ottoman women.³⁵ The women's periodicals discussed in this study also show that the American model was employed for similar purposes.

In her evaluation, Birsen Talay Keşoğlu (2019), referring to *Türk Kadını* and *Bilgi Yurdu Işığı* magazines, suggests that it is either the American or the German women that can be shown as examples to the Turkish women in the women's magazines published in the Second Constitutional Period.³⁶ Talay Keşoğlu notes that in the first issue of the *Bilgi Yurdu Işığı* magazine, an article titled "Family Life in the United States" mentions that "*as the conservative nature of the United States is closer to the Turkish people, it does not resemble the 'light living' in Europe.*" However, despite the emphasis on the uniqueness of Turkish women in the women's magazines of the period, the 10th issue of the magazine points out that the example model in terms of housewifery and child raising is that of the German woman: "*American women were praised due to their modern, civilized but conservative nature, and German women were also shown as examples as in addition to those, they have a strong notion of motherhood, regarding raising healthy generations as a social duty.*" French women and Levantine women were depicted as bad examples to Turkish women.³⁷

In her study on *Terakki-i Muhadderat* (Progress of Women) and *Hanımlara Mahsus Gazete*, Beyhan Kanter (2021) argues that *Hanımlara Mahsus Gazete* forms a perception of both positive and negative role models through examples regarding Europe and the U.S.³⁸ Seda Uyanık (2013), who has investigated American images through Ottoman scientific narratives, states that Ottoman intellectuals strived to discover the U.S. as well as Europe in the 19th century, and tried to follow their social, legal, and economic orders. She points out that the narrative about the American images was both positive and negative in pieces in Ottoman literature about sciences in the late 19th and early 20th century.³⁹ It can be said that women's periodicals follow a similar trend. There are many both positive and negative articles, and comparisons regarding various topics such as American women's education, work, cultural, social, family lives, and politics.

Fatma Aliye, an influential figure of her time and an important author of *Hanımlara Mahsus Gazete*, in her article titled "Let Us Take Warning from the Bas-bleus!" emphasizes the need for Islamic women to emulate the exemplary Islamic women of the past, negating the adoption of Western models. In her sentence "*We cannot be successors to the bluestockings (bas-bleus)! We must be successors to the famous women from the previous Muslims!*" she underscores the notion that Islamic women do not need Western models and largely presents the "bluestockings" as a negative example.⁴⁰ In her study examining three different styles of Ottoman feminism, Elif Ekin Akşit focuses on Fatma Aliye. Akşit observes that both the magazine and Fatma Aliye herself are

³⁵ Frierson, "Mirrors Out, Mirrors In," 182-183.

³⁶ Birsen Talay Keşoğlu, "Hakiki Feminist Kimdir?" *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepleri, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, (İstanbul: Libra Kitap, 2019), 26.

³⁷ Talay Keşoğlu, "Hakiki Feminist Kimdir?" 26.

³⁸ Beyhan Kanter, "Terakki-i Muhadderat ve Hanımlara Mahsus Gazete'de Öteki ya da Rol Model: Avrupalı ve Amerikalı Kadınlar," *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 13:26 (2021 Dec).

³⁹ Seda Uyanık, *Osmanlı Bilim Kurgusu: Fennî Edebiyat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 59-62.

⁴⁰ Elizabeth Brown Frierson, "Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era" (Ph.D. Dissertation, Princeton University, 1996), 118; Fatma Aliye, "Bablölerden İbret Alalım," *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2 (Sept 5, 1895), 2-3. The transcription from Ottoman to Latin alphabet of this article is used from Mustafa Çiçekler and M. Fâtiğ Andı, *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete, 1895-1908: Seçki*. (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009), 27-31. From this quotation onwards, similar citations will be briefly indicated as "The transcription used from."

often categorized as conservative due to their Islamic concerns. According to Akşit, Fatma Aliye, like the New Ottomans she was close to, who tended to combine Islam and feminism, desired the advancement of Ottoman women. Nevertheless, Fatma Aliye thinks this desire does not mean a complete contempt for the existing situation.⁴¹

Even when American or other foreign models are presented as a positive example and inspiration in women's periodicals, the general tendency is to evaluate these examples within the boundaries of their own societies' manners, customs, and morals. An article in *Kadınlar Dünyası* reflects this tendency with the following words:⁴²

Women in Europe and America publish many books and booklets on the nature of women. They carry out important discussions regarding women's rights. They want to explain that even women can have a position and a right to life within a civilized society and the sphere of humanity. In short, just as women have physical differences from men, they are trying to determine whether they may even have legal differences. We, Ottoman women, want to enter this effort of our class, this path they have opened, within the framework of our upbringing, manners, and customs.

Although Europe and the U.S. are given as positive examples here, it is evident that Ottoman women have no desire to fully adopt the developments in the West. However, the aim of following the developments in the West is clearly stated in the 101st issue of the magazine. The article expresses the importance of everyone in the world, men and women alike, being informed about the progress, rise, misery, prosperity, and all their deeds and actions. For Ottoman women to be successful in their steps toward freedom, they should be informed, at least briefly, about what is happening in the world. Therefore, *"the paths followed by suffragettes in England and feminists in Europe and America, the causes they put forward every day, and the general politics on which these causes are based should be known and followed. Because each element has its unique revolution. In order to convey this with knowledge, it is necessary to understand it thoroughly."*⁴³ The same approach but with a stronger emphasis on America can be seen in a survey conducted by *Kadınlar Dünyası* in 1921. The responses to questions such as *By which means can our women obtain their rights more quickly? What are their thoughts about the current position of women in the family? Which profession should our women choose? What are their ideas about women's participation in social life? How should our women educate their children? What books should our women read?*, they expressed a preference for *"following the methods of American feminists."*⁴⁴

In comparative articles examining women's rights and feminism, the subject is typically discussed within civil rights, the right to work, and political rights. While the articles suggest that women in the U.S. and Europe substantially attained these rights, Ottoman women primarily focused on civil rights and the right to work, with a notable refrain from pursuing political rights. Y. Naciye

---

⁴¹ Elif Ekin Akşit, "Osmanlı Feminizmi, Uluslararası Feminizm ve Doğu Kadınları," *Doğudan* 7 (Eylül 2008), 84-91.

⁴² *Kadınlar Dünyası*, "Hukuk-ı Nisvan: Mukaddime," 1 (April 17, 1913), 1. The transcription used from *Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar Yeni Harflerle (1913-1921)*, eds. Fatma Büyükkaracı Yılmaz and Tülay Gençtürk Demircioğlu, (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009), 3.

⁴³ *Kadınlar Dünyası*, "Havadis-i Dünya," 101 (August 3, 1913), 15. The transcription used from *Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (Sayı 101-110), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepleri, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, (İstanbul: Libra Kitap, 2021), 150.

⁴⁴ *Kadınlar Dünyası*, "Hemşirelerimiz Ne Düşünüyorlar?" 194/4 (January 22, 1921), 13. The transcription used from Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 213.

from Sultanahmet (Istanbul), a reader of the periodical, discusses the right to work and political rights in her letter to *Kadınlar Dünyası*. She emphasizes the necessity of the right to work by comparing it with the U.S. and Europe and states that the time for political rights has not yet come. Therefore she prioritizes the right to work of Ottoman women:⁴⁵

Don't our men see the millions of women in Europe and America who work side by side with their men and serve national production? ... Don't they know that Europe will soon grant women the right to politics? In this way, humanity will gain another strong population, women's voices will be heard in the parliamentary chairs, there will be women in the courts and municipalities, and among them, there will be governors, mutasarrifs, and district governors. As a result, everything will change. There will be brave commanders like Joan of Arc and Kara Fatma in the armies, lawyers, manufacturers, workers, in short, women in every job!... We, Ottoman women, do not go to such extremes because we know the theory of evolution. But don't we have the right to demand our human rights? Why should men harass us on the streets? Why shouldn't a woman be left to work to live honorably? What we want is not political rights, but human rights like these for now.

The stress on the theory of evolution (in the original text *Tekamül Nazariyesi*) is important. In this context, the author emphasizes human rights because she knows that all rights will be obtained gradually. Her emphasis on what could happen as a result of giving political rights to women in Europe reflects admiration. While the author tries to raise awareness and motivate women with examples from Europe and America, she also challenges men. Berika Süeda from Aksaray (Istanbul), another reader of *Kadınlar Dünyası*, wrote a realistic fiction on the subject in her letter published in the magazine in 1913. Through the fictionalization of a conference given by the president of the *Müdâfaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti* on May 1, 1920, she mentions the efforts of the feminist and suffragettes in Europe and the U.S. have borne fruit, and emphasizes that it is now the turn of Ottoman women. Stating that Ottoman women also achieved their goals, albeit with difficulty, and that they will now be considered equal and equivalent to men in all respects, that they will be able to act in the same way in their professions and working styles, and that they will finally have the right to vote and be elected.⁴⁶ This fiction represents the hope and faith of Ottoman women in obtaining all their rights in a short period of time.

In her conference on feminism published in the 20th and 21st issues of *Türk Kadını*, Müfide Ferid, a nationalist author, tries to explain the matter within the context of civil rights, the right to work, and political rights. She defines feminism as “*The profession of demanding equality for women with men in civil, social, and political rights.*” She points out that Ottoman women do not request “participation in political rights” like their counterparts in European states; however, due to the economic conditions of the society⁴⁷ everyone needs to work, and hence, Turkish feminism currently aims to achieve “the right to work.” Besides, according to the author, humanity consists of half men and half women, and it isn’t possible to leave half of the whole idle. Müfide Ferid emphasizes that women in Anglo-Saxon societies want the right to politics, which is the ultimate

⁴⁵ Y. Naciye, “Erkekler Hakikaten Hürriyet-perver midirler? Kadınlar Ne İstiyor?” *Kadınlar Dünyası*, 7 (April 23, 1913), 3. The transcription used from *Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar*, eds. Büyükkaracı Yılmaz and Gençtürk Demircioğlu, 68.

⁴⁶ Berika Süeda, “İstikbalde Bir Gün 1 Mayıs 1336,” *Kadınlar Dünyası*, 101 (August 3, 1913), 6-7. The transcription used from *Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (Sayı 101-110)*, ed. Talay Keşoğlu, 121-124.

⁴⁷ The year 1919, when the article was published, coincided with the *Mütareke* period marked by economic and political problems.

goal of feminism. In essence, in these societies, women have civil and social rights in many aspects. They are accepted into every profession and work as journalists, bankers, traders, architects, doctors, lawyers, and judges. She illustrates this with the example of Anne Scally, who was a justice of the peace in Wyoming, stating that all the plaintiffs want to choose her and emphasizing how fair of a judge she is. The writer finds it natural that in such societies, women seek the right to politics which is the final goal of feminism. She supports women's quest for political rights by saying, “*If women in society have to obey political laws like men, why shouldn't women have the right to speak on this issue?*”⁴⁸ These words are reminiscent of the sentence “*He has compelled her to submit to laws, in the formation of which she had no voice*” which was stated by Elizabeth Cady Stanton at the first women's rights convention held in Seneca Falls in 1848.⁴⁹ However, although there is no objection to Europe or America-oriented feminism in her article, she emphasizes that Turkish women have not yet reached the civilized and social level of women in those societies, and therefore they should seek equal rights to work with men and be educated accordingly before pursuing political rights. However, she also states “*Our goal will be to make women a good mother and a perfect person. We no longer want women who constantly rely on someone else to live.*” Because, one day they will become women and mothers, and maybe another day they will have to make a living.⁵⁰ The emphasis on empowering women to be self-sufficient is thought to be due to the difficulties women experienced during World War I when they had to support themselves and their families due to hunger, famine, disease, and inadequate aid to the families of men who went to war. And the reason for the emphasis on making women good mothers may be the need to recover the population after the war.⁵¹

Necmeddin Sadık, sociologist, journalist, and politician, also discusses women's rights and feminism, noting that despite some objections, women had begun to gain rights such as education and work, although it was just the beginning. Defining feminism as women having full political and civil rights in the European sense, the writer says, “*It has been years since this movement emerged; today, just as there are civil servant women in Europe and America, there are women who are doctors, lawyers, engineers in every specialization, and those who have entered every branch of commerce. Everything from primary schools to the highest professions, all are open to women.*” According to the writer, these examples prove that women can do these jobs just as well as men, and he believes that women will do no worse than men in political matters. However, he notes that it is not right to accept every claim of feminism indiscriminately. He doesn't present an objection to women's progress and uses Western examples positively. However, by pointing out that the two most important and sacred duties of women are family and morality, he emphasizes that true

---

⁴⁸ Müfide Ferid, “Feminism,” *Türk Kadını*, 20 (April 17, 1919). The transcription used from *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, 531-536; Müfide Ferid, “Feminism,” *Türk Kadını*, 21 (May 8, 1919). The transcription used from *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, 563-569.

⁴⁹ Elizabeth Cady Stanton, “Declaration of Sentiments,” *The Women's Rights Convention*, United States 1848, printed on hand-made, flower-inlaid paper and bound in decorated boards by M. Cole, 1995. (Harvard University Schlesinger Library)

⁵⁰ Müfide Ferid, “Feminism,” 21. The transcription used from *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, 568.

⁵¹ For the effects of wars on women's issues, see Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996), Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, (İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998), Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), Elif Mahir-Metinsoy, *Ottoman Women during World War I*, (Cambridge University Press: 2017); Suraiya Faroqhi, *Women in the Ottoman Empire. A Social and Political History*, (London: I. B. Tauris, 2023).

feminism never neglects these two goals of womanhood and that no other duty can take precedence over women's responsibilities within the family.⁵²

Although Müfide Ferid and Necmeddin Sadık support the advancement of women, the familial feminism in the Ottoman Women's Movement mentioned by Nicole A.N.M. Van Os can be read in both authors' articles. Van Os (2001) states that the Ottoman Women's Movement had characteristics resembling those of familial feminism, which accepts the patriarchal society, aims to elevate the status of women within the social structure, advocates the idea that men and women are different but complementary, and emphasizes equivalence rather than equality. Unlike political feminism in the West, which advocates equality of men and women and aims to change the patriarchal social structure, the Ottoman Women's Movement's stance was to prioritize women's duties and roles within the family and society above all else.⁵³

Some writers fiercely object to foreign models, warning that adopting or imitating the West would bring regression, not progress. Abdülaziz Çaviş, an Islamic scholar, journalist, and author, in his article titled "Scientific and Social: The New Attitude of Ottoman Woman" published in *Siyaset*, wrote the following statement:⁵⁴

The degree to which the Western woman has reached in her activities and campaigns has left Europe and America in astonishment and admiration. It is seen many congresses are being held all over the world to examine how it is possible to reform women, to understand what kind of programs should be adopted and implemented to ensure that they become a true mother and a proper wife, a manager, and governesses in their household, and a teacher worthy of the first schools that her children will attend from the time they are born until they reach the age of seven. They are constantly engaged in this work to reach the hopes of people everywhere and to create and implement useful and beneficial programs for their daughters, provided that their morals, customs, and sects, the virtues of their nations, and their national character are preserved. As for us, the total of what we have done in this regard consists of importing and translating curricula from Europe into our language and training and educating young Ottoman women according to them. However, there is a religious and moral difference between us and Western societies. We even know that the secret and wisdom in Europe's progress lies neither in the European woman's involvement with law and philosophy nor in that woman's ability to compete with men in the fields of diplomacy.

The author notes that American and European women engage in work and organize conventions to determine the types of education necessary to fulfill roles as devoted mothers, capable spouses, efficient household managers, and educators of their children, all while preserving the national characteristics and qualities of their nations. The writer opposes the imported curriculums from Europe due to the religious and moral differences between the Ottoman and Western societies. In

⁵² Necmeddin Sadık, "İctimaiyat: Bizde Feminizm," *Türk Kadını*, 1 (May 22, 1918), 2-4. The transcription used from *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, 4-7.

⁵³ Nicole A.N.M. van Os, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 347.

⁵⁴ Abdülaziz Çaviş, "İlmî ve İctimai: Osmanlı Kadınının Tavr-ı Cedidi," *Siyaset*, 4 (April 16, 1914). The transcription used from *Yeni Harflerle Siyaset (1914)*, 151-152.

this context, he also proposes a limited education program of introductory courses, religious education, and training for Ottoman women to enable them to fulfill the aforementioned duties.

According to Serpil Çakır, the magazine *Genç Kadın*, which rejects feminism on account of its European origin, can be used as another example that objects to foreign models.⁵⁵ In the article titled “Our Profession” published under the signature of *Müdüriyet* (directory) in the first issue of the magazine, those who had discussed women’s issues until then were criticized for imitating European feminism. The reason is explained with the following statement: “*An Islamic, especially a Turkish woman, is not a French, English, German, and certainly not an American woman. Because every race and nation have its own hereditary, social, religious, political, legal rules and traditions, neglecting them would be a great mistake.*”⁵⁶ As can be understood from the statement, the article points out that imitating the West won’t elevate womanhood, on the contrary, will lead to regression. However, there is no explanation as to why the expression “certainly not an American woman” was used. Nevertheless, it is not difficult to perceive the opposition towards American-originated feminism in the text.

Some articles criticize Turkish women based on the lives of American women, trying to motivate Turkish women to emulate them. For example, in his article, Ethem Nejad, an educationist, criticizes Turkish and Islamic mothers through examples of motherhood of American women.⁵⁷ The writer states that in the U.S., educated women who are also mothers take care of their children heartily, not giving this pleasure to a stranger by hiring a nanny. As an example, he cites the women who take their children to New York Central Park after finishing their household chores and closely take care of them. He states that many parks he visited in Turkey were empty. Turkish and Islamic mothers generally consider child-raising as exhausting and hard work, and many women leave their children in the care of nannies to go out or to the movies. He notes that women’s neglect of childcare disrupts the welfare of society, causing a gradual decrease in population and advanced unhappiness in family life. The general tendency of *Türk Kadını* magazine to focus on upper and middle-class women and its limited feminist discourse that excludes women’s socio-economic rights with some mention of political rights, but mainly focuses on issues such as education, marriage, spouse selection, and clothes can be observed in this article.⁵⁸ In the article, by deliberately choosing an American mother studying philosophy as an example, the writer aims to show that education isn’t an obstacle to maternal and household duties. In the relevant dialogue, the writer asks the question “Why do you tire yourselves, is that not a pity? Why don’t you get your maids to take care of your children?,” and the American woman responds, “*Aside from being a mother’s duty, don’t you know that looking after a child is an tremendous pleasure. Why give this pleasure to a stranger?*” This

⁵⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 81.

⁵⁶ *Müdüriyet*, “Mesleğimiz,” *Genç Kadın*, 1 (January 4, 1919). The transcription used from *Genç Kadın 1919 Ocak / Mayıs (Yeni Harflerle)*, ed. Çiçek İlgiz, (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2011), 2.

⁵⁷ Ethem Nejad, “Evlâdsız Anneler,” *Türk Kadını*, 4 (July 4, 1918). The transcription used *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, 88-89.

⁵⁸ In her review article, Elif Mahir-Metinsoy (2010) states that *Türk Kadını* magazine is nationalist and that both the people who publish the magazine and its readers have bourgeois roots. According to Mahir-Metinsoy, *Türk Kadını* magazine does not mention “*the problems of the society, the socio-economic reality created by the war, and the life struggles of lower-class women who have to work,*” but only deals with women’s rights in their cultural dimension, highlighting women’s responsibilities towards their homes, spouses, and children, and it limits women’s activities in the public sphere to education, association membership, and charitable activities. Elif Mahir-Metinsoy, “Kadın Tarihi Araştırmaları Açısından *Türk Kadını* Dergisi,” *Türk Kadını 1918/1919 (Yeni Harflerle)*, ed. Birsen Talay Keşoğlu – Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2010, xx-xxxvii.

response also represents the opinion that the primary duty of a woman is motherhood. According to Mahir Metinsoy, in addition to the conservative tendencies in society, increasing social expectations due to the decrease in population during and after the war caused the magazine to present the role of being a good mother and a good wife as the main duties and social function of Turkish women.⁵⁹ In her study on marriage and family, Songül Keçeci Kurt mentions that the perspectives of male and female writers of the Second Constitutional Period towards the institution of family and marriage were influenced by the social and political problems of the period. The author argues that women's identity as mother and wife is usually emphasized, and even writers who defend women's rights emphasize women's identity while underlining their maternal qualities.⁶⁰

It is clear that the progress made by American and European women considerably attracted the interest of the Ottoman press. However, when considered within the context of the Ottoman Women's Movement, the attention was always directed to the difference in manners, religion, and morals. It is seen that many publications find common ground in the idea of preserving national characteristics, customs, and ethical values while supporting the advancement of women. However, when it comes to using the American model as a positive or negative example, they appear with different nuances in line with their ideological views and under the conditions of the period in which they lived.

3. Articles on Working Life

Changing socio-economic conditions and structures in the 19th and early 20th centuries caused an increase in the participation of women in the labor force, and each achievement brought forward new demands. In the pre-industrial period, when the agricultural sector and family economy dominated in both economies, women mainly worked unpaid at home. Some women contributed to industry and commerce through home production. At the beginning of industrialization, women generally worked in unskilled jobs for less money than men. They first wanted to do the same jobs as men, work for the same wages, and practice professional jobs.⁶¹ The articles published in the Hanımlara Mahsus Gazete at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, when industrialization and women's movements gained momentum, provide important information about the labor rights and employment of American and Ottoman women in the relevant period.

Hanımlara Mahsus Gazete, one of the publications extensively covering American women and their working lives, declared its aim as “to raise Muslim women who love to read and write, who are religious, educated, have good morals, who have the qualities of a good wife and a good mother,” and like many other publications, is opposed the direct transfer of everything in the West to the Ottoman society and emphasized the importance of compatibility with manners of the nation.⁶² According to Beyhan Kanter (2021), the hesitant, contradictory attitudes and different opinions in Hanımlara Mahsus Gazete are revealed when it is emphasized that women in Europe and America

⁵⁹ Mahir-Metinsoy, “Kadın Tarihi Araştırmaları,” xxiv.

⁶⁰ Songül Keçeci Kurt, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı,” *Belleten*, 79:286 (2015 Dec), 1093.

⁶¹ Sema Keleş Yıldız, “Osmanlı Devleti’nde ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Ekonomik Yaşamda Kadın,” *Disiplinlerarası Yaklaşımlarla Kadın Çalışmaları 2*, ed. İnci Erdoğan Tarakçı (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023), 351-391.

⁶² *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Sayı 14-25) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Cavide Pala, İstanbul: Libra Kitap, 2022, 18-19.

are involved in all professions and that the number of women who go on long journeys, who run an administration alone, and who are engaged in commerce and the arts is increasing. She also states that the emphasis on the common interests of humanity and motherhood when European women are presented as role models indicates the existence of social reservations.⁶³ However, the fact that numerous articles about the working lives of American women examined in *Hanımlara Mahsus Gazete* within the scope of our study were reported without comment or with exclamatory expressions suggests that the reason for this may be to present their working lives as role models. Kanter makes a similar interpretation of the magazine *Terakk-i Muhadderat* in her study.⁶⁴

Despite the occasional use of exclamation points to express opinions, some pieces are mostly in the format of unbiased newspaper articles. Many articles mention women with a wide range of occupations such as workers, captains, guides, lawyers, judges, bank directors, bank tellers, civil servants, clerks, writers, sculptors, dentists, doctors, reporters, inventors, entrepreneurs, and so on. One of the most frequent statements in these articles is that “*American women are now engaged in all kinds of industry, commerce, and professions.*” Examples can be given such as: “*Sergeant. And a police sergeant... In America. – Always in America! – Just like there are women in every profession, there is also Sergeant Mary!*”⁶⁵ “*In Europe and especially in America, women are gradually entering every job and becoming part of the industry. Although women who are lawyers, doctors, painters, writers, poets, and postal workers are not rare, this time, according to the statement of a newspaper from America, women have even started working as drivers,*”⁶⁶ “*It has now become customary in America for women to be involved in all kinds of industries and services, and it is heard at every moment that women work and earn their bread like men. However, until now, among women, no one had ever heard of anyone making a living by being a reporter and reporting all kinds of news and events,*”⁶⁷ “*What else!.. Indeed, women can be everything, so why can't they be a military commander!*”⁶⁸

Articles about women entering professional jobs for the first time and their stories are frequently encountered in *Hanımlara Mahsus Gazete*. An article titled “*Women's News: A Woman Reporter,*” explains that even though it is heard that American women engage in all kinds of jobs, it was the first time when a woman worked as a reporter. As reported by a European newspaper, Miss Banks, who works as a reporter, disguises herself in various ways, bravely goes into hospitals, and worst neighborhoods, and does her best for the newspaper for which she works. The piece also mentions that she writes articles tasteful to read.⁶⁹ There is another news from an American newspaper about a 23 year-old-girl who became the first police commissioner in the U.S., stating that she does her job with diligence and skill, showing extraordinary insight and courage.⁷⁰ Another article

⁶³ Kanter, “*Terakki-i Muhadderât,*” 46.

⁶⁴ Kanter, “*Terakki-i Muhadderât,*” 45.

⁶⁵ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “*Mary Çavuş,*” 319-117 (July 11, 1901), 5. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/F/A/F/B/say%C4%B1%20319.pdf> (March 11, 2023).

⁶⁶ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “*Havâdis-i Nisâiye: Arabacı Kadın,*” 11 (May 18, 1903), 254. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/F/E/D/D/E/say%C4%B1%2011.pdf> (March 18, 2023).

⁶⁷ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “*Havâdis-i Nisâiye: Muhâbir Bir Kadın,*” 14 (June 18, 1903), 323. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/B/B/C/B/say%C4%B1%2014.pdf> (12 April 2023).

⁶⁸ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “*Kadından Asker Kaymakamı,*” 312-110 (May 23, 1901), 6. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/A/F/A/A/F/say%C4%B1%20312.pdf> (May 10, 2023).

⁶⁹ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “*Muhâbir Bir Kadın,*” 323.

⁷⁰ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “*Polis Komiseri Bir Kız,*” 241-39 (Dec 15, 1899), 4. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/F/A/D/F/say%C4%B1%20241.pdf> (March 27, 1923).

emphasizes that 182 women officers are working in different positions in the Chicago Municipality, and the city chief refers to these women as “*the most beautiful and active employees of the municipality.*”⁷¹ The articles also included different occupations that women were engaged in. One piece discusses Mrs. Wallihan’s successful career as a wildlife photographer,⁷² another one relayed from American newspapers highlights Mrs. Harris, the only female customs collector in the U.S. appointed after her husband’s passing, and her superiors were very happy with the work she did.⁷³

Some articles emphasize how good women are at their jobs, that they do their jobs as well as, and sometimes even better than, men, and that they can work for the same pay. An article titled “A Woman Chopping Wood” can be given as an example:⁷⁴

An Italian woman named Madame Joseph Marc, who lives within the boundaries of the Massachusetts government of America, chops wood in a lumber shop with her husband from morning till evening every day. According to the rumor, this virtuous woman's daily wage is no less than that of the men she works with, and her work is reported to be equal to and more careful than theirs.

Even though most of these articles were quoted from foreign newspapers, the inclusion of the praises may suggest that these pieces were not only newspaper articles, but also intended to function as encouragement or to present as role models for Ottoman women. However, there were also articles expressing the belief that women shouldn't work in every job. The article titled “Americans” mentions that American women no longer consider getting married, as they can now work in every profession and provide for themselves, and it is feared that this situation will spread to Europe. The article also notes that many men remain unemployed and hungry due to the entry of women into various crafts and professions.⁷⁵ On the other hand, in his article published 16 years later in the magazine *Bilgi Yurdu Işığı*, Ahmed Emin mentions the positive effects on family life of women in the U.S. being well educated and not being economically dominated by men. According to the author, neither women feel obliged to marry only for financial support, nor do men see women as financially dependent partners, but rather as equals in a mutually desirable and equal relationship free from financial pressures.⁷⁶

The news also included statistics on women’s employment. Four such articles were encountered in the *Hanımlara Mahsus Gazete*. Two of them contain statistics for the years 1870 and 1890, one was from European newspapers and the other published by the U.S. Government. The numbers are the same for both statistics. Below are the statistics published by the U.S.:⁷⁷

⁷¹ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Kadın Belediye Memurları,” 322-120 (Aug 1, 1901), 6. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/B/C/B/say%C4%B1%20322.pdf> (28 April 2023).

⁷² *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Para Kazanmanın Bir Yolu Daha,” 330 (Sept 26, 1901), 3. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/E/C/A/B/say%C4%B1%20330.pdf> (April 23, 2023).

⁷³ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Kadından Gümrük Tahsildarı,” 330 (Sept 26, 1901), 3. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/E/C/A/B/say%C4%B1%20330.pdf> (April 23, 2023).

⁷⁴ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Odun Yaran Bir Kadın,” 318-116 (July 4, 1901), 6. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/E/E/C/say%C4%B1%20318.pdf> (March 27, 1923).

⁷⁵ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Amerikalılar,” 319-117 (July 11, 1901), 6. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/F/A/F/B/say%C4%B1%20319.pdf> (April 2, 2023).

⁷⁶ Ahmed Emin, “Amerika Aile Hayatı,” The transcription used from *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı*, 61-62.

⁷⁷ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Şuûn-ı Nisvân: Amerika’da Yirmi Senelik Terakkiyât-ı Nisvâniyye,” 326 (Sept 1, 1901), 5. Access Link and Date:

Jobs	Year 1870	Year 1890
Actress	692	3949
Architect	1	22
Painter and Sculptor	412	10810
Science or Literary Author	159	2725
Dentist	24	337
Engineer	0	127
Journalist	35	888
Lawyer	5	208
Musician	5753	34518
Civil Servant	414	4875
Physician and Surgeon	527	4555
Theatre Director	100	634
Clerk and Accountant	0	27777
Copying Clerk etc.	8016	64048
Stenographer and Typographer	7	21185

These numbers demonstrate the increasing presence of American women in professional jobs towards the end of the 19th century. In addition to employment statistics, American women's inventions and patent ownership are among the interesting topics reflected in the articles. An article mentions that the number of female inventors increased after 1828, stating that 70 women got patents (ihtirâ' berâtı) in 1870, 92 in 1880, and 200 in 1890 and that in the year 1895 when the article was published, 280 women applied for a patent. However, it is mentioned that most inventions by women had to do with clothes, house gadgets, kitchen, and washing appliances, and they mostly improved existing inventions rather than invent something from scratch.⁷⁸ In addition to women inventors there is also news about women entrepreneurs. The story of two women in New York, who started a mining company with a capital of one billion dollars,⁷⁹ a farmer woman from California who effectively manages her expansive 4,200-acre farm and demonstrates her extraordinary knowledge and skill in agriculture⁸⁰ can be shown as examples.

Another article titled "What Do Women Do?" by Mustafa Asım also provides comparative statistics for various countries and discusses women's progress and feminism. The article, published at the beginning of the 20th century, when industrialization had spread widely in Europe and America, focuses on the preference for employing female workers in factories, as it is cheaper. According to the author, due to the advancement of women and particularly the influence of

<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/F/B/D/D/D/say%C4%B1%20326.pdf> (March 27, 2023).

⁷⁸ *Hanımlara Mahsus Gazete*, "Hâricî Havâdis," 11 (Oct 8, 1895), 7. Transcription used from *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Sayı 1-13) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Cavide Pala, İstanbul: Libra Kitap, 2022, 455-458, 458.

⁷⁹ *Hanımlara Mahsus Gazete*, "Bir Milyar Dolar Sermaye," 336 (Nov 7, 1901), 6. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/D/B/D/D/D/say%C4%B1%20336.pdf> (May 10, 2023).

⁸⁰ *Hanımlara Mahsus Gazete*, "Cesim Bir Çiftlik," 364 (June 6, 1902), 6. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/A/C/B/D/B/say%C4%B1%20364.pdf> (May 10, 2023).

feminism, women are gradually establishing their independence from men and shaping their own lives, prompting men to reconsider traditional gender roles. One concerning reason for men is that despite performing the same job, women often receive lower wages “because of their femininity.” Consequently, many factory managers prefer to employ women. Additionally, it is suggested that women are preferred due to their natural abilities. According to the author, women initially encouraged by men, eventually surpassed them and secured their livelihoods. As women gained momentum in various fields, men became concerned about their increased employment opportunities and the rapid advancement they achieved in a relatively short period. As a result, men started to ask questions like who would take care of their children and manage their homes if women were busy. Then they began to publish volumes and volumes of books with expressions such as “they cannot do as much work as we do,” “their bodies are weak,” “they cannot handle rough work,” “their minds and bodies are especially not as strong as ours,” “they cannot comprehend everything,” “they are not complete human beings.” Nevertheless, it seems that the author does not view women's progress in the economic field very positively, as he concludes his article with the following sentence: “We can only say that the experts of reason and wisdom, who are unbiased on the issue, see women coming to this level of prominence as detrimental to the happiness of society.”⁸¹

When examining the articles published in the Second Constitutional Era, during which the Ottoman Women's Movement accelerated and the number of women's periodicals increased, it is observed that there was a more pronounced debate, particularly for Muslim Ottoman women, regarding the right to work, rather than giving just news articles about working women. In the articles of Müfide Ferid and Necmeddin Sadık published in *Türk Kadını* magazine, discussed in the section titled “The American Woman Model for the Ottoman Woman,” Ottoman women's right to work was emphasized. Especially in Müfide Ferid's statements, the effects of the war are observed in the determination of Ottoman women to obtain the right to work. Indeed, during World War I, the employment of women and “training and protecting them to earn income so that they can live with honor by directing them to the jobs they can do” became an important issue.⁸² And Western women continued to be used as examples on the matter.

During the Second Constitutional Era, in addition to the increasing discourse on the right of Ottoman women to work in magazines, there was also a noticeable shift in the range of professions that women were encouraged to pursue. In her letter published in the magazine *Kadınlar Dünyası*, a reader named Zekiye from Keçeciler (Istanbul) explains her joy about the publication of *Kadınlar Dünyası* and also says, “I could not help feeling sad when I saw that the women of Europe and especially America were coming to the fore in important matters such as medicine, legal representation, and all.” One can infer the sadness felt by the writer in her expression about how Ottoman women fell behind when compared to the progress of European and particularly American women in professional fields such as medicine and law.⁸³ A similar sorrow can also be found in another article in *Kadınlar Dünyası* on the story of Belkıs Şevket, the first Turkish woman to board an airplane. Addressing the progress in the field of aviation, it is mentioned that not only men but

⁸¹ Mustafa Asım, “Kadınlar Ne İş Görüyor?” *Hanımlara Mahsus Gazete*, 317-115 (June 27, 1901), 3-5. Access Link and Date: <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/F/B/E/F/B/say%C4%B1%20317.pdf> (April 28, 2023).

⁸² Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının*, 103-104.

⁸³ Zekiye, “Efendim,” *Kadınlar Dünyası*, 9 (May 8, 1913), 4. The transcription used from *Kadınlar Dünyası* 1.-50, 90.

also women in Europe and America have participated in this important and courageous profession. The article points to the regret that Ottoman women could only watch this achievement. However, the article stated that Müdâfaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti considered the issue and started negotiations for women to become pilots and mentions the success of Belkıs Şevket, “a Muslim Ottoman woman,” proudly with the words “*The first great success will be shown by an Ottoman Islamic girl in the east.*”⁸⁴ Serpil Atamaz (2014) mentions that women's right to work initially focused on “feminine professions” like teaching, nursing, and midwifery. However, after the declaration of the Second Constitution and the wars that followed, changing political, economic, and social conditions led to a widespread debate over women's right to work in women's magazines.⁸⁵ As evident from the examples above, there is a shift in the demand for women's right to work. Examples now include American women employed in medicine, law, and aviation, reflecting evolving opportunities and aspirations for women across diverse fields.

Conclusion

In the nineteenth century, developments in transportation and communication and the global expansion of the press network paved the way for a comparative discussion of women's issues within the socio-economic structure using foreign models. These foreign models were utilized effectively in discussions on the position of Ottoman women in socio-economic life. The industrialization period towards the 19th century led to changes in social and economic life. In the United States, women began to be isolated from higher education and hence from professional occupations in law, medicine, and sciences in the early 19th century.⁸⁶ However, the articles analyzed in this study show that they gained their rights relatively rapidly and American women could work freely in all kinds of professions towards the end of the century. It also seems that these efforts of American women encouraged Ottoman women. Through women's publications, one of the most important tools of the Ottoman Women's Movement, the American example was used as an incentive and role model in the achievement of women's rights. However, the importance of women's roles in motherhood and the family is often emphasized in the articles. These roles and their importance are highlighted in articles that use the American woman model from both negative and positive perspectives. In most of these writings, even those that use women's efforts to gain rights in the United States as an encouragement for Ottoman women, it is suggested that the issue be approached within the framework of social and cultural norms.

The material and intellectual conditions of the period played a significant role in the emergence of differences and contradictions in the use of the American woman model. Especially in the magazines following the Second Constitutional Period, there were discussions on topics such as the contribution of women to the national economy and the fact that the female workforce, which constitutes half of the population, should not be left idle. In this context, providing women's rights was crucial for economic development. As the need for labor increased during World War I and women who were left without husbands and fathers had to support themselves and their families as well as the national economy, it became even more important for women to acquire a profession.

---

⁸⁴ *Kadınlar Dünyası*, “Belkıs Şevket Hanımefendi'nin Tayeranı,” 118 (Nov 29, 1913), 2. The transcription used from *Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (Sayı 111-120) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Şeyda Aysun Oğuz, (Istanbul: Libra Kitap, 2022), 444.

⁸⁵ Serpil Atamaz, “The Formation of a Counter Public Through Women's Press in the Late Ottoman Empire,” *İletişim: Araştırmaları Dergisi* 12:2 (2014), 51.

⁸⁶ Lerner, *The Woman*, 45.

Due to the economic conditions of the period, unlike their American or European counterparts, who had acquired civil rights and the right to work and naturally demanded the right to politics, Ottoman women pursued civil rights and the right to work, which they had not yet fully achieved. On the other hand, the conditions during and after the war were also influential in women's prioritization of motherhood and family duties due to reasons such as population decline and the deterioration of the family structure.

The rapid progress made by women in America regarding their position in socio-economic life has led some writers to use them as a positive example for Ottoman Women. However, while using this model, attention was often drawn to differences in family, motherhood, morality, customs, and religion, and it was emphasized that the advancement of Ottoman women should be within the framework of these values. While some authors viewed the American woman model positively, regarding these differences in socio-cultural norms only as cautionary reminders against uncritical admiration of American women's progress, others presented the same differences as reasons for the complete rejection of the American model and/or any other Western models. In addition, the influence of the ideas and ideologies of the periodicals and writers can also be observed in the articles. Authors who examine the issue from various perspectives such as feminist, anti-feminist, nationalist, westernist, or Islamist tend to interpret similar examples differently in the context of their own ideological frameworks, even though they find some common points. Sometimes contradictory statements can be found even in the same publications or articles by the same author. This leads to the use of American examples as both positive and negative examples and plays an important role in the differences and contradictions in the use of the American woman model. This contrast reflects the complex interplay of ideologies that shaped the discourse on the advancement of Ottoman women.

To summarize, the advancement of Ottoman women in socio-economic life and the diverse and sometimes conflicting discourses regarding the use of the American woman model have been shaped by three factors: The rapid dissemination of information through global developments in communication and transportation since the 19th century, the national and international political, economic, and social conditions of the period, and the socio-cultural norms and ideologies of the Ottoman realm during that era. Based on the analyzed writings, it can be inferred that the purpose behind utilizing the American woman model for the Ottoman woman extends beyond simply importing a Western women's movement. Whether positive or negative, authors used American examples to express and even validate their ideas and ideologies within the social, economic, and political context that shapes the environment. While some seek to impose patriarchal patterns by adjusting American examples to the conditions of the period and creating appropriate new discourses, others use them as a tool on the moderate path chosen toward women's emancipation.

This study is significant as it provides a comparative analysis of the socio-economic status of women during the relevant period in both countries, using Ottoman women's periodicals as primary sources. The analyzed articles show that American women progressed faster in socio-economic life than Ottoman women. Studying American examples in the research not only has helped to understand how social, economic, religious, and cultural differences between the two countries affected the socio-economic status and progress of women but also highlighted the different approaches taken by the Ottoman Women's Movement and the women's movement in the United States. The Ottoman Women's Movement had a structure that reflected the characteristics of familial

feminism and adopted a more moderate, slow, and gradual approach compared to the women's movement in the United States. The reasons for these differences should be examined in more detail as the main question of a different study.

References

- Abdülaziz Çavuş, "İlmî ve İctimai: Osmanlı Kadınının Tavr-ı Cedidi," *Siyaset*, 4 (16 Nisan-ı Efrenci 1914) in *Yeni Harflerle Siyaset (1914), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, eds. Akgül Zorbay and Arzu Atik, İstanbul: Libra Kitap, 2020, 151-155.
- Ahmed Emin, "Amerika Aile Hayatı," *Bilgi Yurdu Işığı*, 1 (April 15, 1917) in *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, İstanbul: Libra Kitap, 2019, 59-62.
- Akagündüz, Ümüt. "Kadın ve Kadınlığa Dair II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinden Yansımalar (1908-1918)," *Folklor/Edebiyat* 19:73 (2013), 63-80.
- Akşit, Elif Ekin. *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Akşit, Elif Ekin. "Osmanlı Feminizmi, Uluslararası Feminizm ve Doğu Kadınları" *Doğudan* 7, (Eylül 2008), 84-91.
- Altunek, N. Serpil, "İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1993): 191-204.
- Atamaz, Serpil. "The Formation of a Counter Public Through Women's Press in the Late Ottoman Empire," *İletişim: Araştırmaları Dergisi* 12:2 (2014), 41-72.
- Atamaz-Hazar, Serpil. "Reconstructing the History of the Constitutional Era in the Ottoman Turkey through Women's Periodicals." *Aspasia* 5:1 (2011), 92-111.
- Baş, Türker and Ulun Akturan. *Nitel Araştırma Yöntemleri Nvivo ile Nitel Veri Analizi, Örneklem, Analiz, Yorum*. Ankara: Seçkin, 2013.
- Benek, M. Kazım, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi," *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6:7 (2016), 27-39.
- Berika Süeda, "İstikbalde Bir Gün 1 Mayıs 1336," *Kadınlar Dünyası*, 101 (August 3, 1913), 6-7 in *Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (SAYI 101-110), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, İstanbul: Libra Kitap, 2021, 121-124.
- Berktaş, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Berktaş, Fatmagül. "The Construction of Woman As 'Other' in 19th Century English Popular Culture," *Kadın Araştırmaları Dergisi* 2 (1994), 83-97.
- Brown Frierson, Elizabeth. "Mirrors Out, Mirrors In: Domestication and Rejection of the Foreign in Late Ottoman Women's Magazines, 1875-1908" in *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, ed. D. Fairchild Ruggles, New York: the State University of New York Press, 2000, 177-204.

- Brown Frierson, Elizabeth. "Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era." Ph.D. Dissertation, Princeton University, 1996.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Demirdirek, Aynur, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Enis, Ayşe Zeren, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Women: Hanımlara Mahsûs Gazete (Newspaper for Ladies) (1895-1908)*, İstanbul: Libra Kitap, 2013.
- Ethem Nejad, "Evlâdsız Anneler," *Türk Kadını*, 4 (July 4, 1918) in *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, eds. Birsen Talay Keşoğlu and Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2010, 88-69.
- Faroqhi, Suraiya. *Women in the Ottoman Empire. A Social and Political History*. London: I. B. Tauris, 2023.
- Fatma Aliye, "Bablölerden İbret Alalım," *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2 (Sept. 5, 1895), 2-in *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete, 1895-1908: Seçki*, eds. Mustafa Çiçekler and M. Fâtih Andı, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.
- Fraser, Arvonne S. "Becoming Human: The Origins and Development of Women's Human Rights." *Human Rights Quarterly* 21, 4 (1999): 853–906. <http://www.jstor.org/stable/762751>.
- Flexner, Eleanor and Ellen Fitzpatrick. *Century of Struggle The Woman's Rights Movement in the United States*. Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1996.
- Gee, James Paul. *An Introduction to Discourse Analysis Theory and Method*. New York: Routledge, 2014.
- Genç Kadın 1919 Ocak / Mayıs (Yeni Harflerle)*, ed. Çiçek İlgiz, Kadın Eserleri Kütüphanesi Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul 2011.
- Hanımlara Mahsus Gazete*, "Amerikalılar," 319-117 (11 July 1901), 6. <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/F/A/F/B/say%C4%B1%20319.pdf> (Access Date: 02.04.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, "Bir Milyar Dolar Sermaye," 336 (7 November 1901), 6. <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/D/B/D/D/D/say%C4%B1%200336.pdf> (Access Date: 10.05.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, "Cesim Bir Çiftlik," 364 (6 June 1902), 6. <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/A/C/B/D/B/say%C4%B1%200364.pdf> (Access Date: 10.05.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, "Hâricî Havâdis," 11 (1 October 1895) in *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Sayı 1-13) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Cavide Pala, İstanbul: Libra Kitap, 2022, 455-458.
- Hanımlara Mahsus Gazete*, "Havâdis-i Nisâiye: Arabacı Kadın," 11 (18 May 1903), 254. <http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/F/E/D/D/E/say%C4%B1%20011.pdf> (Access Date: 25.03.2023).

- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Havâdis-i Nisâiye: Muhâbir Bir Kadın,” 14 (18 June 1903), 323.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/B/B/C/B/say%C4%B1%2014.pdf> (Access Date: 12.04.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Kadından Asker Kaymakamı,” 312-110 (23 May 1901), 6.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/A/F/A/A/F/say%C4%B1%200312.pdf> (Access Date: 10.05.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Kadın Belediye Memurları,” 322-120 (1 August 1901), 6.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/B/B/C/B/say%C4%B1%200322.pdf> (Access Date: 28.04.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Kadından Gümrük Tahsildarı,” 330 (26 September 1901), 3.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/E/C/A/B/say%C4%B1%200330.pdf> (Access Date: 23.04.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Mary Çavuş,” 319-117 (11 July 1901), 5.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/F/A/F/B/say%C4%B1%20319.pdf> (Access Date: 11.03.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Odun Yaran Bir Kadın,” 318-116 (4 July 1901), 6.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/E/E/E/C/say%C4%B1%20318.pdf> (Access Date: 27.03.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Para Kazanmanın Bir Yolu Daha,” 330 (26 September 1901), 3.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/E/C/A/B/say%C4%B1%200330.pdf> (Access Date: 23.04.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Polis Komiseri Bir Kız,” 241-39 (15 December 1899), 4.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/B/F/A/D/F/say%C4%B1%200241.pdf> (Access Date: 27.03.2023).
- Hanımlara Mahsus Gazete*, “Şuûn-ı Nisvân: Amerika’da Yirmi Senelik Terakkiyât-ı Nisvâniyye,” 326 (1 September 1901), 5.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/F/B/D/D/D/say%C4%B1%200326.pdf> (Access Date: 25.03.2023).
- Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar Yeni Harflerle (1913-1921)*, ed. Fatma Büyükkarcı Yılmaz – Tülay Gençtürk Demircioğlu, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul 2009.
- Kadınlar Dünyası*, “Belkıs Şevket Hanımefendi’nin Tayeranı,” 118 (29 November 1913) in *Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (Sayı 111-120) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Şeyda Aysun Oğuz, İstanbul: Libra Kitap, 2022, 444-446.
- Kadınlar Dünyası*, “Havadis-i Dünya,” 101 (3 August 1913) in *Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (SAYI 101-110), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, İstanbul: Libra Kitap, 2022, 150.
- Kadınlar Dünyası*, “Hemşirelerimiz Ne Düşünüyorlar?” 194/4 (22 January 1921), 13 in *Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, 213.
-

- Kadınlar Dünyası, “Hukuk-ı Nisvan: Mukaddime,” 1 (17 April 1913) in *Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar Yeni Harflerle (1913-1921)*, eds. Fatma Büyükkarcı Yılmaz and Tülay Gençtürk Demircioğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009, 3-4.
- Kanter, Beyhan, “Terakki-i Muhadderât ve Hanımlara Mahsus Gazete’de Öteki ya da Rol Model: Avrupalı ve Amerikalı Kadınlar.” *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 13:26 (2021), 29-56.
- Karakaya-Stump, Ayfer. “Debating Progress in a ‘Serious Newspaper for Muslim Women’: The Periodical Kadın of the Post-revolutionary Salonica, 1908-1909.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 30:2 (Nov. 2003), 155-181.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Keçeci Kurt, Songül. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı,” *TTK Belleten*, 79:286 (2015 Dec), 1073–1098.
- Keleş Yıldız, Sema, “Osmanlı Devleti’nde ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Ekonomik Yaşamda Kadın,” *Disiplinlerarası Yaklaşımlarla Kadın Çalışmaları 2*, ed. İnci Erdoğan Tarakçı, (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023), 351-391.
- Kılıç, Neslihan. “Batı Kültürünün Osmanlı Toplumuna Taşınmasında Önemli Bir Unsur Olarak Kadın Dergileri,” *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20:3 (Sept. 2020), 707-726.
- Kurnaz, Şefika. *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996.
- Kurnaz, Şefika. *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Lerner, Gerda, *The Woman in American History*, Addison-Wesley Publishing Company, 1971.
- Mahir-Metinsoy, Elif, “Kadın Tarihi Araştırmaları Açısından Türk Kadını Dergisi,” *Türk Kadını 1918/1919 (Yeni Harflerle)*, ed. Birsen Talay Keşoğlu – Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2010, xx-xxxvii.
- Mahir-Metinsoy, Elif, *Ottoman Women during World War I*, Cambridge University Press, 2017.
- Maynard, Douglas H. “The World’s Anti-Slavery Convention of 1840.” *The Mississippi Valley Historical Review* 47:3 (1960), 452–471.
- Matthei, Julie A. *An Economic History of Women in America: Women’s Work, the Sexual Division of Labor, and the Development of Capitalism*. New York: Schocken Book, 1982.
- Melder, Keith E. *Beginnings of Sisterhood: The American Woman’s Rights Movement, 1800-1850*. New York: Schocken Books, 1977.
- Mousset, Sophie. *Women’s Rights and the French Revolution A Biography of Olympe de Gouges*. Trans. Joy Poirel. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2007.
- Mustafa Asım, “Kadınlar Ne İş Görüyor?” *Hanımlara Mahsus Gazete*, 317-115 (27 June 1901), 3-5.
<http://kutuphane.puktacloud.com/veriler/cokluortam/cokluortam/F/B/E/F/B/say%C4%B1%20317.pdf> (Access Date: 28.04.2023).

- Müdüriyet, “Mesleğimiz,” *Genç Kadın*, 1 (4 January 1919) in *Genç Kadın 1919 Ocak/Mayıs (Yeni Harflerle)*, ed. Çiçek İlgiz, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi Bilgi Merkezi Vakfı, 2011, 2-3.
- Müfide Ferid, “Feminizm,” *Türk Kadını*, 20 (17 April 1919) in *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, eds. Birsen Talay Keşoğlu and Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2010, 531-536.
- Müfide Ferid, “Feminizm,” *Türk Kadını*, 21 (8 May 1919) in *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, eds. Birsen Talay Keşoğlu and Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2010, 563-569.
- Necmeddin Sadık, “İctimaiyat: Bizde Feminizm,” *Türk Kadını*, 1 (22 May 1918) in *Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, eds. Birsen Talay Keşoğlu and Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2010, 4-7.
- O’Neill, William L. *The Woman Movement Feminism in the United States and England*. Quadrangle Books, 1971.
- Oktar, Tiğince, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998.
- Paltridge, Brian. *Discourse Analysis*. London and New York: Continuum International Publishing Group, 2011.
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Schick, İrvin Cemil, *Bedeni, Toplum, Kâinatı Yazmak İslâm, Cinsiyet ve Kültür Üzerine*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Shorter, Edward. “Women's Work: What Difference Did Capitalism Make?” *Theory and Society*. 3:4 (Winter 1976), 513-527.
- Strauss, Johann, “Kütüp ve Resail-i Mevkute’ Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society,” *Late Ottoman Society The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, London and New York: Routledge, 2005, 227-256.
- Stanton, Elizabeth Cady, “Declaration of Sentiments,” *The Women's Rights Convention*, United States 1848, printed on hand-made, flower-inlaid paper and bound in decorated boards by M. Cole, 1995. (Harvard University Schlesinger Library)
- Strauss, Susan and Parastou Feiz. *Discourse Analysis Putting Our Worlds into Words*. New York and London: Routledge, 2014.
- Talay Keşoğlu, Birsen, “Hakiki Feminist Kimdir?” *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, İstanbul: Libra Kitap, 2019, 15-38.
- Talay Keşoğlu, Birsen, “Milli Üretim- Milli Tüketim ve Kadınlar,” *Yeni Harflerle Siyanet (1914), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, eds. Akgül Zorbay and Arzu Atik, (İstanbul: Libra Kitap, 2020), 25-37.

- Toska, Zehra, *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, İstanbul: Metis Yayınları, 1993.
- Türk Kadını (1918-1919) (Yeni Harflerle)*, eds. Birsen Talay Keşoğlu and Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2010.
- Uyanık, Seda, *Osmanlı Bilim Kurgusu: Fennî Edebiyat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Van Os, Nicole A.N.M., “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, vol.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 335-347.
- Y. Naciye, “Erkekler Hakikaten Hürriyet-perver midirler? Kadınlar Ne İstiyor?” *Kadınlar Dünyası*, 7 (23 April 1913) in *Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar Yeni Harflerle (1913-1921)*, eds. Fatma Büyükkarcı Yılmaz – Tülay Gençtürk Demircioğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009, 67-68.
- Yazıcı, Nesimi, “Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz,” *OTAM*, 2, (1991 March), 267-278.
- Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917-1918) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, 2019.
- Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete, 1895-1908: Seçki*, eds. Mustafa Çiçekler and M. FâtiH Andı, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.
- Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Sayı 1-13) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Cavide Pala, İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Sayı 14-25) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Cavide Pala, İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (SAYI 101-110), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Birsen Talay Keşoğlu, İstanbul: Libra Kitap, 2021.
- Yeni Harflerle Kadınlar Dünyası (Sayı 111-120) Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, ed. Şeyda Aysun Oğuz, İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Yeni Harflerle Siyanet (1914), Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri Talepler, Engeller, Mücadele*, eds. Akgül Zorbay and Arzu Atik, İstanbul: Libra Kitap, 2020.
- Yıldırım, Ali and Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.
- Zekiye, “Efendim,” *Kadınlar Dünyası*, 9 (8 May 1913) in *Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar Yeni Harflerle (1913-1921)*, eds. Fatma Büyükkarcı Yılmaz and Tülay Gençtürk Demircioğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009, 90.
- Ziebarth, Marilyn. “MHS Collections: Woman’s Rights Movement,” *Minnesota History* 42:6 (1971), 225–230.
- Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

Osmanlı'da Asayiş Sağlamaya Yönelik Bir Uygulama: Rumeli Çeteler Layihasının Tatbikine Dair Bir İnceleme [1909-1910]

A Practice to Ensure Public Order in the Ottoman: A Review on the Implementation of the Rumelia Gangs Report [1909-1910]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Mustafa Dağ
Harran Üniversitesi
mustafadag@harran.edu.tr

Başvuru / Submitted:
16 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
9 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1485346](https://doi.org/10.21021/osmed.1485346)

Atıf/Citation:

Dağ, M. "Osmanlı'da Asayiş Sağlamaya Yönelik Bir Uygulama: Rumeli Çeteler Layihasının Tatbikine Dair Bir İnceleme [1909-1910]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 142-166.

Benzerlik / Similarity: 2

Öz

Rumeli'de özellikle 20. yüzyılın başlarında çetecilik faaliyetlerinde artış yaşanmıştır. Bölgedeki çetecilik faaliyetleri etnik ve mezhepsel farklılık ile sosyo-ekonomik gerekçelerden dolayı zuhur etmiştir. Bu nedenle Osmanlı yönetimi çetecilikle mücadele çerçevesinde birçok nizamnameyi uygulamaya koymak zorunda kalmıştır. Bunlardan biri *Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidatın Men'i ve Müteccasırların Takip Te'dibi Hakkında Kanun Layihası*dır. 1909 ile 1910 yılları arasında yürürlükte olan nizamnamenin tatbiki çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda elde edilen verilerin incelenmesiyle nizamnamede yer alan hükümlerin hangi bölgelerde ne şekilde tatbik edildiğini tespit etmek çalışmamızın temel amacını oluşturmaktadır. 1909 ile 1910 yılları arasında Rumeli vilayetleriyle İzmir ve Aydın bölgelerinde tatbik edilen nizamnamenin hükümlerine dair örnekler arşiv belgeleri ve telif eserlerden istifade edilerek incelenmiştir. Bu çerçevede nizamnamenin tatbik edildiği bölgeler ile oluşan tepkiler, İstidlâ Komisyonlarının yetki ve faaliyetleri, çetelerle mücadelede aktif olan görevliler ve Divan-ı Harp Mahkemeleri ile çetecilere verilen cezalar ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda yürütülen çalışmayla layihanın hazırlanma sürecinin nasıl gerçekleştiği, layihada yer alan hükümlerin neler olduğu, layihanın Rumeli'de hangi vilayetlerde uygulanıp, uygulanmadığı, layihanın Anadolu'da hangi bölgelerde tatbik edildiği, tatbik sırasında karşılaşılan zorlukların neler olduğu, yakalanan çetecilere verilen cezaların neler olduğu ve son olarak layihada yer alan hükümlerin tatbiki karşısında ahalinin göstermiş olduğu tepkilerin neler olduğu tespit edilmiş ve çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rumeli, Çetecilik, Eşkîyalık, Layiha.

Abstract

There was an increase in gang activities in Rumelia, especially in the early 20th century. Gang activities in the region have occurred due to ethnic and sectarian differences and socio-economic reasons. For this reason, the Ottoman administration had to implement many regulations within the framework of the fight against gangs. One of these *Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidatın Men'i ve Müteccasırların Takip Te'dibi Hakkında Kanun* it is the petition. The application of the regulations in force between 1909 and 1910 constitutes the main theme of the study. The main purpose of our study is to determine in which regions and how the provisions in the regulation are implemented by examining the data obtained in this context. Examples of the provisions of the regulations implemented in the Rumelia provinces and İzmir and Aydın regions between 1909 and 1910 were examined using archive documents and copyrighted works. In this context, the regions where the regulation was implemented and the reactions, the powers and activities of the İstidlâ' Commissions, the officers active in the fight against gangs, and the penalties given to gang members by the Divan-ı Harp courts discussed under separate headings. The study carried out in this direction covers how the drafting process of the draft took place, what the provisions are in the draft, in which provinces in Rumelia the draft is implemented or not, in which regions in Anatolia the draft is implemented, what are the difficulties encountered during the implementation, what are the penalties given to the captured gang members, and Finally, it was tried to determine the reactions of the people to the implementation of the provisions included in the draft.

Key Words: Ottoman, Rumeli, Gangsterism, Banditry, Layiha.

Giriş

Çetecilik; yasadışı işleri yaparak, etrafa korku salarak ve küçük topluluklar halinde silahlı şekilde dolaşarak bölge asayişini bozma girişimlerinde bulunan kişi veya toplulukları tanımlamak için kullanılan genel bir kavramdır. Çete sözcüğünün kullanım alanı geniş olmakla birlikte gayri nizami harp tekniklerini uygulayanlar, resmî kolluk kuvvetlerine karşı mukavemet gösterenler, suç örgütlerine hizmet edenler ile eşkıyalık ve komitacılık faaliyetlerinde bulunanlar da bu kavram kapsamında değerlendirilmektedir. Zira asayiş, mukavemet, suç örgütleri, eşkıyalık ve komitacılık sözcüklerinin geçtiği yerlerde sıklıkla çetecilik kavramının da kullanıldığına şahit olmaktadır.¹

Çeteciler genellikle komitalar tarafından planlanmış ve belirlenmiş eylemleri icra eden veya faaliyete döken kişilerdir. Çete söylemi, ister herhangi bir komitaya aidiyet hissi duysun ister bağımsız şekilde hareket etsin fark etmeksizin asayiş bozma girişimlerinde bulunanların geneli için kullanılmaktadır. Bu kişiler küçük veya kalabalık gruplar halinde silahlı veya silahsız olarak eylemlerde bulunabilmektedirler. Genel olarak 10 ile 15 kişiden oluşan bu çeteciler ayrı ayrı veya sınırlı hareketleri icra etmek için görevlendirilmektedirler. Kendi millî propagandalarını yaparak, himaye ettiklerini düşündükleri veya çıkarlarına hizmet eden halk gruplarını korumakla mükellef olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle halkla iç içe yaşamışlardır. Bu durum da çetecilerin halk üzerindeki etkisinin yüksek olmasına, isyan hareketlerinde halkı yönlendirme etkilerinin artmasına neden olduğu gibi çetecilerin takip edilerek derdest edilmelerini de zorlaştırmaktaydı.² Halkla iç içe olan çeteciler sıklıkla ahaliyle çatışmalara girişmişlerdir. Bu durum da devletin kanun ile nizamlarına rağmen ahaliye en büyük zararı veren grupların eşkıya veya çetecilerden oluşan kimseler olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³

Çetecilikle iç içe olan eşkıyalık kavramına da bakmakta fayda vardır. Nitekim aralarındaki benzerlikten dolayı eşkıyalık kavramının kullanıldığı yerlerde sıklıkla çetecilik kavramına da yer verildiği görülmektedir. Buna göre talihsiz, bedbaht, haylaz, haydut ve yol kesen anlamlarına gelen eşkıyalık kavramı “şâkî” sözcüğünün çoğulu olarak kullanılmaktadır. Kanunlara aykırı olarak hareket eden, başkalarına saldırılarda bulunan, insanların canlarına kastedip, mallarını gasp eden kişiler için kullanılan eşkıyalık kavramı kapsamında değerlendirilen suçlular çeteci olarak da tarif edilebilir.⁴

Daha önce verilen bilgilerden hareketle aynı fiili çağrıştıran çetecilik, eşkıyalık ve komitacılık faaliyetlerinin 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Balkanlar’da⁵ yaygın olarak yapılmaktaydı. Belirlenen tarihlerde meydana gelen çetecilik faaliyetleri genellikle etnik ve mezhepsel farklılıkların

¹ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “Bir Çetenin Anatomisi”, *Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi*, 1. bs., haz. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik. (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2019), 73.

² Mehmet Çanlı, “Balkanlarda Komitacılık ve Çetecilik: II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Oturumlarında Yapılan Tartışmalar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/4, (2017): 2826.

³ Türkan Gözütok, Eşkıyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe’nin Türk Edebiyatına İzdüşümü”, *Türkbilgi Dergisi*, 21, (2011): 50.

⁴ Aydın Efe, Sıraç Aktürk, “Cebel-i Bereket Livasında Yaşanan Eşkıyalık Olayları (1914-1918)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2022): 294; Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar*, Çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011), 25; Esra Yakut, “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması”, *Kepiçe İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 33, (2012): 21.

⁵ Balkan kelimesi Türkçe sözcük olmakla birlikte sık ormanlarla kaplı sıradağ şeklinde tanımlanmıştır Bkz. Durmuş Akalın, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Balkanlar ve Köstendil”, *Yeni Türkiye*, 21/67, (2015): 1674; Hatice Akın, Hatice Çetin, “Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar’da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü”, (Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyumu Bildirileri, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul Kasım 1-5, 2006), 53.

yanı sıra ekonomik nedenlerden dolayı zuhur etmekteydi. Rumeli’de faaliyet gösteren çeteci gruplar arasında milli çıkarları doğrultusunda hareket eden gruplar ile devlete karşı sosyal ve idari başkaldırıda bulunan kesimler de yer almıştır.⁶ Osmanlı yönetimi ise ayrılıkçı ve ülke asayişine ciddi zararlar vermeye başlayan bu gibi yasadışı hareketlerle mücadele çerçevesinde yeni önlemlere başvurmak zorundaydı. Bu önlemlerden biri de 1909’da yürürlüğe almış olduğu kanun layihasıydı.

Konuyla ilgili literatür taraması yapıldığında son dönem Osmanlı Rumeli’sinde meydana gelen çetecilik faaliyetlerini ele alan birçok çalışmanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ancak 1909 ile 1910 yılları arasında Rumeli ile İzmir ve Aydın’da çetecilerle yürütülen mücadeledeki hükümleri ele alan *Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidatın Men’i ve Müteccasırların Takip Te’diri Hakkında Kanun Layihası*’nın maddelerini ve bu maddelerin tatbikine dair örnekleri inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Çeteler Nizamnamesini konu edinen bu çalışmamızda farklı olarak çetecilik faaliyetlerini önlemek için bu hususta görev icra edecek olan memurlar ile görev icra eden kurumlarla ilgili hükümler değerlendirmeye tabi tutularak nizamnamenin yürürlükte olduğu farklı bölgelerden tespit edilebilen örnekler eşliğinde nizamname hükümlerinin uygulanabilirliği saptanmaya çalışılmıştır.

Bu saptamanın gerçekleştirilebilmesi için birtakım sorulara cevap aranmıştır. Buna göre “layihanın hazırlanma sürecinin nasıl işlediği? layihada yer alan hükümlerin neler olduğu? layihanın Rumeli’de hangi vilayetlerde uygulanıp, uygulanmadığı? layihanın Anadolu’da hangi vilayetlerde tatbik edildiği? ve son olarak layihada yer alan hükümlerin tatbikine dair örneklerin neler olduğu?” sorularına cevap aranmıştır. Bu suallerin cevaplanması için yürütülen çalışmada temel kaynak olarak Çeteler Nizamnamesi ile arşiv belgelerinden istifade edilmiştir. Ayrıca arşiv belgelerinde bulunan bilgilerin desteklenmesi amacıyla araştırma-inceleme eserlere de başvurulmuştur. Bu doğrultuda yürütülen çalışma bir ana başlık ile üç alt başlıktan oluşturulmuştur. Ana başlık altında layihada yer alan hükümlerin tatbik edildiği bölgeler ile bu bölgelerde layiha hükümlerine karşı oluşan tepkiler ele alınmıştır. Birinci alt başlıkta layihanın yürütme organı olarak ifade edebileceğimiz İstidlâ’ Komisyonları’nın yetki ve faaliyetlerine odaklanılmıştır. İkinci alt başlıkta çetecilerle mücadelede aktif rol alan görevliler ve bu görevlilere verilen yetki ile haklar açıklanmaya çalışılmıştır. Son olarak üçüncü alt başlıkta ele geçirilen çetecilerin yargılanmasına tek mahkeme makamı olarak faaliyet gösteren Divan-ı Harp Mahkemeleri ile çetecilere verilen cezalar ayrıntılı şekilde örnekler ışığında değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1. Layihanın Tatbik Edildiği Bölgeler ve Oluşan Tepkiler

Rumeli’de emniyet ve asayiş ihlal girişimlerini önlemek amacıyla bu gibi kanun dışı girişimlerde bulunan çetecilerin faaliyetlerinin önlenmesi, takip edilmesi ve yakalanması amacıyla 27 Eylül 1909 tarihinde *Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidatın Men’i ve Müteccasırların Takip Te’diri Hakkında Kanun Layihası*⁷ adıyla bir nizamname hazırlanmıştır. Bu layihada çetecilere karşı sahada aktif rol oynayacak olan personele, bu faaliyetleri icra edecek olan yürütme organı İstidlâ’ Komisyonu’na, köy ve yolların muhafazasına dair tedbirler, köylü, bekçi, muhtar, İhtiyar Meclisi azalarına, ahalinin bu çetecilere karşı olan vazifelerine, yakalanan çetecilerin yargılanma süreçlerine ve verilen cezalara dair hükümler yer almaktadır. Layiha beş fasıl ve 38 maddeden

⁶ Mehmet Çanlı, “Bulgar Trakya Komitesi (1918-1934)”, *Türk Dünyası İnceleme Dergisi* XI/2, (2011): 278.

⁷ Layiha nüshası için Bkz. Ek-1.

oluşmaktadır.⁸ Hazırlanan bu layiha siyasi suçlulara uygulanmamakla birlikte sadece çetecilik fiilini gerçekleştirmiş olan şahıslar hakkında tatbik edilecektir.⁹

Bu amaçla hazırlanmış olan layiha aynı yıl içerisinde Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Sırpça nüshaları hazırlanarak tatbik edileceği vilayetlerin valiliklerine gönderilmiştir. Layihanın iletiildiği bölgeler arasında İzmir, Aydın, Edirne,¹⁰ Selanik,¹¹ Manastır, Kosova, Yanya, İşkodra ve Çatalca da yer almıştır.¹²

Çoğunlukla Rumeli'ye gönderilen bu nüshalar doğrultusunda layihanın uygulanması için harekete geçilmesi üzerine ahaliden birtakım tepkiler gelmiştir. Bu tepkilerin cereyan ettiği bölgeler arasında Varna yer almıştır. Bin kişiden oluşan bu Bulgarlardan oluşan grup 17 Ocak 1910 tarihinde saat 10.00 sıralarında Varna Belediyesi'ne ait olan binanın önünde toplanmıştır. Bu grup Çeteler Layihası, Meşrutiyet Hükümeti ve Jön Türkler aleyhine sloganlar atarak eleştiride bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı kanunlarına riayet etmelerine ve meşruti yönetime sadık olmalarına rağmen Osmanlı hükümeti tarafından bölgede adaletin sağlanmadığını, özellikle Bulgarlar aleyhine girişimlerde bulunduğundan yakılarak Makedonya'da¹³ otonom bir yönetim düşüncesini savunduklarını belirtmişlerdir.¹⁴ Grup her ne kadar olaysız dağılmış olsa da konuyla alakalı Osmanlı hükümeti, Sofya yönetimiyle iletişime geçerek konu hakkında tahkikat sürecini başlatmıştır. Bu doğrultuda Bulgarların bölgede yaşamış olduğu sorunların neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁵ Bu örnekten hareketle Makedonya'da nizamnamenin aksine tepkilere sebep olan düşüncenin idari yönetim olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu tarihlerde bölgede milliyetçilik düşüncesiyle sık sık ayaklanmaların meydana geldiği bilinmekteydi.

Konuyla alakalı yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı hükümetinin idaresi altında 100.000 Bulgar asıllı vatandaşın olduğu saptanmıştır. Bulgarlar arasında bulunan birtakım grupların Osmanlı hükümetine karşı girişimlerde buldukları, bölge asayişini bozma girişimlerinde oldukları ve çetecilik faaliyetlerini icra ettikleri tespit edilmiştir. Bu nedenle layihanın Bulgarların yoğun olarak yaşamış oldukları bölgelerde tatbik edilmesi kararlaştırılmıştır. Buna karşın ilk tepki Makedonya Bulgarları¹⁶ tarafından gösterilmiştir. Viyana'da çıkarılmakta olan Correspondanis Politik Gazetesi'ne ilan verilerek layiha aleyhine metinler neşredilmiştir. Bu neşriyat ve layihaya aykırı hareket edilmesi neticesinde 50 Bulgar ailesinin ikamet etmiş olduğu bölgeden farklı bir mahalle

⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye-Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)*, 2/43.

⁹ BOA, *DH. MUI.*, 80/11.

¹⁰ Adliye Nezareti tarafından Edirne Valiliğinden 1910 yılı içerisinde nizamnamesi çerçevesinde derdest edilip yargılananlara dair istatistiki veriler istenmişti. 1 Ocak 1910'da verilen cevapta derdest edilip yargılanan şahsın olmadığı belirtilmiştir. Bkz. (BOA, *DH. MUI.*, 17/15).

¹¹ 26 Ekim 1909'da birkaç gün içerisinde nizamnamenin bölgede tatbik edilmeye başlanacağı belirtilmiştir. Bkz. (BOA, *DH. MUI.*, 17/50).

¹² BOA, *DH. MUI.*, 17/7; BOA, *DH. MUI.*, 17/11; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye-Tahrirat Kalemi (DH. EUM. THR)*, 11/12.

¹³ Makedonyalılar, çetecilik ve komitacılık savaşlarında uzmanlaşmışlardır. Çeteciliği ve komitacılığı siyasal hayatın yapısal unsurları haline getirmişlerdir. Bkz. Zafer Koylu, "Makedonya'da Çetelerin Meşruiyet Kulüplerine Dönüşmesi", *Belleten Dergisi*, 81/291, (2017): 573.

¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hâriciye Nezareti-Sofya Sefareti (HR. SFR. 04)*, 423/95.

¹⁵ BOA, *HR. SFR.*, 04. 611/9.

¹⁶ Makedonya'da çetecilik faaliyetlerinde bulunan Bulgarlar için literatürde komitacı (komitadji) tabiri kullanılmıştır. Bkz. Hasip Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti" *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11/21, (2015): 149.

nakledilmesi ve Bulgar kulüplerin yanı sıra yasadışı girişimlerde bulunan hayır cemiyetlerinin kapatılması kararlaştırılmıştır.¹⁷

Bu karara, Bulgar mebusu Panci Dorof tepki göstererek Dâhiliye Nezareti'ne şikayetini iletmiştir. Nezaret bu şikâyet üzerine Kosova Valiliğiyle iletişime geçmiştir. Buna göre layihaya karşı gelerek çetecilik faaliyetlerinde bulunan üç Bulgar eşkiyasının derdest edildiği ve birkaç kazada bulunan 60 kadar Bulgar ailesinin layiha hükümlerine muhalefet etmesi nedeniyle layihanın 30. maddesi çerçevesinde Manastır merkez ile Serfice'ye sürgün edildiği aktarılmıştır. Yine kulüp ve hayır cemiyetleriyle ilgili iddiaların asılsız olduğu, bu kurumların faaliyetlerine devam ettikleri ancak birkaçının sahiplerinin talepleri doğrultusunda kapatıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca kapatmak yerine bölgede Cemiyetler Kanunu¹⁸ çerçevesinde 11 cemiyetin kurulması için ruhsat verildiğine de dikkat çekilmiştir. Bu gibi faaliyetlerin aksine Bulgar vatandaşlarının kanunlara uymadıkları, layihaya aykırı hareket ettikleri ve Meşrutiyete karşı geldikleri de not düşülmüştür.¹⁹

Layiha aleyhine tepkilerin cereyan ettiği bir diğer bölge Selanik olmuştur. Özellikle Hristiyan ahali, layihanın aleyhlerine hükümler içerdiğini ileri sürerek uygulanmasından vazgeçilmesini istemişlerdir. Ancak bu talepleri Meclis-i Vükela tarafından olumsuz karşılanmıştır.²⁰ Selanik'in dışında Yanya ahali tarafından da layiha hükümlerine eleştiriler yöneltilmiştir. Layihanın bölgede uygulanmamasına yönelik talep Patrikhane tarafından yapılmıştır. Ancak Meclis-i Vükela ile Adliye Nezareti arasında yapılan müzakereler neticesinde Osmanlı hukuku çerçevesinde bölgedeki asayişin sağlanması için layihanın uygulanmasının zorunlu olduğuna dikkat çekilerek bu talebe olumsuz yönde cevap verilmiştir.²¹

Yanya dışında layihanın tatbik edilmesinin ön görüldüğü yerler arasında Kosova yer almıştır. Layiha, bölgede 28 Eylül 1909 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ancak Kosova Valiliği, layihaya dair nüshanın henüz kendilerine ulaşmadığından dolayı hükümlerin tatbik edilemediğine ve bölgedeki çetecilik faaliyetlerin son zamanlarda ciddi artış gösterdiğine dikkat çekerek nüshaların bir an önce Valiliğe iletilmesini istemiştir.²² Kosova genelinde layiha tatbik edilirken, Prizren, Priştine ve İpek sancaklarında ise Aydın için hazırlanmış olan layihanın uygulanması gerektiği kararlaştırılmıştır. Gerekçe olarak ise bu üç sancakta meydana gelen çetecilik faaliyetlerinin az olması ve Rumeli için hazırlanmış olan layiha hükümlerinin katı olmasından dolayı uygulanması halinde maliyet açısından kabarık faturaların oluşmasına yol açması olarak belirtilmiştir.²³

Layihanın tatbikine karşı oluşan olumsuz tepkilerin yanı sıra olumlu yönde dönütler de olmuştur. Şöyle ki Kosova'da layiha çerçevesinde yürütülen mücadelede başarı elde edilmiş olduğundan dolayı 1 Ocak 1910 tarihinde Valilik tarafından ülke genelinde uygulamaya konulması istenmiştir. Böylece bölgenin asayiş ve güvenliğinde olumlu yönde neticelerin elde edileceğine dikkat çekilmiştir. Buna göre önerilen değişikliklerden ilki layihanın isminin *Çetecilere Mahsus*

¹⁷ BOA, DH. MUI., 17/21.

¹⁸ Meclis-i Mebusan'da gerçekleştirilen uzun müzakereler neticesinde 21 madde olarak 16 Ağustos 1909'da onaylandıktan sonra yürürlüğe girmiştir. Bkz. Zehra Arslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11, (2010):58, 69).

¹⁹ BOA, DH. MUI., 17/21.

²⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hâriciye Nezareti-Siyasi (HR. SYS)*, 200/32.

²¹ BOA, DH. MUI., 90/11.

²² BOA, DH. MUI., 17/25.

²³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*, 135/31.

Nizamname olarak değiştirilmesi talep edilmiştir. Layihanın 16, 25 ve 28. maddelerinde değişikliğe gidilmesi teklif edilmiştir. Ayrıca iki ek madde eklenerek hükümetin yürürlüğe koymuş olduğu kanunlara riayet etmeyen ve muhalif davranan kişilerin ise ağır şekilde cezalandırılmasına dair hükümlerin belirlenmesi istenmiştir.²⁴ Ancak bu talebe ne yönde cevap verildiğine dair bilgiler yapılan araştırmalar neticesinde elde edilememiştir.

Kosova dışında layihanın tatbik edildiği bir diğer bölge İşkodra olmuştur. Layihanın bölgede tatbik edilmesi doğrultusunda 3 Ekim 1909 tarihinde Valilik bilgilendirilmiştir. Ancak 9 Ocak 1910 tarihinde İşkodra Valiliği, Meclis-i Vükelaya layihanın bölgede uygulanması için olağanüstü bir durumun olmadığını aktarmıştır. Gerekçe olarak ise bölgede yoğun olarak çetecilik faaliyetlerin olmadığı, düşük olan vakalara ise kolluk kuvvetleri aracılığıyla müdahale edildiği, kurulacak olan İstitlâ' Komisyonları'nda görev alacak olan personelin maaşlarının ödenmesi için tahsisatın olmadığı belirtilmiştir.²⁵ Ancak bu talebe ne yönde cevap verildiği tespit edilememiştir.

Rumeli'de uygulanmak için hazırlanmış layihanın Aydın'da da tatbik edilmesi talep edilmiştir.²⁶ Bu doğrultuda 14 Eylül 1909 tarihinde Aydın Valisi Mahmud Muhtar, layihanın Dâhiliye Nezareti tarafından Valilik makamına iletilmesini istemiştir.²⁷ Bunun temel gerekçesi son zamanlarda çetecilik faaliyetlerinin artış göstermesi olarak açıklanmıştır. Her ne tedbir alınmış olunursa olsun layihanın yürürlüğe alınarak bölgedeki kolluk kuvveti sayısında artışın sağlanmadığı ve yakalanan çetecilerin yargılanarak tevkif edilmedikleri müddetçe bu gibi girişimlerin önünün alınamayacağına dikkat çekilmiştir. Nihayetinde 300 adet nüshanın Aydın'a gönderilmiş olması bu layihanın bölgede tatbik edildiğine karar verildiğini göstermekteydi.²⁸ Nitekim 6 Ocak 1910 tarihinde Rumeli için hazırlanmış olan layihada ufak değişiklikler yapılarak Aydın'da tatbik edilmeye başlanmıştır.²⁹

Aydın'ın yanı sıra layihanın tatbik edilmesine dair bir diğer talep Sivas'tan gelmiştir. Daha önce Valilik tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bölgede layihanın icra edilmesi için bir girişim gerçekleşmiş olmalı ki, 8 Kasım 1909 tarihinde nezaretten Valiliğe verilen cevapta layihanın sadece Rumeli ve Aydın'da tatbik edilmek için hazırlandığını ancak kanunlar hakkında bilgi sahibi olunabilmesi için bir nüshanın Valiliğe iletilebileceği aktarılmıştır. Sivas'ın yanı sıra 28 Ekim 1909'da Hüdavendigar, 8 Kasım 1909 tarihinde Halep, 20 Kasım 1909 tarihinde Kastamonu,³⁰ 29 Kasım 1909 tarihinde Diyarbakır³¹ ve 5 Aralık 1909 tarihinde Van Valiliklerine³² bilgi aktararak layihanın bu bölgelerde uygulanmasını zorunlu kılan bir durumun olmadığı belirtilmiştir. Bu bölgelerde yürürlüğe konulmasının gerekçeleri olarak ise çetecilik faaliyetlerinin son zamanlarda artış göstermesine bağlı olarak asayişin sağlanması hususunda zorlukların yaşanması, meşrutî yönetime karşı başkaldırıların olması ve özellikle aşiretçiliğin yaygın olarak varlık gösterdiği bölgelerde eşkıyalık faaliyetlerin

²⁴ BOA, *DH. MUI*, 17/8.

²⁵ BOA, *DH. MUI*, 17/4.

²⁶ BOA, *DH. MUI*, 18/8.

²⁷ BOA, *DH. MUI*, 13/44.

²⁸ BOA, *DH. MUI*, 2/59.

²⁹ BOA, *DH. MUI*, 2/34.

³⁰ BOA, *DH. MUI*, 17/12.

³¹ BOA, *DH. MUI*, 17/16.

³² 4 Kasım 1909'da Dâhiliye Nezareti tarafından layihanın bölgede tatbik edilmesine yönelik talebin gerekçelerinin neler olduğuna dair bir açıklama istemişti. Valilik tarafından ileri sürülen gerekçeler nezareti ikna edememiş olmalı ki, 5 Aralık 1909'da layihanın bölgede tatbik edilmesine gerek olmadığı aktarılmıştır. Bkz. (BOA, *MV*, 134/50).

yoğun olması olarak açıklanmıştır. Ancak Meclis-i Vükela, talepler hakkında değerlendirme yaptıktan sonra layihanın sadece sıkıyönetim bölgelerinde tatbik edilebileceğine dikkat çekilerek şimdilik sadece Rumeli ve Aydın'da uygulanması gerektiğini belirtmiştir.³³

Her ne kadar daha önce layihanın uygulanmayacağı yerler arasında Sivas'ın yer aldığı belirtilmiş olsa da layihanın bölgede tatbik edilmek istendiğine dair girişimler meydana gelmiştir. Bölgede meydana gelen savaşlar neticesinde Kafkasya Gürcülerinin çoğunun Fatsa, Ordu, Sivas, Ünye ve Niksar dolaylarına yerleştirilmiştir. Bu göçlerle birlikte bölgede yasadışı girişimlerde artış meydana gelmiştir. Gerek göçmenlerle ahali arasında yaşanan anlaşmazlık, gerekse göçmenlerin geçim kaygısına düşmeleriyle birlikte taraflar arasındaki münakaşalar kısa süre içerisinde çatışmalara dönüşmüştür. Bu durum ise asayişin bozulmasına ve çetecilik faaliyetlerin bölgede artış göstermesine yol açmıştır. Bu nedenle layihanın bu bölgelerde de tatbik edilmesi talep edilmiştir. Ancak Meclis-i Vükela tarafından yapılan değerlendirme neticesinde 17 Ocak 1910 tarihinde layihanın bölgede uygulanmasını gerektiren olağanüstü bir durumun olmadığına kanaat getirmiştir.³⁴

Rumeli ve Aydın'da tatbik edilen layihanın kaldırılması Meclis-i Mahsusa Vekaleti tarafından 13 Temmuz 1910 tarihinde kararlaştırılmıştır. Ülke genelinde Çeteler Layihası yerine geçici olarak uygulanmak üzere 1 Eylül 1910 tarihinde talimatname hazırlanarak İdâre-i Örfiyye Kanunu'na eklenmiştir.³⁵ Ancak 4 Temmuz 1911 tarihinde Kosova Valiliği layihanın tekrar Kosova ile Manastır'a bağlı olan Florina, Görice ve Serfice'de yürürlüğe girmesini talep etmiştir. Böylece layiha hükümleri çerçevesinde çetecilerle mücadelede yeterli sayıda kolluk kuvvetinin istihdam edilmesi sağlanacaktır. Meclis-i Vükela ise kanunun yürürlükte olmadığı gerekçesiyle mevcut kanunların çetecilerle mücadele için yeterli olduğuna dikkat çekerek Valiliğin bu talebine olumsuz yönde cevap verilmiştir.³⁶

1.1. İstidlâ' Komisyonu'nun Yetkileri ve Faaliyetleri

Silahlı çetelerin süratle bastırılması için sıkıyönetim idaresindeki bölgelerde mahalli yöneticilere birtakım sorumluluklar yüklenmiştir. Bu çerçevede devreye sokulan birimlerden biri İstidlâ' Komisyonu'ydu. Bu komisyon layihanın tatbik edilmesi ile yetkilendirilmiştir. Üyeleri çetecilerin takibinde tecrübeli mülkî, askerî memur ve zabıtan oluşmuştur. Komisyon her vilayette doğrudan valiye bağlı olacaktır. Jandarma Kumandanı ile Polis Müdürü komisyonun doğal üyesiydi. İstidlâ' Komisyonu'nun temel görevi vilayette eşkıyalık yapan ve isyan çıkaran kişiler hakkında bilgi toplamak, takip müfrezelerinin hareketlerini denetlemek ve suçlu olduğu tespit edilen kişilerle ilgili tahkikat sürecini yürütmektir. Bu komisyona bağlı olan Hey'et-i Tahkikiyye'ler soruşturma işlemlerini yürütmektedir. Üç adliye memurundan oluşan bu heyet ilk soruşturmayı yaptıktan sonra suçlu olduğu iddi edilen kişi hakkında muhakeme sürecinin başlatılıp başlatılmayacağına karar vermekteydi.³⁷

Bu komisyonlara dair hükümler layihanın 10 ile 12. maddeleri arasında yer almaktaydı. Buna göre komisyon doğrudan valiliğe bağlı olarak vilayet merkezinde kurulacaktır. Çetecilik ve

³³ BOA, DH. MUI., 17/20.

³⁴ BOA, DH. MUI., 17/3.

³⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye-İdare (DH.İD)*, 112/24.

³⁶ BOA, MV., 154/55.

³⁷ Zekeriya Türkmen, "Divanharp", TDV İslam Ansiklopedisi, I, (Ankara 2020), s. 334-337.

eşkıyalıkla mücadele çerçevesinde yürütülecek olan çalışmaların koordine edilmesi amacıyla mülkiye, askeriye ve zaptiyede görevli olan, geçmişte tecrübe sahibi olup görevi hakkıyla ifa edeceğine kanaat getirilen üç şahıs seçilerek bu komisyona üye olarak atanmaktadır. Ayrıca komisyonda Jandarma Kumandanlığı ile Polis Müdürlüğünü temsilen birer üye olmak üzere komisyon toplamda beş üyeden oluşmaktadır. Komisyonda asil üye olarak görev alan üç azanın aylığı 2.500 kuruş olarak belirtilmiştir. Ayrıca atamaların yapıldığı ilk dönemde bir defalığına mahsus maaşları nispetinde harcırah verilecektir. Komisyonların temel görevi yürütülen mücadeleyi koordine etmek, çetecilere karşı uygulanacak olan muameleyi belirlemek, ihtiyaç duyulması halinde vilayeti dolaşarak teftişte bulunmak, kolluk kuvvetlerin yoğunluğa göre sevkini gerçekleştirmektir. Ayrıca istihbarî bilgiyi toplamak, kolluk kuvveti tayinlerini idare etmek, çalışmalar yapılırken yapılan harcamaları idare etmek, atanacak olan kişileri seçmek ve bunlarla ilgili gerekli tahkikatı yürütmek komisyonun önemli görevleri arasında yer almaktadır.³⁸

Yetki ve hükümleri belirlenen komisyonun oluşturulduğu bölgelere atamalar yapılmıştır. Buna göre 5 Kasım 1909 tarihinde Manastır İstidlâ' Komisyonu'na Resne Kaymakamı Fahri, 11 Kasım 1909 tarihinde Yanya İstidlâ' Komisyonu'na Dolonya Kaymakamı Hazım, 6 Aralık 1909 tarihinde Selanik İstidlâ' Komisyonu'na Ordu-yu Hümâyûn Kol Ağası Aziz, 28 Kasım 1909 tarihinde Selanik İstidlâ' Komisyonu'na Nafiz, 14 Ekim 1909 tarihinde Edirne İstidlâ' Komisyonu'na Kol Ağası Hüseyin,³⁹ 9 Aralık 1909 tarihinde Kosova İstidlâ' Komisyonu'na Nizamiye 18. Alayı İkinci Taburundan İkinci Bölük Yüzbaşısı Ali ve 11 Aralık 1909 tarihinde Yanya İstidlâ' Komisyonu'na Kol Ağası Hüseyin Avni atanmıştır. Manastır, Yanya, Selanik, Kosova ve Edirne İstidlâ' Komisyonlarına yapılan bu atamalarla birlikte görev icra eden diğer azaların maaşları mahalli yöneticiler tarafından ödenecektir. Ancak bu komisyonlara bağlı olan diğer memurların maaşları Maliye tarafından karşılanacaktır. Bu nedenle memurların maaşlarının ödenmesi için Maliye Nezareti tarafından Edirne, Yanya, Manastır, Selanik ve Kosova valiliklerine 1.000'er lira gönderilmiştir.⁴⁰

1909 yılında hizmetleri karşılığında gerek takibat taburları gerekse İstidlâ' Komisyonu üyelerinin maaşlarının ödenmesi için Rumeli vilayetlerine Maliye Nezareti tarafından 600.000 kuruş tahsisat gönderilmiştir.⁴¹ Esasen belirtilen bu ücret miktarı layihanın yürürlükte kaldığı müddetçe ödenen maaşlar ile yapılan masraflar için komisyonlara ayrılan bütçeydi. Şöyle ki 1 Eylül 1910 tarihinden görevlerinin bitimine kadar faaliyetlerine devam eden bu yedi komisyonun her biri için yıllık olarak 90.000 kuruş, toplamda ise 630.000 kuruş bütçe ayrılmıştır. Yapılan hesaplama ile ayrılan bütçe arasında 30.000 kuruşun eksik olduğu tespit edilmiştir.⁴² 24 Nisan 1910 tarihinde Maliye'ye iletilen telgrafta; 1910 yılının Mart ile Nisan aylarında komisyonlarda yer alan azaların masrafları ile maaşlarının şimdiye kadar karşılanmadığı belirtilerek ücretlerin ödenmesi için bir an önce bütçe görüşmelerine eklenmesini istemişlerdir. Maliye konuyla ilgili çalışmalara bir an önce başlayarak Selanik, Manastır, Yanya, Kosova ve Edirne'de aktif olan komisyonlarda görev icra eden azalar ile çalışanların maaşlarının ödenmesi için her vilayete 155.000 kuruş ücret tahsis edilmesi

³⁸ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

³⁹ BOA, *DH. MUI.*, 24/11.

⁴⁰ BOA, *DH. MUI.*, 24/10.

⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı 'Ali Evrak Odası (BEO)*, 3815/286052.

⁴² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye-Siyasi Kısım (DH. SYS)*, 18/2.

kararlaştırılmıştır.⁴³ Böylece komisyonun faaliyetlerinde aksaklığın oluşmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Bu komisyonlar 1 Eylül 1910 tarihine kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak 1910'da kaldırılmasından sonra tekrar Edirne, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde teşkilatlandırılmıştır. Bu faaliyetlere dair hükümleri içeren 57 maddeden oluşan yeni bir talimatname İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne⁴⁴ ek olarak hazırlanmıştır.⁴⁵ Böylece Rumeli Çeteler Layihasının ilga edilmesinden sonra komisyonların bazıları İdare-i Örfiyye Kararnâmesi'ne eklenen ek talimatnameyle görevini devam ettirmiştir.

1.2. Çetecilerle Mücadelede Aktif Rol Alan Görevliler ve Faaliyetleri

Çetecilerle mücadele çerçevesinde sahada görev icra edecek olan personele dair hükümler layihanın iki ile dokuzuncu maddeler arasında yer almaktadır. Çetecilerin yakalanması, takip edilmesi ve bölgeden uzaklaştırılmasına yönelik görev seyyar jandarma taburları teşkil edilinceye kadar nizamiye askerlerinden temin edilecek olan takip taburları tarafından icra edilecektir. Bu taburda yer alan zaptiyenin aylığı 200 kuruş olacaktır. Yılda iki ay da izin hakları bulunacaktır. Ayrıca atamanın yapıldığı ilk dönemlerde kendilerine 3,5 kuruş ücret verilecektir. Kolluk kuvvetlerine ödenecek olan bu ücretler devlet hazinesinden karşılanacaktır. Bu taburlarda görev alacak olan zaptiyenin atama işlemleri Harbiye Nezareti tarafından yapıldığından dolayı doğrudan nezarete bağlı olacaklardır.⁴⁶ 19 Ekim 1909 tarihinde Selanik'te çetecilerle mücadele çerçevesinde eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerde bulunan köylerin her birinde ikişer jandarma neferinin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bölgede ihtiyaç duyulan askerlerin 3. Orduyu Hümâyûnundan tahsis edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁴⁷

Rumeli'de görev yapacak olan jandarma taburlarına verilecek olan bu maaşlar ile harcırahların aynı şekilde zamlı olarak Aydın'da da vazife icra eden kişilere verilmesi 25 Ekim 1909'da kararlaştırılmıştır.⁴⁸ Aydın'da zamlı olarak verilecek ücretlerin miktarı Harbiye Nezareti ile Maliye Nezareti arasında yapılan müzakereler neticesinde belirlendikten sonra Meclis-i Vükela tarafından onaylanmıştır. Bu ücretlerin belirlenmesinde ise Manastır'da verilen maaşların miktarı belirleyici olmuştur. Zira maaşlar burada verilen aylık ücretlere göre hesaplanmıştır.⁴⁹ Manastır'dan alınan bilgiler çerçevesinde çetecilerle mücadele çerçevesinde görev icra eden tabur efradı ile Divan-ı Harp görevlilerine aylık 200 kuruş maaş ve atamalara mahsus olarak bir kereliğine 3,5 kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰

Takip taburlarının istihdamları asker nizamnamesine uygun olarak yapılacaktır. Görevleri başında öldürülmeleri halinde aileleri veya birinci dereceden yakınları nakdi para alabileceklerdir. Takip taburlarının yetersiz kalması halinde en yakın bölgeden ihtiyaç duyulacağı kadar ek tabur desteği istenebilecektir. Bu gelen ek tabur efradı vazifesini icra ettikten sonra asıl görev yerine geri

---

⁴³ BOA, *BEO.*, 3739/280398

⁴⁴ Osmanlı döneminde sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde geçeleri olan hükümleri içeren kararnamedir. Bkz. Osman Köksal, "Osmanlı Devleti'nde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12, (2001): 157.

⁴⁵ BOA, *DH. SYS.*, 18/2.

⁴⁶ BOA, *MV.*, 134/66.

⁴⁷ BOA, *DH. MÜ.*, 11/8.

⁴⁸ BOA, *BEO.*, 3681/276050.

⁴⁹ BOA, *BEO.*, 3673/275446.

⁵⁰ BOA, *BEO.*, 3674/275516.

dönecektir. Bu görevlilerin faaliyetleri İstidlâ' Komisyonu tarafından icra edilecektir. Komisyon her ne zaman isterse istesin görevlendireceği bir komiser aracılığı ile takip taburlarını denetleyebilecektir. Bu denetim sırasında zaptiye ve memurlar hazır bulunacaktır. Denetimler sırasında kanun dışı bir girişimin tespit edilmesi halinde bu zaptiye ile memurlar da sorumlu tutulacaktır.⁵¹

Takip müfrezeleriyle birlikte görevlendirilecek olan jandarmanın yanı sıra Müfrez Kumandanlığının mesuliyeti altında ahali arasından gerektiği kadar kalegöz istihdamı yapılarak asker kıyafeti giydirilerek görevlendirme yapılacaktır. Takip müfrezeleri bağlı oldukları mahalli yöneticiler ile memurlardan emir alabileceklerdir. Mahalli yöneticiler ile memurlar tarafından verilecek olan talimatlar doğrultusunda hareket etmek zorundaydılar. Mahalli yöneticiler bu emirleri İstidlâ' Komisyonu aracılığıyla veya doğrudan takip müfrezelerine ileteceklerdir. Gerek takip müfrezelerin gerekse diğer görevlilerin çetecilerle mücadele çerçevesinde icra edecekleri vazifede üstün başarı göstermeleri halinde komisyon kararıyla ödüllendirme yoluna gidilmiştir. Bu ödüllendirme ise genellikle nakdi ücret şeklinde olmuştur. Ancak takibat işlemlerinde görevini suiistimal eden veya görevini hakkıyla icra edemeyenlerin tespit edilmesi halinde ise haklarında yasal işlemler başlatılarak cezalandırma yoluna gidilmekteydi.⁵²

Takip müfrezeleri dışında köy bekçileri, muhtar, İhtiyar Meclisi azaları ve ahalinin de çetecilerle mücadele çerçevesinde birtakım vazifelerinin olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna dair hükümler layihanın 17. maddesinde düzenlenmiştir. Bu kişilere düşen temel vazife çetecilerin görülmesi veya onlara dair ihbarın alınması üzerine zaman kaybetmeden derhal en yakın karakola uğrayarak bu kişileri ihbar etmeleriydi. Ayrıca güçlerinin yetmesi halinde çetecilerin derdest edilmesine de girişeceklerdir. Köylerde yaşayan ahali veya yabancılar tarafından çetecilerin korunduğuna, kendilerine maddi kaynak desteğinde bulunulduğuna, çetecilere her türlü destek sağladıklarına, çetecileri ve yataklık yapanları ihbar edenleri tehdit ettiklerine ve çetecilerle birlikte hareket ettiklerine dair ihbarın alınması üzerine en yakın karakola başvurulması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ahali arasından eşkıya çetecilerine katılanların olması halinde İstidlâ' Komisyonu veya jandarma karakolu aracılığıyla haklarında hukuki muamele icra edilmekteydi. Çeteciler tarafından bölgeye gönderilen evrakları taşıyanların ihbar edilmesi ahalinin görevleri arasında yer almaktadır. Eşkıya çetelerine katılanlar, eşkıyalık yolunda suç işleyenler, bu suçu işledikten sonra firar edenler, köye kaçak yollarla silah sokmaya çalışanlar, çetecilerin saklanması için yapılan lağım ve mahzenleri yapma girişimlerinde bulunanlar ile ruhsatsız silah taşıyanlar bölge ahali, muhtar, köy bekçisi ve İhtiyar Meclis azaları tarafından ihbar edilmek zorundadır.⁵³

Çetecilik faaliyetlerinde bulunan kimselere dair ihbarda bulunan kişilerin kimlik bilgileri ve isimleri saklı tutulmaktaydı. 16 Kasım 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Selanik Valiliğine iletilen telgrafta layihanın 32. maddesi çerçevesinde eşkıya çeteleri hakkında görevlilere bilgi akışı sağlayan muhbirlerin isimlerinin ve kimlik bilgilerinin gizlenmesi hususunda hassasiyetle davranılması istenmiştir. Ayrıca ihbara dair bilgileri içeren kayıtlar Harbiye Nezareti tarafından

⁵¹ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁵² BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁵³ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

layihanın 37. maddesi çerçevesinde atanacak olan vekil tarafından icra edileceği de Valiliğe bildirilmiştir.⁵⁴

Muhbirler hakkında bilgileri ifşa eden memurların tespit edilmesi halinde ise görevlerinden azledilmektedirler. Ayrıca bu kişiler bir daha hiçbir şekilde devlet memuru olarak istihdam edilemeyeceklerdir. Fakat memur tarafından kimliği açığa çıkarılmış olan muhbirin saldırıya uğraması, yaralanması veya öldürülmesi halinde ceza kanunu çerçevesinde devlet memuru hakkında muamele icra edilmektedir. Ayrıca muhbirlerin kimliklerinin ifşa edilmesinden sonra hükümetten arzu etmeleri halinde istedikleri mahalle nakledilmeleri gerçekleştirilecektir. Göç etmiş oldukları bölgede arkalarında bırakmış oldukları arazi ve her türlü malları hükümet tarafından muhafaza altına alınarak idare edilecektir. Ayrıca muhbir ve kalegözlük yapan şahısların devlet korumasında olmalarına rağmen öldürülmeleri halinde ailelerinin geçimini sağlamaları için maaş bağlanacaktır.⁵⁵

Çetecilik faaliyetleri ile mücadele çerçevesinde tedbir alınacak önemli yerler arasında köy ve yolların muhafazası olmuştur. Buna dair hükümler layihanın 13 ile 16. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu çerçevede köy ve yolların tüm güvenlik önlemleri ve muhafazası jandarmaya aittir. Ancak jandarmanın ihtiyaç duyması halinde çetecilerle mücadele çerçevesinde istihdam edilen takip taburlarından destek alınacaktır. Bu görevliler dışında köylerin çetecilerin tehditlerine maruz kalmaları halinde ekilmiş olan ürünlerin, mahsulün ve yapıların korunması için hükümet tarafından köy bekçileri atanacaktır. Bu bekçilerin maaşları görevlendirildikleri köyün ahalisinden toplanan paralarla karşılanacaktır. Bu bekçilerin sınırı belirlenmemiş olmakla birlikte ihtiyaç duyulduğu kadar atama yapılabilecektir. Silah ve cephaneleri ise hükümet tarafından karşılanacaktır. Bu çerçevede görevlendirilmiş olan köy bekçilerinin başında her köye atanmış olan iki jandarma neferi bulunacaktır. Köy bekçileri bu iki jandarma neferinin emir ve idaresinde olacaktır.⁵⁶

Şayet hükümet tarafından atanacak olan köy bekçilerinin maaşlarını karşılamak için köy ahalisinden maddi durumlarının iyi olmadığını ifade etmeleri durumunda atanmış köy bekçileri yerine ahali arasından gönüllü bekçiler görevlendirilmekteydi. Bu talepleri İstidlâ' Komisyonu tarafından değerlendirildikten sonra uygun bulunması halinde bu bekçilere silah taşıma ruhsatı verilerek görevlendirme yapılmaktadır. Ancak bu silahlar köy ahalisinin kendi can, mal ve hanelerinin güvenliğini sağlamak için verilecektir. Alınan silah bu amaçlar doğrultusunda kullanılacak olup mesuliyeti köy muhtarı ve İhtiyar Meclisi azalarında olacaktır. Jandarma bu silahların takibini yapacaktır. Fakat köyde jandarmaya ait bir karakolun bulunmaması halinde jandarma neferleri ile köy bekçilerinin ikametgâh olarak kullanabilmeleri için bir hane köy ahali tarafından tahsis edilmek zorundaydı. Ayrıca hükümet tarafından tayin edilen süre içerisinde köy ahalisinin elinde bulunan ruhsatsız silahların hükümet makamlarına teslim edilmesi zorunluydu. Bu zorunluluğu yerine getirmemeleri halinde haklarında hukuki muamelenin icra edileceği belirtilmiştir.⁵⁷

Çetecilerle yürütülen mücadelede kolluk kuvveti yetersizliğinden dolayı sık sık şikayetler meydana gelmiştir. Bunlardan ilki 1909 yılında Selanik'te cereyan etmiştir. Selanik Valiliği tarafından Harbiye Nezareti'ne iletilen telgrafta çetecilik faaliyetlerin son zamanlarda bölgede ciddi

---

⁵⁴ BOA, *DH. MUI.*, 34/28.

⁵⁵ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁵⁶ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁵⁷ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

artış gösterdiği, bu nedenle çetecilerle mücadelede görevlendirilmiş olan kolluk kuvvetlerin yetersiz kaldığından yakınılmıştır. Konuyla alakalı yapılan araştırmalar neticesinde yeterli olan asker sayısının 2 tabur olduğu saptanmıştır. Buna rağmen 3 aydan beridir bölgede 1 taburluk askerin vazife icra etmeye çalıştığı tespit edilmiştir. Üstelik bu kolluk kuvvetlerinden bir kısmı da çevre bölgelerde meydana gelen çetecilik faaliyetlerine müdahale etmek için görevlendirilmekteydi. Bu nedenle eşkıyalara karşı başarının elde edilmesi için bölgedeki kolluk kuvveti sayısının artırılması için hızlıca çalışmalar başlatılmıştır.⁵⁸

Selanik'te çetecilerle yürütülen mücadelede görev üstlenmiş olan kolluk kuvvetlerinin ihtiyaçlarıyla ilgili bir diğer sorun 28 Ekim 1909 tarihinde cereyan etmiştir. Buna göre Selanik'e bağlı olan Serez Mutasarrıflığı tarafından Harbiye Nezareti'ne 28 Ekim 1909 tarihinde yazılan telgrafta on günden beridir layiha çerçevesinde bölgede çetecilerle mücadele yürütülmüş olmasına rağmen görevlendirilecek olan askerlerin elbiselerinin hala gönderilemediğinden yakınılmıştır. Bu nedenle kıyafetlerin bir an önce gönderilmesi talep edilmiştir.⁵⁹

Çetecilere karşı ihtiyaç duyulan kolluk kuvveti desteğinin istendiği bir diğer vilayet Manastır olmuştur. 23 Ağustos 1909 tarihinde Manastır'a bağlı olan Serfice Mutasarrıflığı tarafından Manastır Valiliği aracılığıyla Harbiye Nezareti'ne telgraf iletilmiştir. Buna göre Alasonya ile Katerin'de son dönemlerde çetecilik faaliyetlerinde ciddi artışın meydana geldiği belirtilmiştir. Bu çeteciler ayrıca bölge halkına karşı da ciddi tehditler oluşturmaya başlamışlardır. Valilik her ne kadar layiha çerçevesinde olaylara müdahale etmek için tüm önlemleri almış olsa da kollu kuvveti yetersizliğinden dolayı başarının elde edilemediğine dikkat çekilmiştir. Bu nedenle çetecilere karşı başarının elde edilmesi için bir an önce kolluk kuvveti desteğinde bulunulması istenmiştir. Manastır Valiliğinde nezarete iletilen bu talep doğrultusunda çalışmalara başlanıldığı ancak gerekli desteğin sağlanmasına kadar geçecek zaman zarfında layiha çerçevesinde bölgede mevcut olan kolluk kuvvetleriyle yürütülen mücadelenin devam ettirilmesi istenmiştir.⁶⁰

Netice olarak Harbiye Nezareti, Manastır Jandarma Kumandanlığı ile iletişime geçerek gerekli destek sağlanmıştır. Ancak buna rağmen çetecilik faaliyetlerin önüne geçilememiştir. Bu durumun gerekçesi olarak ise bölge ahalisinin isteyerek veya istemeyerek çetecilere yardım ve yataklık yapması olarak açıklamıştır. Buna göre bölgede yoğun olarak yaşamakta olan Rum nüfusun kendi istekleri veya çetecilerin baskıları neticesinde çetecilik faaliyetlerini gerçekleştirmekte olan Yunanlılara yardım ve yataklık etmekteydiler. Bu durum ise çetecilerin ahali arasına karışması ve ahaliden ayırıt edilerek derdest edilmelerini zorlaştırmaktaydı. Buna rağmen bölgede çetecilikle mücadele çerçevesinde alınan tedbirler arttırılarak mücadeleye kesintisiz şekilde devam edilmiştir.⁶¹

1909 senesinde Selanik ile Manastır'da meydana gelen çetecilik faaliyetlerine karşı koyan kolluk kuvveti yetersizliğine dair bir şikâyet daha meydana gelmiştir. Buna göre Bulgaristan üzerinden Selanik ve Manastır'a bir grup çetecinin geçeceğine dair ihbarın alınması üzerine çetecilerle mücadele çerçevesinde şahısların derdest edilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Ancak Ordu Kumandanlığından henüz beklenen desteğin sağlanmadığına dair şikâyet meydana gelmiştir. Valilik tarafından 21 Ekim 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'ne iletilen bu şikâyet üzerine hemen

⁵⁸ BOA, *DH. MUI.*, 65/2.

⁵⁹ BOA, *DH. MUI.*, 17/2.

⁶⁰ BOA, *DH. MUI.*, 7/64.

⁶¹ BOA, *DH. MUI.*, 7/64.

harekete geçilmiştir. Bu doğrultuda çetecilerin bir an önce yakalanması için 3. Ordu Kumandanlığı, talep edilen kolluk kuvveti desteğinin sağlanması için çalışmalara başlanmıştır.⁶²

Çetecilerle mücadele çerçevesinde tedbirlerin alındığı bölgeler arasında Yunanistan da yer almıştır. 29 Aralık 1909 tarihinde birtakım çetecilerin Yunanistan üzerinden Osmanlı topraklarına sirayet edeceklerine dair istihbarî bilgi alınmıştır. Bu doğrultudaki bilgiler Giritli Kaptan Manoli tarafından Atina Sefareti aracılığıyla alınmıştır. Bu bilgi üzerine bölge valisi Yunanlı çetecilerin bölgeye girişinin önlenmesi veya girmeleri halinde derhal derdest edilmeleri doğrultusunda gerekli tedbirleri almak için harekete geçmiştir. Bu tedbirlerin yanı sıra Atina Sefareti ile irtibata geçilerek çeteciler hakkında bilgi toplanmıştır. Buna göre çeteciler Yenişehir civarında faaliyet göstermekteydi. Bu çetecilerin takiplerinin yapılması ve ele geçirilmeleri için görevlendirilmiş olan kolluk kuvvetlerinin başına Mösyö Mavro Mihail getirilmiştir. Bölgede yapılan takibat neticesinde takip edilen bu çeteci kafilesinin 6 kişiden oluştuğu ancak asıl çeteci kafilesinin Narda'da faaliyet göstermekte olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda Yunanistan yönetimi çeteciliğin önlenmesi hususunda gerekli tedbirleri almıştır.⁶³

1.3. Divan-ı Harp Mahkemeleri ve Verilen Cezalar

Layihâ çerçevesinde çetecilik ile eşkıyalık faaliyeti gerçekleştirdiği tespit edilen şahısların yargılanma süreçlerine dair ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu bağlamda değinilen önemli konulardan biri yargılama işlemelerinin hangi kurum tarafından icra edileceğine yönelik olmuştur. Çetecilik veya eşkıyalık faaliyetinde bulunanlar, bu gibi kişilere yardım edenler ve ortaklık faaliyetlerinde bulunanların muhakeme süreci kurulacak olan Divan-ı Harp Mahkemesi'nde icra edilmekteydi. Divan-ı Harp Mahkemesi'nde muhakemesi görülmek üzere tevkif edilen suçlular bir ay süreyle tutuklu kalabilmekteydiler. Bu arada haklarında tahkikat süreci başlatılmaktaydı. Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde sadece çetecilik faaliyetinde bulunan şahıslar yargılanabilmekteydi. Siyasi suçlular bu mahkemelerde yargılanmamaktaydı.⁶⁴

Her ne kadar çetecilerin derdest edilmesi ve yargılanacakları mahkemeler belirlenmiş olsa da sorgulama işlemlerinin kimler tarafından ve ne şekilde yürütüleceğine dair layihada hükümlere yer verilmemiştir.⁶⁵ Bu eksikliğin giderilmesi için Adliye Nezareti tarafından 17 Kasım 1909 tarihinde layihada değişikliğe gidilerek sorgulama işlemlerini yapacak olan memurların Divan-ı Harp bünyesinde istihdam edilmiş olan devlet görevlileri olduğuna dikkat çekilmiştir.⁶⁶ Tevkif edilmiş ancak henüz sorgusu bitmemiş olan şahısların ise İstidlâ Komisyonu ve Adliye Nezareti'yle bilgi alışverişinde bulunulup muhakeme süreçlerinin Divan-ı Harp Mahkemesi bünyesinde istihdam edilmiş memurlar tarafından icra edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁷

İdam kararı dışında Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından alınan tüm kararlar valinin emriyle icra edilmekteydi. İdam kararı ise Osmanlı hükümetinin onayıyla birlikte hayata geçirilmekteydi. Divan-ı Harp Mahkemeleri'nin kurulması gereken yerler ile görev icra edecekleri mekanlar valilik tarafından belirlenmekteydi. Divan-ı Harp Mahkemesi bir reis ile dört azadan oluşmaktaydı. Dört azadan ikisi asker olan memurlar arasından diğer ikisi ise Adliye memurlarından atanmaktaydı.

⁶² BOA, *DH. MUI.*, 24/74.

⁶³ BOA, *DH. MUI.*, 43/14.

⁶⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Şûrâ-yi Devlet (ŞD)*, 26/37.

⁶⁵ BOA, *MV.*, 134/1.

⁶⁶ BOA, *MV.*, 134/74.

⁶⁷ BOA, *BEO.*, 3778/283297.

Asker olan memurların ataması Ordu Kumandanlığı tarafından yapılmaktaydı. Adliyede görevli olan iki memur ise vali tarafından atanmaktaydı. Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından alınan kararlara itiraz etmek ve temyize gitme yolu kapalıydı. Layihada yer alan hükümlerin icrası Harbiye Nezareti ile Dahiliye Nezareti'nin yetkisi altındaydı.⁶⁸

Çetecilik suçunu işlemiş olan şahısların yargılanma sürecinde görev icra edecek olan memurlara düşecek vazifelerin neler olduğuna dair bir belirsizlik mevcuttur. Bu belirsizliğin giderilmesi amacıyla 4 Aralık 1909 tarihinde Meclis-i Mahsusa Vekâleti tarafından ele geçirilen çeteciler ile bunlara yataklık yapan kişilerin sorgulanma işlemleri sırasında Adliye Nezareti memurlarına düşen vazifeler belirlenmeye çalışılmıştır.⁶⁹ Bu doğrultuda eklenecek olan ek maddenin Aydın için de icra edilmesi kararlaştırılmıştır. Eklenecek olan bu maddenin ise İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'nin 10. maddesi doğrultusunda hazırlanması kararlaştırılmıştır.⁷⁰ Nihayetinde Adliye memurlarının çetecilerin yargılanması hususundaki görevlerini içeren madde kısa süre içerisinde hazırlanarak Meclis-i Umuminin onayına sunulmuştur.⁷¹

Meclisin onayından geçen ek hükümlere rağmen yargılama sürecinde memurların görevleri konusunda sorun cereyan etmiştir. Bu sorunun yaşandığı bölgeler arasında Yanya yer almıştır. 7 Mart 1910 tarihinde Yanya Valiliği tarafından merkezi hükümete iletilen telgrafta; layiha çerçevesinde ele geçirilen şahısların yargılanması neticesinde tutuklanması veya serbest bırakılmasına yönelik işlemlerin Adliye Nezareti veya Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından icra edileceğine dair bilgi istenmiştir. Bu telgrafta karşılık verilen cevapta; ele geçirilen suçluların tevkif edilmesi, sorgulanması ve yargılanması Divan-ı Harp Mahkemesi'ne bağlı olan İstintak Dairesi⁷² tarafından icra edileceği belirtilmiştir. Serbest bırakılma veya tutuklanma kararı Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından yapılan yargılamalara dair kayıtların oluşturulan özel bir komisyon tarafından incelenmesinden sonra kararlaştırılmaktaydı.⁷³

Benzer sorunun 21 Kasım 1909 tarihinde Selanik'te de meydana geldiği saptanmıştır. Çetecilik yapan veya çetecilere yataklık yapanlarla ilgili sorgulama işlemlerinin hangi kurum tarafından icra edileceğine dair Selanik Valiliği, Meclis-i Mebusan Vekâlet'inden bilgi talep etmiştir.⁷⁴ Verilen cevapta sorgulama, tevkif edilme ve yargılama işlemlerinin Divan-ı Harp Mahkemeleri tarafından icra edileceği Adliye Nezareti'nin konuyla ilgili tek görevinin Divan-ı Harp Komisyonunda iki aza bulundurması olduğu belirtilmiştir.⁷⁵ 1910 yılında Kosova'da da bu doğrultuda bir anlaşmazlık meydana gelmiştir. Çözüm olarak çetecilik yapan veya yataklık yapanların yargılama işlemlerinin Nizamiye Mahkemeleri yerine Divan-ı Harp Mahkemesi'nde icra edileceği olarak belirtilmiştir.⁷⁶

⁶⁸ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁶⁹ BOA, *BEO.*, 3675/275571.

⁷⁰ BOA, *BEO.*, 3679/275876.

⁷¹ BOA, *BEO.*, 3685/276374.

⁷² Arapça kökenli olan istintak kelimesi söyletmek veya konuşturmak anlamına gelmektedir. Bu kişilerin konuşturulduğu kurumlar ise İstintak Dairesi olarak faaliyet göstermiştir. Bkz. İbrahim Ülker, "Osmanlı Ceza Yargılamasında Müstantik (Sorgu Hâkimi)", *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*, 11/1, (2023): 44; Mustafa Dağ, "Osmanlı Taşrasında Bir Ceza İnfaz Kurumu: Mut Hapishanesi Örneği (1890-1920)", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, (2022): 180.

⁷³ BOA, *DH. MUI.*, 17/18.

⁷⁴ BOA, *BEO.*, 3667/274964.

⁷⁵ BOA, *BEO.*, 3667/274965.

⁷⁶ BOA, *DH. MUI.*, 17/2.

Kosova dışında 25 Ekim 1909 tarihinde Aydın'da da benzer sorun cereyan etmiştir. Aydın'da silahlı 100 çetenin faaliyet yürüttüğü tespit edilmiştir. Başlatılan takibat neticesinde çeteciler tevkif edilmiştir. Bir buçuk aydır tevkif edilmiş olmalarına rağmen yargılama süreçlerine başlanmamıştır. Gerek Aydın'da tevkif edilen bu kişilerin gerekse Yanya'da ele geçirilen çetecilerin yargılama süreçleriyle ilgili bir belirsizlik yaşanmıştır. Belirsizliğin nedeni ise layiha doğrultusunda hukuki muamelenin icra edileceğinin bilinmesine rağmen hangi kurum tarafından yargılanacaklarıydı. Valiliğin merkezi yönetimden istediği bilgiye karşılık tevkif edilen suçluların Aydın Divan-ı Harp Mahkemesi ile Yanya Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından yargılanması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁷

Yargılama işlemlerine dair belirsizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik incelenen bu örnek dışında 26 Ocak 1910 tarihinde Kosova'da Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde kimlerin yargılanacağına dair bir gelişme meydana gelmiştir. Buna göre Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde çetecilik faaliyetinde bulunan veya bunlara her türlü desteği sağlamış olan kişiler yargılanmaktaydı. Ancak Kosova'da adam öldürme suçundan dolayı tevkif edilmiş olan kişilerle ilgili yürütülecek olan hukuki muamelenin bu layiha çerçevesinde icra edildiği belirtilmiştir. Nitekim bölgede meydana gelen cinayetlerden dolayı haklarında hukuki muamele icra edilenlerin %90'nın bu layihaya göre çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı belirtilmiştir.⁷⁸

Divan-ı Harp Mahkemeleri'ne yapılan atamalara bakıldığında ise Selanik'te kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi'nin başkanlığını yapmak üzere Selanik 3. Süvari Fırkası Kumandanı Suphi Paşa görevlendirilmiştir. Başkan dışında aza olarak Selanik Redif Taburu Binbaşısı Necati, Otuzuncu Alay 1. Tabur Kumandanı Mümtaz ve Kol Ağası Vasfi görevlendirilmiştir. Bu görevliler dışında Selanik İstinaf⁷⁹ Mahkemesi azasından Sait ile Selanik Bidayet Mahkemesi'nin azalarından biri mahkemede aza olarak görev almak üzere vazifelendirilmiştir.⁸⁰

Ele geçirilen suçlulara verilecek olan cezalara dair hükümler layihada üzerinde durulan bir diğer önemli konu olmuştur. Buna dair hükümler layihanın beşinci bölümünde yer almıştır. Köy bekçileri, muhtarlar veya İhtiyar Meclisi'nde bulunan azalardan herhangi birinin çetecilere karşı yürütülen mücadelede taviz vermesi, layihayı uygulamaması veya çetecilerle birlikte hareket ettiklerinin tespiti halinde Ceza Kanunu çerçevesinde tevkif edilerek haklarında hukuki muamele başlatılmaktaydı. Ahaliden yataklıktan dolayı işleyecekleri ilk suç için ceza olarak 10 liradan 100 Osmanlı altınına kadar para alınması kararlaştırılmıştır. Şahsın aynı suçu ikinci defa işlemesi halinde bulunduğu bölgeden beş sene uzaklaştırılmaktaydı. Ancak daha sonradan suçsuz olanlar veya sürgün süresi dolanların serbest bırakılması İstidlâ' Komisyonu tarafından kararlaştırılmaktaydı.⁸¹

Ruhsatsız silah taşıma girişiminde bulunanların silahları teslim etmemeleri halinde müsadere edilmekteydi. Silahları bulunduran kişilere ise bir aydan altı aya kadar hapis cezası verilmekteydi. Çetecilerden kolluk kuvvetlerine karşı silah kullanarak yaralama veya ölüme sebep olanlar idam

⁷⁷ BOA, *DH. MÜ.*, 17/15.

⁷⁸ BOA, *DH. MÜ.*, 17/17.

⁷⁹ Birinci dereceli mahkemelerce verilen kararların bir üst mahkemede tekrar tahkik edilmesi amacıyla başvuru hukuki süreci tanımlamak için kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Dağ, "XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)", *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, (2021): 218; Sedat Bingöl, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-i Mehakim'deki Üst Mahkeme Kararları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20/1, (2005): 20.

⁸⁰ BOA, *DH. MÜ.*, 11/8.

⁸¹ BOA, *DH. MÜ.*, 2/43.

cezası ile cezalandırılmaktaydı. Yine çetecilik faaliyetlerini koordine eden kişilere de idam cezası verilmekteydi. Çete kafilesinde bulunan şahısların vermiş oldukları hükümler adam öldürmeyle eşit sayılarak hükmü veren ile icra eden şahıslar idam edilmekteydi. Ancak silah çekmiş olmalarına rağmen yaralama veya ölüme yol açmamaları durumunda 10 yıldan az olmamak şartıyla kürek cezası⁸² ile cezalandırılmaktaydılar. Çeteci kabileleri oluşturarak ahaliye ceza kesip bu cezaları tahsil eden kişiler ve bu heyette yer alan şahıslara suç derecelerine göre geçici veya müebbet kürek cezası verilmekteydi.⁸³

Bomba ve dinamiti imal edenler, ülke içine yasadışı yollarla patlayıcı maddeleri sokmaya çalışanlar ve bu gibi girişimler hakkında bilgisi olup da ihbar etmemiş olanlar hakkında *Ceza Kanunu*'nun 58. maddesinin ikinci ekinde yer alan hükümler icra edilmekteydi.⁸⁴ Bu kişilere genellikle kürek cezası verilmekteydi. Köy, kasaba ve şehirlerde silahsız olarak çetecilik yapan kişiler hakkında da aynı muamele uygulanmaktaydı. Eşkîya ve çetelere insan kaynağı sağlayanlar, her türlü maddi yardımı yapanlar, erzak ve cephanelerinin naklinde yardımcı olanlar, erzak, cephane ve çetecileri saklayanların yanı sıra ayrılıkçı komitelere ve eşkîya çetelerine nakden ve bedenen her türlü yardım girişiminde bulunanlar hakkında hukuki muamele başlatılarak suç derecelerine göre ceza verilmekteydi.⁸⁵

Çetecilere karşı yürütülen çalışmaları ve takiplere dair bilgileri çetecilere iletenler, dağdan dağa bağırarak veya el-kol işaretleriyle çetecilerin kaçmalarına yardımcı olanlara hapis cezası verilmekteydi. Bu kişiler hakkında layihanın 26. maddesi gereğince muamele yapılmaktaydı. Ahaliyi birbirine düşürmek için nutuklar ve şarkılar söyleyenler hakkında hukuki muamele başlatılarak bu gibi işleri yapmaktan menedilmekteydiler. Asılsız ihbarda bulunarak asker ve kolluk kuvvetlerinin pusuya düşürülmesine neden olanlara idam cezası uygulanmaktaydı. Takip kuvvetlerini pusuya düşürdükten sonra kaçmayı başarabilen kişilerin sığındıkları köyde saklanmaları halinde köy ahali hakkında 19. madde çerçevesinde hukuki muamele başlatılarak köy ahali zorunlu göçe tabi tutulmaktaydı.⁸⁶

Zorunlu göçe tabi tutulan ahaliye dair gelişmelerden biri 11 Ocak 1910 tarihinde Selanik'te meydana gelmiştir. Buna göre layihanın bölgede uygulamaya konulmasından bu ana kadar derdest edilen kaçakçı ile sürgüne gönderilmiş olan aile sayısı hakkında bilgi talep edilmiştir.⁸⁷ Buna karşılık Valilik, 1909 senesi içerisinde 53 kişiden oluşan 15 ailenin Yenice'den Selanik merkeze nakledilmiş olduğu belirtilmiştir. Yenice dışında 26 kişiden oluşan yedi aile de Karaferye'den Selanik merkeze sevk edilmiştir. Böylece 1909 senesi içerisinde Yenice ve Karaferye'den Selanik merkeze sevk ettirilen toplam aile sayısı 22 iken toplam nüfus ise 79 kişi olarak tespit edilmiştir. 15 Şubat 1910 tarihinde Selanik Valisi İbrahim, daha önce getirilmiş olan bu ailelerin tamamının eski yerlerine nakledildiklerini belirtilmiştir.⁸⁸

⁸² Osmanlı donanmasında kürek çektirilerek uygulanan ceza türüdür. Bkz. Ahmet Kılınc, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili", *Belleten Dergisi*, 79/285, (2015): 534.

⁸³ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁸⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade-Dosya Usulü (İ. DUIT)*, 79/5.

⁸⁵ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁸⁶ BOA, *DH. MUI.*, 2/43.

⁸⁷ BOA, *DH. MUI.*, 17/5.

⁸⁸ BOA, *DH. MUI.*, 54/3.

Selanik dışında zorunlu ikametgâh değişikliğinin meydana geldiği bölgelerden bir diğeri Manastır olmuştur. Manastır'da 1909 ile 1910 yılları arasında 274'ü erkek ve 88'i kadın olmak üzere toplamda 362 çeteci yakını veya destek sağlamış olan aile efradı zorunlu göçe tabi tutulmuştur.⁸⁹ Ancak haklarında yürütülen tahkikatın neticelenmesiyle birlikte bu ailelerin çoğunun yerlerine dönmelerine izin verildiği, sadece 117 şahsın tebdile tabi tutulduğu belirtilmiştir. Bunlar ise İsmail, Osman, İbrahim, Süleyman, Yunus, Aziz, Yakup, Yorgi Tanas, Yani ve arkadaşlarından oluşan Müslüman ve Rum milletinden ünlü çetecilerin aileleriydi.⁹⁰

Yine 14 Ocak 1910 tarihinde Serfice'de birkaç çeteci şahsın ailesi zorunlu ikametgâh değişikliğine tabi tutulmuştur. Ancak bu ailelere kötü davranıldığına dair şikayetler meydana gelmişti. Bunun üzerine Manastır Valiliğiyle iletişime geçilerek konuyla ilgili tahkikat süreci başlatılmıştır. Konuyla alakalı yapılan incelemeler neticesinde birkaç köyde çetecilere yardım ve yataklık yapan birkaç aile tespit edilmiştir. Tespit edilen bu ailelerin zorunlu göçe tabi tutulduğu ve layihanın 31. maddesine göre yasalara uygun olarak şehir merkezine nakledildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca kesinlikle iddia edildiği gibi işkenceye maruz kalmadıkları ve hatta İstidlâ' Komisyonu'nun kararı doğrultusunda ailelerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için yevmiye olarak 100 para ücret öndendiği de saptanmıştır. Ayrıca bu aileler dışında birkaç aile daha Yanya'ya bağlı olan bir kazaya yerleştirildiği belirtilmiştir.⁹¹

Manastır'da 14 Ocak 1910 tarihinde cereyan eden bu gelişmenin yanı sıra adres değişikliğine dair bir diğer gelişme 23 Şubat 1910 tarihinde Kosova'da zuhur etmiştir. Buna göre çeteci birkaç şahsın ailesi Priştine'ye nakledilmiştir. Ancak konuyla ilgili tahkikat sürecinin neticelenmesiyle birlikte çetecilik faaliyetlerinin de bölgede azalmasına bağlı olarak göç ettirilmiş olan bu aileler kısa süre içerisinde eski yerlerine nakledilmişlerdir. Harbiye Nezareti tarafından alınan bu karara valilik karşı çıkarak bu ailelerin tekrar geri gönderilmesi halinde çetecilik faaliyetlerin tekrar başlayacağına dikkat çekerek bir süreliğine daha bu ailelerin bölgeye gönderilmemesi ve gönderilecekleri tarihin belirlenmesini Valiliğe bırakmalarını talep etmiştir.⁹²

Manastır'ın yanı sıra sevke tabi tutulan ailelerin ikamet ettirilmiş olduğu yerler arasında Trablusgarp yer almıştır. 9 Haziran 1910 tarihinde bölgede çetecilik faaliyetlerinin önlenmesi doğrultusunda alınan tedbirler çerçevesinde birçok aile İzmir'e göç ettirilmiştir. Göç ettirilen bu nüfusun çoğunluğu Müslüman ve Hristiyan kadın, çocuk ve yaşlı kimselerden oluşmaktaydı. Bir kısmı ise hapis haneye konulmuştur. Hapishaneye atılmış olan kişiler arasında Tekeli Mehmet ve arkadaşı bulunmaktaydı. Tekeli Mehmet ve arkadaşı şikâyetle bulunarak suçsuz olmalarına ve çetecilik faaliyetleriyle herhangi bir bağlarının olmamasına rağmen hapiste tutulduklarını dile getirerek serbest bırakılmalarını istemişlerdir. Bu talep doğrultusunda Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yapılan muhakeme neticesinde suçsuz oldukları ve çetecilik faaliyetleri ile herhangi bir bağlarının olmadığı tespit edilerek serbest bırakılmışlardır. Ayrıca diğer kişilerin de birkaç gün içerisinde haklarındaki tahkikat sürecinin neticelenmesiyle birlikte serbest bırakılacaklarına dikkat çekilmiştir. Şimdilik bu kişilerin tevkifhanede tutulmaları gerektiği belirtilmiştir. Serbest bırakılanlar aileleriyle birlikte Trablusgarp'a geri dönmüşlerdir.⁹³

⁸⁹ BOA, HR. SFR., 04. 248/61.

⁹⁰ BOA, DH. MUİ., 17/15.

⁹¹ BOA, DH. MUİ., 17/1.

⁹² BOA, DH. MUİ., 17/14.

⁹³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye-Hukuk (DH. H), 14/1.

Çetecilik suçundan dolayı sıklıkla uygulanan zorunlu göç cezası dışında hapis veya kürek cezasına çarptırılanlar da olmuştur. Bu kapsamda Yanya'da ele geçirilen çeteciler örnek olarak incelenebilir. 15 Kasım 1909 tarihinde Yanya'da Yorgaki Yani ile üç arkadaşı yakalanarak Yanya Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılandıktan sonra suç derecelerine göre hapis veya kürek cezasıyla cezalandırılmışlardır. 14 Kasım 1909 tarihinde ise Manastır'a bağlı Serfice'de çetecilerle girişilen çatışmada sekizi ölü, 20'si sağ olarak ele geçirilmiştir. Rum olan bu 20 çetecinin yargılama süreci başlatılmıştır. Yapılan takipler neticesinde 25 Rum çeteci daha ele geçirilmiştir. Rumlar dışında 17 Müslüman ve dokuz Hristiyan olmak üzere toplamda 26 çeteci daha derdest edilmiştir. Böylece 1909 ile 1910 yılları arasında Manastır'da sekizi ölü, 71'i sağ olmak üzere toplamda 79 çeteci yakalanmıştır. Bunların çoğunluğu kürek veya hapis cezası ile cezalandırılmıştır. Bunlar dışında yardım ve yataklık yapan 62 kişi daha derdest edilmiştir. Manastır'da ele geçirilen bu 131 kişiden 111'i Manastır Divan-ı Harp Mahkemesi, diğer 20'si ise Adliye Nezareti tarafından yargılanmıştır. Manastır Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılama süreci biten 40 kişiden 13'ü kürek cezası, 27'si ise hapis cezası almıştır. Diğer 71 kişi hakkında görülen muhakeme süreci ise devam etmekteydi.⁹⁴

Manastır Divan-ı Harp Mahkemesi'nin yanı sıra Kosova Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından da çetecilere hapis veya kürek cezasının verildiğine dair bilgiler tespit edilmiştir. Buna göre 14 Kasım 1909 tarihinde Kosova Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından 36 kişi hakkında yapılan yargılama neticesinde 20 çeteci suç derecelerine göre farklı sürelerden oluşan hapis cezasıyla cezalandırılmıştır. İki şahsın ise beraatına karar verilmiştir. 14 çeteci hakkında ise yargılama sürecinin devam ettiği belirtilmiştir. Bu bilgilerden hareketle Kosova'da 36 çetecinin ele geçirildiği söylenebilir.⁹⁵

Kürek ve hapis cezası ile cezalandırılmış olanlardan biri de Ali Rıza olmuştur.⁹⁶ Daha önce polislik mesleğinden ihraç edilerek görevini suiistimal etmesinden dolayı Konya Hapishanesi'nde mahkûm edilen Ali Rıza hakkında 7 Nisan 1910 tarihinde Yanya Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından baykuş meselesinden dolayı yargılama süreci başlamıştır. Yapılan yargılama neticesinde layiha hükümlerine aykırı hareket ettiği tespit edilerek ömür boyu kürek cezasına çarptırılmıştır. Daha önce yargılanmış olduğu suçtan dolayı almış olduğu ceza ise 1910'da son bulmuştur.⁹⁷

Yanya Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılaması yapılarak kürek cezasına çarptırılan bir diğer isim Ankil Konadi'ydi. Ankil, Vasilaki Kostatukin'in mandırasına gelerek buradaki çobandan 50 lira para talep etmiş, çoban parayı vermeyince adam öldürme ve gasp suçundan dolayı 26 Mart 1910 tarihinde yargılanarak idam cezasına çarptırılmış, diğer sekiz arkadaşı ise hapis cezası almıştır. Bu cezanın infaz edilmesi için 30 Ocak 1910 tarihinde Yanya Valiliği harekete geçmiş olsa da Ankil tarafından yapılan itirazlar neticesinde suçu layihanın yürürlüğe girmesinden önce işlemeden dolayı idam cezası iptal edilerek 15 sene müddetle kürek cezasına çevrilmiştir.⁹⁸

Hapis ve kürek cezasının yanı sıra çetecilik suçunu işlemiş olan bazı suçlular hakkında idam cezasının da verildiği saptanmıştır. Bu çerçevede 26 Mart 1910 tarihinde Yanya Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından Vasilaki Kapsalin hakkında verilen idam cezası örnek olarak gösterilebilir.

⁹⁴ BOA, *DH. MUI.*, 17/15.

⁹⁵ BOA, *DH. MUI.*, 17/15.

⁹⁶ BOA, *BEO.*, 4163/312199.

⁹⁷ BOA, *BEO.*, 4158/311826.

⁹⁸ BOA, *DH. MUI.*, 43/14.

Bir diğer idam cezası Bornova'da çetecilik faaliyetinde bulunan Molla Hüseyin bin Yusuf ile üç arkadaşı hakkında İzmir Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından yapılan yargılamalar neticesinde verilmiştir. İzmir ve Aydın'da Molla Hüseyin bin Yusuf ile üç arkadaşı dışında toplamda 21 kişi hakkında idam cezası verilmiştir. Bunların 20'si Müslüman, beşi ise Hristiyan'dı. Fakat yapılan şikayetler üzerine konu hakkında başlatılan tahkikat neticesinde idam cezasına çarptırılmış olan suçlulardan şimdiye kadar sadece Hristiyanların cezasının infaz edildiği, hiçbir Müslümanın ise cezasının infaz edilmediği anlaşılmıştır. Bu durum da Rumların tepkisine neden olmuştur. Bu tepkiler üzerine başta Molla Hüseyin bin Yusuf ile üç arkadaşı ve diğer cezaların infazının gerçekleştirilmesi için valiliğe bilgi aktarılmıştır.⁹⁹

Yukarıda örnekleri aktarılan ceza türlerinin yanı sıra 1909 ile 1910 yılları arasında Divan-ı Harp Mahkemeleri tarafından yargılanmış olan şahısların işlemiş oldukları suçlara dair istatistiki veriler de elde edilmiştir. Buna göre İzmir Divan-ı Harp Mahkemesi'nde adam öldürme suçundan dolayı 14, adam yaralama suçundan dolayı 46 kişi yargılanmıştır. Çeşitli suçlardan dolayı aranan beş kişi ise henüz yakalanmamıştır. Ruhsatsız silah taşıma suçundan dolayı 56 çeteci tespit edilmiş, bunlardan 53'ü derdest edilerek yargılama süreçleri başlatılmış, diğer üçünün arama süreci devam etmekteydi. Gasp suçundan dolayı sekiz kişi ele geçirilmiş olup yargılama süreçleri devam etmekteydi. Ancak bir kişinin aramasına devam edilmekteydi. Bakır çalma suçundan dolayı bir şahıs yakalanarak yargılaması yapılmıştır. Cebren suç işleme vakasından dolayı aranan iki kişiden biri ele geçirilip yargılanırken diğeri hala yakalanmamıştır. Son olarak hırsızlık suçundan dolayı toplamda 132 kişi tespit edilmiştir. Bunlardan 123'ü ele geçirilerek yargılanmıştır. Diğer dokuzunun aramasına devam edilmekteydi. Böylece İzmir merkezde 238 vaka tespit edilmiş, vakaları gerçekleştirmiş olan 264 suçludan 250'si yakalanırken, 14'ünün ise derdest edilmesi için takibat süreci devam ettirilmiştir. Netice olarak İzmir'de hırsızlık, adam öldürme, adam yaralama, ruhsatsız silah taşıma, gasp ve cebren suçlar layiha hükümleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹⁰⁰

Aydın Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılanan suçluların işlemiş oldukları suç türlerine bakıldığında ise 14 Kasım 1909 ile 14 Ekim 1910 tarihleri arasında Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından tutulan zabıt kayıtları konu hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Buna göre yargılanan toplam kişi sayısı 106 kişiydi. Bunlardan 33'ü çetecilik, 73'si ise cinayet suçundan dolayı yargılanmıştır.¹⁰¹ Aydın Merkez Tabur jandarması tarafından 62 kişi ele geçirilmiştir. Bunlardan 21'i çeteci, 41'i ise cinayet suçunu işlemişlerdir. Saruhan 2. Tabur jandarması tarafından ele geçirilen altı şahıstan beşi çetecilik diğer biri ise cinayet suçuna karışmıştır. Menteşe 3. Tabur jandarması tarafından ele geçirilen altı kişiden beşi çetecilik, biri ise cinayetten derdest edilmiştir. 4. Tabur jandarması tarafından dört suçludan ikisi çetecilik, diğer ikisi ise cinayet suçundan dolayı yakalanmıştır. Son olarak Denizli 5. Tabur jandarması tarafından cinayet suçundan dolayı 28 kişi ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu suçluların yanı sıra derdest edilemeyen dört şahsın cinayet suçundan dolayı aranmakta olduğu tespit edilmiştir. Bu suçlular hakkında görülen muhakeme neticesinde genel olarak hapis ile idam cezası verilmiştir. Verilen hapis süresi ise suç derecelerine göre bir ile üç ay arasında değişiklik göstermiştir.¹⁰²

⁹⁹ BOA, *DH. MUI.*, 43/14.

¹⁰⁰ BOA, *DH. MUI.*, 2/10.

¹⁰¹ BOA, *DH. MUI.*, 2/10.

¹⁰² BOA, *DH. MUI.*, 2/10.

Layihâ çerçevesinde yürütülen çalışmalar neticesinde çetecilerin kaçakçılığını yapmaya çalıştıkları veya derdest edilmeleri sırasında üzerlerinde yakalanan ürünler hakkında da bilgiler elde edilmiştir. Buna göre yürütülen çalışmalarda ele geçirilen mallar arasında ateşli silahlar, ziraat alet ve ürünleri, sapan, balta, tütün ve saman gibi ürünler yer almıştır. Bu bağlamda 7 Kasım 1909'da Kosova'da ele geçirilen ürünler örnek olarak incelenebilir. Haklarında ihbar alınan bir grup çetecinin İştîp'in Kurişte köyünde İştîpli İbrahim'in çiftliğinden 24 dizin tütün çaldıkları belirtilmiştir. Bu grup daha sonra Beşir'in tarlasından beş sapan, balta ve 24.000 kıyye saman çalmışlardır. Ancak bu çetecilerin kimliklerine dair bilgiler elde edilememiştir. Layihâ çerçevesinde yapılan araştırmalar neticesinde çalınan tütünlere köy ahalisinden Yani ile kardeşinin oğlu Sande'nin evinde bulunmuştur. Tütünlere müsadere edilirken sanıklar ise tutuklanarak Kosova Divan-ı Harp Mahkemesi'ne sevk edilmişlerdir. Diğer malları çalanların kimler olduğu tespit edilememiş olsa da haklarındaki tahkikat süreçleri devam ettirilmiştir.¹⁰³

Ele geçirilen patlayıcı ve ateşli silahlara dair örneklerden biri 13 Ağustos 1910'da Palanka kazasında cereyan etmiştir. Palanka kazasında jandarma olarak görev yapan Faik Çavuş beraberindeki nefer Ahmet'le birlikte satın almış olduğu bir yük odunu neferler aracılığıyla Karakola göndermiştir. Daha sonra tek başına Radibus köyüne gitmiştir. Burada köy muhtarıyla birlikte çetecilerin elinden alınmış olan silahların sayımını yapma ve kaydını tutmaya başlamıştır. Bu sırada köy ahalisinden Buşin İstifan ile Yusim Yaşu İstifan isimindeki şahısların saldırısına uğramıştır. Faik Çavuş yapılan saldırı sonucu hayatını kaybetmiştir. Bu şahıslar hakkında başlatılan tahkikat neticesinde bunların asker firarisi oldukları ve daha önce Subaşı'da bir cinayet suçuna karışmış oldukları tespit edilmiştir. Takiplerine devam edilen bu suçlulardan birinin izine cumartesi günü Radibus panayırında rastlandıktan sonra derdest edilmiştir. Yakalanan bu kişi hakkındaki hukuki muamele layihâ hükümleri çerçevesinde icra edilmiştir. Ancak olaya karışan bir çeteci ile işte parmağı olduğu sonradan tespit edilen muhtarın hala firarda olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu olayla ilgili layihâ hükümlerinin uygulanmasının temel sebebi suçluların derdest edilmesi ve cezaların verilmesinde geç kalınmış olması etkili olmuştur. Nitekim bu kanun çerçevesinde suç işleyen şahısların bir an önce yakalandığı haklarındaki cezanın verildiği görülmektedir.¹⁰⁴

Sonuç

19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Rumeli'de çetecilik faaliyetlerin artış göstermesine bağlı olarak bölge asayişini ve Osmanlı yönetiminin otoritesini sağlamak amacıyla 1909 yılında *Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidâtın Men'i ve Mütecasırların Takip Te'dibi Hakkında Kanun Layihası* yürürlüğe alınmıştır. Layihanın 27 Eylül 1909 ile 13 Temmuz 1910 tarihleri arasında Makedonya, Selanik, Manastır, Kosova, Yanya, İzmir ve Aydın'da uygulamaya konulduğu tespit edilmiştir. Layihanın yürürlüğe alınmasından sonra tatbikine karşı çıkanlar genellikle ayrılıkçı faaliyetler içerisinde olan kesimler olmuştur. Buna dair girişimlerin Makedonya, Selanik, Manastır ve Yanya'da meydana geldiği saptanmıştır. Karşı gelmelerinin gerekçeleri ise layihâ çerçevesinde kendilerine zulmedilmesi, haksız yere ailelerinin sürgün edilmesi ve ekonomik sıkıntı çekmeleriydi. Ahalinin aksine idareciler ise layihanın tatbik edilmesinden yana tavır takınmışlardır. Bu doğrultudaki girişimler İşkodra, Edirne, Sivas, Hüdavendigâr, Halep, Kastamonu, Diyarbakır, Van, Fatsa, Ordu, Ünye ve Niksar'da cereyan etmiştir. Layihanın tatbik edilmesini sağlayacak olan

¹⁰³ BOA, *DH. MUI.*, 35/31.

¹⁰⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye-İdare (DH.İD)*, 119/33.

İstidlâ Komisyonlarının Manastır, Yanya, Selanik, Kosova, Makedonya, İzmir ve Aydın'da faaliyet gösterdikleri belirlenmiştir. Bu komisyonların temel görevi çeteciler hakkında bilgi toplamak, takip müfrezelerini idare etmek ve denetlemek, suçlu olduğu tespit edilen kişilerin Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılanmasını sağlamak, layihanın uygulanmasını sağlamak, yürütülen mücadeleyi koordine etmek, uygulanacak olan muameleyi belirlemek, vilayetlerde denetimlerde bulunmak, kolluk kuvvetlerin sevkini sağlamak, istihbarî bilgiyi toplamak, kolluk kuvvetlerinin tayinlerini idare etmek ve harcamaları yapmaktır.

Çetecilerle mücadelede aktif görevi, nizamiye askerlerinden temin edilecek olan takip müfrezeleri icra edecektir. Bu görevliler dışında her bir köyde iki jandarma ve bu jandarmanın denetiminde olan köy bekçileri görevlendirilmekteydi. Bu görevliler dışında köy ahali, muhtar ve İhtiyar Meclisi azalarının da görevleri bulunmaktaydı. Bunların görevleri genelde ihbarda bulunmak ve çetecilerle birlikte hareket etmemek olarak belirlenmiştir. Görevlilerle ilgili meydana gelen şikayetlerin temel kaynağı genel olarak ücret ve kıyafetlerin azlığı ya da çetecilere karşı sayılarının az olması olarak ön plana çıkmıştır. Bu manada şikayetlerin sıklıkla meydana geldiği bölgeler arasında Selanik, Manastır, Kosova ve Yanya bulunmaktadır. İşlemiş oldukları suç türleri genel itibarıyla adam öldürme ve yaralama, gasp, hırsızlık, cebren suç işleme, bakır çalma ve ruhsatsız silah taşıma gibi çetecilik kapsamında tanımlanan çeşitli suçlardır. Başta Rumeli olmak üzere Aydın ve İzmir'de yürütülen çalışmalar neticesinde çetecilerin üzerlerinde yakalan ürünler arasında yanıcı ve patlayıcı maddeler, zirai alet ve ürünler ve at, deve, merkep gibi binek hayvanlar yer almıştır. Bu mallar ise mahkeme kararıyla müsadere edilmiştir. Çetecilerin yargılanma süreçlerine bakıldığında ise layiha çerçevesinde bu kişilerin yargılanacakları tek kurumun Divan-ı Harp Mahkemeleri olduğu belirtilmiştir. Sorgulama işlemi ise mahkemelere bağlı olan İstintak Dairesi'nde istihdam edilmiş devlet memurları tarafından icra edilmekteydi. Divan-ı Harp Mahkemeleri tarafından yapılan yargılamalar neticesinde, para, hapis, sürgün, kürek ve idam cezası verilmekteydi. Ele alınan örneklerden hareketle verilen cezalardan en fazla tartışılanı zorunlu göçe tabi tutulmak olmuştur. Bu göçler genellikle kırsal alanlardan şehir merkezlerine doğru yapılmıştır.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı ‘Ali Evrak Odası (BEO): 3667/274964, 3667/274965, 3673/275446, 3674/275516, 3675/275571, 3679/275876, 3681/276050, 3685/276374, 3739/280398, 3778/283297, 3815/286052, 4158/311826, 4163/312199.

Dâhiliye-İdare (DH. İD): 112/24, 119/33.

Dâhiliye-Hukuk (DH. H): 14/1.

Dâhiliye-Siyasi Kısım (DH. SYS): 18/2.

Dâhiliye-Tahrirat Kalemî (DH. EUM. THR): 11/12.

Dâhiliye-Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ): 2/10, 2/34, 2/43, 2/59, 7/64, 11/8, 13/44, 17/1, 17/2, 17/3, 17/4, 17/7, 17/8, 17/11, 17/12, 17/14, 17/15, 17/16, 17/17, 17/18, 17/20, 17/21, 17/25, 17/50, 18/8, 24/10, 24/11, 24/74, 34/28, 35/31, 43/14, 54/3, 65/2, 80/11, 90/11.

Hâriciye Nezareti-Siyasi (HR. SYS): 200/32.

Hâriciye Nezareti-Sofya Sefareti (HR. SFR. 04): 248/61, 423/95, 611/9.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV): 134/1, 134/50, 134/66, 134/74, 135/31, 154/55.

Şûrâ-yî Devlet (ŞD): 26/37.

İrade-Dosya Usulü (İ. DUİT): 79/5.

Araştırma Eserler

Akalın, Durmuş, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Balkanlar ve Köstendil”, *Yeni Türkiye*, 21/67, (2015): 1674-1694.

Akın, Hatice, Çetin Hatice, “Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar’da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyumu Bildirileri*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul Kasım 1-5, 2006.

Arslan, Zehra “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan’da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11, (2010): 57-72.

Bingöl, Sedat, “Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-i Mehakim’deki Üst Mahkeme Kararları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20/1, (2005): 19-38.

Çanlı, Mehmet, “Balkanlarda Komitacılık ve Çetecilik: II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Oturumlarında Yapılan Tartışmalar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/4, (2017): 2825-2846.

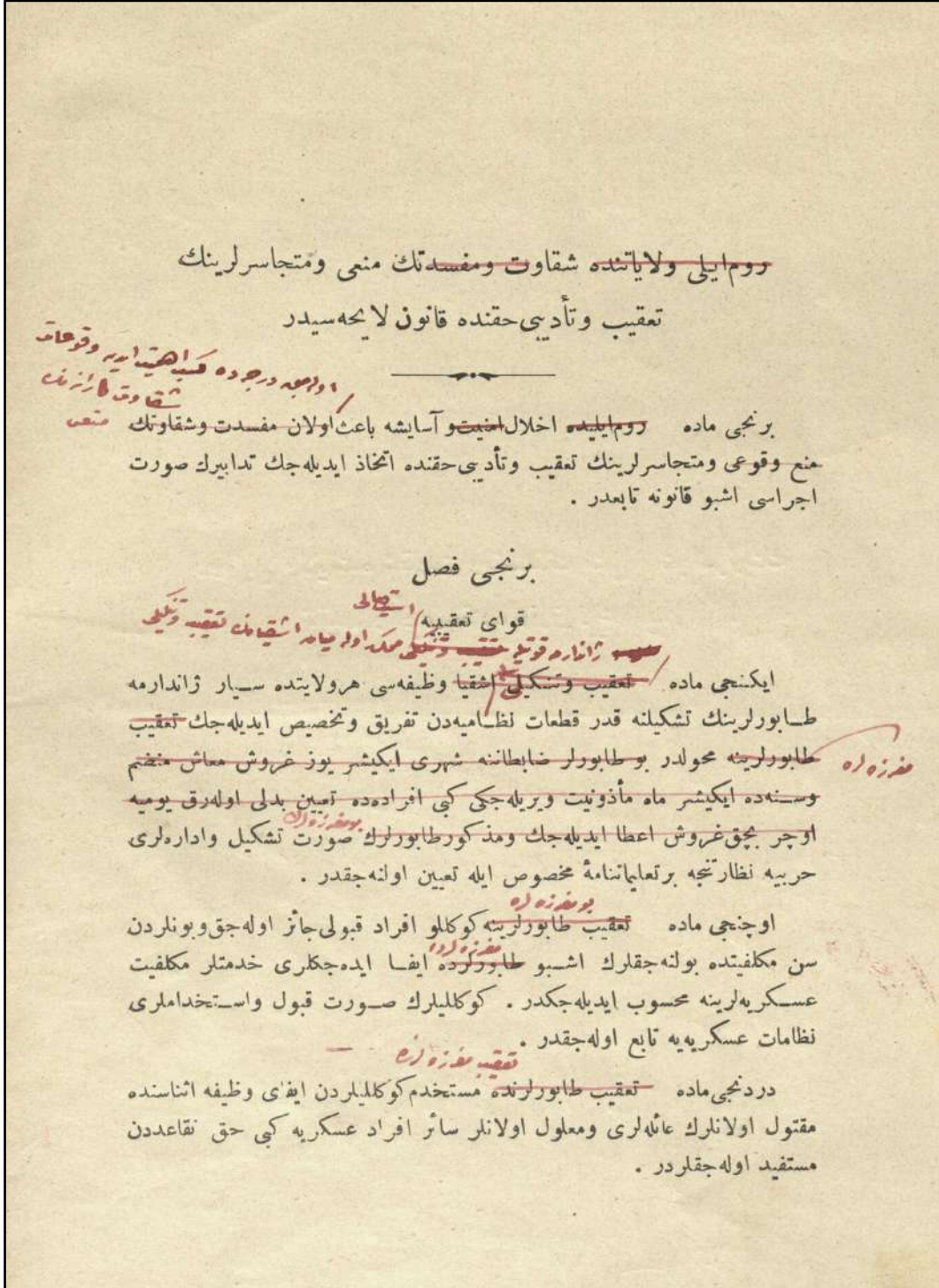
Çanlı, Mehmet, “Bulgar Trakya Komitesi (1918-1934)”, *Türk Dünyası İnceleme Dergisi* XI/2, (2011): 277-292.

Dağ, Mustafa, “Osmanlı Taşrasında Bir Ceza İnfaz Kurumu: Mut Hapishanesi Örneği (1890-1920)”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, (2022): 167-201.

- Dağ, Mustafa, “XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi’nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)”, *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, (2021): 207-228.
- Efe, Aydın, Aktürk, Sıraç, “Cebel-i Bereket Livasında Yaşanan Eşkıyalık Olayları (1914-1918)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2022): 293-308.
- Yakut, Esra, “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması”, *Kepikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 33, (2012): 21-34.
- Hobsbawm, Eric J. *Eşkıyalar*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011.
- Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten Dergisi*, 79/285, (2015): 531-558.
- Koylu, Zafer, “Makedonya’da Çetelerin Meşruiyet Kulüplerine Dönüşmesi”, *Belleten Dergisi*, 81/291, (2017): 569-588.
- Köksal, Osman, “Osmanlı Devleti’nde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12, (2001): 157-171.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, “Bir Çetenin Anatomisi”, *Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi*, 1. bs., Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2019
- Saygılı, Hasip, “Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya’da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11/21, (2015): 147-185.
- Türkan, Gözütok, “Eşkıyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe’nin Türk Edebiyatına İzdüşümü”, *Türkbilig Dergisi*, 21, (2011): 49-72.
- Ülker, İbrahim, “Osmanlı Ceza Yargılamasında Müstantik (Sorgu Hâkimi)”, *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*, 11/1, (2023): 41-57.
- Zekeriya, Türkmen, “Dîvânıharp”, TDV İslam Ansiklopedisi, I, (Ankara 2020) ss. 334-337.

EKLER

EK-1. Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidatın Men'i ve Müteccasırların Takip Te'dibi Hakkında Kanun Layihası

Kaynak: BOA, DH. MUI., 2/43.

Rumeli Vilayetinde Şekâvet ve Müfsidatın Men'i ve Müteccasırların Takip Te'dibi Hakkında Kanun Layihasıdır

Birinci Madde: Rumilinde ihlâl-i emniyet ve âsâyiŐe be'is olacak derecede kesb-i ehemmiyet eden vukû'ât ve Şekâvet-karanenin men'i ve müteccasırların tâkibi ve te'dibi ittihâz edilecek tedâbirin sûret-i icrâsı iş bu kânûna tâb'idir.

Birinci Fasl

Kuvâ-yı Ta'kibiyye

İkinci Madde: Jandarma kuvvetiyle istihsâli mümkün olamayan eŐkıyânın tâkip ve tenkili taburlarının teşkiline kadar kıtâ-yı nizâmiyeden tefrik ve tahsis edilecek müfrezelere mahuldür. Bu müfrezelerin teşkil ve idareleri Harbiye Nezâretince bir tâ'lîmat-nâme-yi mahsûsa ile tâyin olunacaktır.

Üçüncü Madde: Bu müfrezelere gönüllü efrâd kabûlü câ'iz olacak ve bunlardan mükellefiyette bulunacakların iş bu müfrezelerde if'â edecekleri hizmetler mükellefiyet-i askeriyyelerine mahsûb edilecektir. Gönüllülerin sûreti kabul ve istihdâmları nizâmât-ı askeriyyeye tâbi olacaktır.

Dördüncü Madde: Tâkip müfrezelerin müstahdim köklülerden if'â-i vazîfe esnâsında maktûl olanların â'ileleri ve mâ'lûl olanlar sâ'ir efrâd-ı askeriyye gibi hâk-ı naka'ideden müstefid olacaklardır.

Karanlıkta Kalmış Bir Filatelist: Ahmed Rıfat Bey ve Pul Koleksiyonculuğuna Dair Eseri

An Unlighted Philatelist: Ahmed Rıfat Bey and his Work on Stamp Collecting

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Hasan Öztürk

Bartın Üniversitesi
hozturk@bartin.edu.tr

Hakan Anameriç

Ankara Üniversitesi
hakananameric@gmail.com

Başvuru / Submitted:
16 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
10 Temmuz 2024

[DOI: 10.21021/osmed.1483821](https://doi.org/10.21021/osmed.1483821)

Atıf/Citation:

Öztürk, H; Anameriç, H. "Karanlıkta Kalmış Bir Filatelist: Ahmed Rıfat Bey ve Pul Koleksiyonculuğuna Dair Eseri", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 167-191.

Benzerlik / Similarity: 3

Öz

Pul koleksiyonculuğu, İngiltere'nin 1840'da posta hizmetlerinin ücretlendirilmesi için tedavüle çıkardığı "Penny Black" olarak bilinen ilk posta pulu ile başlayan entelektüel bir uğraştır. Bu uğraş çeşitli ülkelerin resmî posta pullarını kullanmaya başlamalarıyla şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise pul koleksiyonculuğu, 1863'te tedavüle çıkan ilk posta pullarımız ile gelişmiştir. Ancak Osmanlı'nın posta pulları ile tanışması 1840'lı yıllara dayanmaktadır. 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa devletleriyle yapılan ticaret antlaşmaları sonucu kurulan yabancı postaneler ve posta hizmetleri, farklı devletlerin pullarının gelmesine ve ilgi görmesine neden olmuştur. Başlangıçta bürokratik ve ticarî faaliyetlerde kullanılan posta hizmetleri, zamanla kişisel haberleşme için de kabul görmüştür. Çalışmaya konu olan dönemin bürokratlarından Ahmed Rıfat Bey pullarla hem bürokrasi hem de dönemin en önemli ticaret merkezlerinden olan İzmir'deki görevi sırasında tanışmış olmalıdır. Aydın Vilayeti Mektûbi Kalemî Mümeyyizliği görevindeyken yazdığı, fakat filateli literatüründe pek bilinmeyen "Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu" adlı makaleleri ve risalesiyle Türk filateli literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çalışmada, Ahmed Rıfat Bey'in bu eserinin ortaya çıkış süreci, filateli ile bağlantısı, İzmir'deki posta faaliyetleri ve eserin Türk filateli tarihine katkısı arşiv belgeleri ve literatür ile açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Filatelist, pul koleksiyonculuğu, posta pulları, İzmir, Osmanlı Devleti'nde pul koleksiyonculuğu.

Abstract

Stamp collecting is an intellectual pursuit that began with the issuance of the first postage stamp, known as the "Penny Black", by the UK (United Kingdom) in 1840 to charge for postal services. This pursuit shaped with the use of official postage stamps by various countries. In the Ottoman Empire, stamp collecting developed with the first Ottoman stamps in 1863. However the Empire's encounter with stamps dates back to the 1840s. Early 19th-century trade agreements with European states established foreign post offices and postal services, introducing stamps from different countries and sparking interest. Initially used for bureaucratic and commercial purposes, postal services have gradually been accepted for personal communication. Ahmed Rıfat Bey, one of the bureaucrats of the period, who is the subject of this study, must have met stamps both in the bureaucracy and during his duty in İzmir, one of the most important commercial centres of the period. He made important contributions to Turkish philatelic literature with his articles and treatise entitled "Postage Stamps and Stamp Collection", which he wrote while working as a member of the Aydın Province Mektûbî Kalemî Mümeyyizliği, but which is not well known in philatelic literature. In this study will examine the genesis of Ahmed Rıfat Bey's work, its connection to philately, postal activities in İzmir, and its contribution to Turkish philately history through archival records and literature analysis.

Keywords: Philatelist, stamp collecting, postage stamps, İzmir, stamp collecting in the Ottoman Empire.

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde posta hizmetleri, posta pullarının tedavüle çıkarılması ile yeni bir sürece girmiştir. Her yıl düzenli olarak kullanıma sunulan posta pulları değişen renk, fiyat, perfore tipi, tiraj ve tasarım özellikleri nedeniyle koleksiyonu yapılabilir bir nesne hüviyeti kazanmıştır. İlk posta pulundan 23 yıl sonra kullanıma giren Osmanlı Devleti (Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) posta pulları, yurtiçi ve dışında yavaş yavaş ilgi çekmeye başlamış, kolay erişilebilir hale geldikçe koleksiyonerlerin dikkatini çekmiş ve başta önemli liman kentlerinde ticarî bir mal haline gelmiştir. İlk dönemlerde daha çok resmî daireler ve yabancı temsilcilikler arasındaki haberleşmede kullanılan posta pulları, kara ve deniz taşımacılığı ile birlikte gelişen kargo/kurye/nakliyat hizmetlerinde de kullanılmaya başlamıştır. Bürokrasinin bir aracı olarak genelde Osmanlı memurlarının aşına olduğu posta pulları¹, 1880'li yıllarda bireysel kullanımı artan dolayısıyla da koleksiyonu yapılabilen bir nesne olmuştur. Posta pulları, 1874'te kurucu üyeleri arasında Osmanlı Devleti'nin de olduğu Dünya Posta Birliği'nin (*Universal Postal Union - UPU*) kurulması ile posta hizmetlerinin ücretlendirilmesinde ortak araç olmuş, böylelikle üye ülkelerin pulları farklı coğrafyalarda tanınmaya, ilgi görmeye ve toplanmaya başlamıştır.

Ticaretin yoğun olduğu, liman ve/veya demiryolu güzergâhında bulunan kentlerde posta hareketliliğinin de yoğun olması, ticarî ve bürokratik faaliyetlerin doğal sonucudur. 19. yüzyılın başından itibaren önemli bir liman haline gelen İzmir buna örnek gösterilebilir. Kozmopolit bir yapıya sahip olan İzmir, anılan dönemden itibaren Levanten² nüfusun da yoğunlukla yerleştiği bir Osmanlı kenti haline gelmiştir. Osmanlı tebaası ve Levantenlerin yurtiçi ve yurtdışı ticarî ilişkileri, atölye, fabrika, şube ve acente iletişimi, resmî makamlarla olan bağlantıların yanı sıra kişisel haberleşmenin de önemli bir gereksinim haline gelmesi, bu gereksinimi karşılamak için postanelerin açılmasını sağlamıştır. Her ne kadar pul ticaretinin veya pul koleksiyonculuğunun İzmir'deki durumu araştırmaya değer bir konu olsa da posta ve kargo yoluyla farklı ülke ve hükümetlerin işlemden geçmiş eski ve yeni seri pullarının sıklıkla İzmir'e geldiği açıktır. Burada dikkati çeken ve çalışmaya konu olan durum, 1892-1907 yılları arasında Aydın Vilayeti mektûbî kalemi mümeyyizi ve sonrasında mektupçusu olan Ahmed Rifat Bey'in posta pulları ve pul koleksiyonculuğuna dair eseridir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde İzmir'in anılan özelliklerinin pul koleksiyonculuğu potansiyeli üzerindeki etkisi ile Ahmed Rifat Bey'in risalesine ilişkin tespitlere yer verilecektir.

Osmanlı Devleti'nde ilgi görmeye başlayan pul koleksiyonculuğuna dair bir diğer değerlendirme, 1890'ların başında atış gösteren posta pulu ve pul koleksiyonculuğu ile ilgili haber, fıkra ve tefrikalardır. 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nde posta pulları ve pul koleksiyonculuğu ile ilgili yayınların gelişimi ilk posta pullarımızın tedavüle çıkışından 25-30 sene sonrasındadır. 1897'de yayımlanmaya başlayan *Pul Mecmuası*'na kadar bu konu, farklı dergilerde farklı içerik ve bakış açılarıyla ele alınmıştır. Çalışmanın tarih kapsamına giren bu haber ve fıkralardan dikkat çekici olanlar aşağıdaki gibidir:

1. Avanzade Mehmed Süleyman, "Posta Pullarının Tarihçe-i İcadı", *Maarif* 1 (25): 402. (2 şubat 1892)
2. "Beynelmilel Umumi Posta Pulları", *Servet-i Fünun* 7 (181): 269. (1 Eylül 1894)

¹ Taner Aslan, "Osmanlı Devleti'nin Avrupa Diplomasisinde Posta Sorunu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/4 (2022): 1180.

² Osmanlı döneminde özellikle Tanzimat sonrasında İstanbul'da ve büyük liman kentlerinde yoğunlaşan ve ticaretle uğraşan, Müslüman olmayan azınlıklara verilen isim bkz. Ana Britannica, Genel Kültür Ansiklopedisi (İstanbul: Ana Yayınları, 2004), s. 435.

3. “Posta Pulu Koleksiyonu”, *Resimli Gazete* 4 (201): 542-543. (26 Kanun-ı Sani 1310 - 7 Şubat 1895)
4. [Aydın] “Posta Pulu Cem’ İtmek Ne Demektir? Faidesi Nedir?”, *Malumat* 5 (101): 1027-1028. (1 Ekim 1897)
5. Hasan Remzi. “Posta Pulları Hakkında Bazı İzahat”, *Malumat* 5 (110): 1201-1202. (3 Aralık 1897)

Ahmed Rıfat Bey, “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu” adıyla yayınlamış olduğu tefrika ve risalesinde konu kapsamı olarak bu çalışmalardakine çok yakın bilgiler ve örnekler vermektedir. Ancak bu risalenin posta pulları ve pul koleksiyonculuğuna dair çalışmalara konu olmaması, pul koleksiyonculuğuna dair bir rehber nitelikte olması ve ilk filatelistlerimizden olan Ahmet Rıfat Bey tarafından kaleme alınması farklı yönünü oluşturmaktadır.

Çalışmada öncelikle Ahmet Rıfat Bey’in anılan risalesini yazma sürecinde (çalışma hayatının en uzun bölümünü oluşturan) etkisi olan/olduğu düşünülen Aydın Vilayeti’nin [bugünkü adıyla İzmir] o dönemki sosyo-kültürel, ekonomik ve posta pullarına erişim avantajından bahsedilecektir.

1. İzmir’in Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Geçmişten günümüze hemen her yönüyle kozmopolit bir yerleşim yeri olan İzmir, Ege bölgesinin en büyük şehri ve bu şehrin merkezinde³ bulunmaktadır. Osmanlı döneminde Aydın Vilayeti’ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiş olup, sahip olduğu coğrafi konum, iklim, çok kültürlü yapı ve ticarî kapasite bakımından önemli bir konumdadır. İmparatorluğun en büyük ihracat limanı olması, ulaşım yollarının geliştirilerek İzmir ve bağlı bulunduğu bölgedeki nüfus ve ticaret hacminin sürekli olarak artışı desteklemiştir. Bu durum 19. yüzyılın ortalarından itibaren vilayet merkezinin de buraya taşınmasına sebep olmuştur⁴. İzmir limanı, 17. yüzyıldan itibaren doğudan Avrupa’ya taşınan malların geçiş noktası olmaya başlamış, bu ticarî hareketlilik 19. yüzyılda da devam etmiştir⁵. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı, İzmir için çok önemli sermaye hareketlerine tanık olduğu bir dönemdir. 1838’te Baltalimanı Anlaşması ile “ecnebilere ticaret hakkı” verilmesinden sonra Osmanlı toprağına yatırım amaçlı teşebbüsler başlamış, bazı vergilerden vazgeçilerek, dış ticaretin önü açılmıştır⁶.

1866’da İzmir-Aydın demiryolunun inşası, ticaretin Batı Anadolu’ya bağlanmasını sağlayarak ihraç edilen ürünlerin değerini artırmıştır. Anadolu’da yapılan ilk demiryolu olması ve döneminin modern teknolojisini yansıtmaması, zengin bir hinterland alanıyla ihraç edilen tarımsal ürün miktarını arttırmış ve işgücünü geliştirmiştir⁷. Ticarî olarak gelişen bu hareketlilik İzmir limanını da etkilemiştir. İzmir limanı pek çok Avrupa ülkesinden gelen ticarî ürünlerin Anadolu’ya aktarılmasında transit bir görev üstlenmiştir. İzmir’de ticarî faaliyetlerin büyük ölçüde yabancıların kontrolünde olması, dış ticaretin önünü açmıştır.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 23, (İzmir: 2001), s. 515-524.

⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları 2002), 150.

⁵ Funda Adıtar, “On Dokuzuncu Yüzyılda Aydın Vilayetinin Mülki Teşkilatı ve Nüfusu”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 51 (2022): 3.

⁶ Nedim Atilla, *İzmir Posta Tarihi*, (İzmir: İzmir Yayıncılık, 2001), 31.

⁷ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2012), 80; Hitay Baran, *İzmir Ticaret Tarihi*, (İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, 2003), 7.

Dışarıya açılan liman şehirlerinde demografik yapı, ticarî faaliyetlere bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitliliğe ticarî faaliyetler için gelen tüccarlar da katkıda bulunarak, şehrin Avrupa ile olan bağlantısını güçlendirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İzmir’de farklı ülkelerden gelen tacirlerin, ticarethane ve işyerlerine sahip olduğu görülmektedir. Çeşitli etnik grupları barındıran şehirdeki demografik yapı kozmopolit bir görünümündedir. Smyrnelis’e göre⁸ Smyrna’da⁹ (İzmir) tek bir etnikten insanlar değil bunların karışımı vardır. 300 yıldan bu yana Fransız, Hollandalı, İngiliz, İtalyan, Helen, Alman, İsviçreliiler Smyrna’ya gelip burada evlenerek nüfusa karışmaktadır. O dönem büyük bir yerleşim olan İzmir’de Müslümanlar (Türk), Gayrimüslimler (Rum, Ermeni ve Yahudi) ve yabancı Avrupalılar (Levanten) olmak üzere üç farklı unsurdan insanlar yaşamaktadır. 1860’da 140 bin civarında olan İzmir nüfusu, 1902 yılına gelindiğinde 200 bine ulaşmıştır. Levanten sayısı 52,287 olarak kaydedilmiştir¹⁰. Şehirdeki yabancıların toplam nüfusun 1/4’ün üzerinde olması, sosyo-kültürel zenginliği oluşturmaktadır. Çeşitli din ve milletten insanların bir arada yaşamaları konusunda özendirici sebeplerin başında ticaret gelmektedir. Yoğun ticarî faaliyetler sonucu Avrupa’nın en önemli ticaret merkezlerinden birisine haline gelen İzmir’de bankalar, sigorta ve nakliye şirketleri, konsolosluklar, posta işlemlerinin yürütülmesi amacıyla çok sayıda posta ofisleri faaliyetlerine başlamıştır. İzmir gibi liman şehirlerinin başlangıçta söz konusu hizmetleri sunacak alt yapıları ya yok ya da çok yetersizdir. Bundan dolayı ticarî olarak tercih edilen şehrin etki alanlarındaki üretim, ulaşım ve iletişime yönelik tüm teknolojik alt ve üst yapı unsurları, dönemin sanayi ülkeleri tarafından sağlanmaktadır¹¹. Böylelikle Avrupalı tüccarların ticaret merkezli olarak çeşitli alanlardaki etkisinin görüldüğü bir gelişim süreci ortaya çıkmaktadır. Bu sürecin destekleyici ve en önemli noktasını iletişim ve ulaşım oluşturmaktadır.

İzmir limanının dış ticarete etkin olması, ulaşım olan ihtiyacı ortaya çıkararak yabancı postanelerin faaliyetlerine zemin hazırlamıştır. İzmir’de posta hizmetleri 1841’de başlamış, 1843’te Dersaadet (İstanbul) Postahanesi açılmıştır. Yabancılarla verilen ticaret imtiyazları ile birçok Avrupa ülkesi İzmir’de posta ofisleri açmıştır. Avusturya (sonradan Avusturya-Macaristan), İtalya, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve Yunanistan posta ofisleri açan yabancı ülkeler arasındadır. Özellikle Avusturya ticaret gemilerinin posta taşımacılığındaki etkin rolü, Avusturya’nın Osmanlı posta sistemi üzerindeki egemenliğini artırmıştır. Posta hizmetlerinde en büyük rakip olan Avusturya başta olmak üzere, yabancı posta ofisleriyle mücadele edilmiştir. Bu amaçla yabancı posta ofislerinin insan dolaşımının yoğun olduğu merkezî yerlerde posta bürosu açmaları yasaklanmıştır. İzmir’de iki Avusturya postanesinin başka yere taşınmasını¹² ifade eden bir irade

⁸ Marie Carmen Smyrnelis, *İzmir, 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?: Bir Osmanlı Limanından Hatıralar* (Çeviren Işık Ergüden), (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2009), 123.

⁹ İzmir kelimesi eski İon lehçesinde Smurne, Attika (Atina) lehçesinde ise Smryna diye yazılırdı. Smyrna adının kökeni Tunç Çağlar’a giden ve Tismurna ya da Smurnu şeklinde olduğu tahmin edilen Anadolu’lu bir isimden geldiği düşünülmektedir. Bkz. “İzmir Kelimesinin Kökeni” Erişim 25 Nisan 2024. <https://intikc.ikcu.edu.tr/S/18886/tarihcesi>

¹⁰ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir’de Yaşam*, (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000), 50-53; *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1902. Def’a Aydın Vilayet Matbaası.

¹¹ Mümtaz Peker, “İzmir’in Nüfusunun Gelişimi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (1993): 274.

¹² BOA Y. MTV. 202-93. İzmir’deki yabancı posta şirketleri ile rekabet edilebilmesi amacıyla iki Avusturya postahanesinden birisinin diğer bir mahalleye nakline mecburiyet hasıl olduğu ve bunun posta muamelatını genişletmek demek olmadığı hakkında istifsar-ı mütalaaya dair telgrafname çıkarılmıştır. Bu duruma destekleyen bir diğer belgede İzmir’de Nemçe (Avusturya) Posta şubesi küşadı ve posta muamelatı ile mevcut postanın diğer bir mahalle nakli hakkında Hariciye Nezareti’nin tahriri önemlidir.

çıkartılması bu duruma en iyi örnektir¹³. Osmanlı'nın posta hizmetlerinin gelişmesiyle birlikte yabancı posta şirketlerinin lağvedilmesine yönelik yaklaşımlar¹⁴ da artmıştır. Bu süreç Eylül 1914'teki İmtiyaz-ı Ecnebiye'nin Lağvı Kanunu" çıkarılmasına kadar süregelmiştir. Ticaret, ulaşım ve haberleşmenin gelişmesi posta faaliyetlerini olumlu yönde etkilemiştir. Limanlar, ticaret merkezleri ve jeopolitik ulaşım noktaları, haberleşmeye - dolayısıyla posta sistemine - ihtiyaç duyulan yerlerdir. Osmanlı Döneminde haberleşmenin yürütülmesi amacıyla kullanılan Menzil-ulak sistemi, Posta Nezareti'nin (1840) kuruluş sürecine kadar devam etmiştir. Bu sistemde, ticaret merkezî güzergâhları posta taşımacılığında uğrak noktalardır. Düzenli posta sisteminde de benzer öneme sahip yerler öncelik oluşturmuştur. Posta Nezareti'nin kurulmasıyla İstanbul-İzmir arasında kurulan posta ağı, merkezî konum ve ticarî kapasite bakımından yeni posta sisteminin öncelikli hatlarından bir tanesini oluşturmuştur. Nezaretin kurulmasındaki temel amaç halkın haberleşme gereksinimlerine cevap vermek ve ülke ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmaktır. Bu bağlamda posta ofisleri açılmaya başlamıştır.

Taşrada posta ofisleri açılırken ticaretin geliştiği yerleşim yerlerine öncelik verilmiştir. Posta ofislerinin, haberleşme ve lojistik ile olan ilişkisi sebebiyle, konum olarak ticaret merkezlerine yakın ve halkın ulaşabileceği yerler tercih edilmiştir. Bu durum 1842'de Aydın-İzmir tarafına gönderilen bir emirde "...imdi işbu posta nizamının icrasında maksat umur-i ticarete vüs'at ve suhulet gelmek gazezine mebni olarak..." açıkça ifade edilmektedir.¹⁵ Posta ofisleri, vilayet çehresi ve yer aldığı coğrafi bölgedeki ticari fonksiyonların gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Posta ofislerinin ve postacılık faaliyetlerinin ticaret ile olan ilişkisinin bir başka yönünü pullar oluşturmaktadır. Posta pulları, hemen hemen her ülkede basılmakla birlikte, genellikle posta veya kartpostal gibi bir yerden başka bir yere gönderilen yazılı iletişim araçlarının yanı sıra çeşitli ebatlarda ve farklı içerikteki mal gönderilerinin posta ücretini karşılamak için kullanılmaktadır¹⁶. Pulun ekonomik değere sahip bir araç olarak kullanılması, İzmir başta olmak üzere ulaşım/haberleşme gereksinimi duyulan vilayetlerde farklı ülkelere ait postacılık faaliyeti yürüten ofislerin açılmasına zemin oluşturarak ekonomik paya ortak olması anlamına gelmektedir. Ticari olarak imtiyaz elde eden Avrupa ülkelerinin faaliyetleri bu durumu desteklemektedir. Nitekim İzmir'de posta faaliyetlerinde bulunan anılan ülkelere ait posta ofisleri, gerek ticari olarak şehrin ekonomisine dâhil gerekse haberleşme/ulaşım sisteminde kendi posta pullarını kullanarak pay almaktadır.

¹³ BOA, BEO, 1489-1116061; Tanju Demir, "Salih Zeki ve 'Ecnebi Postahaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 7/1 (2005): 171.

¹⁴ Osmanlı'daki yabancı posta şirketlerinin faaliyetlerini durdurmasına yönelik olarak 1874 yılında Berlin, Paris, Roma, Saint Petersburg ve Viyana'daki sefirleri, buldukları ülkelerde "*Bizim posta hizmetlerimiz çok gelişti, artık İstanbul ve İzmir'deki posta ofislerini kapatın*" yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. Bkz. Yurda Güven Bezaz, *Haberleşme ve Tarihçesi*, (Ankara: Türkiye Haber-İş Sendikası Yayınları, 2006), 316; Pul aynı zamanda "para" değeri olarak kullanım amacı taşımaktadır. O dönemlerde Levant pullarının Osmanlı pulları karşısında daha değerli olması ülkelerin bağımsızlık sembolü olan paranın bir başka ülke karşısında değersizleşmesi yabancı posta şirketlerine yönelik tutumu güçlendirmiştir.

¹⁵ Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi OTAM*, 3 (1992): 351.

¹⁶ Hakan Anameriç, "Stamps as an Information Source in the National Library of Turkey", *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*, 30/1-2 (2006): 118.

Pullar, ekonomik bir değer taşımasının yanı sıra bürokrasinin her kademesindeki ulaşım ve haberleşme sisteminin de içerisinde yer almıştır. Posta pullarının Osmanlı devlet bürokrasisindeki, kullanımları çeşitli idari kademelerde oluşturulmuş mektûbî kalemleri aracılığıyla yürütülmektedir.

2. Vilayetlerde Posta İşlemleri ve Mektûbî Kalemi

Mektûbî Kalemi, nezaret, valilik veya vilayet içerisinde idarî olarak teşkil olunan kamu daireleri ve bağlı dairelerde yazışmaların yürütülmesinden sorumludur. Mektûbî veya - genellikle bilinen/kullanılan adıyla - mektupçu olarak adlandırılan görevli tarafından idare edilmektedir. Bazı durumlarda yer aldığı kurumsal yapıya göre bu görevliye “Mektûbî-i Sadr-ı Âli”, “Mektûbî-i Nezaret” veya “Mektûbî-i Vilâyet” adlandırmaları da kullanılmaktadır. Sadrazamlık, nezaret veya valiliklerde görev alan mektupçular benzer yazı işlerinin yürütülmesinden sorumludur. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile vilayetteki yazışmaları yönetmek, muhafaza etmek ve düzenlenmek mektupçu sorumluluğu olarak belirtilmektedir¹⁷. Vilayet mektupçuluğu, il bürokrasisinde bu düzenlemeyle var olmuştur. Bu kapsamda tahrirat kaleminin kurulması ve yazışmaların bu kalem aracılığı ile yürütülmesi sağlanmıştır¹⁸. 1867’de Vilayet Nizamnamesi’nin açıklanması amacıyla 22 maddelik bir talimatname yayımlanmıştır¹⁹. İdareci ve memurların görevlerinin açıklandığı talimatnamenin Mektûbî Kalemi başlıklı 9. maddesinde “*Mektûbî kalemi üç odaya münkasım olub birisi vilayet mektubcusuna ve ikincisi mektûbî muaviniyle müsevvidlere ve diğeri dahi mübeyyizlere mahsusdur*” olarak ifade edilmektedir²⁰. Bu odalar, müsveddelerin temize çekilmesi işlemlerinden sorumlu birimler olarak görülebilir. Evrak odası da mektupçuya bağlı bir birim olarak faaliyet göstermektedir. Aynı zamanda evrak odasında vilayet gazetesinin dağıtım işleri ve gelen-giden evrak dolaşımı yürütülmektedir.

Vilayet mektupçusunun; vilayet matbaasını idare etmek, vilayet gazetesinin tashih ve düzenini sağlanmak ve vilayet salnamesinin hazırlanmak sorumlulukları bulunmaktadır. Vilayet içerisinde pek çok iş ve işlemden sorumlu olan mektupçu, sorumlu olduğu alanlarda koordinasyonu sağlamaktadır. Bu sebeple mektûbî kalemi vilayet içerisinde haberleşme ve ulaşım olan ihtiyacın en çok duyulduğu ve yürütüldüğü birimdir.

Vilayet yönetimi bünyesinde, merkezi hükümet ve yabancı hükümetler ile iletişim de dâhil olmak üzere, eyalet işleriyle ilgili mektupları düzenlemek ve göndermek vilayet mektûbî kalemi sorumluluğundadır. Bu kalemin baş sorumlusu olan mektupçu, il içerisinde yüksek bir memuriyet vazifesini yürütmektedir. Vali yardımcıları ile denk sayılan bu görevlinin, dönemin iyi eğitilmiş, farklı lisan bilen, kültürlü kişilerden seçilmesine özen gösterilmiştir²¹. Bununla birlikte mektûbî kalemi içerisinde görevli olan mübeyyizlerin seçiminde de dış yazışmaların anlaşılması amaçlanarak lisan bilen kişiler tercih edilmiştir.

¹⁷ Vilayet Nizamnamesi’nin 9. maddesinde “*Vilâyetin umur-ı umumiye-i tahririyyesi vilâyet mektupçusu unvaniyle taraf-ı devletten mansub bir me’mura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup dairenin kaffe-i mükatebat-ı resmîyyesi ve evrakının ve kuyudunun muhafazası bu vasıta ile icra kılınacak ve vilâyette bir matbaa olup mektupçuluğun zir-i idaresinde bulunacaktır.*” olarak ifade edilmektedir.

¹⁸ Selda Kaya-Kılıç, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de İl Yönetimi” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995), 105.

¹⁹ *Vilâyetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamâtın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyyedir*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1867.

²⁰ Ayhan Pala, “Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu”, *Belleten*, 85/299 (2020): 302.

²¹ Ayhan Pala, a.g.e., s. 303.

3. “Filatelist” Ahmed Rıfat Bey ve “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonculuğu” Adlı Risalesi

Ahmed Rıfat Bey, 1863/64’te babasının²² görev yaptığı Sofya’da doğar, ilkokul eğitimden sonra Fransızca dâhil özel dersler alır, sicill-i ahval kaydında Fransızca okuyup yazabildiği, Bulgarca konuşabildiği ve Rumca’ya aşina olduğu yazılıdır.²³ 24 yaşında memurluğa başlayan Ahmed Rıfat Bey’in görev yerleri ve unvanları Tablo 1 ve Tablo 2’de verilmiştir.²⁴

Tablo 1: Ahmed Rıfat Bey’in Yıllara Göre Görev Yerleri ve Süreleri

Görev yeri ve aralığı	Başlangıç	Tayin
Kastamonu	15 Rebiyülevvel 1304	Cemaziyelevvel 1309
13 Aralık 1887 / Ocak 1892	1 Kanun-ı Evvel 1303	Kanun-ı Sani 1307
Aydın	27 Cemaziyelevvel 1309	Zilkade 1324
28 Ocak 1892 / Ocak 1907	16 Kanun-ı Sani 1307	Kanun-ı evvel 1322
Konya	22 Zilkade 1324	Zilhicce 1325
7 Ocak 1907 / Ocak 1908	25 Kanun-ı evvel 1323	Kanun-ı evvel 1323
Trabzon	2 Zilhicce 1325	Cemaziyelahir 1326
6 Ocak 1908 / Temmuz 1908	24 Kanun-ı evvel 1323	Haziran 1324
Manastır	11 Cemaziyelahir 1326	Ramazan 1326
11 Temmuz 1908 / Ekim 1908	28 Haziran 1324	Eylül 1324
Kastamonu	16 Ramazan 1326	Cemaziyelahir 1328
12 Ekim 1908 / Temmuz 1910	29 Eylül 1324	Haziran 1326
Konya / Akşehir /Isparta	25 Cemaziyelahir 1328	?
4 Temmuz 1910 / 25 Ağustos 1912	21 Haziran 1326	
	12 Ramazan 1320	
	12 Ağustos 1328	

Tablo 2: Ahmed Rıfat Bey’in Görev Aldığı Daireler ve Unvanlar

1- Kastamonu Vilayeti
a.) 13 Aralık 1887 Nafia Dairesi
b.) 16 Ocak 1888 Reji Nezareti (Muhasebeci Muavini) (28 Şubat 1889 istifa)
c.) 13 Şubat 1889 Mektûbî Kalemi Müsevvidliği
2- Aydın Vilayeti
a.) 28 Ocak 1892 Vilayet Mesalih-i Ecnebiye Kalemi Başkitabeti
b.) 29 Ocak 1893 Vilayet Mektûbî Kalemi Mümeyyizliği
c.) 15 Ağustos 1893 Vilayet Gazetesi Muharrirliği (17 Eylül 1900 muharrirlikten ayrılış)
d.) 16 Eylül 1900 Vilayet Mektûbî Kalemi/Mektupçuluğu
e.) 17 Eylül 1900 Vilayet Matbaası Nazırlığı
f.) 26 Şubat 1905 İzmir Mekteb-i Sanayi Nezaret-i Fahriyesi
3- Konya Vilayeti
a.) 7 Ocak 1907 Vilayet Mektupçuluğu
4- Trabzon Vilayeti
a.) 6 Ocak 1908 Vilayet Mektupçuluğu
5- Manastır Vilayeti
a.) 11 Temmuz 1908 Vilayet Mektupçuluğu
6- Kastamonu Vilayeti
a.) 12 Ekim 1908 Vilayet Mektupçuluğu
7- Konya Vilayeti
a.) 4 Temmuz 1910 Akşehir Kaymakamı

²² Osmanpaşazade Mustafa Sabri Bey, BOA DH. SAİD.d. 37-59.

²³ BOA DH. SAİD.d. 55-58.

²⁴ BOA DH. SAİD.d. 55-58.

Bu bilgiler ışığında, Ahmed Rifat Bey *Posta Pulu ve Pul Koleksiyonu* başlıklı eserini mektûbî kalemi mümeyyizliği görevindeyken hazırlayarak yayınlamıştır. Posta pullarına yönelik merakının/hobisinin mektûbî kaleminde uzun yıllar görev alarak yazışma ve haberleşme ile iç içe olması ile ortaya çıktığı veya geliştiği düşünülebilir. Söz konusu risaleye ilişkin yapılan arşiv ve literatür araştırmasından elde edilen bilgilere göre yayın süreci farklı bir seyir izlemiştir. Risale ile ilgili rastlanan 20 Nisan 1898 tarihli ilk kayıta, eserin Aydın [Vilayet] Matbaası'nda basıldığı ve Maarif Nezareti'ne beyannamesiyle birlikte 6 nüsha gönderildiğinden söz edilmektedir.²⁵ Ancak eserin iç kapağındaki yayın tarihi r. 1313 (1897)'tür.²⁶ Yazar eserin ilk paragrafında (s. 4) 31 Ağustos 1897'de yayın hayatına başlayan Pul Mecmuası'nın²⁷ 1. ve 2. sayılarının yayınlanmasının ardından bu eseri yazmaya karar verdiğini söyler. Buradan hareketle yapılan araştırmada risalenin daha önce Pul Mecmuası'nın 4, 5, 7 ve 9. sayılarında tefrika edilmiş olduğu belirlenmiştir.²⁸ Derginin 4. sayısının arka kapağında okurlarla iletişim için hazırlanan *Muhaberat-ı Aleniyye* bölümünde dergi idaresinin eserin yayınına devam etmek istediğine dair bir not yer alır. Notta "İzmir'de bir posta pulu meraklısına" hitaben "Eser-i alinizin mabadına muntazarız" denilmektedir. Nottan Ahmed Rifat Bey'in tefrikalarında *İzmir'de Bir Pul Meraklısı* mahlasını kullandığı anlaşılmaktadır. Yazarın tefrika edilen bölümlerinin ve risalesinin filateli ile ilgili çalışmalarda yer almamasının veya erişilememesinin en önemli nedeni bu olmalıdır.

Tefrikaların risalenin başlığını taşımasının yanı sıra alt başlıklara da yer vermektedir. Tefrikadaki düzen ile risaledeki gidişat neredeyse aynıdır. Büyük orandaki bu benzerliğe rağmen tefrika edilen metin ile risaledeki arasında bazı değişiklikler de bulunmaktadır. Belirlenen bu farklılıklar aşağıdaki gibidir:

1. 5. sayıdaki tefrikada risaledeki (s. 8) "*Şu ifade ile posta pullarının ahval-i umumiyyesi, mikdar-ı enva'ı ve koleksiyonculuk ilmi hakkında mütalainca bir malumat-ı mücmele hasıl olmuş olacağından o mebhasda daha ziyade tatvil kalamadan sarf-ı nazarla koleksiyoncular için bilinmesi lazım olan bazı malumat-ı müfideyi beyan edelim.*" paragrafı yoktur.
2. 5. sayıdaki tefrikada yer alan Fransızca terim "*feuilles volant*" risalede (s.10) "*albums à feuilles mobile*" olarak kullanılmıştır.
3. 7. sayıdaki tefrikada yer alan Fransızca "*onglet*"²⁹ kelimesi risalede (s.15) "*ongllt*" olarak [yanlış] yazılmıştır.
4. 7. sayıdaki tefrikada yer alan Fransızca terim "*papier gommé*"³⁰ risalede (s.15) "*charnier*" olarak kullanılmıştır. [Ancak *charnier* (doğrusu *charnière*)³¹ terimini yanlış yazmıştır.]

²⁵ BOA MF. MKT. 393-9.

²⁶ Seyfettin Özege 25580. Ruhsat tarihi 6 Şubat 1898'dir.

²⁷ 31 Ağustos 1897 - 23 Mart 1899 yılları arasında İstanbul'da Mehmed Ekrem tarafından 28 sayı olarak çıkarılan "fennî, edebî" süreli yayın. Yayın bir dönem aylık, 2. senesinden (sayı 13) itibaren haftalık olarak "Perşembe" günleri yayımlanmış, 1899'da bir dönem yayınına ara vermiştir. Bkz. Tanju Demir, "Ülkemizin İlk Pul Koleksiyonu Dergisi: Pul Mecmuası", *Toplumsal Tarih* 67 (1999): 9-11; Emine Özlem Yaygın, "Pul Mecmûası'nda Edebi ve Kültürel Hareketlilik" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2019), 14-15.

²⁸ "Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu", 1 (4): 52-54 (1 Aralık 1897); "Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu", 1 (5): 68-70 (31 Aralık 1897); "Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu", 1 (7): 90-92 (13 Şubat 1898); "Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu", 1 (9): 125-126 (13 Nisan 1898).

²⁹ Pulların yerleştirildiği ve/veya yapıştırıldığı albümlere takılıp çıkarılabilen sayfalar. Yazarın risalesinde bahsettiği değiştirilebilir yapraklı albümleri "*albums à feuilles mobile*" yapan Yvert&Tellier adlı koleksiyon malzemeleri imalatçısı tarafından günümüzde de üretilmektedir.[y.n.].

³⁰ Zamklı kâğıt. Bkz. Ali Rıza Yalt, *Grand Dictionnaire Français-Turc*, (İstanbul, Ararat Yayınevi, 1971), 805.

³¹ Koleksiyon pullarının arkasına yapıştırılan küçük bant. Bkz. Ali Rıza Yalt, a.g.e., 205.

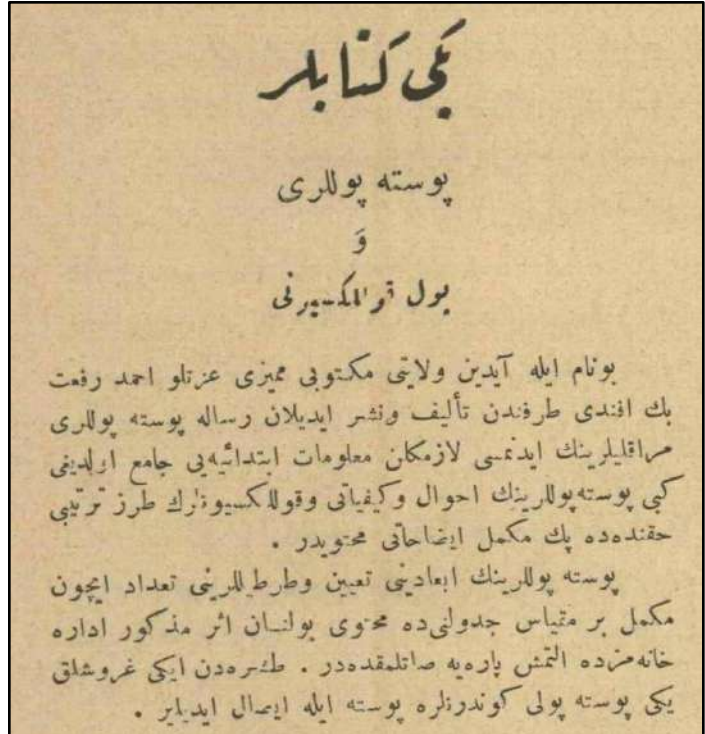
5. 9. sayıdaki tefrikada risalenin son bölümü olan “*Pulların Keyfiyatı ve Şayan-ı Dikkat-i Ahvali*” (s.16) alt başlığı yer almamaktadır.

İki yayın arasındaki bu farklılıklar, yayın öncesi bir redaksiyon yapıldığı, risalenin yayın sürecinde gözden geçirilmiş ve bazı düzeltmeler ile cümleler eklemiş olduğunu gösterir. Yazar (d) maddesinde küçük ama filateli terminolojisi bakımından önemli bir değişiklik yaparak zamkly kâğıt veya mumlu kâğıt anlamında kullanılan *papier gommé* yerine *charnier (charnière)* terimi kullanmıştır. Pul Mecmuası’nda 4 sayı ve 11 sayfada tefrika edilen Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu başlıklı bölümler, 13 Nisan 1898’de tamamlanmıştır. Risalenin yayını için yapılan başvuru³² ile ruhsat çıkış tarihi bu sürecin tefrika yapılmadan önce başlamış olma olasılığını güçlendirmektedir. Bu aynı zamanda İzmir’de bulunan Ahmed Rıfat Bey ile derginin yayın yönetmeni (sahib-i imtiyazı) Mehmed Ekrem Bey’in yayınlanacak risalesine dair düzenli bir iletişim içinde olduklarını da göstermektedir.

Pul Mecmuası’nın 25 Ağustos 1898 tarihli 15. sayısının 34. sayfasında *Yeni Kitaplar* başlıklı bölümdeki ilanda Ahmed Rıfat Bey’in risalesine ilişkin şu ifadeler yer alır:

“*Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu; bu nam ile Aydın Vilayeti Mektûbî Mümeyyizi izzetli Ahmed Rıfat Bey Efendi tarafından telif ve neşredilen risale posta pulları meraklılarının edinmesi lazım gelen malumat-ı ibtidaiyeyi havi olduğu gibi posta pullarının ahval ve keyfiyeti ve koleksiyonların tarz-ı tertibi hakkında da pek mükemmel izahatı muhtevidir. Posta pullarının ebadını tayin ve tırtıllarını tadad için mükemmel bir mikyas cedvelini de muhtevi bulunan eser mezkûr idarehanemizde 60 paraya satılmaktadır. Taşradan 2 kuruşluk yeni posta pulu gönderenlere posta ile isal edilir.*”

Derginin 3 Kasım 1898 tarihli 25. sayısının arka kapağında yine *Yeni Kitaplar* başlıklı bölümde: “*Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu; en mütehasıslar için bile mütalaası istifadeyi temin edecek olan bu eser idarehanemizde satılmaktadır. Fiyatı Dersaadet için 60 para, taşralar için 2 kuruştur.*” ifadelerinin yer aldığı bir ilan daha yer alır. Bu ilandan risalenin yayınlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 1: Pul Mecmuası (25 Ağustos 1898) - Yeni Kitaplar

³² Derginin 9. sayısının iç kapağındaki *Malumat-ı Hususiye* başlıklı bölümde; “*Posta pullarına dair İzmir’de dahi bir risale neşri için ruhsat talep edildiği işitilmiştir.*” ifadelerinin bulunduğu bir haber yer almaktadır. Ayrıca bkz. Emine Özlem Yaygın, a.g.e., s. 118.

Ahmed Rıfat Bey'in anılan tefrikaları İstanbul'da ve aynı adlı risalesi İzmir'de yayımlanmıştır. Risalenin yayım sürecine ilişkin yukarıdaki tespitlerin yanı sıra İzmir'in 1885'ten beri yayımlanan yerel Türkçe gazetelerinden olan Ahenk'teki ilanlarına da erişilmiştir. Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu başlıklı risalenin Pul Mecmuası'ndaki tefrikasının tamamlandığı gün Ahenk'in 13 Nisan 1898 tarihli sayısının 4. sayfasındaki *ilanat* bölümünde;

آهنگ

آنی هیچ صورماؤلو، آوامازلو: کندیندن
ایتمدولو.

قیزلده بو یوله ده: ایستدنگری
وقت یالکز کندی باشلریته کوزلو.
ایسهلری کندی کتلهلریته کوره کیلر، الحاصل
ایستدنگری، آرزو ایستکلری ییلازلر.
اوبولرئندن، اسلاکتایک، مخالفت کوزمزلر.
کندی کیزلریته سالورلرلکری ایچوندده
تربیهلری، تراکتلری عموم ملل سائره
چو جملر یئک تریبه و تراکتلر یته فائده
دیدلری.
صومر مه میزراخی

یکی بر طوب

یکی بره دوولورل لوب ایجاد ایلمشدر.
بولوب (کتلر مال اولوب، بی بیغلام) بارخده
ملورلرئندن موسیو (رینوق) ک آریبو .
ملونک تنکری تحریک ایلمدیکی زمان دایقهده
آنی یوزکله انداخت ایدیور . تلقی آتیق
بر قطاردن عبارتدر . ایزدی بر زمان بر
آز صنوق سو ملونک، بشون حرارتی دفع
ایتمکددر . فورعولری یخود کلاری برنوع
قولوب دانلده اولوب ملوبه صوبولونه بدندن
اللاسی دی، قولاید . کتلهک قطع ایتمدیکی
صافه اوج میددر . الحاصل بولوب ایدولرک
الده بولان ایلمهتک الک مدعتیور .

ایلانات

پوسته پوللری
بول قوللکسیری
ولایت مکتوبی عیزی عزتلر احد
رفت یک طرفدن موقع انتشاره وضع
اولوب قوللکسیون ایچون قوللایلان
مسئمل پوسته پوللریته دائر غایت مفید
معلوماتی و پوسته پولی قوللکسیونلریته
حسنورت ترتیب و تسکیلی ختنده مکمل
ایضاحانی حاوی بولان ه پوسته پوللری
و پول قوللکسیون، نام رساله ازمیرده
حکومت جوارنده «کتلی» شهر ساققل
صیری اقدی ایلکر آتنده احمد طلعت
اقدینک دکانلرئنده و دوسه اتمده اسک
ضبطیه جوارنده ازمیر بازارلی و کتیظانه
سنده آفتش پارمه ساتیلمهده و مطبوعه
ایکی شرورشلق پوسته پولی کوندنلر
با پوسته ارسال اولمدهدر.

ترکیه موودخای خاقیم نامه محکوک
مهرمی یازاریرتسی کیجهمی صنایع ایلش
و مهر مذکور ایله مهور و یاقو باخاریلا
نامه مهور آتی ایلرلی بر قطعه سندن
بشقه هیچ بر اوراق اولدیندن شاید
ظهور ایدجهک اولورایسه قول ایتیه کیجه
اعلان ایدوم . ق ۳۱ مارت سنه ۳۱۳
حوزه سوغانده دهری
موردخای خاقیم

آهنگ، مطبعه

حروفات چیتندن هر دلو الات وادوانی
ذاتا اقال ایلش اولان مطبعه مزه بوکره
لیلوغراف - طاسی باسه - ادواق، خ، جلب
اولغوق هر سوولته توفیقی اقال ایلش
و حاکم و دواتر عدلیهه مسئمل:
جلب . احضار . موقت توقیف
غیرموقت توقیف، مذکر ملری، محاکمه
و حقوق دعوتیه ورقهسی، اذنامه و سائر
اوراق شرعیه و هر نوع خرج و قیبه
قویانلری، استدعا، قرار، جلب، سجد
پویه، سندات، پول، جزاء، اساس، مستعلق
اساس قراننامه دقتلری، حقوق و جزا
و اجرا ضبط ورقهلری، اجرائک مزایده
قائمیلری، یرنجی ایکنجی اخبار ناملر
مقالات محررلکته مخصوص هر نوع
دقاز، زراعت باقلریته، بلدی و دواتر
سائریه حالت اوراق و دقازک قسم اقلیمی
طبع و استحضار ایلمه کیکی و لوبولجق
کاتله سیارشلر غایت اهنون فایده و هیچ بر
مطبعهک رفایت ایلمه کیکی سوولته درعهده
وطبع ایلمکده اولدیندن مساجت ایدلرک
تمن اولجلی اعلان اولور.

هولاندا چیقولته شرونی

الکوزل شمیل مایع
الک نوش مایع
الک قوی مایع
فادین و آرکتلر ایچون الک مکمل مایع
مطامدن سکره بر اوفاق خیشه غایت
هائیم و مقوی اولق اوزره شدتله توبه
اولور.
فرنگ علمسنده (ایقار برادرل) اجرا
تلمسنده . فرنگ علمسنده و کوچک بایر
تلمده . اودون بازارنده ایقار برادرل چو
زمتوسنده ساتیلور.
خیشه رایج ایله یالکر ۱۱ شرعهدر.
(ایجرلامیور) (وان دسوکن)
و شرکاسی

ازمیرده فرنگ علمسنده
پ . آکسویولو و شرکاسی
کسیر، مازدری

فرنگ علمسنده پ . آکسویولونک بیوه
منازلرئنده بوجیه آتی احتیا اهنون فایده
سانلدهدر.
ایلیک و قدیقه طاقی
کتندن مسول مسوجات
مانتو و چاک
پاموقدن مسول هند اقمهسی
پوکدن مسول مسوجات و فاتیلا
جهاز و چاشیر طاقلی
قورسه و قش طاقی
دانلا و لورولا
شریت
سختیان
چوچه
فس و چوواب
تول
قاریله اولوتوسی
خال و برده
اشیا، پینه
خشیه
تورالت و کومک
لورچه و صطریان
سیاحت
پارس مودلری و سائر.
اقدی فوق الماده فرستدن استفاده ایلری
هترم اهلایه توبه اولور.
مامله اخذ و اعطای پتینا جریان ایدو.

ترجمه عجایب الادب

مرسوم یانیله زاده محمود جلال الدینک
آکار متروکسندن اولوب غرتهمن ایله تکر

اولدقدن سکره کتاب شکله مطبعه مزه
باسیلان «ترجمه عجایب الادب» نام کتابک
ترقی باره قیات ایله ازمیرده حکومت جادهسنده
کتابی شهر حافظ سیری اقدینک معازمتده
سانلده بولدی اعلان اولور.

آیدینده حکومت جادهسنده

ترک اجزا خانسی -

بوکره آیدینده حکومت جادهسنده کتله
ایذیلان ترک اجزا تلمسنده اوروقادن کتله
اولان کتیلی غایت نفیس، طاسی و نازده اجراه
متنوع و صمی سابلر و طلی فونیاظر و صمدن
سورولرک هر نوع و اعلاسی نهایت دوچده
اهون و فاضلکارانه بزیاکله سانلده اولدی
جهتله تأمینات اوزرنده ترک فاضله آیدیلش
اجرا سائرله و کرک افراد سیارشی و فوضده
حان منتظماً ارسال اولجلی اعلان اولور.

بر خانه به که زیاده لازم اولان اشیا
طاس بر
(سینک)
دیکش ماکه سیدر . شرقده دیوونو
سایر سیرای مایون جلب بولکله صمیم
(ج . نایدیلرک)
ازمیرده فرنگ علمسی : ۱۲۰ نومرو
خیشه ییلر ایلی : ۳۳ - ۳۱ نومرو

مکتب صنایع منفعته مخصوص اولدوق بوکره بوغاز ایلی خریطهسی تلبه اعمال اولان
سیاره کاغدی شمه یه قدر شهرمنده و حال سائرده و حال ایذیلان ناموم سیاره
کاغزلرئدن علی الاعلا و حفظ الصنعه و وجهیه موایق اولوب سائر کاغزلرله نسبت قبول
ایقار دوچده نفیسدر و هر قوطوسی قرمنی بلوی و مکتبک مهرله مهوردر . خصوصیه
مکتب صنایع منفعته اولدین حهله بو پایه اهالیزک اینه رفت و استعمال ایدمچکری و سائر
سیاره کاغذلری اوزرنده فوق الماده ترجیح و تقدیم ایلجکری فویا مأمول ایدور .
عل فروخ استابولده حته نلمده باله سی سائده و ازمیرده قوزی اوغل خانی جادهسنده
۱۹ نومروی بغدادی ایلیا اقدی دیورنده و محوم سیاره کاغذیلر و توتوجی دکانلرئنده
ساتیلور .

Görsel 2: Ahenk Gazetesi (13 Nisan 1898) - İlanat

“*Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu; Vilayet Mektûbî Mümeyyizi izzetli Ahmed Rıfat Bey tarafından mevki-i intişara vaki olup koleksiyon için toplanılan müstemil posta pullarına dair gayet mukayyed malumatı ve posta pulu koleksiyonlarının suret-i tertib ve teşkili hakkında mükemmel izahatı havi bulunan ve Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu, nam risale, İzmir’de hükümet civarında kitabî-i şehir*³³ *Hafız Sabri Efendi ile Kemeraltı’nda Ahmed Talat Efendi’nin*³⁴ *dükkânlarında ve Dersaadet’de eski Zabtiye civarında İzmir Pazarı ve Kütüphanesi’nde 60 paraya satılmakta ve taşradan 2 kuruşluk posta pulu gönderenlere ba-posta irsal olunmaktadır.*”³⁵

ifadeleriyle ilan yayınlanır. İlan aynı ifadelerle Ahenk’in 14 ve 15 Nisan 1898 tarihli sayılarında da yer alır.³⁶

Ahmed Rıfat Bey’in Pul Mecmuası ile olan ilişkisi, tefrika ve duyurunun yanı sıra risalenin meraklılarca temini bakımından da önemlidir. Risalenin duyurularının yapıldığı her iki yayında da eserin Pul Mecmuası dergisinin Bab-ı Ali Caddesi Alem Matbaası’ndaki “idarehanesi”nden alınabileceği bilgisi yer alır. Risalenin 3. sayfasında eserin temini için “*Eski Zabtiye civarında İzmir Pazarı ve Kütüphanesi ile İzmir’de hükümet civarında Kitapçı Hafız Ahmed Sabri Efendi*” bilgisi vardır. Böylelikle risaleye İzmir’de ve İstanbul’da 2’şer adresten erişilebilmektedir. Ahmed Rıfat Bey’in risalesinin İzmir ve İstanbul’da satılmasına Hafız Ahmed Sabri Efendi’nin ön ayak olduğu açıktır. Dönemin İzmir’inde tek Türk matbaası olan Aydın Vilayet Matbaası’nda (açılışı 1868) basılan risale, İzmir’in ticarî ve sosyal hayatının yoğun olduğu Kemeraltı’nda, yine dönemin tanınmış sahaf ve kitapçılarından olan Hafız Ahmed Sabri Efendi’nin sonraki dönem kaynaklarında *İzmir Kitabhanesi* olarak geçen kitapçı dükkânı ve yayınevinde meraklılarla buluşmuştur.³⁷ Bu bilgiler ışığında dönemin filatelistlerinden olduğu anlaşılan Ahmed Rıfat Bey’in hem bulunduğu konum/görev hem de İzmir’in entelektüel ortamı ile yakın iletişimde olduğu, kişisel ilgisini yaptığı araştırma ile zenginleştirerek bu “hobi” ile ilgilenen diğer kişilere de duyurabilmek için özen gösterdiği açıktır.

Hafız Ahmed Sabri Efendi 1890’ların başında kitapçılık ve yayıncılık işlerini İstanbul’a taşır. Başta İzmir olmak üzere farklı vilayetlerde basılan kitap ve süreli yayınları, İstanbul’un sosyo-kültürel ve ticaret hayatının merkezi olarak kabul edilen Bab-ı Ali Caddesi’nde 1892’de açtığı *İzmir Pazarı ve Kitabhanesi*’nde [ilanda *Kütüphanesi* olarak geçmektedir] okuyucularla buluşturur. 1890’ların sonuna kadar faaliyetlerini sürdürdüğü Ahmed Rıfat Bey’in risalesinin burada satılmış olduğundan anlaşılmaktadır.

Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu’nun yayınlanmasına ilişkin bilgi veren diğer kaynaklar İzmir’de faaliyet gösteren kitapçı, matbaa ve yayınevlerinin kitap listelerini veren *İzmir’de Kitapçılık (1839-1928): Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler ile 1928’e Kadar İzmir’de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu* başlıklı eserlerdir. Bu eserlerin ilkinde Ahmed Rıfat Bey’in risalesine ilişkin bibliyografik kimlik *EK-1 Harf İnkılabına Kadar İzmir’de Basılan Eski Türkçe Kitaplar* bölümünün 106. sırasında, ikinci eserde ise *Kitaplar I* bölümünün 21. sırasında yer

³³ Bu tabir kendisine yazılan bir övgü dizesinde de geçmektedir. Bkz. *Hizmet Gazetesi*, 22 Kasım 1888.

³⁴ [Benlerlizâde Hafız Ahmed Talat Efendi] İzmir’de kitapçılık yapmış, 1906’da vefat etmiştir. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* c. 2, (İstanbul: İstanbul Matbaa-i Amire, 1917), 106.

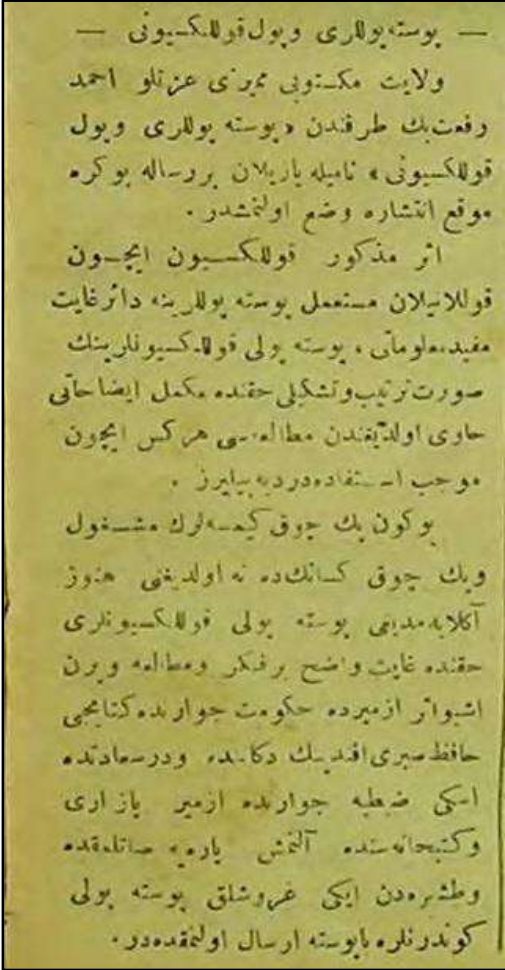
³⁵ *Ahenk*, 13.4.1898, s. 4.

³⁶ *Ahenk*, 14.4.1898, s. 4; *Ahenk*, 15.4.1898, s. 4.

³⁷ Erkan Serçe, “İzmir’in Kültür ve Ticaret Hayatında Bir Türk: Hoca Hafız Ahmed Sabri Efendi”, *Yedi İklim*, 24 (1992): 75.

alır.³⁸ 1928'e Kadar İzmir'de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu'nun Önsöz'ünde eserlerin basım/yayın tarihlerinin daha net biçimde belirlenmesi için yerel gazetelerdeki ilanlardan karşılaştırmalar yapılarak esere ilişkin kimliklerin yanına bu gazetelerin sayı ve tarih bilgilerinin eklendiğini belirtmektedir. Risaleye ilişkin bilgide *İzmir*, nr. 92-41, 2 Mart 1314 notu bulunmaktadır.³⁹ Nottaki tarih 14 Mart 1898'dir, buna göre Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu, Pul Mecmuası ve Ahenk'teki ilanlardan 1 ay önce yayınlanmıştır. Gazetenin *Havadis-i Mahalliye* bölümündeki ilanda:

Görsel 3: Ahenk Gazetesi (14 Mart 1898) - Havadis-i Mahalliye

yapmaktadır. Ona göre posta pulları; ücret, zarar ve kötüye kullanımdan korunmak için – doğal bir denetim/kontrol aracı olarak – icat edilmiştir. Ahmed Rifat Bey, posta pulu ile ilgili tarihsel gelişimi

Posta Pulu ve Pul Koleksiyonu; vilayet mektûbî mümeyyizi izzetli Ahmed Rifat Bey tarafından "Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu" namıyla yazılan bir risale bu kere mevki-i intişara vaz olunmuştur.

Eser mezkûr koleksiyon için kullanılan müstemil posta pullarına dair gayet müfid malumat, posta pulu koleksiyonlarının suret-i tertibi ve teşkili hakkında izahati havi olduğundan mütalaasını herkes için mucib-i istifadedir.

Bugün pek çok kimselerin meşgul ve pek çok kimsenin de ne olduğunu henüz anlayamadığı posta pulu koleksiyonları hakkında gayet vazi bir fikir ve mütalaa veren işbu eser İzmir'de hükümet civarında kitapçı Hafız Sabri Efendi'nin dükkânında ve Dersaadet'de eski zabtiye civarında İzmir Pazarı ve Kütüphanesi'nde 60 paraya satılmakta ve taşradan 2 kuruşluk posta pulu gönderenlere ba-posta irsal olunmaktadır.⁴⁰

İlanda kitabın satıldığı iki yerden bahsedilmektedir.

4. Risalenin Değerlendirilmesi

Ahmed Rifat Bey, döneminde artan pul merakının vuku bulması ve pulculuğa dair "Pul Mecmuası" adlı bir derginin yayın hayatına başlaması ile pul konusundaki merakını/bürokratik tecrübesini ve bilgisini bir risaleye dönüştürmüştür. Bu risaleyi hazırlama amacı; posta pullarının durumu ve değerleri, koleksiyonların düzenlenme ve kurulma şekilleri hakkında meraklılara fikir ve bilgi sunmaktır. Öncelikle posta pullarının ortaya çıkış gerekliliği ile ilgili bir tarifte bulunarak risaleye giriş yapmaktadır. Ona göre posta pulları; ücret, zarar ve kötüye kullanımdan korunmak için – doğal bir denetim/kontrol aracı olarak – icat edilmiştir. Ahmed Rifat Bey, posta pulu ile ilgili tarihsel gelişimi

³⁸ Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık (1839-1928): Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler*, (İzmir: İzmir Akademi Kitabevi, 1996), 116; 1928'e Kadar İzmir'de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu, Hazırlayan: Faruk Huyugüzel, İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996, s. 4. İlk eserin 2002'deki genişletilmiş 2. baskısı olan *İzmir'de Kitapçılık (1839-1928)*'de risaleye ilişkin bilgi 104. sayfadadır.

³⁹ Faruk Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁰ *Ahenk*, 14 Mart 1898, s. 2.

ülkelere göre ifade ederken bu konuda yayınlanan eserleri işaret etmiştir. Ancak bu eserlere ilişkin bir bilgi vermemektedir.

Risalede posta pullarının ilk çıkış amacının sadece ücret kontrolü amacıyla ticarî olduğu, daha sonra bir eğlence faaliyeti olarak çeşitli pulların toplanarak bir uğraş alanı haline geldiği belirtilmiştir. O dönemde pul sayısının artış göstermesi, posta işlemlerinden ziyade koleksiyoncular tarafından kullanılmak amacıyla, Amerika'daki bazı küçük hükümetler her setin 15-20 adetini yayımlamış ve her yıl renk ve şekillerini değiştirmeyi koleksiyonculuk bakımından kârlı bulmuşlardır. Bu durum posta pullarının çeşitliliğinin yanı sıra pulun mevcudiyetinin (miktar olarak) değeri ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu uğraş gittikçe popüler hale gelerek sanat galerileri açılmış, satıcı ve aracılar ortaya çıkmıştır. Paris, Londra, Berlin ve Viyana gibi Avrupa'nın büyük şehirlerinde pulların alım satımı için özel borsaların oluşturulduğu, yırtık veya hasar görmüş [kondisyonu bozuk] pulların tamir ve restore edilmesi için atölyeler dahi kurulduğunu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra posta pulu koleksiyonuna ilişkin literatürün basında ve popüler yayınlarda köşe yazıları ve ilanlarla artmaya başladığını belirtmektedir.

Tablo 3: Risaleye Dair İzlenç

1. Posta Pullarının İcat Edilme Gerekçesi ve Tarihsel Gelişimi
2. Pul Koleksiyonculuğunun Ortaya Çıkışı ve Etki Eden Faktörler
3. Posta Pullarının Değeri
  - 3.1. Nadirlik
4. Posta Pulu Mecmuaları (Albümleri)
  - 4.1. Albüm Kategorileri
  - 4.2. Koleksiyon için Albüm Seçimi
  - 4.3. Albüm Hazırlama Süreci: Sorun ve Öneriler
5. Pulların Temizlenme Süreci
6. Pulların Albüme Yerleştirme Yöntemi
  - 6.1. Yerleştirme Hususu: Sorun, Öneri ve Uygulama
7. Pulun Niteliği ve Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
  - 7.1. Nitelik ve Fiyata Etki Eden Unsurlar
  - 7.2. Örnek Vakalar

Ahmed Rıfat Bey, koleksiyoncular için önemli olan bazı faydalı bilgiler (Tablo 3'te izlenç haline dönüştürülen) açıklamak istediğini belirterek risalede bu konuları başlıklar halinde açıklamıştır.

4.1. Posta Pulunun Değeri (Posta Pullarının Kıymet-i İzafiyyesi)

Posta pulunun değeri ne gerçek nominal değeri ile ne de yeni veya eski olması ile alakalıdır. Pulun değeri Ahmed Rıfat Bey'in ifade ettiği üzere nadirlik derecesi ile alakalıdır. Bu durum yukarıda ifade edilen Amerika'da uygulanan az sayıda pul setinin daha karlı olması ile ilişkilendirilebilir mi? Bir pulun değerinin yüksek olması az sayıda olması (daha karlılık amacıyla) ve buna bağlı olarak nadirliği ile mi ölçülür?

Ahmet Rıfat Bey risalesinde pulun değerinin nadirlik dışında aranmaması gerektiğine dair bazı örnekler sunmuştur.

“20-30 yıl veya daha önce kullanılmış bir pul, aradan geçen zamana rağmen pek değerli olmayabileceği gibi birkaç yıl veya birkaç ay önce kullanılmaya başlayan bazı pullar bugün çok yüksek fiyatlara alıcı bulabilir. Örneğin; İngiltere'nin tedavüle çıkardığı ilk posta pulu (1840) çok sayıda olduğu için 25 sent (50 kuruş) değerindedir, buna rağmen Osmanlı Devleti'nin 1281 (1865) tarihli 5 kuruşluk⁴¹ pulu çok kullanılmasına rağmen bugün 30 sent (60 kuruş) değerindedir.

Aynı şekilde, geçen yıl (1896-97 olmalı) Fas'ta kullanılmak üzere Fransa'nın çıkardığı ve kısa sürede kullanımdan kaldırılan 1 Franklık pullar bugün 20 Frank (95 kuruş) değerindedir. Benzer şekilde, 8 yıl önce (1889-90 olmalı) Osmanlı Postası için üretilip sadece İstanbul Postanesi'nde sadece 1-2 hafta boyunca kullanılan menekşe rengindeki 5 kuruşluk pul bugün 45 kuruşa alınıp satılabilir.”

Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Ahmed Rıfat Bey bir pulun değerini, maddi değer odaklı olarak göz önünde bulundurup az bulunması/üretilmesi yani nadirlik açısından ölçmektedir. Ona göre bir pulun nadirliği ne kadar yüksek ise değeri (yani maddi değer) o kadar çok olabilir. Bu durumu örneklerde değer kazanan pulun kısa sürede üretilmesine bağlı olması ve dolayısıyla daha az miktarda üretilmesi ile desteklenmiştir.

Bu konuda üretilme amacı, sanatsal veya estetik değer gibi farklı etkenlerden de bahsetmiştir.

4.2. Posta Pulu Mecmuaları (Albüm)

Ahmed Rıfat Bey, pul koleksiyonu oluşumunda albüm ve mecmuaların son derece önemli olduğuna işaret ederek “Koleksiyon için hangi albümler seçilmeli?” sorusunu cevaplamaktadır. Koleksiyon için yetersiz veya uygun olmayan bir albümün seçilmesinin uzun vadede sorunlara yol açarak albümün değiştirilmesine sebep olabileceğini ifade etmiştir. Değiştirme işlemi emek ve paranın boşa harcanmasına, bir albümden diğerine aktarım sağlarken pulların zarar görmesine/hasarlanmasına/bozulmasına sebep olabilir. O yüzden bu hususta en önemli nokta “albümlerin avantajları ve dezavantajları hakkında koleksiyon meraklılarına bilgi vermek” olduğunu ifade etmiştir. Ahmed Rıfat Bey albümleri 4'e ayırarak ve bu kategorilerde bahsedilen albümlerin nasıl hazırlanması gerektiğine yönelik ideal tavsiyelerde bulunuyor.

1. Her devletin tedavüle çıkarılan birkaç seri pulunun şekil ve ilişkili olduğu çocuklar için düzenlenmiş farklı şekil ve boyutlarda standart olmayan albümler,
2. Tedavüle çıkarılan pulların özel sayfalarını içeren ve her iki tarafı/yüzü kullanılmak üzere tasarlanmış albümler,
3. Tedavüle çıkarılan tüm pulların özel sayfalarını içeren ancak pulların sadece bir tarafına yapıştırılması için tasarlanmış albümler,
4. Tedavüle çıkarılan tüm pulları içeren, bir tarafı/yüzü kullanılmak üzere tasarlanmış, hareketli/değiştirilebilir föylerin/sayfaların bir mekanizmaya takılabildiği kapaklı albümler.

1 numaralı kategori için nakışsız ve çocuklar için olduğundan yorumda bulunmuyor.

2 numaralı kategori için pulların her iki tarafına da yapıştırılması gerektiği için, sayfalar açıldığında, karşılıklı sayfalardaki pulların kenarları birbirine dolanıp yerlerinden oynamaları ve bazen zarar görmeleri olasılığı vardır. Çünkü sayfalar açıldığında, karşılıklı yapraklardaki pulların tırtılları birbirine dolaşabilir ve bazen zarar görerek dezavantaj oluşturur.

⁴¹ İSFİLA Türk Pulları Kataloğu 1863-2020, Katalog no. 10, Hazırlayanlar: M. Ziya Ağaoğulları ve M. Bülent Papuççuoğlu (İstanbul, 2020), s. 6. Ay-Yıldızlı Pullar (DULOZ) I. Tip (İSFİLA Katalog No. 27 ve 27 SE55).

3 numaradaki albümlerde ise, pulların sadece bir tarafına yapıştırılması gerektiği için, bu tür bir sorunla karşılaşılmaz.

Ancak, posta pullarının çoğunlukla, her 1-2 yılda bir değiştiği ve yeni pulların eklenmesi gerektiği için, albümler zamanla daha hacimli hale gelebilir. Bu durumda, yeni pulların eklenmesi için ayrı sayfaların albüme dâhil edilmesi gerekebilir.

4 numaradaki albüm türü için ise, sayfaların hareketli olmasının sağladığı avantajlara ilişkin olarak;

1. *Kullanıcılar, her ülkenin pullarını alfabetik sırayla veya coğrafi olarak sıralayabilir,*
2. *Her devletin yıllık olarak yeniden çıkardığı pulların şekillerini ve özel sayfalarını içeren ve aynı şekil ve boyutta mevcut olanları çıkarılabilir,*
3. *Pulların toplanması ve sergilenmesi için daha düzenli bir yapı sağlar,*
4. *Bu albümler, sürekli mükemmelliğini korur ve ciddi koleksiyoncular tarafından tercih edilir.*

4.3. Pulların Temizlenmesi (Pulların Suret-i Tathiri)

Ahmed Rıfat Bey bu bölümde pullarının kâğıtlardan ayrılması, zarar görmemesi ve temizlenmesine dair ıslatma yöntemini açıklamıştır. Islatma ve kurutma işlemi olarak adlandırılan bu yöntem pulların genellikle el ile ayrıldığında zarar görmesini engellemek içindir. Bu durum pulun zarifliğine ve değerine zarar verir. Islatarak ayrılması gerekir. Bu nedenle pul(lar) öncelikle bir tabağa yerleştirip üzerine soğuk su eklemek gerekir. 5-10 dakika sonra kendiliğinden ayrılacaktır. Daha sonra kâğıda sarılı olarak [presleme/sıkıştırma olarak nitelendirilebilecek olan] iki kitap arasında bir gün kadar sıkıştırılmalıdır.

4.4. Pulları Albüme Yerleştirme Yöntemi

Pullar kendi yapışkanlarıyla veya sonradan arkalarına sürülecek yapışkan bir maddeyle albüme yapıştırıldığında, kuruduktan sonra albüm yapraklarını buruşturarak hoş olmayan bir görüntü oluşturabilir. Pulun arka tarafının incelenmesi veya bir sebep ile yerinin değiştirilmesi gerektiğinde, albümü yırtmadan her iki işlemi gerçekleştirmek mümkün olmayabilir gerekçesiyle Ahmed Rıfat Bey risalesinde posta pulları albüme yerleştirilirken 2 önemli hususa dikkat çekmiştir. İlki her pulun albümde kendisine özel bir yere sahip olmasına özen göstermek, diğeri pulların albüme nasıl yerleştirileceğini bilmektir. Bu durumun engellenmesi için pulların özel olarak tasarlanmış ve albüme yerleştirmek için Fransızca'da "charnier" veya "onglet" olarak adlandırılan, Osmanlıca'da *merbut* veya *raptiye* [bitişik, bitişiren, bağlayan anlamlarında] olarak adlandırılacak yapışkan kâğıt parçalarıyla sabitlenmesi gerekmektedir (Bkz. dipnot 29 ve 30). Zamklı tarafı dışarıda kalacak şekilde raptiye ikiye katlanır, ardından bir tarafı hafifçe ıslatılarak katlanmış kısmı pulun yüzeyine yapıştırılır. Diğer tarafı da hafifçe ıslatarak albüme yapıştırılır. Bu şekilde yerleştirilen pullar, herhangi bir değişiklik gerektirdiğinde, biraz çekilerek yapışık olduğu yerden kalkar ve yaprak üzerinde herhangi bir iz bırakmaz. Pulun yüzeyinin incelenmesi gerektiğinde, alt kısmı tırnakla veya bir çakı ucuyla kaldırılarak kontrol edilebilir ve daha sonra tekrar yerine yerleştirilebilir.

4.5. Pulların Niteliği ve Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar

Posta pullarının niteliklerini belirlemek için dikkate alınacak kriterler öncelikle şekil, renk ve nominal değerdir. Ancak, her pulun niteliğini sadece bu özelliklerle sınırlamak yeterli değildir.

Ahmed Rıfat Bey'in "İşte pulculuğun en hassas ve önemli yönü budur." dediği konu, bir pulun niteliğini belirlemek için sadece şekil, renk ve nominal değerine bakmanın yeterli olmadığı; diğer durumları da dikkate almanın ve incelemenin önemli olduğudur. Özellikle birçok posta pulunda bu durumun büyük etkisi olabileceği ve genellikle niteliklerini ve fiyatlarını önemli ölçüde değiştirebileceği ifade edilmiştir. Pulların niteliklerini değiştiren ve fiyatlarını etkileyen belirli durumları şu şekilde sıralamaktadır.

1. Pulun basıldığı kâğıdın rengi,
2. Pulun kenarlarının tırtıllı veya düz olup olmadığı,
3. Tırtılların sayısı,
4. Renk farkı,
5. Pul kâğıdının filigranlı olup olmadığı,
6. Filigranların deseni,
7. Kâğıdın kalınlığı,
8. Kâğıdın arkasının haneli veya çizgili olup olmadığı,
9. Pulların tipografik veya litografik olarak mı basıldığı [baskı yöntemi/teknik],
10. Sonradan bir işaretle nominal değerinin değiştirilip değiştirilmediği.

Ahmed Rıfat Bey risalesinde yukarıda saymış olduğu özelliklere yönelik olarak örneklemelerde yapmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da popüler olan pul koleksiyonculuğu, hem ulusal hem de uluslararası çapta rağbet gören entelektüel bir uğraş haline gelmeye başlar. İlk dönemlerde posta pullarının tür ve sayı bakımından azlığı, zor ulaşılır olması, koleksiyon tercihlerinin farklılığı [ağırlıklı olarak sikke/metal para, madalya, nişan, mühür, madalyon yazma ve nadir basma kitap], standart üretiminin/tasarımının olmayışı, ticarî olmaması, koleksiyon malzemelerinin kısıtlılığı gibi nedenlerle belirli sosyo-kültürel çevrelerce koleksiyon objesi olarak tercih edilmiştir. Farklı ülke ve hükümetlerin posta pulu kullanmaya başlaması, UPU'nun kurularak posta hizmetlerinin standartlaştırılması, pul koleksiyonuna yönelik literatürdeki artış ile posta pulları daha geniş coğrafyalara ve pul meraklılarına ulaşabilmiştir. Meraklıların – koleksiyonerlerin – artışı, doğal olarak bu objenin ticaretinin de gelişmesine neden olurken bu uğraşa nasıl başlanması ve sürdürülmesi gerektiğine dair soruların da cevaplanmasına gereksinim duyulur hale gelmiştir.

Osmanlı posta pullarının tedavüle çıkarılması bakımından yakın sayılabilecek bir dönemde ve risalenin yayınlanmasına kadarki sürede bazı Avrupalı koleksiyoncuların posta pulu taleplerinde bulunmuşlardır. Bu taleplerin özellikle 1870'den itibaren tedavüle çıkarılan "Duloz (Ayyıldızlı)" ve "Ampir (Aylı)" pullara yönelik olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Erişilebilen belgelerden en eskisi 24 Mart 1881 tarihli'dir.⁴² [E. R.?] Higgins'in II. Abdülhamid'den Türk posta pulları talebini içeren mektubu ile 1887-1897 yılları arasından Tennessee'den ABD Kongresi temsilcisi olan Joseph Edwin Washington'un (1851-1915) oğlu Geo[rge] A[ugustine] Washington Jr.'un (1879-

⁴² BOA Y. PRK. TKM. 4-17.

1964)⁴³ M. Norighian[?]'dan 27 Ocak 1896'da posta pulları talebi de dikkat çekicidir.⁴⁴ Türk pullarına olan ilgiyi belgeleyen bu örneklerin yanı sıra tedavülden kaldırılan posta pullarının bir miktarının kurumdaki koleksiyonlara bir miktarının da UPU'ya üye posta işletmelerine gönderilmesi için ayrılması uygun görülmüştür. Bu da pul koleksiyonculuğunun kurumsal çapta da dikkate alındığını göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁵

Ahmed Rıfat Bey 1890'ların başından itibaren Osmanlı Devleti'nde ilgi görmeye başlayan pul koleksiyonculuğuna ilişkin kaleme aldığı risalesinin amacını ve bu alandaki eser azlığını/yetersizliğini "İfade" bölümünde aşağıdaki gibi açıklamıştır:

"Otuz seneden beri ibtida edip tedricen kesb-i ittisa' ederek el-yevm yüz binlerce kıssanın müfid bir meşgale hoş bir eğlence ittihaz ettikleri "posta pulu koleksiyonu" merakı şu son senelerde memleketimizde de hasıl olmaya başlayarak epeyce tevsî' etmiş olduğundan bir hizmet-i naçizane ifa etmek yani posta pullarının ahval ve keyfiyatıyla koleksiyonların suret-i tertib ve teşkili hakkında erbab-ı hevese mücmelen fikir ve malumat vermek için şu eser-i naçizi pişgah-ı erbabı mütalaaya vaz'a cesaret ettim. Gerçi bu eser değil bir hiç ise de lisanımızda bu yoldaki asarın mefkudiyetine karşı yine de bir şeydir."

Ahmed Rıfat Bey'in ifade ettiği üzere dönemde "filateli" konulu Türkçe yayınlanmış teori ve uygulamanın bir arada işlendiği kapsamlı bir eser(ler)in eksikliği, önce tefrikaların daha sonra risalenin oluşturulmasında etkili olmuştur. Ancak risale, Türkiye'de pul koleksiyonculuğuna dair önemli bir çıkış noktası niteliğinde olabileceken literatürde hak ettiği karşılığı bul(a)mamıştır. Bu durum, daha önce anılan tespitin [İzmir'de Bir Pul Meraklısı] doğruluğuna işaret etmektedir. Nitekim risalenin filateliği literatürüne ilişkin tanıtıcı/yol gösterici danışma kaynaklarında yer alması; çeşitli mecmualarda duyuru-tanıtım (Pul Mecmuası ve Ahenk) ve bazı tefrikaların yer bulması; dönemin kitap-kültür simgesini oluşturan mekânlarda (İzmir-Kemeraltı, İstanbul- Bab-ı Ali Caddesi) ve dükkânlarda faaliyet göstermesi görünürlüğünü arttırmak için yeterli ol(a)mamıştır. Bu sebeple risale, filateli literatüründe az sayıda eserde kullanılmış, varlığının bildirilmesinin (genellikle) ötesine geçilememiştir. Bununla birlikte ilk filatelistlerimizden olan "Ahmet Rıfat Bey", [İzmirli Bir Pul Meraklısı] olarak dahi ülkemizde ve ilgili alanda varlık bulamamıştır.

Alanla ilgili yeterli yayının olmaması, bahsedilen dönem için normal karşılanması gereken bir durumdur. Posta pulları ve pul koleksiyonculuğuna yönelik literatürün zenginleşmesi bir bakıma *Pul Mecmuası* ile başlamıştır. 31 Ağustos 1897'de yayımlamaya başlayan dergi kısa yayın hayatında pul ve pul koleksiyonculuğuna ilişkin önemli bir boşluğu doldurarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden gelişme gösteren filateli literatürünün hareket noktası olmuştur. Ahmed Rıfat Bey de yine "İfade" bölümünde risalesini bu derginin yayınına başlamasıyla ilişkilendirmiştir. Ancak *Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu* kendisinden sonra benzer içerikte yayınlanan eserlerde⁴⁶

⁴³ *Washington Family Papers, 1796-1962*, Processed by Harry A. Stokes, 1984, s. 5-6. https://sos-tn-gov-files.tnsosfiles.com/forms/WASHINGTON_FAMILY_PAPERS_1796-1962.pdf

⁴⁴ BOA HR. SFR3. 341-60; BOA HR. SYS. 2945-82. Risalenin yayınlanmasından çok kısa bir süre sonra dönemin tanınmış pul koleksiyoncularından Dublin Bilim ve Sanat Müzesi kurucusu Leinster Dükü W. R. Lane Joynt'un koleksiyonu için posta pulu talebi, Türk pullarına olan ilgiyi gösteren bir diğer örnektir. Bkz. BOA HR. SFR3. 473-48; Tüccarbaşızade M. Halit, "Meşhur Koleksiyoncular", *Pul Meşheri*, 10 (1931): 188.

⁴⁵ BOA DH. MKT. 2027-45.

⁴⁶ Ahmed Rasim, *Devlet-i Osmaniyye'ye Mahsus Posta Pulu Mecmuası*, İstanbul Matbaa-i Bahriye, 1911.

zikredilmemiştir. Bu bakımdan anılan risale pulculuk, posta pulları ve pul koleksiyonculuğu açısından uzun süre kullanılmamıştır.

Ahmed Rıfat Bey'in Aydın Vilayeti Mektûbî Kalemî Mümeyyizliği görevi sırasında tefrika ve neşrettiği risalesi, son dönem Osmanlı pul koleksiyonculuğu tarihi açısından dikkate değer bir eserdir. Risalenin Değerlendirilmesi başlıklı bölümde, bölüm ve alt bölümleri ile ilgili özet bilgi verilen eser, pul koleksiyonculuğuna dair daha önce tecrübe edilmiş örnekler ve incelemelerden elde edilen ve uygulamaya yönelik bilgilerin yer aldığı bir içeriktedir. Pul koleksiyonculuğunun farklı aşamaları için bilgilerin verildiği bölümlerde farklı ülkelerin posta pullarından verilen örnekler, yazarın özellikle Aydın Vilayeti'ndeki görevindeyken farklı ülkelerin pullarına hâkim olduğunu göstermektedir. İnan, Bulgar, Rumen, Avusturya-Macar, İngiliz, Fransız, Yunan, Malta pul serileri hakkında yaptığı ayrıntılı karşılaştırmalar bunu kanıtlamaktadır. Ahmed Rıfat Bey farklı ülkelerin ve Osmanlı Devleti'nin 1898 ve öncesinde tedavüle çıkarılan pulların kâğıt, renk, tırtıl, basım tekniği ve filigranları konusunda da detaylı bilgi sahibi olduğu eserinde verdiği bilgiler ve oluşturduğu "Tırtıl Cedveli" bu alt yapısını ortaya koymaktadır.

Eserde öne çıkan bir diğer konular pulların sergilenmesi, sıralanması ve korunması için hangi tür albümlere ve nasıl yerleştirilmesidir. Ahmed Rıfat Bey, bu teknik konuyu kullanılması gereken pul koleksiyonu malzemesi/araçları ve pullara zarar vermeden yapmanın yollarını filateli terminolojisini de kullanarak uzun süredir bu hobi ile meşgul olan, pul koleksiyonu malzemelerini tanıyan ve filateli literatürünü yakından takip eden bir koleksiyoner gibi anlatmaktadır. Son bölümde pul koleksiyonerlerinin en çok dikkat ettiği ve sahip oldukları koleksiyonun maddi değeri ile nadirliğini belirleyen fiziksel ve teknik kriterleri sıralamaktadır. Ahmed Rıfat Bey'in bu konudaki tespit ve önerileri de oldukça ayrıntılı ve aydınlatıcıdır. Kâğıt tipi, baskı türü, renkleri, tirajı, filigranları ve tırtıl sayısı bakımından pulların maddi değerlerindeki değişimlerini farklı ülkelerin 1891'e kadar tedavüle çıkarılmış olduğu seriler üzerinden değerlendirmiştir.

Bu özellikleri ile Posta Pulu ve Pul Koleksiyonu döneminin belki de en önemli filatelik yayınıdır. Ancak kendisinden sonraki dönemde hatta günümüzdeki çalışmalarda kullanılmaması dikkat çekicidir. Bu makale ile Osmanlı Devleti posta pulları, pul koleksiyonculuğu ve dönemin bazı yabancı posta pullarına ilişkin önemli bilgiler veren bu eserin, filateli literatürüne olan katkısını vurgulamak ve uzun süre karanlıkta kalmış bir filatelist ve eserinin gün yüzüne çıkarılmasını sağlamaktır.

Bu alışma, Ahmed Rıfat Bey'in şahsiyetini, anılan risalesini, risalenin var olma sürecini dönemin sosyo-kültürel ve bürokratik anlayışını yansıtarak ortaya çıkarılmıştır.

Ahmed Rıfat Bey'in çalışmaya konu olan eserinin ve tefrikalarının dışında *Pul Mecmuası*'nda Posta Pulları başlıklı bölümde yer alan bir fıkrası daha vardır. Bu yazısı derginin 19. sayısında pul meraklılarında sorulan ve yazının içeriğinden erörlü (curiosite - sehvli) pullarla ilgili olduğu anlaşılan soruya verilen cevabını içermektedir. Anılan yazıda o dönemde *erörlü* pulların nadir de olsalar çok rağbet görmedikleri ve meraklısının da az sayıda olduğuna değindikten sonra pulların değeri ile ilgili olarak daha önceki sayılarda (S 5, s. 68) yayımlanan [tefrika edilen] "Posta Pullarının Kıymet-i İzafeyesi" başlıklı bölümü işaret etmektedir. Ahmed Rıfat Bey günümüzde erörlü pullara olan ilginin aksine çok sınırlı olduğunu belirttikten sonra verdiği örnekte Devlet-i Aliyye'nin 1877'de tedavüle çıkan mor renkli 25 kuruşluk pulun bazı tabakalarının matbaadan "mavi" ve

“kırmızı” tonlu olarak basıldığını söyler ve bu tondaki pulların 2000 kuruş ve fazlası değere sahiptir.⁴⁷

Bu fıkrasının ardından Aydın Vilayeti Mektûbî Mümeyyizi görevindeyken sadarete gönderdiği layıhası da dikkat çekicidir. “*Memleket servetinin tezyidi ve hazine varidatının teksiri, muhtarların görevleri hususunda Aydın'dan gönderilen layiha*” başlıklı bu belgede Ahmed Rıfat Bey, kamu/hazine gelirlerinin artırılması, muhtarların idarî, mali ve sosyal koşullarının iyileştirilmesi ve vilayetlerdeki dairelerin/birimlerin mali durumlarına ilişkin öneri ve görüşlerini sunduğu taslak raporu meslekî bakımdan da titiz olduğunu göstermektedir.⁴⁸

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA *Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO)* 1489-111606.

BOA *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)* 2027-45.

BOA *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİDd.)* 37-59.

BOA *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİDd.)* 55-58.

BOA *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR3.)* 341-60.

BOA *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR3.)* 473-48.

BOA *Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.)* 2945-82.

BOA *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.)* 393-9.

BOA *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)* 202-93.

BOA *Perakende Evrakı - Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)* 4-17.

BOA *Yıldız Perakende Umum Vilayetler (Y. PRK. UM.)* 49-84.

Mecmua ve Gazeteler

Hizmet Gazetesi, 10 Teşrin-i Sani 1304 - 22 Kasım 1888.

İzmirde Bir Pul Meraklısı [Ahmed Rıfat], “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, *Pul Mecmuası*, 1 (4): 52-54 (19 Teşrin-i sani 1313 - 4 Receb 1315 - 1 Aralık 1897).

İzmirde Bir Pul Meraklısı [Ahmed Rıfat], “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, *Pul Mecmuası*, 1 (5): 68-70 (19 Kanun-ı sani 1313 - 6 Şaban 1315 - 31 Aralık 1897).

İzmirde Bir Pul Meraklısı [Ahmed Rıfat], “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, *Pul Mecmuası*, 1 (7): 90-92 (1 Şubat 1314 - 22 Ramazan 1315 - 13 Şubat 1898).

⁴⁷ İzmirde Bir Pul Meraklısı, “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, *Pul Mecmuası* (1 Ekim 1898) S 22, s. 78; *İSFİLA Türk Pulları Kataloğu 1863-2020*, s. 16-17. Aylı Pullar (Ampir) (İSFİLA Katalog No. 108, 108 BE122, 108 BE123, 108 BE124 ve 108 FC05).

⁴⁸ BOA Y. PRK. UM. 49-84.

İzmirde Bir Pul Meraklısı [Ahmed Rıfat], “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, *Pul Mecmuası*, 1 (9): 125-126 (1 Nisan 1314 - 22 Zilkade 1315 - 13 Nisan 1898).

İzmirde Bir Pul Meraklısı [Ahmed Rıfat], “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, *Pul Mecmuası* (19 Eylül 1314 - 1 Ekim 1898) S 22, s. 77-78.

“Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, Ahenk Gazetesi (1 Nisan 1314 - 13.4.1898).

“Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, Ahenk Gazetesi (2 Nisan 1314 - 14.4.1898).

“Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, Ahenk Gazetesi (3 Nisan 1314 - 15.4.1898).

“Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu”, Ahenk Gazetesi (2 Mart 1314 - 14.3.1898).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıtatar, Funda. “On Dokuzuncu Yüzyılda Aydın Vilayetinin Mülki Teşkilatı ve Nüfusu”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 51 (2022): 1-47.

Ana Britannica. “Levanten”, Genel Kültür Ansiklopedisi, 14, (İstanbul, Ana Yayınları, 2004), ss. 435.

Anameriç, Hakan. “Stamps as an Information Source in the National Library of Turkey”, *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*, 30/1-2 (2006): 117-127.

Aslan, Taner. “Osmanlı Devleti’nin Avrupa Diplomasisinde Posta Sorunu Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi* 8/4 (2022): 1180 - 1198.

Atila, Nedim. *İzmir Posta Tarihi*. İzmir: İzmir Yayıncılık, 2001.

Baran, Hitay. *İzmir Ticaret Tarihi*. İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, 2003.

Beyru, Rauf. *19. Yüzyılda İzmir’de Yaşam*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2000.

Demir, Tanju. “Salih Zeki ve Ecnebi Postahaneleri’nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 7/1 (2005): 169-185.

Güven Bezaz, Yurda. *Haberleşme ve Tarihçesi*, Ankara: Türkiye Haber-İş Sendikası Yayınları, 2006.

Huyugüzel, Faruk (haz.). *1928’e Kadar İzmir’de Çıkmuş Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu*, S. IV, İzmir: İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996.

İSFİLA Türk Pulları Kataloğu 1863-2020, Katalog no. 10, Hazırlayanlar: M. Ziya Ağaoğulları ve M. Bülent Papuççuoğlu, İstanbul: İstanbul Filateli ve Kültür Merkezi A. Ş, 2020.

İzmir Kelimesinin Kökeni, Erişim 25 Nisan 2024. <https://intikc.ikcu.edu.tr/S/18886/tarihcesi>

Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

Kütükoğlu, Mübahat. S. “İzmir”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul 2001), ss. 515-524.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Pala, Ayhan. Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu, *Belleten*, 84/299 (2020): 297-314.

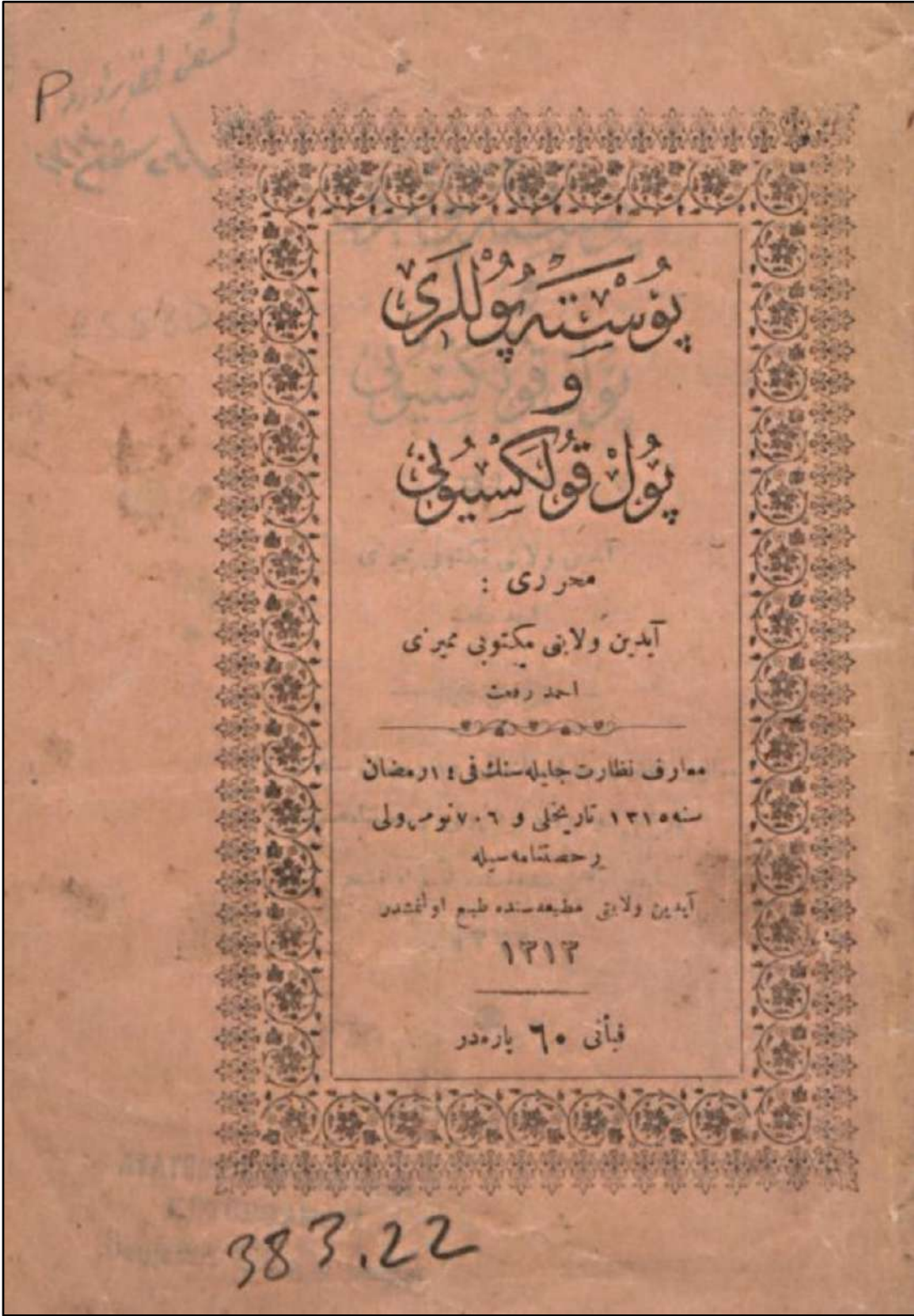
Peker, Mümtaz. “İzmir’in Nüfusunun Gelişimi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (1993): 273-281.

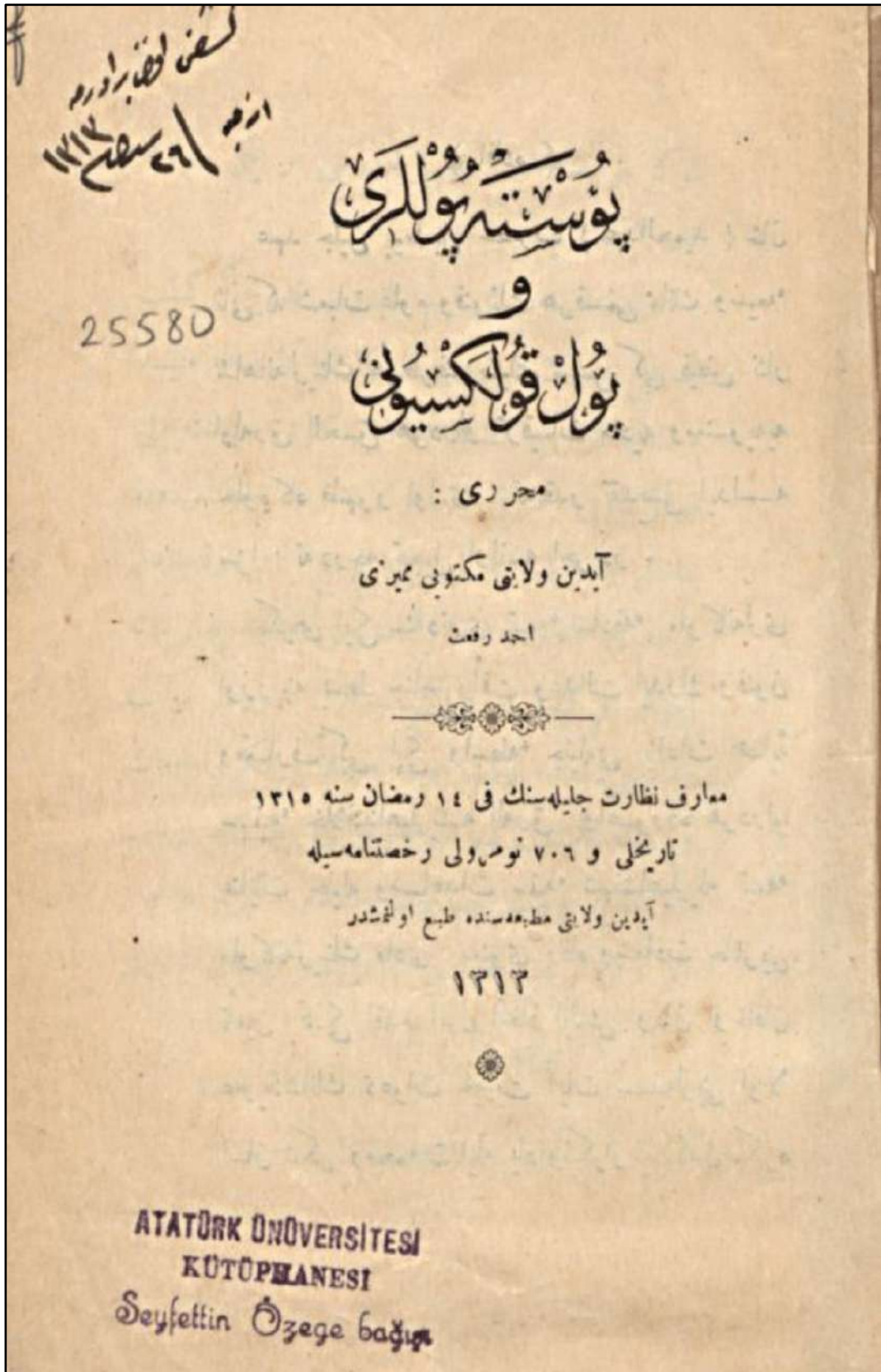
- Rasim, Ahmed. *Devlet-i Osmaniyye 'ye Mahsus Posta Pulu Mecmuası*, İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1911.
- Salname-i Vilayet-i Aydın: Def'a 22. (1320/1902)*. [Aydın]: Vilayet Matbaası.
- Serçe, Erkan. "İzmir'in Kültür ve Ticaret Hayatında Bir Türk: Hoca Hafız Ahmed Sabri Efendi", *Yedi İklim*, 24 (1992): 75-76.
- Serçe, Erkan. *İzmir'de Kitapçılık (1839-1928): Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler*, İzmir: İzmir Akademi Kitabevi, 1996.
- Smyrnelis, Marie Carmen. *İzmir, 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi?: Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, (Çeviren Işık Ergüden), İstanbul: İletişim Yayınevi, 2009.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, İstanbul: İstanbul Matbaa-i Amire, 1917.
- Tüccarbaşızade M. Halit. "Meşhur Kolleksiyoncular", *Pul Meşheri*, 10 (1931): 188.
- Vilâyetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamatin Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat-ı Umumiye'dir, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1867.
- Yalt, Ali Rıza. *Grand Dictionnaire Français Turc*, İstanbul: Ararat Yayınevi, 1971.
- Yazıcı, Nesimi. "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, 3 (1992): 333-377.
- Washington Family Papers. 1796-1962, Hazırlayan: Harry A. Stokes, Tennessee: Tennessee State Library and Archives, 1984.

Tezler

- Kaya Kılıç, Selda. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995.
- Yaygın, Emine Özlem. "Pul Mecmûa'sında Edebi ve Kültürel Hareketlilik", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2019.

EK: “Posta Pulları ve Pul Koleksiyonu” Risalesi

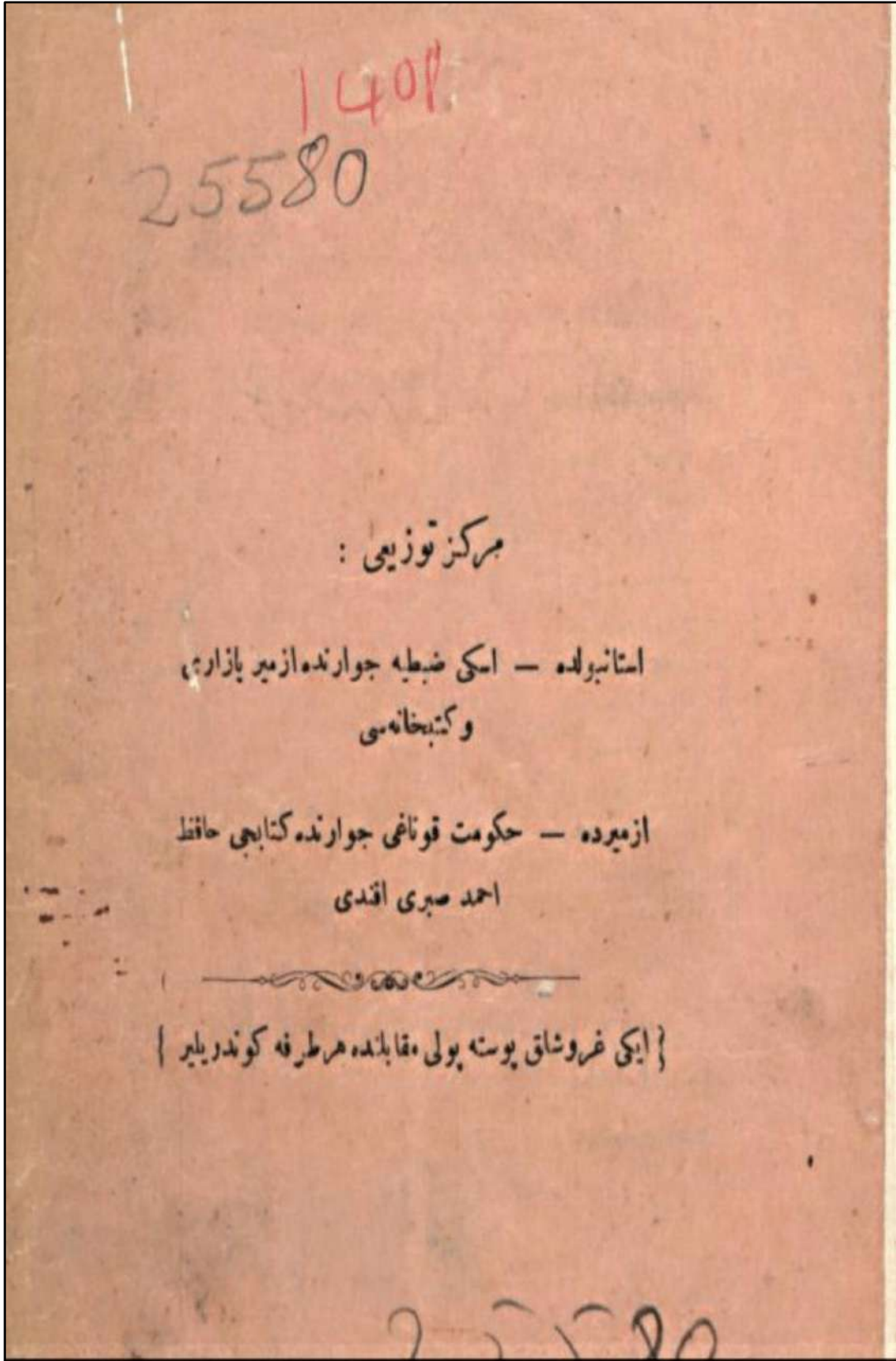

عهد جليل بيمدیل حضرت { عبدالحمید } خان
ثانی که شعبات علوم و فنونک هر قسمی نمائک وسیع
شاهانه لرینک هر طرفه ضیای شمس کبی فیض نثار
اوله برق الحق هر درلو ترقیات ماده و منسویه
جلوه کاه ظهور اولدی ، نه قدر تقدیس ایدلسه
سزا ، نه درجه تبجیل اولنسه اجرادر .
یکرمی ایکی سنه دئیری تبه ، صادق ، ملوکانه لر
اوزرینه بسط جناح رافت و عدالت ایدرک و فنون
و معارف کبی ایکی واسطه ، جلیه بی : لذات حیا
سینه ، خلافتناهیله لرینه الهرق بو انصوره هر درلو
عنايات جلیه و مساعدات سینه شهناهیله تبه .
ملوکانه لرینک مادی ، معنوی رفاه و سعادت حالرینی
تأمین ایتمکی اقدم اعمال اتخاذ ایش اولان او خاقان
علویته شانک دعوات خیریت آیات سینه لرینی اولان
لسان شکر و محمديت ايله یاد و تکرار ایتدکن صکره

شو کو جو جک اثرک سبب تحریری بر ایکی سوزله
افاده ایتمک ایسترم .
اوتوز سنه دئیری ابتدا ایدوب تدریجاً کسب
اتساع ایدرک الیوم یوز بیکارجه کسانک مفید
برمشغله خوش بر اکلنجه اتخاذ ایتدکلری ، بوسته بولی
قولکسیرنی ، صراق شو صوکه سنه لرده مملکت مزده ده
حاصل اولنه باشلایه رق ایجه توسع ایش اولدیشندن
بر خدمت ناخیزانه ایضا ایتمک بینی بوسته پورالینک
احوال و کیفیتیه قولکسیونلرک صورت تربی
وتشکیل حفته اویاب هوسه مجلا بر فکر و معالومات
ویرمک ایچسون شو اثر ناخیزنی پیشکاه ارباب
مطالعه و وضعه جسات ایتدم . کرچه بو
اثر دکل بر هیچ ایسه ده لسان مزده ببولده کی آثارک
مفتودینه نازشی نه بر شیدر .

احمد رفعت

The Impact of Ottoman Modernization on the Birth of Western-Influenced Aesthetic Arts

Osmanlı Modernleşmesinin Batı Etkisindeki Estetik Sanatlarının Doğuşuna Tesiri

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Nurettin Gemici
İstanbul Üniversitesi
nurettinGemici@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
5 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
12 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1478981](https://doi.org/10.21021/osmed.1478981)

Atıf/Citation:

Gwmici, N. "The Impact of Ottoman Modernization on the Birth of Western-Influenced Aesthetic Arts", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 192-206.

Benzerlik / Similarity: 4

Abstract

The concept of modernisation is an indicator of the change and transformation of societies as a socio-economic and political process. Modernisation in the Ottoman State developed differently due to the interaction of its own internal dynamics and external factors. In the 19th century, Ottoman modernisation, which developed differently from the modernisation of Western Europe, has been handled from different perspectives by the experts of the subject. Ottoman modernisation was the search for a new path to be followed in order to regain superiority over Europe, which had fallen behind politically and militarily. The idea of modernisation in the Ottoman State is seen as a struggle of the state administration in order to get rid of the unfavourable conditions in which the state found itself, rather than a spontaneous change in the process of social change as in Western Europe. Despite the rapid change and transformation of industry, legal system, military organisation, political structure and economic structure in Europe, the Ottoman State managed to maintain its advanced position in social, economic, political and military fields. What bothered the Ottoman State the most about all these events was its military backwardness. This backwardness was manifested not only in weapon technology but also in the failure of organisation before and after the war. As for social and cultural innovations, the Ottoman modernisation process, which started with the Tanzimat period, gained momentum and developed with the Constitutional Monarchy periods, but it could not succeed because the traditional state structure and religious approach could not be easily abandoned. This modernisation process, which started in the late Ottoman period, continued in a different track and rapidly after the Republic. It can be said that Ottoman modernisation started with the concern of catching up with the West in military and bureaucratic terms and evolved into a process brought about by different social, economic and political dynamics.

Keywords: Ottoman State, Modernization, Westernization, Reforms, Tanzimat.

Öz

Modernleşme kavramı, sosyo-ekonomik ve siyasi bir süreç olarak toplumların değişim ve dönüşümünün bir göstergesidir. Osmanlı'da modernleşme kendi iç dinamiklerinin ve dış faktörlerin etkileşimiyle bu süreç farklı olarak gelişmiştir. 19. yüzyılla birlikte Batı Avrupa'nın modernleşmesinden farklı olarak gelişen Osmanlı modernleşmesi, konunun uzmanlarınca farklı perspektiflerden ele alınmıştır. Osmanlı modernleşmesi, siyasi ve askeri açıdan geri kaldığı Avrupa karşısında tekrar üstünlüğü elde etmek için, izlenmesi gereken yeni yol arayışıdır. Osmanlı'da modernleşme düşüncesi, Batı Avrupa'daki gibi toplumsal değişim süreci içinde kendiliğinden oluşan bir değişimden ziyade, devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlardan kurtulmak amacıyla devlet idaresinin çarpınışı olarak görülmektedir. Avrupa'daki sanayinin, hukuk sisteminin, askeri teşkilatlanmanın, siyasi yapının ve ekonomik yapının hızla değişip dönüşmesine rağmen Osmanlı Devleti sosyal, iktisadi, siyasi ve askeri alanlarda ileri konumunu korumayı başarmıştı. Osmanlı Devleti'ni bütün bu olup biten şeylerden en çok rahatsız eden husus askeri alandaki geri kalışıydı. Bu geri kalış sadece silah teknolojisinde olmayıp savaş öncesi ve sonrası organizasyon konusunda başarısızlık olarak da tebarüz etmekteydi. Sosyal ve kültürel anlamdaki yenilikler ise Tanzimat dönemi ile başlayarak Osmanlı modernleşme süreci ivme kazanarak Meşrutiyet dönemleri ile gelişmiş fakat geleneksel devlet yapısının ve dini yaklaşımın kolay kolay terk edilememesi sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı'nın geç döneminde başlayan bu modernleşme süreci, Cumhuriyet'ten sonra farklı bir kulvarda ve hızlı bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı modernleşmesi, Batı'ya askeri ve bürokratik açıdan yetişme kaygısıyla yola çıkılarak farklı toplumsal, ekonomik ve siyasi dinamiklerin meydana getirdiği süreç evrilmiş de denilebilir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Modernleşme, Batılılaşma, Reformlar, Tanzimat.

Introduction

The roots of the reform demands in the Ottoman State are directly related to military failures and even to the heavy defeat during the Siege of Vienna.¹ Although there was no decisive end in the continuous wars and struggles during period between 1683 and 1699, a partly peaceful period started after the Karlowitz Treaty signed by the Ottomans with heavy conditions in 1699. But later on, conflicts went off again and the Ottomans were defeated in the Petervaradin Battle and then lost Temeşvar.² These military failures ended up with the Treaty of Pasarofça signed in 1718. Afterward, Yirmisekiz Çelebi Mehmet was sent to France to observe the developments in military and understand the new conditions of the world at that time.

It would not be correct to trace the emergence of the Ottoman modernization or westernization back to the adoption of some Byzantine institutions after the conquest of Istanbul or to the adoption of some financial and military applications that the Ottomans came across when they captured countries and cities in Europe.

Adoption and application of some practisements of European states are not limited to the ages of decline, disintegration and fragmentation of Ottoman State. When considering the areas where the influence of the European countries was felt more in the Ottoman State, it is possible to argue that military matters have been prioritized and emphasized more.

There has been a resistance against the reform attempts to be carried out in the military field. The degeneration of the Janisseries, which have always been the main actor of the conquests for centuries, sometimes either stopped or slowed down the innovations. Cümle kontrol edilmeli! Changes, especially during and after the Renaissance in Europe were rapidly reflected in the science, architecture and cultural endeavors. Western style creations and examples of paintings and music have already been started to appear and immensely popular.³

The most accepted dates of modernization in the Ottoman Empire are devoted to two periods;

- a. between 1770 and 1830 Dec.
- b. between the years 1830-1876, two Decouplements are mentioned.
  - a. 1770-1830
  - b. 1830-1876

The period between 1770-1830 is the period in which the Ottoman state, with the factors brought about by the defeats against the Western powers, carefully examined the West in almost every aspect, curiously researched and imitated the necessary points, and went towards an innovation in the military, legal and administrative fields at a more advanced level than the first reforms.

¹ Metin Kunt, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti, 1600-1908*, Vol. III, (İstanbul: Cem Publishing, 1997), 41-43.

² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul:Yapı Kredi Pub., 2002) 42-44; Roderic H. Davison, *Osmanlı Türk Tarihi, (1777-1923)*, trans., M. Morali. (İstanbul: Alkım Publishing, 2003) 118-120; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. V, (Ankara: TTK. Publishing, 1983) 54-56; İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, (Ankara: Lotus Publishing, 2006) 157-179; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul: Eren Publishing, 1993) 147.

³ Kunt, op. cit., 78-79; Armağan, op. cit., 61-63; Karal, op. cit., 50-72.

It can also be said that this period was a kind of preparatory period for the second period with the formation of a new army under the name of Nizam-ı Cedid and Mahmud II's abolition of the Janissary Corps and other reforms.⁴

The period between the years of 1830-1876 after the abolition of the Janissaries in 1826, which, as well, can be called as the second period, Westernization started to be perceived as a necessity in almost every field. These years are the time of acceleration of modernization during which reformist developments like the promulgation of the Tanzimat edict and the Islahat edict (royal edict for reform)" took place to reshape the legal and social fields of the Ottoman state and society, and also are these years in which foundation of a republican administration was set up accordingly. Following these years - the constitutional structure of the Ottoman State began to emerge and the World War I sparked the destruction of the Ottoman State. After the World War, the Republic of Turkey was established, but the reform and modernization movements did not stop.⁵

Westernization movement in the Ottoman State is widely considered to have started with the promulgation of "Gülhane Hatt-ı Hümayunu (the Imperial Edict of Gulhane)". However, to some extent it is not far from the truth, there is a prelude for this. Recognition of the West by the Ottomans was not only a bunch of information obtained from books, European missionaries or students sent to Europe upon order of government. Such a westernization movement is acceptable to any Asian, African or Far Eastern country since practices for such concept is often taken as a whole western norms of lifestyle, for ottomans, on the other hand, the West was not an alien thing or moreover an utopian region. The West, for Ottomans, was a relentless previous rival and later an imaginary gateway to the pursuit of solutions during the process of decline and collapse.⁶

Ottoman State has known the West or Europe since 1354, when Suleiman Pasha, son of Orhan Gazi, passed to the European continent, which is also called "Rumelia." This recognition, however, is not an admiration. The total acceptance and leaving themselves in europeans' arms ignoring all the values they have possessed for centuries is quite later incident. Then easily made conquests achieved due to the lack of unity in Europe, known as the West, or "Garb", were interrupted time to time but accelerated with the conquest of Istanbul by Fatih during this conquest period. Muslim scholars and statesmen welcomed all positive movements warmly bound to the conservation and defense of Islam and geographical regions populated by Muslims. For instance, use of gunpowder found by the Chinese in artillery and also employing non-muslim personalities as an auxiliary workforce may be considered how they approached to positive solutions when necessary. They did not show any sign of hesitations to use the new form of warfare device called rifle (*tüfenk*) and troop battle (*tabur cengi*)" in 1444 to fight against unbearable oppression of the Crusaders.⁷

It is hard to understand some attempts by Ottomans like making paintings, drawing portraits, medallions, crowns specific to the Christian kings, which are not regarded warmly in prospects of Islam. In fact, the Ottomans usually approached to the European culture in order to recognize,

---

⁴ Kunt, op. cit., 63, Sina Akşin, "III. Selim'in Saltanatı (1789-1807): Ciddi Islahatın Başlaması", *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, Vol. III, (İstanbul: Cem Publishing, 1997) 77-79; Berkes, op. cit., 63-66.

⁵ Berkes, op. cit., 521-552.

⁶ Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi (Diplomasi ve Reform 1833-1841)*, (İstanbul: Kitap Publishing, 2014) 216-221.

⁷ Aydın Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Publishing, 1981) 176-178.

comprehend and understand the position of enemies.⁸ Some of the most important factors which trigger modernization efforts are mutual trading, aliens coming to the Ottoman ports, ambassadors, exiles and certainly military and technical experts. Forced migration of Jews from Spain to Istanbul gave rise to a significant development in craftsmanship such as textiles and arm production. As a result of the migration of Jews living in Spain to Istanbul, who were removed from here starting from 1492, a significant development was achieved in craft branches such as textile and weapon making in the Ottoman State. Contributions from the artists who settled in the center along with conquest should not be forgotten as well. Not only Muslims and Arabs were employed in Topkapi Palace, but there were some Turkic, Iranian and a group of European artists.

Even in the early Ottoman period, social life constantly reflected traces from the old Turkish customs and traditions. During the following periods, as a result of rise of formal understanding on interpreting over religious matters, prospects and practices changed radically and Salafis, and strictly-minded groups like Kadizadelis came to the stage. After establishment of a formal palace life, an aristocratic, high society in Ottoman State emerged. Their music, entertainment, ceremonies, food and drinks never reduced to the level of culture of ordinary people if not completely different. The establishment of the Ottoman Harem can be taken to the reign of Sultan Murad II. The time when the harem became a crowded structure was in the period of Kanuni Suleiman.⁹ To some extent this attempt can be considered as realization of the thought to place women in certain social area in the early modernization efforts. It is indeed a fact that the Ottoman Palace was quite effective over modernization attempts. However, the palace, after periods of ascension and turmoil, which was called the reign of women (*kadınlar saltanatı*), did not show much existence un, til the Tulip era in the 18th century which accelerated the modernization efforts, The heavy defeat in the Vienna siege in 1683 ended the period of stagnation and followingly, as stated in Mumtaz Turhan's work *Kültür Değişmeleri* (Cultural Changes) destroyed a conception in the Europeans' minds that Ottomans were conquerers (*fatih*), World dominating(*cihangir*), undefeatable and fearless, an idea which has been believed for around 250 years. As an inevitable consequence of Siege of Vienna, the Treaty of Karlowitz in 1699 merely drove Ottomans into such a manner to lose even their self-confidence.¹⁰ Turhan describes this in his book as follows: "On the other hand, up to the Vienna defeat on soil of European continent throughout its long and glorious history, dominating land and sea for centuries unrivaled, thriving kings from their thrones and ruling the rulers, psychological attribution to Garp (the West) realm can only be characterized by the sense of superiority. When the Ottomans felt the first beat from a World in which they were always ignorant, and had a sense of superiority over the others, and without questioning of reasons for defeats, moreover disregarded against any kind of revolution and evolution. Instead, in the end they put the blame on a former ally, Jan Sobiesky, or incompetence of the commander."¹¹

Many intellectuals warned about decline long before the heavy defeat of Siege of Vienne which in fact put the whole empire into a shock. Koçi Beg was not only one of such intellectuals, who reported many in his famous tretise, but some others following him also wrote books about how to cease decline and collapse, made advices and gave clues regarding the reasons of stagnation. Similar

⁸ Feridun Emecen, "Süleyman I", *DİA*, Vol. XXXVIII, (İstanbul: TDV. Publishing, 2010) 73.

⁹ Mehmet İpşirli, "Harem, Osmanlı Devletinde", *DİA*, Vol. XVI, (İstanbul: TDV. Publishing, 1997) 135 ff.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Karlofça Antlaşması", *DİA*, Vol. XXIV, (İstanbul: TDV. Publishing, 2001) 504 ff.

¹¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, (İstanbul: İFAV Publishing, 1987) 148.

statemens describing and narrating situation and also offering solutions can be found in the *Seyahatname* of Evliya Çelebi, a renown traveller and the author of related books of the 17th century. None of these texts and books signed pure adoption of the Western style modern life and/or to turn into a new life style. It was obvious that these people were not enchanted by western style of life, authors of these related books or texts divided headings into military reforms, unity of administrative sections during ascension period, praising and longing justice and also competent statesmen with proper sense over religious issues.

This situation continued until the Tulip era. The mission given to Yirmisekiz Çelebi Mehmet, who was sent to France in the Tulip era, was that: “To study means of achievement in civilization of welfare and education of France and scrutinize feasibility of them for the Ottoman State to ensure applicability. But there was just one purpose behind all of these efforts; to get rid of this unbearable situation and return to the former glorious days of the empire. Not long later it was realized that returning to those glorious days was impossible and and accepted that to emulate West and look forward to promote properly even scarifying from former behavioral attitudes of the empire. As a result of these then-popular ideas like materialism of the 19th century which began in the West in the in the 18th century triggered to wide open doors with some hesitations and even denials of religion of Islam among the Ottoman intellectuals.¹²

Maladministration and desperation in result of big land losses due to never-ending wars made Ottoman intellectuals and some statesmen to stipulate new regulations for political structure in accordance with the western norms and also take all measures in parallel to international ones. Many allied soldiers, who came to Istanbul as a result of the Crimean War of 1853-1856 were the primary reason for Ottoman intellectuals to wide open their eyes. A European understanding now began to find mass support easily. This change of attitudes, which especially affected men’s clothing and speech styles, would lead to the Constitutional Monarchy and the republic in the end. The spread of French education and translation movement that started in the same century and modernization efforts by the students sent abroad to be educated should be remembered as well.

One of the most influences over the transition of social life in Ottomans was Istanbul, Izmir and other similar port-available cities in which communities were inhabited before the conquest or somehow settled for various reasons. We come across a group of people, as we may call them as western colony in Istanbul, between the centuries XVI-XVIII when economic ties became more frequent. These group include such people as Venetian Baly, permanent embassies, merchants and traders, artisans and craftsmen. Collocation of these people in Istanbul and being able to penetrate own life styles into the Ottoman palace and aristocrats for the first time and as a result innovations initiated primarily in the army soon began to spread towards the fields of education, law and economics. Average person’s involvement into this transition was at a later step. However some trendy movements in fashion were not allowed to become widespread based on individuals and among women.¹³

Social life in uncompromising interpretations over religion and various forms of life in newly-arrived territories began to transform Ottoman society as a result of increasing cultural influences.

---

¹² Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (Ankara: Elis Pub., 2005) 42.

¹³ Gürdal Bike Sağduyu, “Osmanlı'da Modernleşme Sürecinde Erkek Giyimindeki Değişim Olgusu (1860-1925)”, (Unpublished Master’s Thesis), (Dokuz Eylül Ün. Güzel Sanatlar Enst., İzmir, 2013) 74.

Military and architectural developments in the beginning should also be accepted to affect other fields of social life of that time. Such arrangements by Ottoman State, for the sake of good in social life, included to continue life not only at home. This, to some extent, was a duality.

We will evaluate, here Namik Kemal's ideas about preachers to show more clearly how religious concept derailed in Ottoman State during late period, in order to analyze this issue in a different point of view. He clearly emphasizes that reason of misunderstanding the religion was bad and poorly educated religious men, in one of his letters to Captain Husnu Efendi. Finally anyone has a better understanding of reason why social issues come to an impasse:¹⁴

"...Oh brother please do not say about our preachers, though we are not consist of much educated but only a few, you say 10 or 15 creatures who are capable of seeing what we say and we spent 8 full years from our life to educate of this and he reached to such a gradual position that he started to say about parliament of the nation. Then a cholera plague broke out and to find the proper remedy, to what people eat and drink which then people were dealy curious about, we have spent nights and days with him discussing all about whatever available to protect public health and safety even from the point of medical applications one by one. We came to an agreement that if we arrange him to preach in a mosque and then spread the word by publishing it through Daily newspapers and other means. We were so sure by doing so, we would be able to save Islamic world and its people from our very own deceiving emotions. We put him in the stage of Şehzade Mosque and his first words came out "All these calamities upon us are just due to our opposition to the rules of God."

He continued as not agreed upon which we discussed to follow and enlighten people. But instead of giving scientific reasons of the epidemics and solutions to save from, he tried to revoke long hair styles and putting on "fes". And he made people of Sarachane shave their hair and have them wind turban around "fes". Preachers are the only reason for good and innocent people to leave the religion. It is indde not possible to do anything good without making these creatures educated properly."

As can clearly seen from the text above, many concepts related to society in Ottoman State have declined over the years and have become more and more tangling. Few of only from clergy, who had to enlighten the people, did not perform their right mission but preferred to be eliminated by corrupted society and government.

Ultimate goal of the New Ottomans, led by Namık Kemal, was to transport a western type of administration, a new constitution and western institutions to the soil of Ottoman State. We, however, should not forget that some of them, who could not be against religion directly, preferred to translate some books like Louis Buchner's "Force and Matter" whic was one of the basic works of biological materialism against the religion of Islam and the concept of God. Such emerging ideas' effects became elites' aim to transform to a different social order from current one. In fact, desperate mood due to going backward and constant regression, which was the reason of complaint of general public and elites' idea that said only European life style was a savior, and these elites preferred to spread word to the whole society rather than applying it to some certain areas. These reforms have

¹⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları: İstanbul ve Midilli Mektupları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Publishing, 1969) 280.

been implemented in conciliatory and integratively until the Republic of Turkey by which, later, conducted under state's strict rules.

The areas in which the Ottoman modernization was affected by westernization efforts were concentrated in five areas. They are as follows:

1. Philosophical Thought
2. Education and Training
3. Law
4. Literature, Architecture and Music
5. Royal Portraiture by Foreign Painters in the Ottoman State.

1. Philosophical Thought

The first signs of the transformation in this field, which can be taken up to the time of the Conqueror Sultan Mehmed, could be seen in the discussion of Ghazali and Ibn Rushd conflict as a problem by the Ottoman scholars. Although it is considered a paradox that Hocazade Muslihiddin and Alaeddin-i Tusi didn't support who lived in the same period despite their discussions on the work titled "Tehafüt", it was an important fact that the philosophical sciences were included in the madrasah education. Koçi Bey and Katip Çelebi drew attention to the abolition of these courses in the madrasa and to the fact that education was to be retarded as per the desired level. In the Tanzimat period, the modernization efforts to enable the state's survival by keeping a tight grip on its own civilisation and to stop the spiritual and cultural devastation from the West led to a dual approach in every field.

The translations of philosophical works, especially from the Western languages and mostly from French, led the idea of Westernism to take root and develop in these lands. Şinâsi sent to France by Mustafa Reşid Pasha has published the thoughts of Ernest Renan he met there, one of the positivist thinkers, and the thoughts of the philosophers Voltaire and Montesquieu who were Ernest's masters, in his newspaper *Tasvir-i Efkar*. Based on developments such as August Comte's correspondence with Mustafa Reşid Pasha, it is possible to say that the Tanzimat was gradually dragging the Ottoman State towards a new route.¹⁵ It is also interesting that Ahmed Midhat Efendi, who was caught up in the wind of materialism that made the influence felt better in the last quarter of the century, took to the opposite side after a few articles he has generally been writing in favour. It is possible to understand the turbulence in the period by looking at the life of the Ottoman intellectual Bashir Fuad, who was under the influence of materialism in the same periods and who introduced the philosophers and works of his period in this field, which ended in suicide.¹⁶

In the context of modernization efforts in the philosophical movement, we should not forget Abdullah Cevdet. It should always be remembered that the name and principles of the Society "Union and Progress" (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*) were put under the influence of the French positivists, especially in the process leading up to the 2nd Constitutional Period. The idea of westernization in the post-Constitutional period became widespread under the name of

---

¹⁵ Abdülhalim Aydın, "Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi Ed. Fak. Dergisi*, 17/2, (2000), 105 ff.

¹⁶ Orhan Okay, "Beşir Fuad", *DİA.*, VI, (İstanbul: TDV Pub., 1992) 5 ff.

"Westernization" (Garpçılık). The fruits of the movement, supported by Celal Nuri and Baha Tevfik along with Abdullah Cevdet, began to gather with the Republic. Since the beginning of the century, many refusals have been scientifically written against materialist thought. These include Cemaleddin Efgani, Muhammad Abduh, Ismail Ferid, Babanzade Ahmed Naim and Harputizade Ishak.

Briefly, for coming the Ottoman philosophical thinking to life under the influence of the West, the existence of the young people who studied in France, to bring the works written there and translate them into our language have really been influential. This process, which continued until the recent history after the Republic, has been continuing in a thin line.

2. Education and Training

The current understanding of education before the Tanzimat period changed with the influence of the West, and then the military and technical schools, which began to be seen in the 18th century, were opened along with classical madrasas and primary schools (*sıbyan mektebi*). After a short period of time, these were followed by the Medical School (*Mekteb-i Tıbbiye*, 1826), the Military Academy (*Mekteb-i Harbiye*, 1834) and the Military Band (*Mızıka-ı Hümayun*, 1834). In the general field of teaching, parallel to the madrasas, education was started in secondary schools (*rüşdiye schools*, 1839).¹⁷

It is also a fact that military concerns underlined the modernization efforts in the field of education and training in the Ottoman State. In other words, since the end of the eighteenth century, the reform of the army which had failed against the Western armies, has triggered this situation. Meanwhile, the attempts to improve the madrasa and sıbyan schools continued uninterruptedly. In order to ensure the ideal of Ottomanism, the schools opened in the modern sense included joint education with minorities.¹⁸

As an example for especially the studies conducted in the field of higher education, *Encümen-i Daniş* (The High Science Board) which was established in 1851 and *Darülfünun* (the University of Science) which was opened in 1863 can be indicated. *Darülfünun* which was closed down shortly after it opening, started its activities again in 1870. The ultimate opening of *Darülfünun* which stopped the education once again in 1872 took place in 1900. The greatest work of *Encümen-i Daniş*, which was founded with the aim of promoting scientific developments and bringing up new works on the subjects of language, history and literature in the field of education as well as in the West, was also the history authored by Ahmed Cevdet. According to Ahmed Cevdet Paşa, it is not right to resist the innovations for the survival and rise of the Ottoman State.¹⁹

But it is not right to take everything that emerges in the West without questioning. The new scientific and technical innovations from the West should be used to consolidate the structure blended with the Ottoman history and culture. To put it simply, it is impossible to isolate and adapt the technique and culture from each other. History has also shown that there does exist the

¹⁷ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Vol. II, (İstanbul: Eser Kültür, Pub., 1977) 416-417.

¹⁸ Mehmet Deri, *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat, Pub., 2009) 16 ff.

¹⁹ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, (Ankara: Lotus Pub., 2010) 116 ff.

inseparability of culture and technique at the root of such reforms in the Ottoman State or other societies.

After Meşrutiyet (the 2nd Constitutional period), Darülfünun was opened to girls. The departments of Literature, *Riyaziyat* (Mathematics) and *Tabiat* (Nature) were opened and the admission of female students to the departments of Law and Medicine was allowed. Of course, the contribution of professors from Germany in 1915 to the Darülfünun should not be forgotten.²⁰

Some changes were made in Darülfünun with the law of *Tevhid-i Tedrisat* (The Unification of Education and Training) enacted on March 3, 1924. The newly opened Faculty of Theology was also closed with the 1933 University Reform and could be reopened in 1992.

These openings and closures, which frequently occurred in the educational field of Ottoman modernization, made it devoid of a certain base. The transformation of Westernization with the Republic into a task and the attempt to impose forcibly from time to time is another subject of study.

3. Law

Westernization in law was initiated in the 19th century in line with the general outlook. The revolutionary changes in law took place after the Republic. The aim here was to bring the political and legal structure of the state completely to the standards and norms of the states in Europe. Among the Westernization movements that came true after the Tanzimat period, there were a considerable number of works on the law. Apart from the individual efforts of Ahmed Cevdet Paşa, such as *Mecelle* (the Codex of Islamic Law Rules) and *Arazi Kanunnamesi* (the Land Law), the acquisitions were in the shape of direct quotations and translations. In Ottoman law regulations, mostly British and French influence is seen to be efficient from Tanzimat to the Republic.²¹

This effect could clearly be seen in *Islahat Fermanı* (the Edict of Reform) which was declared in 1856. All of the arrangements in favor of the minorities here have been highly welcomed in the West. However, these regulations have made themselves felt in the areas of the Criminal Law, the Criminal and the Legal Procedures, especially in the Land Trade and Maritime Trade Laws. These laws have been prepared by taking the translation or example from the French laws.

When the project to prepare the necessary laws, which was started after the Republic, gained weight in the possible direction of radical change in the legal field, the studies were stopped and new laws were compiled from different countries. This new legal structure in Turkey has been subjected to some impositions by Western countries as it happened before. In accordance with the article on the judicial administration of the relevant article of the Lausanne Treaty, which was adopted on 24 July 1923, the Turkish government has been committed to conduct all implementations parallel to the developments in civilization on condition that they are open to inspection for a period of five years. The law reform in the Republican era brought an end to the legal conflict that had been going on since the Tanzimat period and it has been decided to implement the regulations in favor of the West. But it should be noted that the developments in the social and cultural area point to the fact that new regulations are needed again.

---

²⁰ Muhammet Şahin - M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9/4, (2011) 851 ff.

²¹ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci*, (Ankara: TTK Pub, 1996) 5 ff.

4. Literature, Architecture and Music

The idea that westernization in Turkish literature began with Tanzimat is common but it is difficult to give a precise date. The expression "the post-Tanzimat" is true as the history in which the works are seen more frequently under the influence of Westernization in Turkish literature. Here it has to be accepted that Şinasi was a milestone. Western-style works such as poetry, theater and newspapers have all begun with him. Here again, the effect of Western translations in literature should not be forgotten. Westernization in Turkish literature not only showed its influence in literary genres but also spread to the subject and content. Novels and theatre works from Western literary genres and the issues covered in these works have always remained under the influence of the West.

Westernization in architecture can be initiated with the ornamentation styles during the Tulip Era. The Baroque style, which began with the Tulip Era, had been replaced by the *empire* style in the 19th century. There have also been those who called this style the Tanzimat style, in which the classical Turkish art is completely disabled. But we know that in the same century, some Western architects moved into an eclectic style. Here it is seen that Turkish art is mixed with baroque, empire and gothic styles to achieve a hybrid version. While westernization in architecture has an effect on mosques, palaces and similar structures, it has not been able to affect the external structure in houses, mansions and villas. However, Western-style motifs were widely used in interior decorations. With the Constitutional period, the classical style has been tried to be given in new forms with the neo-classical style unique to us.²²

The history of modernization efforts in music is quite early. With the conquest of Istanbul, it is known that Turkish music tunes had a strong and clear influence on the religious works read during the rites of the non-Muslim citizens living here in their own synagogues and churches. The Ottoman acquaintance with Western music begins with the Treaty of Friendship signed with François, King of France in 1543. Not long after that, a style known as *Frenkçin* emerged for the first time with the encouragement of the Sultan, who enjoyed a lot in the concerts performed by a group who gave concerts in the palace of Sokullu Mehmed Paşa using Western musical instruments. The notes of the Western style musical works of Ali Ufki Bey and Dimitrius Cantemir in the 17th century are remarkable. The influence of Western music in the 18th - and 19th centuries is felt as little as the breeze. Tanburî Emin Agha (d. 1814), Şakir Agha (d. 1840) and İsmail Dede Efendi (d. 1846), who were among the famous musicians of the period, allowed the western influence to their works in a very subtle way.²³

After the abolition of *Yeniçeri Ocağı* (the Janissary Quarry or A Special Military Class), the *Mızıka-i Hümayun* (the Military Marching Band), which started its activities in 1828 instead of *Mehterhane* (the Military Band School of Yeniçeri Ocağı), started to perform marching-type works in the western style. Opera, operettas and funny performances started to be performed after the band. The widespread of the piano, which is one of the important instruments of Western music, coincides with these years. Despite these eclectic efforts in music, the desired level of development has not been achieved. Although there were hopes of a return to the classical period with the revival of the Mehterhane after the 2nd Constitutional period and the opening of the *Darülbedai* (Theatre Art

²² Kunt, op. cit., 64 etc.

²³ Gözde Çolakoğlu Sarı, 19. Yüzyıl Batılılaşma Hareketlerinin Osmanlı- Türk Müziğine Yansımaları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181, (2014), 38.

Perform Center) and also the opening of an independent musical institution named *Dârülelhan* (The First Official Music School), after the Republic, because of gaining momentum of Westernization efforts, banning of the classical Turkish music and even pushing it to a secondary plan, this attempt couldn't be realized. Although Turkish music, which has been in a derelict period for many years, has been experiencing a return, Western music has continued its development in the state conservatories and under the auspices of the state.²⁴

5. Royal Portraiture by Foreign Painters in the Ottoman State

It would be appropriate to start by accepting Sultan Mehmet the Conqueror, who started the period of the rise of the Ottoman State, as the pioneer and the first in this respect. First in Ottoman history, Mehmed the 2nd (Sultan Mehmed the Conqueror) brought the Italian painter Gentile Bellini from the Republic of Venice to make his own self-portrait. While the painting that began in this way in the Ottoman State remained confined around the palace for many centuries. After the Tulip Era, interest in aesthetic arts and some trends and influences in architecture, especially Baroque, continued to increase. But Osman Hamdi Bey, after his great contributions to the art of painting was the symbol of the transformation of the centuries of interest and appreciation to a tangible form. In response to this interest shown by the Ottomans, we see orientalists and painters in the Ottoman lands, firstly due to the influence of curiosity, fear and desire to discover strange and extraordinary things and secondly the exoticism trend rising in the 17th and 18th centuries in the West.²⁵

The orientalist movement of painting, which began with Napoleon's invasion of Egypt in 1798 and ended with the First World War, has been the focus of great interest for a century in all of Europe, America and even in the Eastern countries where it originated, although it is not a school in itself. During the 18th century in which the Ottoman State began to lose its power as an invincible and superior empire after the defeat of Vienna in 1683, we see travelers and especially painters in Ottoman lands during the ongoing wars on Austria, sometimes on Polish and sometimes Russian fronts. The interest and attention of the painters has first concentrated in the fascinating and multicolored clothes of the East and then in Istanbul, which was filled with the magnificent beauties of the God-given nature. In part, very few lucky painters had seen mainly miniature, charcoal drawings, and patterns and motifs on carpets and rugs with regard to the Turkish-Islamic arts. As a result of the Westernization activities that the Ottoman State has attempted to overcome the dilemma that has fallen into over the centuries, these tides have increased incredibly. This interaction influenced architecture at first, and since the mid-19th century, as some of the students who were sent to the west/France for educational purpose turned to painting, the fashion of painting in the Western style began to be seen in our territories.²⁶

The first factor that facilitated the influence of Western painting in the Ottoman State was the conquest of the city of Istanbul by the Muslim Turks. On the one hand through intellectuals who migrated from Byzantium to the west, on the other hand through the Ottomans who established an Islamic civilization here brought the East closer to the west.

---

²⁴ Okan Murat Öztürk, "Dârülelhan Sürecinde Garpcıların Şark Müsikiyle Baş Etme Stratejileri", *Konservatoryum*, 5/1, (2018), 135 ff; Bülent Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. V, (İstanbul: İletişim, Pub., 1985) 1223; Aydın, op. cit., 8.

²⁵ Aydın, op. cit., 8.

²⁶ Umut Germeç, "Batılılaşma Yönünde Türk Resim Sanatının Estetik Bağlam Sorunu", *Ulakbilge*, 6/29, (2018), 1365 ff.

It is possible to start the works on painting with Sultan Mehmed the Second. It is a well-known fact that Fatih knew Greek and Latin, and he was curious and literally intellectual.²⁷ However, here the most important element that distinguishes Sultan Mehmed from the other sultans was that he considered the European empires more as an extension of the ancient Greek and Roman civilizations with their historical roots than they were at that time. In the later periods, the widely used derogatory and humiliating expressions and definitions like “küffar-ı bi-din” (disbelievers without religion), “Frenk bed-renk” (bad-colored non-Muslim) and the likes can be seen in many works more frequently.

One of the factors that pushed the Ottoman State to modernization, or rather military and then innovation movements in other fields, was the ideal of reinforcing its dominance on three continents by putting an end to military failures and make accepted its superiority to everyone. It is also a fact that defeats and regressions that started since the end of the 17th century have been well analyzed and reviews have been made through numerous reports. What has been overlooked here is whether such reports have actually been delivered to the sultan or to the other statemen. In addition, it was not discussed much whether the reports which we can call as “telhis” presented to these higher authorities were properly understood by the sultans, viziers and other administrators. We can say that efforts of Selim the third and Mahmut the Second, Abdülmecid, Abdulaziz and other sultans and viziers who took the control with Tanzimat, understand the issue and try to do something, was late and insufficient.

Because of the understanding of human equality which takes its essence from Islam and seeing people as trust of Allah, vassals did not force to work in heavy duties and pay heavy taxes. Public sometimes was subject to negative treatments and pressure from time to time because of personal mistakes of managers. But generally Ottoman administration was consistent in itself.

Innovation efforts, which began in military fields, have expanded over the centuries and have shown itself in many different branches, particularly in education, architecture, painting, music and sports. The fact that the Ottoman state was ruled by sharia and that its people were predominantly Muslim could not prevent its modernization, westernization and imitation of Europe. Over centuries, innovations, which were made voluntarily or compulsorily, were accepted by society later. The Vienna defeat and continous defeats caused the severe conditions of the Karlofça (Karlowitz) Agreement and then the Pasarofca Agreement. The Tulip Area, Tanzimat, Meşrutiyet and Republic are reasons and complements of each other. In the Ottoman case, the process of change / modernization has somehow abolished or transformed all religious, national and cultural values.

All of these developments have been defined as progress / increase for certain segments of the society, while others considered them as decadence and decrease. According to some others, the reasons behind all of these have been related to the socio-psychological or economic collapse of the Ottomans after the defeats in wars rather than a result of the history and religion. It is necessary to read and understand the historical process correctly. As a result, accessing some concrete data exceeds the scope of this short article. It is a fact that detailed explanations of the changes and

²⁷ Fahri Kayadibi, “Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (2003), 6.

transformations of Ottoman modernization over the centuries and the factors affecting this can be accurately demonstrated through collective studies.

Conclusion

In the Ottoman State, the search for Westernisation and modernism appear as intertwined concepts. In fact, while the main problems we encountered in the period before 1683 were organisational disorders, the Jalali uprisings in Anatolia, and the positional successes and small-scale defeats in the fronts opened in the east and west, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha's ambition to capture Vienna and perhaps to capture further places served as a litmus paper and revealed all the weaknesses of the state. The Vienna defeat and the events that followed it were initially seen as a personal mistake of Merzifonlu Kara Mustafa Pasha during the siege, and although these great losses were tried to be compensated with new Pashas and commanders with wars lasting for 16 years, the result did not change much, on the contrary, losses and defeats continued. In Islamic History, the Treaty of Hudaibiyah not only ensured the struggle for the existence and legitimacy of the Islamic state of Medina, but also paved the way for the Conquest of Mecca and other achievements in a short time. Although the Karlofça Peace Treaty, which was intended to be evaluated in the same context, was likened to the Hudeybiye Treaty by Naima, the same results were not manifested here. It is also necessary to emphasise here that it is a fact that the telhis, treatises and advice notes, which started with Koçi Bey's treatise at the beginning of the XVIIth century, were not taken into consideration much and the necessary requirements were not fulfilled.

The imposition of some innovations and reforms on the Ottoman society with a top-down Jacobin approach when the end point was reached with the Tanzimat, that is, when the knife was to the bone, could slow down the process of decline even though it improved some things. The Ottoman-Russian War of 1877-1878 was a clear indication of the bad course of events. The Ottoman State lost its sovereignty in the Balkans except for a few regions. Westernisation efforts in the fields of education, art, literature and culture gave birth to the First and Second Constitutional Monarchy until the Republic and then came to the point of extinction with the loss of World War I. While the liberation struggle of a narrow cadre trained with the innovations and reforms followed by the Ottoman state realised the birth of a new state, the withdrawal of the state that provided them with this equipment from the stage of history was inevitable.

References

- Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Elis Publishing, 2005.
- Aksoy, Bülent, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Musiki ve Batılılaşma”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. V, İstanbul: İletişim Publishing, 1985, pp. 1212-1236.
- Armağan, Mustafa, “Prof. İlber Ortaylı ile Konuşma, Bir Kabuk Değiştirme Dönemi”, *İstanbul Armağanı Lâle Devri*, İstanbul: İBB. Kültür İşleri Publishing, 2000.
- Aydın, Abdülhalim, “Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi”, *Hacettepe Üniversitesi Ed. Fak. Dergisi*, 17/2, (2000), pp. 105-131.
- Aydın, Derya Uzun, “Osmanlı’nın Son Dönemi’nde Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatına Genel Bir Bakış”, *İstanbul Journal of Social Sciences*, 4, (2013), pp. 1-9.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Publishing, 2002.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci*, Ankara: TTK Publishing, 1996.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı Türk Tarihi, (1777-1923)*, (Trans. M. Moralı), İstanbul: Alkım Publishing, 2003.
- Deri, Mehmet, *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Pub, 2009.
- Dönmez, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi (Diplomasi ve Reform 1833-1841)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Emecen Feridun, “Süleyman I”, *DİA*, Vol. XXXVIII, İstanbul: TDV Publishing, 2010, pp. 62-74.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Vol. II, İstanbul: Eser Kültür Pub., 1977.
- Germeç, Umut, “Batılılaşma Yönünde Türk Resim Sanatının Estetik Bağlam Sorunu”, *Ulakbilge*, 6/29, (2018), pp. 1363-1387.
- Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası*, Ankara: Lotus Pub., 2010.
- Herzog, Christoph, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak, Die Provinz Bagdad, 1817-1917*, University of Bamberg Press, 2012.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Pub., 1993.
- İpşirli, Mehmet, “Harem, Osmanlı Devletinde”, *DİA*, Vol. XVI, İstanbul: TDV. Pub., 1997, pp. 135-138.
- Karaböcek, Can, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da “Felsefenin Sefaleti”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 22 (2012), pp. 159-173.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Vol. V, Ankara: TTK. Pub., 1983.
- Kayadibi, Fahri, “Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), pp. 1-18.
- Kunt, Metin, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti, 1600-1908*, Vol. III, İstanbul: Cem Pub., 1997.
- Okay, Orhan, “Beşir Fuad”, *DİA*, Vol. VI, İstanbul: TDV. Pub., 1992, pp. 5-6.

- Öztürk, Okan Murat, “Dârülelhân Sürecinde Garpçuların Şark Mûsikîsiyle Baş Etme Stratejileri”, *Konservatoryum*, 5/1, (2018), pp. 131-157.
- Özcan, Abdülkadir, “Karlofça Antlaşması”, *DİA*, Vol. XXIV, İstanbul: TDV. Pub., 2001, pp. 504-507.
- Ponting, Clive, *Kırım Savaşı*, (trans. Hakan Arabacı), İstanbul: Alfa Pub., 2015.
- Sağduyu, Gürdal Bike, “Osmanlı'da Modernleşme Sürecinde Erkek Giyimindeki Değişim Olgusu (1860-1925)”, (Unpublished Master's Thesis), Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2013.
- Sarı, Gözde Çolakoğlu, 19. Yüzyıl Batılılaşma Hareketlerinin Osmanlı- Türk Müziğine Yansımaları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181, (2014), pp. 331-50.
- Şahin, Muhammet - Tokdemir, M. Ahmet, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9/4, (2011), pp. 851-876.
- Şirin, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara: Lotus Pub., 2006.
- Taneri, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Pub., 1981.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: İFAV Publishing, 1987.

Ferâiznâme Literatürüne Zeyl: Hâzık'ın *Ferâ'izü'l-Manzûme*'si
Addendum to Feraizname Literature: Hazik's Feraizü'l-Manzume

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Mehmet Akif Gözitok

Erzurum Teknik Üniversitesi
makif.gozitok@erzurum.edu.tr

Halime Çavuşoğlu

Erzurum Teknik Üniversitesi
cavusogluhalime@erzurum.edu.tr

Başvuru / Submitted:

11 Nisan 2024

Kabul / Accepted:

15 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1467499](https://doi.org/10.21021/osmed.1467499)

Atıf/Citation:

Gözitok, M. A; Çavuşoğlu H. "Ferâiznâme Literatürüne Zeyl: Hâzık'ın *Ferâ'izü'l-Manzûme*'si", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 207-233.

Benzerlik / Similarity: 1

Öz

Fıkıh ilminin en önemli konularından kabul edilen ferâiz ilmi, en genel tanımıyla ölen bir kişinin ardında bıraktığı mirasa kimlerin mirasçı olabileceğini ve mirasçıların alacakları payların nasıl hesaplanacağını açıklayan bir ilim dalıdır. Türk-İslam edebiyatının dinî muhtevalı edebî türlerinden kabul edilen ferâiznâmeler, bu ilme dair yazılmış manzum ve mensur eserlerdir. Anadolu sahası Türk edebiyatında ilk örnekleri XV. yüzyılda görülen ferâiznâme türünün, XX. yüzyıla kadar devam ettiği ve irili ufaklı birçok örneğinin kaleme alındığı bilinmektedir. Bu edebî türün kayıp halkalarından biri de XVIII. yüzyılın önde gelen âlim ve fazıl şairlerinden kabul edilen Erzurumlu Muhammed Hâzık Efendi'nin *Ferâ'izü'l-Manzûme* adlı eseridir. Biyografik ve bibliyografik kaynaklarda hakkında hiçbir bilgi bulunmayan söz konusu bu eserde Hâzık, talebelerinin ferâiz ilmini daha kolay öğrenebilmesi ve elzem kısımlarını ezberleyebilmesi için ferâiz ilminin önemli metinlerini muhtasar olarak nazmen ele almıştır. Bu çalışma, bilinen tek nüshası Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü Satın Alınanlar Koleksiyonu 35 numarada kayıtlı olan *Ferâ'izü'l-Manzûme*'nin ilmi neşri ile dil, üslup, muhteva ve şekil bakımından incelenmesini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ferâiznâmeler, İslam Miras Hukuku, Erzurumlu Hâzık.

Abstract

The science of feraiz, which is considered one of the most important subjects of the science of fiqh, is a branch of science that explains, in its most general definition, who can inherit the inheritance left behind by a deceased person and how the shares the heirs will receive are calculated. Feraiznâmes, which are accepted as literary genres with religious content in Turkish-Islamic literature, are works in verse and prose written about this science. It is known that the feraizname genre, the first examples of which were seen in the Anatolian Turkish literature in the 15th century, continued until the 20th century. One of the missing links of this literary genre is the work called Feraizü'l-Manzume by Erzurumlu Muhammed Hazik Efendi, who is considered one of the leading scholars and virtuous poets of 18th century. In this work, about which there is no information in the biographical and bibliographical sources, Hazik has made a verse summary of the important texts of the science of feraiz in order for his students to learn the science of feraiz more easily and memorize its essential parts. This study aims to examine the scientific publication of Feraizü'l-Manzume, the only known copy of which is registered in the Seyfettin Özege Department Purchased Collection of Atatürk University Central Library, number 35, in terms of language, style, content and form.

Keywords: Ferâiznâmes, Islamic Inheritance Law, Erzurumlu Hâzık.

Giriş

Teorik ve estetik esaslarını İslâm kültüründen alan klasik Türk edebiyatı, konu ve muhteva bakımından dinî yönün ön planda olduğu bir edebiyattır.¹ Bu yönüne atıfla “İslâmî Türk Edebiyatı” yahut “Ümmet Çağı Türk Edebiyatı” diye de isimlendirilen klasik Türk edebiyatının en mühim ve bereketli ürünlerinin, şüphesiz dinî eserler olduğunu ifade etmek gerekir. Son derece iyi medrese eğitimi görerek Arapça ve Farsçayı ana dilleri kadar iyi öğrenen Türk şairleri; Kur’an ve hadis çevirileri/tefsirleri, fıkıh, kelim, akâid, tasavvuf, evliya/enbiya kıssaları, tabakât ve menâkıb kitapları gibi kaynaklardan aldıkları ilhamla son derece geniş konu yelpazesine sahip eserler kaleme almışlardır.² Bu eserler zamanla bir yekûn oluşturarak akâidnâme, fazîletnâme, fezâilü’s-sıyâm, gazavât-nâme, itikâdnâme, kıyâmetnâme, mahşernâme, manzum fetvalar, manzum tefsir, menâkıbnâme, menâsikü’l-hac, mirâcnâme, nasihatnâme, ramazân-nâme, şefaâtnâme, şurûtü’s-salât, velâyetnâme... gibi pek çok dinî muhtevalı edebî türü ortaya çıkarmıştır.³ Türk edebiyatında bu edebî türlerden örneğine en çok rastlananlardan birisi de ferâiznâmelerdir. Ferâiznâme, sözlükte “bir şeyi belirlemek, takdir etmek, kesinleştirmek, pay ve parçalara ayırmak” anlamlarına gelen ‘farz’ kelimesinden türeyen ve “takdir ve tayin edilmiş şey, belirlenmiş pay” anlamına gelen “farîza” kelimesinin çoğulu olan “ferâiz”⁴ ile Farsça “mektup, kitap, mecmua” gibi anlamlara gelen⁵ “nâme” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur ve en genel tanımıyla İslâm’ın miras taksimini konu edinen ferâiz ilmine dair yazılmış dinî manzum ve mensur eserlere verilen addır.⁶

Anadolu sahası Türk edebiyatında kaleme alınmış ferâiznâmeler üzerine kapsamlı bir doktora tezi hazırlayan Mehmet Güler, bu edebî türün Anadolu sahasında bilinen en eski örneğinin XV. yüzyılda Larendeli Nişânî (ö. 1481) tarafından kaleme alınan *Kitâb-ı Ferâiz-i Manzûm* olduğunu ifade etmektedir.⁷ Bunun dışında Güler, XVI. yüzyılda Dursunzâde Abdullâh Feyzî (1595’te h.), Remzîzâde İlmî-i Edirnevî (ö. 1598); XVII. yüzyılda Latîf (1604’te h.), İbrahim Tâcî (1627’de h.), Fahrî (ö. 1646), Hüseyin b. Alî, Hasköylü (2) (1651’de h.), Hâfız Abdurrahmân Efendi (1659’da h.); XVIII. yüzyılda Reyyî (3) (1715’te hayatta), Fethî (1765’te hayatta), Hicâbî (1768’de h.); XIX. yüzyılda Mollâcıkzâde (1822’de h.), Hâfız Osmân Efendi (1863’te h.), Bayburdî Müftizâde Mustafâ Hayâtî (1875’te h.), Zileli Mehmed Şerîf (1882’de h.), Sıdkî (1896’da h.); XX. yüzyılda ise Denizlili Alîzâde Esad (1904’te h.); yaşadıkları yüzyıl hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Hacı Sinân Efendi, Kâdî, Mümin Efendi, Nihâdî, Zâtî gibi isimler tarafından kaleme alınmış 27 ve müellifi meçhul 5 manzum ferâiznâme belirlemiştir.⁸ Bunlara ek olarak XV. yüzyılda “karışık dilli” olarak

¹ Her ne kadar bu edebiyatın lâ-dinî konuları terennüm eden bir veçhesi bulunsa da bunda dahi yine İslâm kültür dairesinin ortak edebî malzemesinden istifade edildiği açıkça görülmektedir: “Ümmet çağı edebiyatı, İslâm dininin ortaya koyduğu hükümlere dayanır. Eski metinlerde hemen hiçbir sayfa yoktur ki içinde Kur’an’dan bir ayet, Peygamber hadisinden bir cümle bulunmasın ve düşünceler bunlara bağlanmış olmasın. Tefsir, kelim, fıkıh gibi İslâmî bilimlerin kültürün dayanağıdır.” bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 24.

² Agâh Sırrı Levend, “Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri,” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 20 (1972): 76.

³ Dinî konular etrafında teşekkül eden edebî türler hakkında geniş bilgi için bk. Agâh Sırrı Levend, “Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri,” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 20 (1972): 76-80; Amil Çelebioğlu, “Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler,” *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* içinde (s. 349-365). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1998.

⁴ Ali Bardakoğlu, “Ferâiz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII (İstanbul 1995), 362; T. Willem Juynboll, “Ferâ’iz”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV (Ankara 1979), 551.

⁵ Ali Ekber Dihudâ, *Lugatnâme-i Dihudâ* ed. Muhammed Mu’in ve Cafer Şahidi, (Tahran: Müessesese-i Lugatname-i Dihuda, 1998), XIV/22258.

⁶ Mehmet Güler, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler” (Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2015), 21.

⁷ Güler, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler”, 26.

⁸ Güler, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler”, 25-28.

Muhammed b. Abbas tarafından nazmedilen *Manzûme-i Ferâ'iz*⁹; yine Çağatay Türkçesi dil özellikleri gösteren ve Şîrî mahlaslı bir şair tarafından yazılan *Manzûm Ferâiz*¹⁰; XVIII. yüzyılda Mehmed Haşim Efendi'nin (1708'de hayatta) kaleme aldığı *Manzûm Ferâiz*¹¹ ve Mehmed Hasib Dürrî (ö. 1913) tarafından yazılan *Zübdetü'l-Ferâiz*¹² yine bu türün manzum örneklerindedir. Mehmet Güler, ferâiznâmeler üzerine hazırladığı doktora tezinde sadece manzum olan ferâiz eserlerini, ferâiznâme olarak kabul etmekte; mensurları bu türe dahil etmemektedir.¹³ Oysa bir eserin manzum yahut mensur oluşunun eserin türünü etkilemeyeceği kanaatindeyiz. Zira hemen tüm edebî türlerin hem mensur hem de manzum örnekleri bulunmaktadır. Bu sebeple biz mensur ferâiz kitaplarının da ferâiznâme olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu sebeple Güler'in mensur oldukları için ferâiznâme türüne dahil etmediği Hacibzâde Muhammed b. Mustafâ el-İstanbulî'nin *Ferâiz-i Vâfiye*'si, Filibeli Ahmet Hulusî Efendi'nin *Sirâciyye Tercümesi*, Hasan b. Nasûh el-Bosnevî'nin *Tercümetü'l-Ferâizi's-Sirâciyye*'si türün mensur örnekleridir.¹⁴

Ferâiznâmeler üzerine bugüne değin yapılan çalışmalar Mehmet Güler'in bu tür hakkında hazırlamış olduğu doktora tezine dayanmaktadır. Söz konusu tezde yazar, bu edebî türün tüm özelliklerini başarıyla ortaya koymuş ve türün o günkü şartlarda tespit edebildiği örneklerini yayımlamıştır. Gelişen teknolojik imkanlar sayesinde bu türün daha önce haberdar olunmayan birçok örneği daha tespit edilmiş ve bunlar da müstakil çalışmalarla bilim âlemine tanıtılmıştır. Bu türün bugüne değin haberdar olunmayan örneklerinden birisi de Erzurumlu Muhammed Hâzık Efendi'nin biyografik ve bibliyografik kaynaklarda hakkında hiçbir bilgi bulunmayan *Ferâ'izü'l-Manzûme* adlı eseridir. Klasik Türk edebiyatının önemli şairlerinden kabul edilen Hâzık'ın manzum ferâiznâmesini konu edinen bu çalışmada, söz konusu eser dil, üslup, şekil ve muhteva bakımından ayrıntılı bir şekilde incelenecek ve eserin transkripsiyon alfabesi ile çeviri yazılı metni sunulacaktır. Böylece her geçen gün artan ferâiznâme türünün müktesebatına mütevazî bir katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1. Şair ve Âlim Muhammed Hâzık Efendi¹⁵

XVIII. yüzyılın önde gelen âlim ve fazıl şairlerinden Erzurumlu Muhammed Hâzık Efendi,

⁹ Eyüp Sertaç Ayaz, *Manzûme-i Ferâ'iz*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.

¹⁰ Selim Genç, “Şîrî'nin Manzum Ferâiz-nâmesi.” Yüksek lisans tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 2021.

¹¹ Süleyman Arslan, “Mehmed Haşim Efendi'nin Manzûm Ferâizi (İnceleme-Çeviri Yazılı Metin).” Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 2023.

¹² Muhammed Raşit Akpınar, “Manzum Ferâiz Edebiyatının Bir Örneği: Ayıntâbi Mehmet Hasib Dürrî Efendi'nin Zübdetü'l-Ferâiz İsimli Eseri,” *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 34 (2023): 1411-1442.

¹³ Güler, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler”, 28.

¹⁴ Muhittin Eliaçık, “Denizlili Köralizade Es'ad Efendi'nin Mir'at-ı Ferâiz'i,” *Diyanet İlmî Dergi* 44/4 (2008): 124; Muhittin Eliaçık, “Şemsi Paşa'nın Manzum ve Muhtasar Vikâyetü'r-Rivâye Tercümesi,” *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* II (2009): 19.

¹⁵ Şairin biyografisi, *Dîvân*'ı üzerine çalışma yapan Hüseyin Güftâ ve Naci Okçu tarafından teferruatlıca ele alındığından tekrara düşmemek adına söz konusu çalışmalardan ana hatlarıyla iktibas edilecektir. bk. Hüseyin Güftâ, “Hâzık Mehmed Efendi'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni.” Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992; Hüseyin Güftâ, *Erzurumlu Şair Hâzık*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001; Hüseyin Güftâ, *Erzurum'un Yüzleri Hâzık*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014; Naci Okçu, “Hâzık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII (İstanbul 1998), 122.

Bununla birlikte Hâzık üzerine araştırmalar yaparken İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, 8 numarada kayıtlı ve şairin talebelerinden Erzurum Müftüsü Fâik Osman Efendi tarafından istinsah olunan bir *Hâzık Dîvân*'ı belirledik. Bu nüshayı kıymetli kılan husus ise Fâik Osman Efendi'nin *Dîvân*'ın başına bizzat kendisinin eklediği “Menâkıb-ı Sâhibü'd-Dîvân Es-Seyyid Muhammed Hâzık Efendi-i Nakibü'l-Eşrâf-ı Erzurum” başlıklı mensur biyografik dibacedir. Bu eser Hâzık'a dair birinci ağızdan biyografik bilgiler barındırması açısından dikkate değerdir. Şairin hayatı üzerine hazırlanan araştırmalardan hareketle kaleme aldığımız bu muhtasar biyografiyi bu vesikadan edindiğimiz yeni bilgilerle tashih ve tesvik edeceğiz.

1102/1690-91 yılında¹⁶ Erzurum'da doğmuştur. Babası Feyziyye Medresesi müderrisi İspirli Ebubekir Efendi'dir.¹⁷ İlk öğrenimini babası Ebubekir Efendi'den alan Hâzık, Erzurum'da devrin tanınmış âlimlerinden Erzurum müftüsü ve İhlâsiyye Medresesi müderrisi Müftü Ömer Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçtikten sonra icazetnamesini alarak İstanbul'a gitmiş¹⁸ ve dönemin büyük âlimlerinden Ebü'n-Nafî Ahmet b. Muhammed b. İshak el-Kazâbâdî'den (ö. 1163/1750) ilim tahsil etmiş ve icazet almıştır. Daha sonra Erzurum'a dönen Hâzık, Erzurum Yazıcızâde İbrahim Paşa Medresesi ve Feyziyye Medresesi'nde¹⁹ elli yıla yakın müderrislik yapmıştır. Aynı zamanda Erzurum nakîbüleşrâfî ve Erzurum müftülüğü²⁰ de yapan Muhammed Hâzık Efendi, Fâik Osman Efendi'nin beyanına göre 27 Ramazan 1176/11 Nisan 1763 tarihinde 80 yaşına yakın bir yaşta vefat etmiştir.

Onun en zor ilmî meseleleri dahi kolayca halledebilecek kudrette bir âlim olduğu hususunda biyografik kaynaklar hem-fikirdirler.²¹ Çağdaşı Erzurumlu Zihnî, onun ilmin künhüne vararak ilimde yüksek bir mertebeye erişmiş, çok yönlü ve derin bilgisiyle halk arasında meşhur olmuş ve aynı zamanda halkın gönlünde taht kurmuş bir allâme olduğunu belirtir.²² Nitekim şairin bu yönü onun eserlerine de yansımış *Divan*'ının dışında Kadı Beyzâvî Tefsiri'ni izah eden *Talîkât alâ-Tefsîri'l-Beyzâvî* ve Erzurum müftülüğü görevi sırasında çeşitli konular hakkında verdiği fetvaları ihtiva eden ilmî eserler de kaleme almış fakat bunlar bugüne ulaşmamıştır.²³ Erzurumlu Muhammed Hâzık Efendi'nin dinî ilimlerdeki derinliği ile şairlik kudretini bir araya getirdiği bir başka eseri ise bugüne değin varlığından haberdar olunmayan *Ferâ'izü'l-Manzûme* adlı manzum risalesidir.

2. Hâzık'ın *Ferâ'izü'l-Manzûme*'si

Ana hatlarını Kur'an ve Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarından aldığı için naklî bir ilim karakteri taşıyan ve fıkıh ilminin en önemli konularından kabul edilen ferâiz ilmi, en genel tanımıyla ölen kişinin ardında bıraktığı mirasa kimlerin mirasçı olabileceğini ve mirasçılardan her birinin alacakları payların nasıl hesaplanacağını matematik usulleriyle açıklayan bir ilim dalıdır.²⁴ Ferâiz

¹⁶ Fâik Osman Efendi Hâzık'ın 80 yaşına yakın bir yaşta vefat ettiğini ifade etmektedir. Fındıkoğlu'nun ve Mehmet Nusret'in 1102/1690-91 yılını nereden iktibas ettiklerini bilmiyoruz. (Mehmed Nusret, *Târihçe-i Erzurum* (İstanbul: Ali Şükrü Matbaası, 1338), 101; Ziyaeddin Fahri, Fındıkoğlu, *Erzurum Şairleri* (İstanbul: Sanâyi'-i Nefise Matbaası, 1927), 37.) Ama bizzat talebesi tarafından kaydedilen ifade, Hâzık'ın doğum tarihini biraz daha geri götürmemiz gerektiğini gösteriyor. Kanaatimizce bu tarihin 1097-98/1685-86 şeklinde güncellenmesi daha makuldür.

¹⁷ Fâik Osman Efendi, Ebubekir Efendi'nin bugün Erzurum'un Pazaryolu ilçesine bağlı Gölyanı (eski adı ile Hontus) köyünde dünyaya geldiğini; ilim tahsili için önce Erzurum'a gelerek dönemin önemli âlimlerinden Veliyyüddin Haddadî'den aklî ve naklî ilimleri tahsil ettikten sonra Şamahî'ya giderek Acem bölgesinin önemli âlimlerinden Abdünnebi-i Şirvani'den ders okuduğunu ve icazetini alarak Erzurum'a döndüğünü belirtmektedir.

¹⁸ Fâik Osman Efendi Hâzık'ın Kazabâdî'den İstanbul'da okuduğunu ve icâzetnâme alarak Erzurum'a döndüğünü ifade etmektedir.

¹⁹ Hâzık'ın biyografisini ele alan kaynaklar ve araştırmalar onun bugün Çifte Minareli Medrese diye de bilinen Hatuniyye Medresesi'nde müderris olduğunu ifade etmektedirler. Fakat Fâik Osman Efendi söz konusu medresenin Feyziyye Medresesi olduğunu açıkça belirtmektedir. Kanaatimizce bizzat öğrencisinin vermiş olduğu bu bilgi daha doğru olsa gerektir.

²⁰ Fâik Osman Efendi Hâzık'ın Kadızade Muhammed Efendi'nin vefatından sonra Erzurum müftüsü olduğunu belirtir.

²¹ Güftâ, *Erzurum'un Yüzleri Hâzık*, 7.

²² Güftâ, *Erzurum'un Yüzleri Hâzık*, 7.

Fâik Efendi onun ilmî yönü hakkında şunları söyler: "O, dönemin en önemli âlimlerinden biriydi ve pek çok âlimin yetişmesinde katkısı vardı. Fakirin hocası olduğu gibi Camdârzâde Muhammed Efendi de onun talebelerindedir. Şiir, inşa ve hitabette o kadar başarılıydı ki onun sohbetine katılanlar büyük lezzet bulurdu. O dünyaya mail olmayıp sufi-meşrep, vakarlı, halim selim ve hoşsohbet bir zattı."

²³ Güftâ, *Hâzık Mehmed Efendi'nin Hayatı...*, 3-14; Güftâ, *Erzurumlu Şair Hâzık*, 17-25; Güftâ, *Erzurum'un Yüzleri Hâzık*, 3-7; Okçu, "Hâzık", 122.

²⁴ Bardakoğlu, "Feraiz", 362; Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1969), V/208

ilmi “... kıyas işleminin cârî olmayacağına kabulü, belirli seviyede matematik ve hesap bilgisi gerektirmesi, sosyo-ekonomik hayata etkisi ve toplumun kendisine daha fazla ihtiyaç duyması” gibi kendine has özellikleri sebebiyle fikhin diğer alanlarından ayrılmaktadır.²⁵ Gerek Hz. Peygamberin hadis-i şeriflerinin teşviki²⁶ gerek vakıf, vasiyet, hibe gibi toplumun sosyoekonomik hayatını yakından ilgilendiren bahisleri doğrudan ele alıyor olması bakımından Müslümanlar, İslam dininin ilk dönemlerinden itibaren ferâize büyük önem vermişlerdir. Ferâiz ilmine gösterilen bu önemden dolayı İslam âlimleri bu alanda geniş bir literatür oluşturacak kadar telifte bulunmuşlardır.²⁷ Söz konusu eserler tüm İslam beldelerinde kurulan medreselerde olduğu gibi Osmanlı dönemi medreselerinin her kademesinde en çok üzerinde durulan ve önem verilen eserlerin başında gelmektedir.²⁸ Medreselerde okutulan bu eserlerin daha kolay öğrenilebilmesi için yetkin müderrisler tarafından çeşitli mensur şerh, talikât ve tercümelerin²⁹ yanı sıra manzum ihtisarların ve tercümelerin de yapıldığı bilinmektedir.³⁰ Osmanlı medreselerinde okutulan manzum fıkıh metinleri üzerine kıymetli çalışmalar yapan Ahmet Aydın, Osmanlı medreselerinde okutulan derslerden fürû-i fıkıh ve usûl-i fıkıh sahalarında manzum eser okutma geleneğinin kıraat ve nahiv alanlarındakine nazaran tam manasıyla tekamül gösteremediğini; yalnızca ferâiz konusunda yazılmış manzum eserlerin medrese müfredatına dâhil edildiğini; bu yönüyle fıkıh alanında sadece ferâizlerin istisna olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir.³¹ Medreselerde okutulan ve ezberletilen eserlerin kolayca hatırd tutulmasını sağlamak gayesiyle kaleme alınan bu türden manzum ferâiz risalelerine bir örnek de Erzurum Yazıcızâde ve Feyziyye medreseleri müderrislerinden Allame Seyyid Muhammed Hâzık Efendi'nin kaleme almış olduğu *Ferâ'izü'l-Manzûme*'dir.

Erzurum müftülüğünün yanı sıra elli yıla yakın bir süre müderrislik yapan Hâzık, şüphesiz hem teorik hem de pratik açıdan ferâiz ilmini son derece iyi bilmekteydi. Medreselerde talebelerine okuttuğu ferâiz ilminin ana eserleri olan Muhammed es-Secâvendî'nin (ö.1200'den sonra) yazdığı *Ferâiz-i Sirâciyye* ve Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 1413) tarafından yazılan şerhi *Şerhu's-Sirâciyye* dışında Hâzık, öğrencilerinin ferâiz ilmini daha kolay öğrenebilmesi ve ezberleyebilmesi için bu metinlerin en önemli kısımlarını ana hatlarıyla ihtisar ettiği manzum bir ferâiz risalesi kaleme almıştır. *Ferâ'izü'l-Manzûme* isimli bu eser, son derece geniş kapsamlı olan ferâiz ilminin önemli metinlerini özetlemesi ve bilinmesi elzem kısımlarını ihtiva ediyor olması bakımından oldukça önemlidir.

2.1. Eserin Adı

Ferâiznâme türünde kaleme alınmış eserlerin edebî yönü çok yüksek olmadığından şairlerin

²⁵ Abdurrahman Yazıcı, “Üç Feraiz Metni Çerçevesinde Gelişen Muteahhirin Dönemi Feraiz Literatürü.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (2017): 147-192.

²⁶ “Kur'an'ı ve ferâizi öğrenin ve insanlara da öğretin. Ben aranızdan ayrılacağım gibi ilim de bir gün ortadan kalkacaktır. Öyle bir zaman gelecek ki iki kişi bir farızada ve dinî bir meselede anlaşmazlığa düşecek de aralarında hüküm verecek birini bulamayacaktır.” ve “Ferâizi öğrenin ve öğretin, çünkü ferâiz ilmin yarısı olup unutulacaktır. Ümmetinden çekilip alınacak ilk ilim de odur.” hadisleri bu hususa örnek olarak zikredilebilir. bk. Bardakoğlu, “Feraiz”, 362.

²⁷ Yazıcı, “Üç Feraiz Metni Çerçevesinde...”, 148.

²⁸ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 37; Rahmi Telkenaroğlu, “Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2012): 153.

²⁹ Ayrıntılı bilgiler için bk. Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, 25-46.

³⁰ Ayrıntılı bilgiler için bk. Ahmet Aydın, “Manzum Fıkıh Metinleri I.” *Usul İslam Araştırmaları* 26 (2016): 137-170; Ahmet Aydın, “Manzum Fıkıh Metinleri II.” *Usul İslam Araştırmaları* 27 (2017): 73-100.

³¹ Aydın, “Manzum Fıkıh Metinleri I”, 144.

manzumelerini hususî bir isimle isimlendirip isimlendirmediğini bilmiyoruz. Yaptığımız araştırmalarda bu türde kaleme alınmış eserlere birkaçı hariç “Manzum Ferâiz”, “Manzûmetü'l-Ferâ'iz”, “Manzume fi'l-Ferâ'iz” gibi isimler verildiği görülmektedir.³² Hâzık'ın kaleme aldığı manzumede eserin dibace, sebab-i telif ve hatime gibi bölümleri yer almadığı -yahut müstensih tarafından yazılmadığı- için şairin esere hususi bir isim verip vermediğini belirlemek mümkün görünmüyor. Fakat eserin başlığında sürh mürekkeple “Hâzâ Ferâ'izü'l-Manzûm li-Hâzıkı'l-Merhûm” yazılıdır. Biz de eseri isimlendirirken muhtevaya uygun olan bu başlığı esas aldık.

2.2. Eserin Yazılış Sebebi

Ferâ'izü'l-Manzûme adlı eserin sebab-i telif bölümünün bulunmaması, eserin özel yazılış nedeni hakkında bilgi edinmemize engel olmaktadır. Fakat eserde yer alan “anla, bilgil, kıl nazâr, gâfil olma, anladınsa, diñle” gibi ifadeler, eserin ferâiz ilmini ve bu ilmin inceliklerini öğretmek gayesiyle kaleme alındığını göstermektedir. Yine eserin içerisinde yer alan konuşma üslubu, nasihat ve tavsiye verme edası metin boyunca devam etmektedir. Özellikle aşağıda verilen örnek beyitlerde de geçen “ey gâni, ey cüvân, eyâ şâhib-hüner, ey ahi, ey püser, ey hümâm, ey birâder, ey nev-cüvân, eyâ şâhib-yaqîn, ey tâlib” gibi seslenme ifadeleri de eserin öğretmek amacıyla kaleme alındığına işaret etmektedir:

Bint ile uht oldılar zât-ı 'uşûbet ey cüvân

Bi'n-neseb oldu 'uşûbet şâhibi bunlar hemân (B. 45)

Yedidir mahrec küsür-ı farza bilgil ey hümâm

Dörtde 'avl olmaz velâkin üçde 'avl olur tamâm (B. 65)

Ey birâder vardurur taşhîhde yedi uşûl

Eyleyem bir bir beyân cân u gönülünden kıl kabûl (B. 72)

Diñle ey tâlib nedir hünsâ-yı müşkil hişşesi

Hâletiniñ esvâ'ı oldu naşîb ü kışşası (B. 165)

2.3. Eserin Nazım Şekli ve Beyit Sayısı

Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan *Ferâ'izü'l-Manzûme*, Hâzık'ın bugüne ulaşan manzumeleri arasındaki³³ yegâne mesnevi örneğidir. Diğer taraftan kısa mesneviler grubuna dahil edilebilecek 167 beyitlik bu mesnevide, yukarıda da ifade edildiği üzere klasik mesnevi tertibinde genellikle bulunan tevhit, münacat, naat, miraciye, methiye, sebab-i telif ve hatime gibi bölümlerin bulunmadığı görülmektedir. Telif olunan ferâiznâmelerde bu bölümlere çoğunlukla yer verilmesine rağmen³⁴ bu ferâiznâmede bu bölümlerden hiçbirisine yer verilmeyip hemen ana metinle başlanmasında müstensihinin etkisi olduğu kanaatindeyiz. Zira eser, bir medresede okunmak; gerektiğinde beyitler arasına yahut derkenara şerh/hâşiye/talikât yazılmak gayesiyle geniş boşluklar bırakılarak istinsah olunmuştur. Bu da müstensihinin eseri ilmî bir gerekçe ile istinsah ettiğine; ana metnin dışındaki ders ile ilgili olmayan kısımları önemsememiş; bu yüzden de söz konusu bölümleri kaydetmemiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu sebeplerle eserin mevcut halinden daha

³² Güler, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler”, 21.

³³ Güftâ, *Erzurumlu Şair Hâzık*, 95-97.

³⁴ Güler, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler”, 1516.

hacimli bir eser olması, son derece muhtemeldir. Fakat bu hususta eserin bir başka nüshası bulunana kadar kati hükümler vermek pek mümkün görünmemektedir.

2.4. Eserin Vezni ve Kافیesi

Ferâ'izü'l-Manzûme Remel bahrinin *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezni ile kaleme alınmıştır. Klasik Türk edebiyatı şairlerinin ritmine en çok aşına olduğu vezinlerden olan bu vezin Hâzık'ın *Dîvân*'ında da çok kez kullandığı (46 kere) vezinlerdendir.³⁵ Şairin eserini mesnevilerde kullanılan kısa vezinlerle değil de bu vezinle yazmasının sebebi, bu veznin ritmik hususiyetinin hafızada kalmaya daha müsait ve didaktik metnin ifadelerinin rahatça sığabileceği hece uzunluğuna sahip olması olabilir. Yapılan incelemede şairin *Dîvân*'ında olduğu gibi *Ferâ'izü'l-Manzûme*'de de vezin noktasında son derece başarılı olduğu görülmektedir. Didaktik bir eser olmasına rağmen Hâzık, usta şairlere yaraşır şekilde eserin hemen hiçbir beytinde veznin tantanasını hissettirmez ve aruz kusurlarına düşmez. Bu da onun vezin noktasında ne kadar hassas bir şair olduğuna işaret eder.

Hâzık'ın *Ferâ'izü'l-Manzûme*'si vezinde olduğu kadar kafiye açısından da son derece başarılıdır. Şairin eserin didaktik yönünü perdeleyerek edebî yönünü artırabilmek için kafiye ve redifin üzerinde hususen durduğu hissedilmektedir. Örneğin eser incelendiğinde Hâzık'ın tüm kafiye çeşitlerine dilin imkanlarını zorlamadan güzel örnekler verdiği; redifi ise beytin ses değerini artırmada son derece başarılı kullandığı görülmektedir. Tüm bu hususlar Hâzık'ın sanatçı kimliğinin ilmî yönünün vazgeçilmez bir vechesi olduğuna delalet etmektedir. Aşağıdaki beyitler şairin bu yönüne örnek olarak gösterilebilir:

Var temâşül ger müsâvî olsalar iki 'aded
İhtilâfı i'tibârı gayri fehm etme meded (B. 68)
Mes'ele-i meyyit-i şânî dağı taşhîh olur
Evvelîñ sehmi yediñde hıfz olup taşrîh olur (B. 107)
Olsa ger taşhîh-i şânîye muvâfık n'itmeli
Evvelîn taşhîhi vefk-i şânîye darb etmeli (B. 110)

2.5. Eserin Dil ve Üslubu

Eser, kendine has ve geniş bir terminolojisi bulunan ferâiz ilminin en önemli kaidelerini ana hatlarıyla ele aldığı için doğal olarak külfetli bir dile sahiptir. Eserin bu yönü, metnin ferâiz ilminin terminolojisine aşına olmayan kişilerce anlaşılmasını son derece zorlaştırmaktadır:

Mu'takından gayra yokdur 'avrete hergiz velâ
Mu'takıñ hem mu'takı mu'tak gibidir mu'tlakâ (B. 47)
Sehmini her vârişñ darb eyle naqd-i mâla hem
Meblağı taşhîhe taqsîm etmedir şonra ehem (B. 87)
Men yureddu cins-i vâhid olmasa men lâ yured
Mes'ele ancak rü'ûsı men yuredden oldı 'ad (B. 93)

³⁵ Güftâ, *Erzurumlu Şair Hâzık*, 98.

Fakat bu külfetli dil bilinçli bir tercih değil aksine zaruretten kaynaklanıyor. Esasında şair eserinde sade, külfetsiz bir dil kullanmaya gayret etmektedir fakat konunun buna pek imkân vermediği dikkati çekiyor. Aşağıdaki beyitler şairin ferâiz terimlerini kullanmak zorunda kalmadığında ne kadar sade bir dil kullandığını göstermesi bakımından önemlidir:

Ey birâder vardurur taşhîhde yedi uşûl

Eyleyem bir bir beyân cân u gönülден kıl kabûl (B. 72)

Anladınsa böyledir hâl-i inâşın kışşası

Evvelâ kısmet olur a' lā hilâfa hişşesi (B. 128)

Diğer taraftan şairin eserde, sohbet üslubunu benimsediği; “ey aḥî, ey tâlib, ey hümâm, ey birâder, ey püser, ey nev-cüvân, ey cüvân” gibi hitap ibareleri kullanarak talebeyi metne dahil etmeye çalıştığı görülmektedir. Yine zaman zaman “ğâfil olma, anla, bilgil, bil...” gibi ifadelerle okuyucunun dikkatini metne teksif etmeye çalıştığı görülmektedir.

2.6. Eserin Bölümleri

Ferâ'izü'l-Manzûme'nin başlıksız 1-8. beyitlerinde ölen kişinin arkasından yapılacaklar ve ölen kişinin mirasının sırasıyla kimlere taksim edileceğinden bahs olunmaktadır. Akabinde sırasıyla bölüm başlıklarına yer verilmiştir. Bölümler başlıklandırılırken herhangi bir düzen takip edilmemiştir. Başlıklarda bazen fasl ve bab ifadeleri yer alırken bazen de sadece bölümün içeriğine dair bir başlıklandırma yapılmıştır. Eserde yer alan bölüm başlıkları, ilgili beyit numaraları ve bu bölümlerde işlenen konular şöyledir:

Mâni'-i İrs Olanları Beyân İder (9): Miras almaya engel olan dört durum zikredilmektedir.

Ta'dâd-ı Aşhâb-ı Ferâ'iz (10-12): On iki olan ashâb-ı ferâizin kimler olduğu üzerinde durulmuş, bu on iki kişinin dördünün erkek, sekizinin kadın olduğuna değinilmiş ve bu kişiler sıralanmıştır.

Aḥvâl-i Eb (13-15): Babanın mirastaki üç hali anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Cedd (16): Mirasta dedenin durumu anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Evlâd-ı Ümm (17-18): Anne bir kardeşlerin mirastaki üç durumu anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Zevceyn (19-20): Karı kocanın mirastaki iki durumu anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Benât-i Şulbiyye (21-22): Kız evlatların mirastaki üç hali anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Benâtü'l-ibn (23-26): Oğul kızlarının mirastaki üç hali anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Aḥavât (27-33): Kız kardeşlerin mirastaki beş durumu anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i Ümm (34-39): Annenin mirastaki üç hali anlatılmaktadır.

Aḥvâl-i 'Aşabe (40-42): “Tek başına bulunduğu zaman mirasın tamamını, belli hisseli mirasçılarla beraber bulunduğu zaman onlardan arta kalanı alan mirasçı”³⁶ olarak tanımlanan asabe ve grupları bahsi anlatılmaktadır.

³⁶ Hayreddin Karaman, “Asabe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), 452.

‘Aşabe Bi-Ġayrihi (43-44): Dört grupta toplanan bu asabe “tek başına buldukları zaman yarım, birden fazla buldukları zaman üçte iki alan kadınların; erkek kardeşler ile birlikte bulunma hali”³⁷ şeklinde tanımlanır. Eserin bu bölümünde bi-gayrihi asabe olanlar anlatılmaktadır.

‘Aşabe Ma‘a’l-Ġayr (45) “Asabeden olmayan bir kadınla beraber buldukları takdirde asabe olan kadınlar”³⁸ olarak tanımlanan ma‘al-gayr asabenin iki grubundan bahsedilmektedir.

‘Aşabe-i Sebebiyye (46-48): “Köle âzâd etme gibi bir sebepten doğan”³⁹ bu asabelik anlatılmaktadır.

Bābu’l-Ġac̄b (49-55): “Başka bir varisin bulunmasından dolayı bir şahsı tamamen veya kısmen mirastan men (mahrum) etmek”⁴⁰ olarak tanımlanan hacbın, tamamen (hac̄b-ı hırman) veya kısmen (hac̄b-ı noksan), türleri ve uygulama şekilleri anlatılmaktadır.

Bābun Meĥārici’l-Furūz (56-63): Belirli hisse sahiplerine hisselerin dağıtımında izlenecek usulden ve dağıtılacak hisselerin oranlarından bahsedilen bu bölümde iki tür üzerinde durulmaktadır.

Bābu’l-‘Avl (64-67): “Belirli hisse sahiplerinin (ashâbü’l-ferâiz) mirastan alacakları payların toplamının ortak paydadana fazla olması hali”⁴¹ olarak tanımlanan avl durumu anlatılmaktadır.

Fî-Ma‘rifetihî’t-Temāsül ve’t-Tedāhul ve’t-Tevāfuk ve’t-Tebāyün (68-71): Miras paylaşımına dair temāsül, tedāhul, tevāfuk ve tebayün hususları açıklanmaktadır.

Bābu’t-taṣṣih (72-74): Miras hukukunda mirasın varisler arasında küsuratsız bölünebilmesine dair yedi husus anlatılmaktadır.

Ve’s-ṣānī (75-86): Bu bölüm taṣṣih meselesinin devamı niteliğindedir.

Fî-Ḳismetihî’t-Tereketi Beyne’l-Vereseti (87-89): Taṣṣih meselesinin devamında malın mirasçılar arasında taksimi anlatılmaktadır.

Fî’t-tahāriic̄ (90): “Varislerden bir veya birkaçının terikeden belli bir miktar mal veya bir şey üzerine anlaşarak terikeden çıkması”⁴² durumu olan teharüic̄ hususu anlatılmaktadır.

Bābü’r-Redd (91-105): İslam miras hukukunda red, “*Belli hisse sahipleri yani ashâb-ı ferâiz hisselerini aldıktan sonra kalanı alacak asabe yoksa ve terike de artmış ise artan terikenin yine aynı mirasçılara -hisselerine göre- geri verilmesi*”⁴³ şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak bu durumda metinde de belirtildiği gibi eşler pay alamaz. Bu bölümde miras hukukunda red durumu ayrıntılı bir şekilde basamaklarıyla anlatılmaktadır.

Bābü’l-Münāsaha (106-113): “Bir mirasın paylaşılmasından önce vefat eden mirasçının payının kendi vârislerine intikalinin hesaplanması”⁴⁴ olarak tanımlanan münāsaha meselesi

³⁷ Mehmet Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII, (1994): 37.

³⁸ Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” 28.

³⁹ Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” 28.

⁴⁰ Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” 32.

⁴¹ Hamdi Döndüren, “Avl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1991), 117.

⁴² Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” 40.

⁴³ Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” 37.

⁴⁴ Davut Yaylalı, “Münāsaha”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI (İstanbul 2020), 570.

anlatılmaktadır.

Bābun Tevrīşi Zevi'l-Erhām (114-115): “Ne asebe ve ne de belirli hisse sahibi olmayan”⁴⁵ yani bu iki sınıf dışında kalan kan akrabaları olarak tanımlanan zevi'l-erhāmın dört sınıfı anlatılmaktadır. Bu bölümden sonraki altı bölüm de zevi'l-erhām ve sınıfları üzerinedir.

Zevi'l-Erhām⁴⁶ (116): Zevi'l-erhāmın devamı niteliğindedir.

Şımf-ı Evvel (117-132): Zevi'l-erhāmın birinci sınıfı olan ölen kişinin kızının çocuklarının veya oğul kızının çocuklarının durumları ve bu durumda miras taksimindeki incelikler ve uygulamalar anlatılmaktadır

Şımf-ı Şānī (133-142): Zevi'l-erhāmın ikinci sınıfı olan kişinin sahih olmayan dede ve ninelerinin yani annesinin babası, annesinin babasının babası ve annesinin babasının annesinin mirastaki durumu ve uygulama şekilleri anlatılmaktadır.

Şımf-ı Sālīs (143-151): Zevi'l-erhāmın üçüncü sınıfı olan kişinin kız kardeş çocuklarının, baba anne bir veya baba bir erkek kardeşlerin kızlarının ve bunların çocuklarının, anne bir kardeşlerin çocuklarının yani kişinin yeğenlerinin mirastaki durumu ve uygulama şekilleri anlatılmaktadır.

Şımf-ı Rābi (152-156): Zevi'l-erhāmın dördüncü sınıfı olan amcalar ve bu yakınlıkta olan hala, teyze ve dayıların mirastaki durumu ve uygulama şekilleri anlatılmaktadır.

Faşlun Fī-Evlādihim (157-164): Zevi'l-erhāmın dördüncü sınıfının çocuklarının mirastaki durumu anlatılmaktadır.

Fī-Ma'rifeti'l-Hünsā (165): Hünsanın durumunun belirsizliği anlatılmaktadır. Miras hukukunda hünsanın mirastan alacağı pay, dört mezhebe göre şu şekilde belirlenmiştir: “Hanefi mezhebine göre erkek veya kadın olarak hangi durumda daha az pay alıyorsa kendisine o kadar pay verilir; çünkü hak iktisabında ihtimalle değil kesin delille hareket edilmesi esastır. Aynı şekilde bir hale göre vâris oluyor, diğerine göre olamıyorsa pay alamaz. Şâfî mezhebinde hünsâya ve hünsâdan etkilenen diğer mirasçılara alacaklarının en azı verilir. Fazlası hünsânın durumu belli oluncaya ya da vârislerle hünsâ arasında anlaşma sağlanıncaya kadar bekletilir. Mâlikîler ve Hanbelîler ise hünsâya erkek ve kadın olarak alacağı hisselerin ortalamasını vermişlerdir.”⁴⁷

Fī-Müddeti'l-Ḥaml (166-167): Hamile kadının karnındaki çocuğun mirastaki durumu anlatılmaktadır.

Bölümleri yukarıda zikredilen eser “**Fī-Müddeti'l-Ḥaml**” başlıklı bölümle son bulmaktadır ve tıpkı eserin giriş bölümünde bir mukaddime bölümünün olmaması gibi sonuç bölümünde de eserin bittiğine dair hatime ve dua bölümleri yer almamaktadır. Eser bu haliyle 33 bölümden meydana gelmiştir.

2.7. Eserin Kaynakları

Ferâ'izü'l-Manzûme'nin hangi kaynak eser/ler/den istifade edilerek kaleme alındığı açıkça belirtilmediğinden eserin kaynak/larına dair kesin konuşmak mümkün görünmüyor. Bununla

⁴⁵ Şener, “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler,” 42.

⁴⁶ Zevi'l-erham hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hamza Aktan, “Zevi'l-Erham”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), 307-308.

⁴⁷ Orhan Çeker, “Hünsâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), 492.

birlikte eserin muhtevası ve konuların işleniş sırası Osmanlı sahasında kaleme alınmış ve kaynak adı açıkça belirtilen diğer ferâiznâmelerle karşılaştırılınca Hâzık'ın eserini, Hanefî fâkihi Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 1200'den s.) *el-Muhtasar* ve *el-Ferâ'izü's-Secâvendiyye* adlarıyla da anılan *Ferâ'izü's-Sirâciyye*'sinden muhtasaran nazmettiği düşünülmektedir. Bilindiği üzere bu eser, her ne kadar Hanefî mezhebini esas alsada Kur'an'da net bir şekilde belirtilen miras hukukunun ihtilaflı meselelerini ve diğer İslâm hukuk ekollerinin görüşlerine de ihtiva ettiği için ferâiz ilminde en çok müracaat olunan kaynakların başında gelmektedir.⁴⁸ Bu yönüyle eserin Türk edebiyatında kaleme alınmış ferâiznâmelerin çok büyük bir çoğunluğuna kaynaklık ettiği görülmektedir.⁴⁹ Hâzık'ın da medrese müfredatında okutulan bu eseri, en mühim kısımlarını seçerek talebeleri için nazmen ihtisar ettiğini düşünüyoruz.

2.8. Eserin Nüshası

Ferâ'izü'l-Manzûme, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü Satın Alınanlar Koleksiyonu 35 numarada kayıtlı 43 varaklık bir mecmuanın 1^b-19^b varakları arasında yer almaktadır. 170 x 235 (130 x 208) mm ölçülerindeki, soğuk şemseli, etrafı yaldızsız tek zencirekle süslü ve paftası bulut desenli siyah meşin ciltli eser, son dönem Avrupai kâğıt üzerine başlıkları sürh, metni ve haşiyeleri siyah mürekkeple yazılıdır. Yer yer rik'a hususiyetleri gösteren talik bir yazıyla kaleme alınan her sayfasında 4 beyit bulunan rekabeli bu eserin manzum kısımları arasına şerh yazılacak kadar bir boşluğun yanı sıra derkenara da haşiye ve talikat yazılacak kadar da boşluklar bırakılmıştır. Gerek bu boşluklar gerekse yer yer bu boşluklara ve derkenara kaydedilen minhuvatlar, eserin bir medresede okunmak üzere istinsah olunduğunu göstermektedir. Ferağ kaydına göre eser, Yûsuf el-Fennî tarafından Zilkade 1232/Eylül-Ekim 1817'de istinsah olunmuştur. Bunun dışında zahriyede Hüseyin Lütî adına 17 Şevval 1336/26 Temmuz 1918 tarihli bir temellük kaydı bulunmaktadır. Eser, Erzurum'dan çokça yazma eser temin eden Münip Yıldırğan'dan satın alınmıştır. Bu açıdan eserin, vaktinde Erzurum medreselerinde okuyan bir zatın terekesinden çıkmış olma ihtimali yüksektir.

Başı: Dört hûkûk eyler ta'alluk meyyitiñ emvâline

Evvelâ techîzdir ammâ münâsib hâline

Sonu: İbn-i vâhid hişsesi eshâmda tevķif olur

Zü-sihâma hişsesinden nâķısı teklîf olur

Metin

[1^b] **Hâzâ Ferâ'izü'l-Manzûme Li-Hâzıkı'l-Merhûm**

Bismillâhirrahmânirrahîm

(fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün)

1 Dört hûkûk eyler ta'alluk meyyitiñ emvâline

Evvelâ techîzdir ammâ münâsib hâline

⁴⁸ Ferhat Koca, "El-Ferâizü's-Sirâciyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XII (İstanbul 1995), 367.

⁴⁹ Güler, "Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler", 28.

- 2 Ba'd-ez-în mālından erbāb-ı dūyūn hāḡḡın bulur
Şūlḡ mālından vaşiyet var ise tenfīz olur
- 3 Naşş ile vāriş olanlar bāḡī taḡsīm eder
İbtidā ehl-i ferā'iz sehmini taḡdīm eder
- 4 Ba'd-ez-ān olsa 'uşūbet līk bā-vech-i neseb
Ba'd-e[z-ān] olsa 'uşūbet līk bā-vech-i sebeb
- [2^a] 5 Redd olur şonra zevī'l-farza bi-miḡdār-ı hūḡūḡ
Līk zevceyn olsa bu redden aḡa hīḡ ḡişşe yok
- 6 Bunlar olmazsa zevī'l-erḡām olur vāriş aḡa
Ba'd-[ez-în] mevle'l-müvālāta verürler dā'imā
- 7 Ğayra da'vā-yı nesebdir ba'd-ez-ān iḡrār ile
Şūlşe zā'idle vaşiyet mu'teber işrār ile
- 8 Olmasa mevcūd ammā zıkr olanlardan biri
Oldı beytü'l-māl ancak māl-i metrūkuḡ yeri
- Māni'-i İrs Olanları Beyān İder**
- [2^b] 9 Ğāfil olma dört şey oldı māni'-i mīrāş olan
Rıḡḡ u ḡatlı u iḡtilāf-ı dīn ü dār oldı hemān
- Ta'dād-ı Aşḡāb-ı Ferā'iz**
- 10 On ikidir naşş ile farz ehli dördü er ḡişi
On iki de ehl-i farzın sekkizi oldı dişi
- 11 Ebb ü cedd ü aḡ li-ümmin rābi'i şevher olur
Zevce bint ü bint-i ibn ü rābi'i māder olur
- 12 Cedde vü uḡt oldı ammā līk uḡt üç nev'ile
Bunlar aşḡāb-ı ferā'izdir kitāb u şer'ile
- [3^a] **Aḡvāl-i Eb**
- 13 Diḡle ey ḡālib ki ancak üç olur aḡvāl-i eb
Farz-ı muḡlaḡ farzıla ta'sīb ü ta'sīb oldı hep
- 14 İbn ölürse farz-ı muḡlaḡ ḡişşe ancak süds alur
Bint ölürse ḡişşesinde ḡayrī mā-yebḡā olur
- 15 Bunlar olmazsa 'uşūbetle anıḡdır cümle māl
ḡabz eder ta'sīb ile emvālını bī-ḡīl u ḡāl

Aḥvāl-i Cedd

- [3^b] 16 Böyledir aḥvāl-i ceddin eb bulunmazsa eger
Eb bulunduğda aşıldır ceddini isḳāt eder

Aḥvāl-i Evlād-i Ümm

- 17 Vardır evlād-ı üme [gel] diñle kim üç dürlü ḥāl
Vāhid olsa süds alur zā'id olunca şulş-i māl
18 Līk kısmetde berāberdir anasıyla zükūr
Cümlesi evlād u eb ü ced ile sākıt olur

Aḥvāl-i Zevceyn

- [4^a] 19 Zevc için vardır demişler ey birāder iki ḥāl
Nışf alur olmazsa evlādı olunca rub'-ı māl
20 Vard[ur]ur zevcāt için de er mişāli iki ḥāl
Rub' alur evlād olmazsa olunca şümn-i māl

Aḥvāl-i Benāt-i Şulbiyye

- 21 Diñle kim derler benāt-ı şulb için üç ḥāl var
Ey birāder eyleyem taḳrīr olsun yādigār
22 Bir olunca nışf alur şulşāndır li'l-işneyeyn
İbn ölünce li'z-zekerdır mişl-i ḥazzi'l-ünseyeyn

[4^b] Aḥvāl-i Benātü'l-İbn

- 23 Böyledir ḥāli benātü'l-ibn olunca ey aḥī
Bunlar için līk üç ḥāl-i digər vardır daḥı
24 Bint-i şulbiyye bir olsa süds olurmuş bī-gümān
Olsa şulbiyye iki yoḳdur naşībi ey cüvān
25 Ger ḥizāsında yāḥud esfelde olsa bir ḡulām
Li'z-zekerdır mişl-i ḥazzi'l-ünseyeyn aña tamām
26 İbn olunca bunları bi'l-cümle eyler sākıtāt
Sākıt olmaz ibn ile ammā ki şulbiyye benāt

Aḥvāl-i Aḥavāt

- 27 Kız ḳarındaşı öz olsa dediler beş dürlü ḥāl
Vāhide olsa nışıfdır zā'ide şulşān-ı māl
[5^a] 28 Öz ḳarındaşı bulunduğda 'uşübetle aña

- Erkege iki verürler dişiye bir dā'imā
29 Kıbz ederler bākiyi bint olsa yāhud bint-i ibn
Ec'alū'l-aḥvāt ile ta'şībi sābitdir hemīn
30 Ebb ü cedd ü ibn ü ibn-i ibn ile sākıt olur
Buḅlarıḅ bu ḥāl ile beş ḥāl i tmāmın bulur
31 Bunlar olmazsa li-eb aḥvāt olur mīrās-ḥār
Vāhide ancak nışıfdir zā'ide şūlsān var
32 Bir kız olsa öz karındaşı südüdür ḥişşesi
Aḅ li-eb olsa olur ta'şīb geçer kışşası
[5^b] 33 Hem 'uşūbetdir benāt u hem benāt-ı ibn ile
Sākıt olur ebb ü cedd ü ibn ü ibn-i ibn ile

Aḥvāl-i Ümm

- 34 Ey birāder üç olur aḥvāl-i ümm işbāt ile
Süds olur evlād ile hem iḅvet ü aḥvāt ile
35 Şūls-i küdür bunlar olmazsa katı a'lā olur
Zevce ü zevce olsa ammā şūls-i mā-yebkā olur
36 Cedd bulunsa eb yerinde üm içindir şūls-i māl
Şūls-i bākīdir Ebū Yūsuf katında aḅa ḥāl
[6^a] 37 Muḥlakā cedde için [hem] süds oldu sābitāt
Ümm ile yekpāresi olur demişler sākıtāt
38 Cānib-i ebden olanlar ebb ile sākıt olur
Cedd ile hem ümm-i ebden ḡayrisi ḥābıt olur
39 Cedde-i ḅurbā ile bu'dā olur maḅcüb-ter
Vāriş olsun gerek olmazsa daḅı ḅüb-ter

Aḥvāl-i 'Aşebe

- 40 Oldı üç dürlü 'uşūbet şāḅib-i ta'bīr ile
Biri bi'z-zāt u biri bi'l-ḡayr u āḅir ḡayr ile
[6^b] 41 Cüz'-i meyyit aşl-i meyyit cüz'-i vālid cüz'-i ced
Böyle tertīb üzre taḅdīm oldu mīrāsa ebed
42 İki vech üzre ḅarābet meyyite evlā olur
Zü-'uşūbet muḥlakā erkek olur ünşā olur

‘Aşabe Bi-Ġayrihi

- 43 Kim olur zāt-ı ‘uşūbet aḥ ile nisvāndan
Ol nisādır farz oldı nıṣf ile şūlşāndan
44 Ol nisā kim farz erbābı degildir ey ġanī
Er qarındaşı bulunsa eylemez ta‘şīb anı

‘Aşabe Ma‘a’l-Ġayr

- 45 Bint ile uḥt oldılar zāt-ı ‘uşūbet ey cüvān
Bi’n-neseb oldı ‘uşūbet şāḥibi bunlar hemān

[7^a]**‘Aşabe-i Sebebiyye**

- 46 Bi’s-sebeb mevle’l-‘atakā zü ‘uşūbetden olur
Ba’d-[ez-ān] mevlāya ta‘şībī olanlardan zükūr
47 Mu‘taḥından ġayra yoḡdur ‘avrete hergiz velā
Mu‘taḥın hem mu‘taḥı mu‘taḥ gibidir muṭlaḳā
48 Mālik olsa maḥreminden bir ḳula mu‘taḥ olur
Mālik oldıġı gibi mevlālıġı mülḥaḳ olur

Bābu’l-Ḥac̣b

- 49 Ḥac̣b idenler iki dürlüdür eyā şāḥib-hüner
Ḥac̣b-i noḳşāndır birisi ḥac̣b-i ḥırmāndır diġer
50 Beş neferdir ḥac̣b-ı noḳşān ehli aḡla ey püser
Zevc ü zevce ümm ü bintü’l-ibn olur şaḥs-ı diġer
51 Ḥāmīs oldı ḳız qarındaşı velī olsa li-eb
Ḥac̣b-i ḥırmāndır o kim vāriş olurmuş teşne leb
[7^b] 52 İki fırḳa oldılar vāriş olan aḥvālile
Fırḳa-i ūlā degil maḥrūm hıçbir ḥālile
53 Fırḳa-i uḥrā olur bir ḥālile maḥcūb-ter
Līk bir ḥāl-i diġerle vāriş-i merġūb-ter
54 Fırḳa-i ūlā daḡı altı neferdir bī-ġümān
İbn ü eb ü zevc ü zevce ümm ü bint oldı hemān
55 Fırḳa-i uḥrā odur kim aḳrebi vāriş olur
Zü-‘uşūbetden olunca eb‘adı maḥrūm ḳalır

Bābun Meḥārici’l-Furūz

- [8^a] 56 İki nev‘ üzre demişlerdir fūrūz olan kūsūr

- Herbiriniñ maḥreciñ bilmek ehemdir bī-ḳuṣūr
57 Nev‘-i evvel nıṣf u rub‘ u şümn olur biri daḥı
Nev‘-i şānī şülş ü şülşān u südüsdür ey aḥī
58 Bir bir olsa her biriniñ maḥreci ma‘lūmdur
Nıṣfa maḥrec iki oldığı daḥı meczūmdur
59 Nev‘-i evvelden iki cem‘ olsa yāḥud üç eger
Dörtür maḥrec aña yāḥud sekizdir ey püser
60 Nev‘-i şānīden iki üç cem‘ olursa ey cüvān
Şülş ü şülşānda üç oldı ğayrīde altı hemān
[8^b] 61 Nev‘-i şānīden bir iki üç nıṣıfla olsa ḥalt
Altıdır maḥrec küsūra eylemez zinhār ḥabt
62 Rub‘ olursa muḥtalaṭ çün nev‘-i şāniye eger
Ĝāfil olma oldı kesriñ maḥreci işneyn ‘aşer
63 Şümn olursa muḥtalaṭ yā nev‘-i şānī⁵⁰ aḥla hem
Maḥreci ancak yigirmi dörd olur bī-pīş ü kem

Bābu’l-‘Avl

- 64 Maḥrec üzere kısmet olduḡda siḥām olsa ziyād
Cüz‘i maḥrecden ziyāde etmek oldı i‘tiyād⁵¹
[9^a] 65 Yedidir maḥrec küsūr-ı farza bilgil ey hümām
Dörtde ‘avl olmaz velākin üçde ‘avl olur tamām
66 Altı ‘avl eyler yediden çaḳ varınca ona dek
On iki çaḳ on yediye ‘avl[i] bī-reyb ü şek
67 ‘Avl yigirmi yediden zāyid olmaz ‘indenā
Maḥrec-i ehl-i ferā’ iz çün yigirmi dörd ola

Fī-Ma‘rifetihī’t-Temāşül ve’t-Tedāḥul ve’t-Tevāfuḳ ve’t-Tebāyün

- 68 Var temāşül ger müsāvī olsalar iki ‘aded
İḥtilāfī i‘tibārī ğayri fehmi etme meded
69 Bir ‘aded kim āḥiri isḳāt ile ifnā eder
Ol ‘adedlerde tedāḥul var deyü imā eder

⁵⁰ Metinde “bi-envā‘-ı şānī” şeklinde yazılmıştır. Vezin gereği yukarıdaki şekilde tamir edildi.

⁵¹ Metinde “i‘tibār” şeklinde yazılmıştır. Anlam ve kafiye gereği yukarıdaki şekilde tamir edildi.

- [9^b] 70 Ğayri bir āhir ‘aded eylerse ifnā-yı ‘aded
 71 Kānķı kesre maħrec ise ol olur vefķ-i ‘aded
 Etmese vāhıdden özge bir ‘aded ifnā anı
 Ol ‘adedlerde tebāyün vardır aňla [sen] buňı

Bābu’t-Taşhīh

- 72 Ey birāder va[r]dur[ur] taşhīhde yedi uşul
 Eyleyem bir bir beyān cān u gönülde kıl kabūl
 73 Ol uşulden üçidir beyne’s-sihāmi ve’r-rü’ūs
 Dördü de oldı anıň beyne’r-rü’üsi ve’r-rü’ūs
 [10^a] 74 Biri oldur her farīķa oldığı dem inkısam
 Her biriniň hisşesinde olmaya kesr-i sihām

Ve’s-sānī

- 75 Bir farīķa ancak olduğda eger kesr-i sihām
 Kıl nazār beyne’r-rü’üsi ve’s-sihāma ey hümām
 76 Ger tevāfuķ olsa vefķi aşla vur ey nev-cüvān
 Ger tebāyün olsa vur aşla rü’üsü ol zamān
 77 Fırķa-i vāhıdden ekşerde bulunsa kesr eger
 Olsa a’dād-ı rü’üsünde temāşül ey püser
 78 Bilmek istersen eger taşhīhin[i] ey nev-cüvān
 Ol ‘adedlerden birini aşla đarb eyle hemān
 79 Ba’zı a’dād-ı rü’üsünde tedāhul olsa hem
 Ekşer a’dādı aşla đarb ederlermiş o dem
 [10^b] 80 Ger tevāfuķ olsa a’dād-ı rü’üsünde n’ider
 Vefķini ol āhiriň hem cümlesine đarb eder
 81 Hāşıl-ı đarbı alur vefķin bulursa ba’d-ez-īn
 Āhiriň mecmū’ına ol vefķi đarb eyler hemīn
 82 Her neye bāliđ olursa bāliđi aşla vurur
 Hāşıl-ı đarbı alur kim mes’ele hāşıl olur
 83 Ger tebāyün olsa a’dād-ı rü’üsünde ‘ayān
 Cümleyi vur cümleye ol hāşılı aşla hemān
 84 Her ferīķiň sehmini bilmek dilerseň ey cüvān

- Hişseyi ɗarb eyle var maɗrüb-ı aşla ol zamān
[11^a] 85 Olsa sehmi her biriñ ol fırkadan bī-reyb ü şek
Hişşesini fırkanun her birine taqsīm gerek
86 Hārici maɗrüb-ı aşla ɗarb ederseñ ol zamān
Hāşıl-ı ɗarbdan olur her birine hisse ‘ayān
Fi-Ḳısmeti’t-Tereketi Beyne’l-Vereseti
87 Sehmini her vārişñ ɗarb eyle naqd-i māla hem
Meblağı taşhīhe taqsīm etmedir şonra ehem
88 Māl ile taşhīh beyninde tevāfuḵ olsa ger
Sehmini her vārişñ ol vefḵ-i māla ɗarb eder
[11^b] 89 Vefḵ-i taşhīhe eder taqsīm şonra hāşılı
Hāric-i ḵısmet ne olsa hişşe[si] olur celī
Fi’t-Taḥārüc
90 Olsa bir vāriş muşālīh sehmi taşhīhden çıkar
Şonra ḵısmetde siḥām-ı bāḵiye bāḵī deger
Bābü’r-Redd
91 Artıḵ olsa maḥrec-i farz-i zevi’l-eshāmdan
Müstaḥaḵḵı olmasa bir kimse ḥāş u ‘āmdan
92 Ehl-i farza redd olur ammā bi-miḵdār-i siḥām
Līk zevceyn olsa reddin hişşe yoḵdur ey hümām
[12^a] 93 Men yureddu cins-i vāḥid olmasa men lā yured
Mes’ele ancaḵ rü’ūsı men yuredden oldı ‘ad
94 Yine evvelki gibi ger olmasa men lā yured
İki cins olsa yāḥud üç cins olunca men yured
95 Cem’ olur her biriniñ sehmi ne varsa bi’t-tamām
Mes’ele mecmū’-ı sehminden olur ey nīk-nām
96 Cins-i vāḥidle ma’an men lā yured olsa eger
Maḥrecinde lā yuredde farzı vir de ḵıl nazār
97 Ḳısmet olsa çün rü’ūs-ı men yuredde müstaḵīm
Ḍarba ḥācet yoḵdur olmaz ḵısmetiñ zīrā saḵīm
[12^b] 98 Müstaḵīm olmazsa bāḵī çün rü’ūsa ey cüvān

- Vefkini vur maḥrec-i men lā yuredde ol zamān
99 Ger tebāyün olsa a‘dād-ı rü‘ūsı darb kııl
Maḥrec-i men lā yuredde ḥāşılı taşḥih bil
100 Men yuredde iki kısmıyla ola men lā yured
Maḥrec-i men lā yuredde bākiyi var eyle ‘ad
101 Mes‘ele-i men yuredde kısmet eyle [ey] püser
Müstaḳim olsa saña dünyā vü māfihā deger
102 Müstaḳim olmazsa cem‘ola cemī‘-i mes‘ele
Maḥrec-i men lā yuredde darb ile ḥāşıl ola
[13^a] 103 Ba‘d-e[z-īn] men lā yurediñ sehmini var darb kııl
Mes‘ele-i men yuredde sehmini meczüm bil
104 Men yurediñ sehmini darb eyle daḥı ol zamān
Maḥrec-i men lā yuredde bākiye ey nev-cüvān
105 Ğāfil olma her rü‘ūsa sehmi olduḡda saḳim
Sābıkan mezkūr olan taşḥih ile kııl müstaḳim

Bābü‘l-Münāsaḥa

- 106** Mes‘ele-i meyyit-i evvel nedir taşḥih kııl
Ḥişsesi ol meyyitiñ n’oldısa evvel anla bil
107 Mes‘ele-i meyyit-i şānī daḥı taşḥih olur
Evvelin sehmi yediñde ḥıfz olup taşḥih olur
108 Ba‘d-[ez-īn] elde olan ol ḥisseye eyle nazār
Nāgehān taşḥihi şānīye mümāşil olsa ger
109 Kısmet eyle ḥisse-i taşḥih-i şānīye o dem
Darba ḥacet kalmaz āsān-ter olur çekme elem
[13^b] 110 Olsa ger taşḥih-i şānīye muvāfiḳ n’itmeli
Evvelin taşḥihi vefk-i şānīye darb etmeli
111 Olsa ger taşḥih-i şānīye mübāyin mes‘ele
Evvelin taşḥihi vur şānīye kim ḥāşıl ola
112 Meyyit-i evvelde vur vārişleriñ sehmin hemān
Yā tasayyuh şāniye yā vefkine ey nev-cüvān
113 Darb edermiş meyyit-i şānīde vārişler siḥām

Elde olan hisşeye yâ vefkine olur tamām

Bābun Tevrīši Zevī'l-Erḥām

- [14^a] 114 Zü-raḥimdir intimāsı meyyite ola tamām
Akrabādan zü- 'uşūbet olmaya hem zü-sihām
115 Dört şınf üzre e'imme böyle tertīb etdiler
Herbirini zabt için tullāba terġīb etdiler

Zevī'l-Erḥām

- 116 Cüz'-i meyyit aşl-ı meyyit cüz'-i ümm ü cüz'-i eb
Cüz'-i ceddeyn oldı fikr olsa olur ma'lüm hep

Şımf-ı Evvel

- 117 Ğāfıl olma şımf-ı evvel oldı evlād-ı benāt
Hem daḥı ebnā'-ı meyyitden benāt-ı sāfilāt
118 Akrabi mīrāşa olupdur bu şımfı ey aḥī
Müstevī olduğda ulı vāriş evlādı daḥı
[14^b] 119 Olmasa evlād-ı vāriş oldığı dem müstevī
Olsa yāḥud cümlesi evlād-ı vārişden ḳavī
120 Fer'e olmuşdur Ebū Yūsuf ḳatında iḳtisām
Aşl bir olsun şıfatda muḥtelif olsun tamām
121 Līk Şeybānī' uşūle eyler ol demde nazar
Müttefik olsa şıfatda öylece taḳsīm eder
122 Muḥtelif olduğda verdi fer'e mīrāş-ı uşūl
Böyledir eşher rivāyet A'zamī'den ḳıl ḳabūl
123 Olsa evlād-ı benāt içre butūn-ı muḥtelif
Evvel-i baṭn-ı ḥilāfe ḳısmet eylermiş selef
[15^a] 124 Ba'd-[ez-īn] bir ṭā'ife eyler zükūrı ey aḥī
Hem ināşı böylece bir ṭā'ife eyler daḥı
125 Her ne oldıysa zükūra cem' edüp eyler nazar
İḥtilāf olmazsa fer'e hisşeyi ḳısmet eder
126 Baṭn-ı āḥirde daḥı ta ki bulunsa iḥtilāf
Ḳısmet eyler anlara elde ne varsa bī-ḥilāf
127 Ba'd-[ez-īn] ebdān-ı fer'a ḳısmet eyler ol zamān

- Erkege iki verür dişiye bir ey nev-cüvān
128 Anladıısa böyledir hāl-i ināşıı kışşası
 Evvelā kısmet olur a‘lā hilāfa hişşesi
[15^b] 129 Elde her ne varsa fer‘e kısmet eyler ol zamān
 Böyle zabt etmek gerek olsun hemān hātır-nişān
130 Vaşfi aşlından alur ammā ki fer‘inden ‘aded
 Böylece kısmet eder Şeybānī zabt eyle meded
131 İ‘tibār eyler cihānı hem Ebū Yūsuf İmām
 İ‘tibārı līk ebdān-ı fūrū‘unda tamām
132 İ‘tibār eyler Muḥammed līk aşlında hemān
 Var mişāl-i fikr ile sen bul eyā şāhib-yaḳīn

Şımf-ı Şānī

- [16^a] 133** Şımf-ı şānī kim olur deyü olursa iltifāt
 Cedd ü ceddeden olanlar sākıṭūn u sākıṭāt
134 Bunlarıı da aḳrebi mīrāşa olupdur hemān
 Olsa da ḳanḳı cihetden intimāsı ey cüvān
135 Ol zamān kim bunlarıı ḳurbı olunca müstevī
 İçlerinden bunlarıı müdlī bi-vārişdir ḳavī
136 Olmasa müdlī bi-vāriş içlerinde ey aḳī
 Olsa yāḳud cümlesi müdlī bi-vāriş bir daḳı
137 Müttefik olsa şıfatda cümle men yüdlī⁵² bihim
 Müttahid olsa ḳarābetde daḳı ol dem mühim
[16^b] 138 Vācib oldı kısmet ebdāne o demde ey aḳī
 Vaşf-ı ebdānı fūrū‘ı i‘tibār etmek daḳı
139 Müstevīde olsa müdlīye şıfatda muḳtelif
 Etdi kısmet evvel-i baṭn-ı hilāf üzre selef
140 Şımf-ı evvelde nice taḳsīm olunduysa hemān
 Var ḳıyās it öylece taḳsīm olur ey nev-cüvān
141 Müstevī olsa ḳarābetde bulunsa iḳtilāf

⁵² Metinde “يدلو” şeklindedir. Anlam gereği tamir olundu.

- Kimisi eb cānibinde kimisi üm bī-ḥilāf
142 Cānib-i ebde olanıñ ḥişşesi şülşān olur
Cānib-i ümde olana şülş olur nokşān olur
- [17^a] **Şımf-ı Sālis**
- 143 Şımf-ı sālis kim desıñ hemşire-zāde evvelā
Hem benü'l-iḥvetü li-üm hem benātı muṭlaḳā
144 Evveli mīrāşa evlā oldı ey sāhib-yāḳīn
Şımf-ı sālis şımf-ı evvel gibi olmuşdur hemīn
145 İçlerinde aḳreb olur ise müstevī⁵³
Ḳurb ile hīçbirisi olmazsa mīrāşa ḳavī
146 Zü-‘uşūbetden olan evlād oldı müntehī
Ancaḳ evlād-ı zevi’l-erḥām ḳalmışdır tehī
- [17^b] 147 İçlerinde zü-‘uşūbetden veled olmazsa ger
Olsa yāḥud cümlesi evlād-ı ta‘şīb ey püser
148 Zü-‘uşūbetden ola evlād ba‘zı zü-sihām
Ġāfil olma böyle ḥükm etdi Ebū Yūsuf İmām
149 Bi’l-ḳarābet bunlarıñ ḳanḳısı kim aḳvā olur
Ancaḳ ol mīrāşı aḥḳe cümleden evlā olur
150 Ḳısmet eyler iḥvet ü iḥvāna Şeybānī İmām
İ‘tibār eyler uşūlünde fūrū‘ı bi’t-tamām
151 Her farīḳa ne işābet eyler ise ey püser
Ol fūrū‘a ba‘dehu ol ḥişşeyi taḳsīm eder
- [18^a] **Şımf-ı Rābi‘**
- 152 Şımf-ı rābi‘ muṭlaḳā aḥvālile ḥālātdır
Daḥı a‘māmı li-üm muṭlaḳā ‘ammātdır
153 Mütteḥid olsa ḳarābetde bu mecmū‘ ey cüvān
Bunlarıñ aḳvāsı evlā oldı mīrāşa hemān
154 Müstevī olsa ḳarābetde ināş ile zükūr
İḳtisāmı mişl-i ḥazzi’l-ünşeyeyn ile olur
155 Ḥayyiz-i ḳurbetde olsa iḥtilāfı ey püser

⁵³ Bu mısradan istinsaktan kaynaklanan bir vezin hatası vardır.

- Kimi olsa cānib-i ebden kimi ümden eger
 [18^b] 156 Cānib-i ebden olanıñ hişşesi şülşān olur
 Cānib-i ümden olanıñ şülş olur noqşan olur

Faşlun Fī-Evlādihim

- 157 Bunlarıñ evlādınıñ hükmi dağı ey nev-cüvān
 Şınf-ı evvelde nice oldıysa öyle bil hemān
 158 Dağı hayyizde berāber olsa kurbı müstevī
 Ağız eder mīrāşı ancak kankısı olsa kavī
 159 Hayyiz-i kurb u qarābetde bulunsa istivā
 Zü-‘uşūbetden veled mīrāşa olmuşdur sezā
 160 Kurbı olsa müstevī hayyizde olsa ihtilāf
 Cānib-i ebden kimisi cānib-i ümden hilāf
 [19^a] 161 Cānib-i ebden olanlar hişşe-i şülşān alur
 Cānib-i ümden olanlar şülş alur noqşān alur
 162 Her farīka kısmeti olduqda maqşūr ey püser
 Der Ebū Yūsuf kim ebdān-ı fūrū ‘adır nazār
 163 Der Muhammed i ‘tibār olur uşūlünde tamām
 Hem ‘adād u hem cihāt-ı fer‘-i kablü’l-inqisām
 164 Evvel-i batn-ı hilāfa ba ‘d-e[z-īn] kısmet eder
 Her ne olsa hişşeyi fer‘[in]e vermiş ey püser

[19^b] **Fī-Ma ‘rifeti’l-Ĥünşā**

- 165 Diñle ey tālib nedir ĥünşā-yı müşkil hişşesi
 Hāletiniñ esvā’ı oldı naşīb ü kışşası

Fī-Müddeti’l-Ĥaml

- 166 İki yıldır A ‘zamī’de müddet-i ĥaml ekşeri
 Sitte eşher olur ammā [hem] aqall ü kemteri
 167 İbn-i vāhid hişşesi eshāmda tevķīf olur
 Zü-sihāma hişşesinden nākışı teklīf olur

Bi-yedi’l-‘abdi’l-fakīri ilā-raḥmeti’llāhi te‘ālā Yūsufü’l-Fennī ġaferehüma’l-Ġafūr Fī-Zā sene 1232

Sonuç

Erzurumlu Muhammed Hâzık tarafından kaleme alınan *Ferâ'izü'l-Manzûme* adlı eser üzerine hazırlanan bu çalışma ile biyografik/bibliyografik kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan bahse konu eser bilim dünyasına tanıtılmış; İslam'ın miras taksimini konu edinen ferâiznâme türüne, Erzurumlu Hâzık'ın hayatına ve eserlerine katkılarda bulunulmuştur. Yaptığımız inceleme neticesinde ise mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan *Ferâ'izü'l-Manzûme*'nin, Remel bahrinin *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezni ile kaleme alındığı; 33 bölümden meydana gelen 167 beyitlik bu eserde şairin aruzu ve kafiyeyi son derece başarılı kullandığı belirlenmiştir. Erzurum müftülüğünün yanı sıra elli yıla yakın bir süre müderrislik yapan Hâzık'ın bu eseri son derece geniş kapsamlı olan ferâiz ilminin önemli metinlerini özetlemesi ve bilinmesi elzem kısımlarını manzum bir şekilde dillendirmesi bakımından oldukça önemlidir. Eser, kendine has ve son derece geniş bir terminolojisi bulunan ferâiz ilminin en önemli kaidelerini ana hatlarıyla ele aldığı için doğal olarak külfetli bir dile sahiptir. Eserin bu yönü, metnin ferâiz ilminin terminolojisine aşına olmayan kişilerce anlaşılmasını bir hayli zorlaştırmaktadır. Fakat bu külfetli dil bilinçli bir tercih değil aksine bir zaruretten kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan şairin eserde, sohbet üslubunu benimsediği, talebelere nasihat ve tavsiye veren bir edayı tercih ettiği görülmektedir. Eserin şu an için bilinen tek nüshası Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü Satın Alınanlar Koleksiyonu 35 numarada kayıtlı bir eserin 1^b-19^b varakları arasında yer almaktadır. Söz konusu bu nüsha Yûsuf el-Fennî tarafından Zilkade 1232/Eylül-Ekim 1817'de istinsah olunmuştur.

Kaynakça

- Akpınar, Muhammet Raşit. "Manzum Ferâiz Edebiyatının Bir Örneği: Ayıntâbî Mehmet Hasib Dürrî Efendi'nin Zübdetü'l-ferâiz İsimli Eseri." *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 34 (2023): 1411-1442.
- Aktan, Hamza, "Zevi'l-Erham", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), ss. 307-308.
- Arslan, Süleyman. "Mehmed Hâşim Efendi'nin Manzûm Ferâizi (İnceleme-Çeviri Yazılı Metin)." Yüksek lisans tezi, Harran Üniveristesi, 2023.
- Ayaz, Eyüp Sertaç. *Manzûme-i Ferâ'iz*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
- Aydın, Ahmet. "Manzum Fıkıh Metinleri I." *Usul İslam Araştırmaları* 26 (2016): 137-170.
- Aydın, Ahmet. "Manzum Fıkıh Metinleri II." *Usul İslam Araştırmaları* 27 (2017): 73-100.
- Bardakoğlu, Ali. "Ferâiz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XII (İstanbul 1995), ss. 362-363.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu* 1-8. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1969.
- Çeker, Orhan, "Hünsâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), ss. 491-492.
- Çelebioğlu, Âmil. "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.
- Dihudâ, Ali Ekber. *Lugatnâme-i Dihudâ* 1-16. ed. Muhammed Mu'in ve Cafer Şahidi. Tahran: Müessese-i Lugatname-i Dihuda, 1998.

- Döndüren, Hamdi. “Avl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1991), ss. 117-118.
- Eliaçık, Muhittin. “Denizlili Köralizade Es’ad Efendi’nin Mir’at-ı Ferâiz’i.” *Diyanet İlmi Dergi* 44/4 (2008): 121-144.
- Eliaçık, Muhittin. “Şemsi Paşa’nın Manzum Ve Muhtasar Vikâyetü’r-Rivâye Tercümesi.” *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* II (2009): 16-49.
- Erzurumlu Hâzık, *Dîvân*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, 8, 1^b-78^a.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Erzurum Şairleri*. İstanbul: Sanâyi‘-i Nefise Matbaası, 1927.
- Genç, Selim. “Şîri’nin Manzum Feraiz-nâmesi.” Yüksek lisans tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 2021.
- Güftâ, Hüseyin. *Erzurumlu Şair Hâzık*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Güftâ, Hüseyin. “Hâzık Mehmed Efendi’nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni.” Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992.
- Güftâ, Hüseyin. *Erzurum’un Yüzleri Hâzık*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Güler, Mehmet. “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-nâmeler.” Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2015.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.
- Juynboll, Theodoor Willem. “Fera’iz”. *İslam Ansiklopedisi* IV (İstanbul 1979), ss. 551.
- Karaman, Hayreddin. “Asabe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, III. (İstanbul 1991), ss. 452-453.
- Koca, Ferhat. “El-Ferâizü’s-Sirâciyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XII (İstanbul 1995), ss. 367-368.
- Levend, Agâh Sırrı. “Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 20 (1972): 35-80.
- Levend, Âgâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2008.
- Mehmed Nusret. *Târîhçe-i Erzurum*. İstanbul: Ali Şükrü Matbaası, 1338.
- Okçu, Naci. “Hâzık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVII (İstanbul 1998), ss. 122.
- Şener, Mehmet. “İslâm Miras Hukuku İle İlgili Terimler.” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII, (1994): 25-42.
- Telkenaroğlu, Rahmi. “Osmanlı’dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları.” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2012), 151-177.
- Yaylalı, Davut. “Münâseha”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI (İstanbul 2020), ss. 570.
- Yazıcı, Abdurrahman. “Üç Feraiz Metni Çerçevesinde Gelişen Müteahhirin Dönemi Feraiz Literatürü.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (2017): 147-192.

Extended Summary

Classical Turkish literature, which takes its theoretical and aesthetic principles from Islamic culture, is a literature in which the religious aspect is at the forefront in terms of subject and content. Referring to this aspect, it should be stated that the most important and fruitful products of classical Turkish literature, which is also called "Islamic Turkish Literature" or "Turkish Literature of the Age of Ummah", are undoubtedly religious works. Turkish poets, who received extremely good madrasah education and learned Arabic and Persian as well as their mother tongues, wrote works with religious content on a wide range of subjects, with the inspiration they received from religious sources. These works have accumulated a significant amount over time, paving the way for the emergence of literary genres with religious content. One of the most common examples of these literary genres in Turkish literature is ferâiznâmes. Ferâiznâme is formed by combining the words "ferâiz", which is the plural of the word "farîza", which derives from the word 'farz' and means "something that is appreciated and determined, a determined share", and the words "nâme", which means "letter, book, magazine" in Persian. In its most general definition, it is the name given to religious works in verse and prose written on the science of feraiz, which deals with the distribution of inheritance in Islam.

The oldest known example of this literary genre in Anatolia is Kitâb-ı Ferâiz-i Manzûm, written by Larendeli Nişânî in the 15th century. In genre-specific studies, it has been determined that, apart from this work, 27 verse ferâiznâmes, whose authors can be identified, had been written between the 16th century to the 20th century. Again, in the studies carried out, in addition to these works, attention was also drawn to 5 verse ferâiznâmes of unknown authors. Among the verse examples of the genre, there are also examples written with Chagatai Turkish language features or in mixed language. In addition to the verse examples of the Ferâiznâme genre, its prose examples are as important for the development of the genre as its verse examples. An example of the verse ferâiz studies written with the aim of ensuring that the works taught and memorized in madrasahs can be easily remembered is Ferâ'izü'l-Manzûme, written by Allama Seyyid Muhammed Hâzık Efendi, one of the mudarrises of Erzurum Yazıcızâde and Feyziyye madrasahs. Hâzık, who worked as a mudarris for nearly fifty years and served as the mufti of Erzurum. He undoubtedly knew the science of feraiz extremely well, both theoretically and practically. Hâzık wrote this verse studies on feraiz, in which he outlined the important parts of the basic examples of the genre, so that his students in the madrasah could learn and memorize the science of farâiz more easily. This work, named Ferâ'izü'l-Manzûme, is very important in that it summarizes the important texts of the extremely comprehensive science of ferâiz and enumerates the parts that are essential to know.

Ferâ'izü'l-Manzûme, written in masnavi verse form, is the only example of a masnavi among Hâzık's poems that have survived to this day. In this masnavi of 167 couplets, which can be included in the group of short masnavis, it is seen that there are no sections such as tevhid, munacat, naat, miraciye, methiye, sebab-i telif and hatime, which are usually found in the classical masnavi arrangement. This first part of the work, which begins with an untitled introduction after the Bismillah, contains general information about the science of feraiz. Following the introduction, the work consists of 33 chapters in total. In this work, written in the *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* meter of Bahr-i Remel, it can be seen that the poet is extremely successful in terms of meter. Hâzık's Ferâ'izü'l-Manzûme is extremely successful in terms of rhyme as well as meter. It is felt that the poet particularly emphasized rhyme and redif in order to increase the literary aspect of the work by

concealing its didactic aspect. The work naturally has a cumbersome language as it outlines the most important principles of the science of feraiz, which has a unique and extremely broad terminology. This aspect of the work makes it very difficult to understand the text by people who are not familiar with the terminology of the science of feraiz. However, this burdensome language is not a conscious choice, but rather a necessity. On the other hand, it is seen that the poet adopted a conversational style in the work and preferred an attitude of giving advice and recommendation to the students. The only known copy of the work at the moment is located between sheets 1b-19b of a work registered in number 35 of the Seyfettin Özege Department Purchased Collection of Atatürk University Central Library. This copy at hand was copied by Yûsuf el-Fennî in Zilkâde 1232/September-October 1817. This study consists of a review and text publication prepared considering the relevant copy.

Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Ordusunda Emir Komuta Zincirinde Yaşanan Aksaklıklar

Disruptions in the Chain of Command in the Ottoman Army During the Constitutional Monarchy Period

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

[Mehmet Ali Karaman](#)

Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi
malikaraman@hotmail.com

[Mustafa Abdullah Kündeyi](#)

Afyon Kocatepe Üniversitesi
abdullahkundeyi@gmail.com

Başvuru / Submitted:

2 Nisan 2024

Kabul / Accepted:

3 Ağustos 2024

DOI: [10.21021/osmed.1461828](https://doi.org/10.21021/osmed.1461828)

Atıf/Citation:

Karaman, M. A.; Kündeyi M. A. "Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Ordusunda Emir Komuta Zincirinde Yaşanan Aksaklıklar", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 234-252.

Benzerlik / Similarity: 11

Öz

İnsanlık, tarih boyunca gelişme eğiliminde olmuş, bu süreç dahilinde başta dil ve din olmak üzere çeşitli unsurlar etrafında birleşmiştir. İnsanlığın gerek millet gerekse kişisel olarak farklı düşüncelere sahip olmaları onların birbirleriyle çatışmasına, bazen de savaşmasına sebep olmuştur. Bunun temel nedenleri arasında toplumsal ya da bireysel çıkarlar yatmaktadır. Fertlerin görüş ayrılığı meselesi daha ziyade modern yaşamla birlikte gelişen ve özgürlük/hürriyet prensipleriyle açığa çıkan bir söylem olsa da tarihin her döneminde rastlanılan bir olgudur. Osmanlı coğrafyasında da benzer durumlar yaşanmıştır. Alınan tedbirler de dünyadakilerle benzerlik göstermiş, öyle ki; saray otoritesine muhalefet edenler zaman zaman idam edilmek suretiyle cezalandırılmışlardır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise değişen dünya düzeninde ortaya çıkan fikir akımları, çok uluslu yapıyla dikkat çeken Osmanlı Devleti'nde de oldukça etkili bir süreç yaşanmıştır. Özellikle bu yüzyılın sonunda kendisini fazlasıyla hissettiren ve Batı ekseninde gelişen milliyetçi merkezli fikir akımları, devletin bütün kurumlarında çeşitli çatışmaların yaşanmasına etkisi olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin özellikle son yüzyılında ordu içerisinde yaşadığı siyasi fikir ayrılıklarının emir komutaya ve askeri düzene etkileri araştırılmıştır. Çalışma, başta Osmanlı arşiv vesikalari, dönemin basın yayın organları ve hatıralar etrafında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhalefet, Ordu Siyaset İlişkisi, Fikir Ayrılıkları, Emir Komuta, Osmanlı Ordusu.

Abstract

Humanity has developed throughout history, uniting around various elements, particularly language and religion. The diversity of ideas among nations and individuals has led to clashes and sometimes conflicts. The primary causes of these conflicts are social or individual interests. Although the issue of differing opinions among individuals is more pronounced in modern life and has become prominent with the principles of freedom and liberty, it is a phenomenon encountered throughout history. Similar situations occurred in the Ottoman geography, where measures taken were identical to those in other parts of the world, with opponents of the palace authority sometimes being punished by execution.

In the 19th century, the emerging currents of ideas within the changing global order significantly impacted the Ottoman Empire, which was notable for its multinational structure. Particularly towards the end of the century, nationalist-centered intellectual movements, influenced by Western ideologies, played a crucial role in instigating various conflicts across state institutions. This study investigates the effects of political disagreements within the army, particularly during the final century of the Ottoman Empire, on command and military order. The research will primarily utilize Ottoman archival documents, contemporary press sources, and memoirs.

Keywords: Opposition, Army-Politics Relations, Differences of Opinion, Command, Ottoman Army.

Giriş

Tarih, insanın hayata müdahalesiyle şekillenir. Bu müdahalelerin en etkililerinden biri de askeri vakalardır. Bu durum; farklı millet ya da toplumların gerek birbirleriyle gerekse kendi aralarında gerçekleşen çatışmalarla oluşur. Büyük servet ya da idealler uğruna fetih, yağma ve talan adı altında çatışma süreçleri yaşanır. Bu gelişmeler bazen de iç dinamiklerle gerçekleşmektedir. Bu durumun temelinde de iktidar için söz sahibi olma beklentisi veya iktidarın kendisi olma hırısı görülmektedir. Bu hırının dönemi ve meşrebi yoktur ve tarihin her devrinde insanlığı meşgul etmiş hatta tarihin bütün dönemlerinde yaşanagelmiştir. Bahsedilen hırs, dinler/mezhepler tarihinden milletler ve hükümdarlar tarihine kadar farklı başlıklar altında incelenmiştir. Mevcut vakalar, farklı coğrafyalarda ve tarihlerde yaşayan milletlerin birbirlerini kontrol altında tutma isteği şeklinde karşımıza çıkacağı gibi aynı din ve millete mensup olan toplulukların bile çatışmalarına yol açmıştır.¹

Devlet ve toplum hayatında en üstün otorite ve kudret olarak tarif edilen hâkimiyet anlayışı, içinde bulunduğu zaman ve mekâna göre insanlığın başlangıcından günümüze kadar farklı anlamlarla ifade edilmiştir.² Bu durum yüzyıllar boyunca aynı şekilde kabul görmüştür. Yakın tarihimizde XIX. yüzyıl dünya üzerinde değişimlerin yaşandığı, XX. yüzyıl ise dönüşümlerin hızla yaşandığı gelişmeler olmuştur. Mevcut değişim ve dönüşümler siyaseten olduğu gibi sosyal ve iktisadi anlamda da kendini hissettirmiştir. Dünya üzerinde rejim değişiklikleri, ulus devletlerin ortaya çıkması, yeni yönetim şekillerinin gelişmesi hatta farklı ekonomik modellerin hayata dahil edilmesi bu dönemlere rastlar. Zenginleşen Batı'nın ekonomik refahı bir müddet sonra fikri hareketlenme ve yeni dünya düzenine evrilecektir. Sanayi devrimi ile başlayan değişim ekonomik dönüşüme, Fransız İhtilali ile başlayan siyasi çözülme de özgürlükçü yaklaşımların benimsenmesine ön ayak olmuştur.

Bu gelişmeler toplumları derinden etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, süreçten en fazla etkilenen devletlerarasında yer almıştır. Bünyesinde farklı milletleri barındıran Osmanlı, Avrupa'da yaşanan gelişmeleri yakından takip etse de bu gelişmelere dahil olma konusunda kendi iç dinamikleri açısından yetersiz kalmıştır. Toplum içi polemikten öteye gitmeyen girişimlerle Batıdaki ekonomik ve siyasi gelişmelere adapte olabilmeye konusunda çaba sarf etmişse de bu durum beyhude çırpınıştan öteye gitmemiştir.

Ekonomik gelişmelerin ötesinde, Batı'da gelişen fikri cereyanlar Osmanlı'nın asıl meşguliyeti olmuştur. Fransa merkezli başlayan hürriyet, özgürlük ve eşitlik söylemleri kısa süre içerisinde XVIII. yüzyılın vazgeçilmez aydın söylemleri arasında yer almıştır. Bu söylemler Tanzimat süreci ile devlet desteğini de almış, sonrasında meşrutiyete giden yol açılmıştır. Elbette bütün bunlar gerçekleşirken çok uluslu devletin çözülmesini durdurmaya yönelik çeşitli fikir akımları da geliştirilmiş ancak bunların hiçbiri dağılmanın önüne geçememiştir. Bu akımlar, Osmanlı coğrafyası üzerinde keskin bir kutuplaşmanın sebebi haline gelmiştir. Bunlardan Osmanlılık müstesna olmak kaydıyla Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık fikirleri daha sonraki Meşrutiyet dönemlerinde ve Cumhuriyetin ilanı sonrasında da savunuculuğunu üstlenen taraftar bulmuştur. Özellikle aydın

¹ Bkz. Ethem Ruhi Fıçlalı, "Cemel Vakası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII (İstanbul: 1993), s. 320.

² Selim Hilmi Özkan, "Çağdaş Siyasal Akımların Düşünsel ve Tarihsel Temelleri", *Çağdaş Siyasal Akımlar*, ed. Yusuf Sayın, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2021), 10-11.

kesim arasında makedonluk bu düşünce sistemi bir müddet sonra Osmanlı askeri sistemleri arasında da benimsenmiş, dolayısıyla toplumsal kutuplaşma ordu içerisinde de kendini göstermiştir.

Özellikle askeri okullarda yayılan özgürlükçü söylemlerle mezun olan zabıtlar ile mevcut sistemde varlıklarını sürdüren ve mektepli olmayan, gelenekçi - muhafazakâr alaylı zabıtlar arasında ciddi sorunlara sebep olmuştur. Hatta bu problemler emre itaatsizliğin en üst safhasına kadar gitmiştir. Özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren başta ordu olmak üzere diğer diplomatik ve bürokratik kurumlarda görev alan kesimin çoğunlukla mektepli olması konusunda hassasiyet gösterilmiştir. Öyle ki mevcut görevlilerin dahi mekteplilerle değiştirilmesi konusu devletin gündeminde yer almıştır.³ Mektepli zabıtların özellikle görev yaptıkları birliklerde çeşitli neşriyatlar üzerinden hürriyet propagandası yapmaları, başta alaylılar olmak üzere kendilerinden olmayan kesimi huzursuz etmekteydi. Askeri birlikler ve askeri mekteplerde Meşrutiyet'in yeniden ilanı öncesinde bu ve bunun gibi vakaların sayısı oldukça fazlaydı. Yıldız Sarayı'na bu konuda gelen ihbarların yanında haklarında tahkikat yapılan zabıt sayısı endişe verici düzeydeydi. İkinci Ordu'da görev yapan mektepli zabıtların Bulgaristan'dan "evrak-ı muzır" getirerek okudukları bilgisi çok geçmeden ihbar edilmişti.⁴ Mekteplilerin yeni görev yerlerinde birlikte çalıştıkları alaylı zabıtlar ve neferler ciddi anlamda rahatsızlık duymuşlardır. Bu gelişmeler merkezde olduğu kadar uzak eyaletlerde de çeşitli gösterilere neden olmuştur. Yapılan gösterilerde mektepli zabıtlara tepkiler dile getirilirken şeriat vurgusu üzerinde durulmuştur.⁵

1. Osmanlı Devleti'nde Siyasal Anlayış ve Devlet-Asker İlişkisi

Tarihsel süreçte ordular, devlet ya da politik örgütler bünyesinde şekillenirler. Orduların temel prensiplerinde, bağlı oldukları siyasal yapının beklentilerine hizmet etmek yatmaktadır. Bunun yanı sıra genelde bağlı oldukları siyasal rejimin temel çıkarlarına saygı ve itaat esasına göre hareket ederler. Bu amaçlar doğrultusunda gerek savunma gerekse harekât düzenlemek üzere donatılmış, eğitilmiş ve süreklilik esasıyla hareket edilmiştir. Tarih boyunca orduların yapıları ve önemi buldukları coğrafi duruma, ırklarına, sahip oldukları kültürlere, kendilerini idare eden siyasi aktörlere ve komutanlarının iradelerine göre şekillenmiştir. Bağlılık esasını taşımayan ya da maddi çıkar esasına dayanan paralı ordularda çözümler diğerlerine göre daha hızlı gerçekleşmiştir.

Osmanlı siyasal anlayışının temelini aile hakimiyetine dayalı klasik monarşi oluşturmuştur. Burada aktif rolü padişah vasfıyla üstlenen yöneticiler, XVI. yüzyıldan sonra aile kimliklerine dini mahiyet taşıyan hilafet sıfatını da eklemişlerdir. Böylelikle padişahlık makamı, dolayısıyla da hanedan ailesinin meşruiyeti daha da güvence altına alınmıştır. Askeri ve siyasal başarılar sayesinde elde edilen diplomatik üstünlük, ihtişamlı sadakat gösterileriyle desteklenmiştir. Bu çerçevede imparatorluk kimliği daha da gelişmiş, yeni fetihlerle ülke demografik olarak birbirinden farklı milletlerin dahil olduğu bir yapıya kavuşmuştur. Çağlar içerisinde mevcut siyasal rejim zaman

³ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.)* 685/14, H. 28.09.1320 (M.9 Aralık 1902). Bu konuda Devlet arşivlerinde çok sayıda belgeyle karşılaşmak mümkün. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında "Mektepli" kavramının çokça zikredildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Memuriyetlere atamalarda mektepli olunması hassasiyeti Meşrutiyet döneminin en dikkat çeken konularından olmuştur. BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.)* 2850/89, H.01.06.1327 (M. 20 Haziran 1909). Sonraki süreçlerde özellikle Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk dönemlerde de "Mektepliler Bayramı" yurt genelinde çeşitli programlarla kutlanmıştır. BCA, *Cumhuriyet Arşivi Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)*, 103/506/10, (M.07.05.1928)

⁴ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi (Y.PRK.BŞK.)* 72/65, H. 24.04.1322 (M.8 Temmuz 1904).

⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2803/76, H.14.04.1327 (M.5 Mayıs 1909) : *DH.MKT.* 2813/76, H. 25.04.1327 (M.16 Mayıs 1909).

zaman kendi seçkinlerini yaratmışsa da bu kişiler yaşadıkları kısıtlı bir döneme damgasını vursa dahi, hanedan ailesine olan sadakatleri tehdit aşamasına gelmeden pasivize edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti, Selçuklu devlet teşkilatının birçok kurumunu almıştır, örneğin Selçuklulardaki Divan-ı Saltanat, Osmanlılarda Divan-ı Hümayun olarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri var olan Divan'a, Fatih döneminden 1654 yılına kadar padişahlar katılmamışlar, gerekli gördükleri takdirde kapalı bir pencereden görüşmeleri takip etmişlerdir. 1654 yılından sonra bu adet de kalkmıştır.⁶ XVIII. yüzyıl dünya üzerinde değişimlerin başladığı dönemdir. Fransa'daki gelişmeler dünya siyasetinin yeni bir döneme evrilmesinin başlangıcı niteliğindedir. Bu dönüşüm Osmanlı'da da kendini göstermekle birlikte padişahın mutlak hakimiyeti Sultan III. Selim'in Meşveret Meclislerini daha ön plana çıkarması ile yeni bir şekle bürünmüştür. İlk hamlesini 14 Mayıs 1789 tarihinde âyanlardan oluşan Meclis-i Meşveret'i toplantıya çağırarak ıslahat sürecini başlatmıştır. Üç gün sonra da Meşveret Meclisi'ni sarayın bahçesinde yer alan Revan Köşkü'nde toplayarak devletin kurtuluşu için iki yüzü aşkın yöneticinin fikirlerine başvurmuştur. Bunlar kadılar, valiler, katipler, müderrisler, muvazzaf veya emekli memur ve subaylardan oluşmaktaydı.⁷ Bunun neticesi olarak padişahın sahip olduğu mutlak hakimiyet anlayışı yavaş yavaş kaybolma eğilimine girmiştir. Devamında gelişen iç kargaşa neticesinde tahta çıkan IV. Mustafa'nın yeniçeriler ile imzaladığı Hücet-i Şerriye, saltanatın isyancılara verdiği tavizin en net göstergesidir. Burada askeri birliklerin devlete müdahalesinin görmezden gelinmesi ve özellikle mevcut hükümler içerisinde yer alan ifadeye göre, Ordu subay ve erleri devlet işlerine karışmayacaklardır. Sadece görevlendirildikleri işleri sadakatle yapacaklarına söz verirler. Fakat eğer aykırı işler işlenirse padişah, vezirler ve ağalar tarafından ocak erlerine ve subaylarına karşı suçlamaya ve cezalandırmaya girişilmeyeceğine başta padişah, sonra devlet bakanları ve komutanlar söz verirler şeklinde hükümler yer almıştır.⁸

1808 tarihinde imzalanan Sened-i İttifak, Âyanlarla devletin ilişkisinin düzenlendiği bir belgedir. Sened-i İttifak karşılıklı sadakat ve güveni sağlamaya yönelik bir sözleşme olup taraflar görev ve yükümlülüklerini yeminle kuvvetlendirmişlerdi.⁹ Osmanlı klasik yönetim algısı özellikle dünya üzerindeki siyasal değişim süreçlerinden doğrudan etkilenmiştir. Bu değişim XIX. yüzyılda hız kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde batı tarzında değişim ve dönüşümler içeren hamleler gerçekleşmiştir. Osmanlı'daki değişim hareketlerinin Batıdan farklı yanı, sürecin alabildiğine sancılı olmasıdır. Yapılan yenilikler, azınlık hakları ve batılı tüccarlara rahatça ticari imtiyaz haklarının verilmesi yönündedir.¹⁰ İmparatorluğun vergi sistemi 1839'da reforma tabi tutulduktan sonra Balkanlarda çıkan ayaklanmalar, maddi çıkarlar ekseninde değerlendirilmiştir.¹¹ Çünkü atılan adımlar dağılmayı durdurmanın ötesinde, Osmanlı'nın bünyesinde barındırdığı azınlıkları asla tatmin etmemiştir. Azınlıkların bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında kurdukları devletlerde yaptıkları ilk hamle; coğrafyalarındaki Osmanlı izlerini silme politikalarını hayata geçirmeleridir. Balkanlarda ulus devletlerin kuruluşu, ilgili halkların yalnızca siyasî açıdan Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmasına değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan da

⁶ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, (İstanbul: 3F Yayınları, 2006), 17.

⁷ Standford Shaw, *Eski ile Yeni Arasında Sultan III. Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 98.

⁸ Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer'iyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2/4, (Nisan 2001): 41

⁹ Ali Akyıldız "Sened-i İttifak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2009), s..513.

¹⁰ BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.Ş. MKT.UM.)* 189/50, H. 19.07.1271 (M. 7 Nisan 1855).

¹¹ Florian Rider, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşrutiyet*, (İstanbul: Picus Yayınları, 2012), 23.

Osmanlı nüfuzundan çıkmalarına, Osmanlı geçmişi ile derin bir kırılmaya ve Osmanlı mirasının tasfiyesi ile senkronize bir Avrupalılaştırma sürecine işaret eder.¹²

Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasındaki mevcut devlet düzeni zamanla değişime uğramıştır. Elbette bu değişim kaçınılmazdır. Osmanlı devlet sisteminde hâkim kuvvet monarşinin egemenliği gibi görünse de özele inildiğinde, askerin yaptırım gücüne dayanmaktadır. Özellikle yeniçerinin baskın yapısı Fatih döneminden itibaren çeşitli çıkışlarla kendini hissettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde ordunun sivil iktidarlar üzerinde daima baskı unsuru oluşturduğu, her türlü yeniliğe karşı çıktığı, daha doğrusu yenilik karşıtlarının maşası haline geldiği bilinen bir gerçektir.¹³ Bu durum 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte yerini bürokrasinin egemenliğine bırakmıştır. Bürokrasinin egemenliği Tanzimat Fermanı sonrası iyiden iyiye kendini göstermekle kalmamış 1876 yılında Meşrutiyet pazarlığı sonucunda Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla kendini ispatlamıştır. 1908'e geldiğinde ise Padişahın yeniden baskın olma çabası, bürokrasiyi zafiyete uğratmışsa da askerin yeniden duruma müdahalesi sonucu muhalif bürokrasi karşısında mutlakiyet mağlup olmuştur. Başka bir deyişle XVIII. yüzyıl sonları ve XIX yüzyıl başları modernleşme ve Batılılaşma çabalarının anayasa-yasama hükümleri ve temsili meclislerle güçlendirilerek siyasal iktidarın sınırlandırıldığı, bir yandan bürokrasiye yasal- rasyonel bir görünüm kazandırılmaya çalışılırken diğer yandan reformların planlayıcısı ve yürütücüsü olan bürokratların yönetimde daha güçlü ve söz sahibi siyasi aktörler olarak ortaya çıktığı dönemdir.¹⁴

Osmanlı devlet sistemi, her dönem kendi siyasi muhaliflerini yaratmıştır. Bu durum ya bizzat aile bireyleri tarafından tahtta oturan padişaha yapılan muhalefet, ya da şahsi menfaatleri için özellikle yeniçeri ve ayanların beklentilerine cevap verilmesi adına yaptıkları muhalefet olarak ortaya çıkmıştır. XIX. Yüzyıla geldiğinde ise daha ziyade bürokratik mücadele dikkat çeker. Bürokrasinin kendi aralarındaki siyasal itişmeleri, devleti meşgul etse de tehdit eder mahiyette olmamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ve özellikle XX. yüzyıl başlarında kendini iyice hissettiren muhalefet ve mücadelenin askeri kanada sıçraması, askeri okullarda başlayan ayrılıkçı hareketlenmeler ve firkalaştırma eğilimi, askerlerin bir anda devleti kendinden olmayanlara karşı ciddi tepki gösterdikleri bir ortama sürüklemiştir.

Osmanlı siyasal dönüşümünün temelini özellikle Tanzimat sonrasında yönetenlerin keyfiliğinin engellenmesi çabası oluşturur. Burada temel referans Avrupa'da hayata geçirilen meşrutî monarşi anlayışının başarısıdır. Bu gelişmenin Avrupa'da başarıyla uygulanması rol model olarak alınmış ve benzer ölçüde beklentiler içerisine girilmiştir. Bu beklenti Osmanlı Devleti'ni meşrutiyet sürecine çekmiştir. Ancak aynı anlayışla II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, yani on beş yıl sonra ilan edilen Cumhuriyetin ilk yıllarında monarşinin sembolü olan hanedan ailesi tamamen tasfiye edilmiştir. Aslında bu hamle daha sonra çok uzun tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Çünkü meşrutiyete geçiş süreci halk nezdinde çok idrak edilebilen bir konu olmaktan uzaktır. Bu rüşte ulaşmak, toplum için kazanım hüviyeti taşısa da halkın demokrasiyi benimsemesi uzun zaman

¹² Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddî Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulamaları Dergisi*, S.20, (2006): 199.

¹³ Fahri Çeliker, "Birinci Dünya Harbinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ordu Hükümet İlişkileri", *II. Askerî Tarih Semineri*, (Ankara: ATASE Yayınları, 1985), 23.

¹⁴ Ülku Ayşe Oğuzhan Börekci, "19. Yüzyıl Osmanlı Bürokratik Yapısının Jön Türk Düşüncesinde Eleştirisi: "Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı" Üzerinden Bir Analiz", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*- S. 47, (2018): 449. Ayrıca Bkz. Tahsin Güler, "Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19/1, (2014): 311- 336.

almıştır. Burada özellikle meşrutiyetin ilk kez ilanında aydınlar oldukça çaba harcamışlardır. Onların çabaları cumhuriyetin fikri temellerini de oluşturmuştur. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mithat Paşa gibi isimler bu konudaki inançlarını dile getirdiklerinden dolayı hayatları oldukça zorlaşmış ve kendilerini riske atmışlardır.

2. XIX. Yüzyıl Fikir Hareketlerinin Osmanlı Siyasal Yaşamına Etkileri

XIX. yüzyıl tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda ekonomiden siyasete pek çok alanda milletlerin yeni bir yapılanma içerisine girdiği bilinmektedir. Mevcut dönüşüm Osmanlı Devleti'nin başta kurumlar bünyesinde olmak üzere Batıyla uyum içinde hareket etme eğilimiyle kendini göstermiştir. Özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlı coğrafyasında Batılılaşma hamleleri önceki dönemlere göre daha da hız kazanmıştır. Bu dönemde yenileşme algısı, Osmanlı Devleti'nin dinsel tereddütler yaşadığı, Batıya benzeme kaygısından sıyrıldığı ve artık topyekûn Batılılaşma ile devletin kurtarılacağı anlayışına dönüşme eğilimine girmiştir. Bu anlayış önceki dönemler kadar olmasa da muhafazakâr kesimden tepki almakta gecikmemiştir. Tanzimat sürecinin önemli isimleri olan Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın kontrolünde bu ve benzeri tepkiler bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Batılılaşmaya karşı olan kesim daha çok dinsel kaygılarla fikirlerini, halkın desteğini almak suretiyle, şeriat vurgusu üzerinden yapmışlardır.

Batılılaşma çatışmaları gölgesinde devletin içerisinde bulunduğu dağılma süreci yönetilmeye çalışılsa da kurtuluş ümidiyle ortaya atılan fikirler destekçi bulmuş ancak devletin kurtuluşunu engelleyememiştir. Siyasi görüş farklılıklarının ortaya çıkması, daha ziyade Osmanlı'nın imparatorluk kimliğini korumaya yönelik hamlelerdir. Bu durum öncelikle birden çok milletin varlığının korunması için gelişen Osmanlıcılık fikri ile ortaya çıkmıştır. Osmanlıcılık fikri, devletin meşrutiyetini dayandırdığı din esaslı geleneksel yapılanmadan siyasî eşitlik ve hukuk temelli yeni bir yapılanmaya intikali gündeme getirmiştir. Gayrimüslimler bunu Türklerin devletlerini kurtarmak için geliştirdikleri bir siyaset olarak gördüklerinden dolayı çeşitli bahanelerle bu durumu benimsemekten kaçındılar.¹⁵ İlerleyen süreçlerde yaşanan çözümler ile gayrimüslim unsurların ayrılması sonucunda Osmanlıcılık fikrinin yerini İslamcılık esasına doğru bırakmıştır. Buradaki amaç en azından Müslüman tebaanın ve özellikle başta Arap kökenli Müslüman unsurların bağlılığını korumak olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında İslâmcı-milliyetçi-Batıcı ayırımının henüz teşekkül etmediğini göstermektedir.¹⁶ Ancak geline süreçte bunların da Batı ile iş birliğinin ve ayrılık girişimlerinin de önüne geçemeyince; Türkçülük ana temasında toplanılmıştır. Her üç girişim de temelinde medenileşme ortak parantezini barındırır. Osmanlıcılar, İslamcılar ve Türkçüler arasında ciddi oranda “medeni dünyayı yakalama” temelli görüş hakimdir.

Sonraki aşamada Osmanlıcılar, İslamcılar ve Türkçüler kendi bünyelerinden de muhaliflerini doğurmuştur. Bu gelişme ve görüş ayrılıkları, devletin içerisinde bulunduğu kaotik ortamın daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına neden olmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra İslâmcılar, İttihat ve Terakkî'yi “mübarek cemiyet, mukaddes cemiyet, fırka-i muhtereme” gibi adlarla anmakla kalmamış, İttihatçıları İslâm dünyasını kurtaracak “erbâb-ı fetih, ashâb-ı celâdet” ve faaliyetlerini

¹⁵ Azmi -Özcan, “Osmanlıcılık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII (İstanbul 2007), s. 485.

¹⁶ Azmi Özcan, “İslamcılık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIII (İstanbul 2001), s.63

de “cihâd-ı mukaddes” gibi sıfatlarla nitelendirmişlerdir.¹⁷ Fakat İttihatçılarla daha sonra girilen çeşitli görüş ayrılıklarıyla beraber, Cemiyeti şiddetle eleştirmekten geri durmamışlardır. Bu ve bunun gibi benzetmeler İttihatçıların kendi içlerinden ayrılan diğer oluşumlar için de geçerliydi. Ahrarcılar, Hürriyet ve İtilafçılar, Fedakârân-ı Milletçiler başta olmak üzere çok sayıda yapılanma İttihat ve Terakki karşıtı duruşlarıyla cemiyeti şiddetle eleştirmişlerdir. Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesiyle 1908 yılının Aralık ayında açılan Meclis-i Mebusan’da siyasi potansiyel olarak yer alan Cemiyet, dolayısıyla İTF tarafından tek başına temsil edilmiştir. Ciddi bir muhalefet fırkasından yoksun olan yeni meclis kompozisyonunda, İTF içinde kutuplaşmalar artmış ve devamında sert tartışmalar olmuştur.¹⁸

3. Askerin Siyasallaşması

Çağlar boyunca devletler asker marifetiyle idare edilmişlerdir. Hükümdarlar askeri güçleri oranında otorite sağlamakla beraber devletlerini bu surette büyütme eğiliminde olmuşlardır. Bu durum farklı coğrafyalarda kurulan devletler için yüzyıllar boyunca benzerlik göstermek suretiyle devam etmiştir. Son dönemlere gelindiğinde monarşi karşısında gelişen farklı yönetim biçimleri demokratikleşmeye doğru evrilmiştir. Bu değişim, halk üzerinden askeri otoriteyi azaltarak sivil iradenin kontrolüne geçirmeyi amaçlasa da bu durum ancak fikren ileri toplumlarda daha başarılı olmuştur. Demokratikleşme süreçlerini başarıyla tamamlayamayan toplumlarda ise çatışma ortamları yaratmış, elindeki silah gücünü kullanmak suretiyle militarizmin müdahalesi sonucunda askeri egemenlik baskın çıkmıştır. Osmanlı siyasal hayatı da özellikle Tanzimat sonrasında bu tartışmalara dahil olmuştur. Osmanlı’da bürokrasinin güç kazanması ancak Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla mümkün olmuştur. Bu durum XX. yüzyıl başlarına kadar devam etse de fazla sürmemiş, özellikle meşrutiyetin yeniden ilanı aşamasında askeri vesayetın etkisine müracaat edilmiştir. Bu da ciddi tartışma ve sorunların başlaması anlamını taşımıştır. Bu müdahale demokratikleşme maksadıyla monarşinin etkisini zayıflatma amacı gütmüştür. Bu gelişmeler sonucunda, askerin istediğini elde etmesi ile kışlıklarına çekilmiş gibi görünse de tam tersi bir durum yaşanmış, asker doğrudan siyasete yön vermeye kalkmıştır.

İttihat ve Terakki’nin 1909 yılında yapılan kongresinde askerin siyasetle meşguliyeti dönemin siyasi ve sosyal şartları gereği olanca seviyeye çıkmıştır. Bu kongreye katılan ve fikirlerini beyan eden Mustafa Kemal’in endişesi tartışmalara yol açmışsa da daha sonraki süreçlerde kabul görmüştür. Mustafa Kemal sözlerinde:

Ordu mensupları Cemiyet içinde kaldıkça millete dayanan bir parti kuramayız. Orduyu da zaafa uğratarız. Bugün mensuplarının çoğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üyesi olan 3. Ordu, esas itibarıyla modern bir ordu sayılamaz. Ordu ile Cemiyeti ayıralım. Cemiyet tam manasıyla siyasi bir parti halinde milletin bünyesinde kök salsın, ordu da asli vazifesiyle uğraşsın. Bunun için Cemiyetin muhtaç olduğu subayları veyahut Cemiyet’te kalmak isteyen ordu mensuplarını, istifa suretiyle ordudan çıkaralım, Cemiyete mal edelim. Bundan sonra askerlerin herhangi bir partiye, siyasi bir teşekküle girmelerini önleyecek kanuni müeyyideler koyalım”¹⁹ ifadelerine yer vermiştir.

¹⁷ Azmi Özcan, a.g.m., s. 63.

¹⁸ Yücel Yiğit, “İttihat ve Terakki Fırkası İçinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-İ Cedit Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (2014): 122.

¹⁹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C.3, (İstanbul: Baha Yayınları 1966), 507.

Kongrede alınan karar üzerine çok sayıda subay ordudan ayrılarak bütün mesailerini partiye harcamışlardır. Ancak partinin ordu ile teması tam anlamıyla kesilememiş, cemiyetin nüfuzlu üyeleri orduda kalarak siyasi faaliyetlerine de devam etmişlerdir. Buna karşılık Cemiyete muhalif kanat da kendisine orduda taraftar bulmuş ve bu durumda zamanla ordu içerisinde hizipleşmelere yol açmıştır.²⁰ Gelişmeler ve olası tehlike çanlarına karşı tedbirler alınma yoluna gidilmiştir. Bunlardan en önemlisi Meclis-i Mebusan'da konu ile alakalı yasa çıkarma girişimidir. Dönemin İttihatçı subayı olan ve her fırsatta siyasete müdahaleden kaçınmayan Mahmut Şevket Paşa, memlekette meşrutiyetin elde edilmesinde ordunun emeğinin çok olduğunu, bu durumun takdire şayan olduğu ve bunun zaruretten kaynaklandığına dair vurgu yapmıştır.²¹ Aynı Mahmut Şevket Paşa, *Le Temps* gazetesi muhabiriyle yapmış olduğu mülakatta siyasetle meşgul olduğunu ama bu mücadelesini hükümet-i gayri meşruiyeye karşı yürüttüğünü itiraf etmiştir. Gayrimeşru diye adlandırdığı ise kendisini paşalık makamına yükselten sayısız nişan ve taltif aldığı Abdülhamid'in hükümetinden başkası değildir.²²

Bu konuda fikir beyan etmek dönemin gazetecileri ve subayları arasında genel kabul görülen polemik haline gelmişti. Bunu da genellikle gazete sütunları üzerinden yapmaktaydılar. Ali Fethi Bey'in *Asker Mecmuası*'nda yayımlanan "İnkılâb-ı Âhirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi" başlıklı makalesi bu konuda oldukça detaylı bir izahat yapmaktadır. Ali Fethi Bey yazısında ordu mensuplarının mesleklerini icra ederken siyasetle meşguliyetlerinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. 31 Mart sürecine dahil olan askerlerin sadece işlerinin gereği olarak müdahalede bulunduğunu savunan Ali Fethi Bey, öte yandan da II. Abdülhamid'in mutlak otoritesine askerinin sessiz kalmasını eleştirmiştir.²³ Mahir Said ise askerinin tutarsızlığını, Abdülhamid zamanında askere telkin ve tekrar edilen vezife "Beş vakit namaz, Padişaha dua" iken meşrutiyette askere bunun hemen aksinin söylendiği ordunun asıl vazifesinin müdafa-i vatan olduğunun söylenmesine bağlamıştır.²⁴

Aktif siyasetin içerisinde faaliyet gösteren İttihatçılara askerlerin tam desteği toplumsal rahatsızlıkların başlamasına sebep olmuştur. Öyle ki alışlagelen sisteme muhalefet halinde olan genç subaylar yüzyıllardır şeriatla yönetilen bir devlet sisteminin en güzide organı olan orduda Batıcı/pozitivist söylemleriyle çıkışlarının nefer kadrosunda aşırılık olarak algılanması fazla sürmemiştir. Tepki olarak doğan Halaskâr Zabitan oluşumu, ordu içerisinde ittihatçı siyasal söylemlere II. Meşrutiyet sonrası ilk organize başkaldırı mahiyetindedir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Cemiyet destekli hükümetler döneminde İttihâdçılar, muhaliflerine hoşgörülü bir tavır içerisinde ol(a)mamışlardır. "Devr-i sabık"ın memuru olarak görülenler asker ve sivil bürokrasi temizlenirken yerlerine İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile irtibatlı kimselerin yerleştirilmesine

²⁰ Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında Bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetimine Tesiri", *İkinci Askeri Tarih Semineri*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985): 87.

²¹ Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi, 2. Devre 1. Sene, 23. İçtima, 18 Haziran 1328 (Temmuz 1912), 385-387.

²² Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1958), 100.

²³ Ali Fethi, "İnkılâb-ı Âhirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi", *AskerMecmuası*, (1324): 124

²⁴ Mahir Said Pekmen, *31 Mart Hatıraları İsyân Günlerinde Bir Muhalif*, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, (Ankara: TTK Yayınları 2013), 103.

çalışılmıştır. Bu durumun benzeri, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Halaskâr Zâbitân müdahalesi sonrasında muhalefete düştüğü dönemde tam tersi bir şekilde cereyan etmiştir.²⁵

Meşrutiyet fikrinin getirdiği heyecanla olsa gerek devletin neredeyse bütün kadrolarının bu konuda söyleyecek birkaç sözü mevcuttu. Bunların arasında da sesi en gür çıkan kesim ise ordu mensuplarıydı. Özellikle askeri okullarda gelişen yapılanma süreci buradan mezun olan kişileri iyi birer asker olmanın ötesinde iyi birer siyasetçi, fikirlerine sıkı sıkıya bağlı bir muhalif haline getirmekteydi. Özellikle I. Meşrutiyet'in askıya alınması sonrasında askeri okullardaki yapılanma süreçlerinde buradaki gençlerin dernekleşme arzuları dikkat çekici mahiyetteydi. Bu durum askeri tıbbiyede en üst vaziyette idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularının askeri tıbbiye kökenlilerden olduğu, daha sonrasında da bunların Selimiye'de staj yapmaları sonrası hekimlikten ziyade siyasi ve sürgün hayatlarının başladığı görülmektedir. Bunlar, Ohri'li Arnavut İbrahim Ethem (Temo), Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit Bey, Arapkirli Abdullah Cevdet ve Diyarbakırlı İshak Sükûti'dir.²⁶

Ordunun siyasetle meşgul olması zaman içerisinde siyasetle uğraşan bürokratların pasif ve korkak bir kimliğe bürünmesinin de önünü açmıştır. Çünkü İttihat ve Terakki'nin baskın asker kadroları Sultanı dahi etkisiz bir konuma sokmuştur. Bu durum Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Sultan Reşad'ın tahta çıkmasıyla en üst seviyeye ulaşmıştır. Sultanların siyasetten geri çekilmesi hizmetkârlarının da geri plana itilmesine yol açıyordu, ancak bu süreç aynı zamanda, siviller ile askerler arasındaki kurumsal ayırımın ideolojik bir bölünmeye dönüşmesine tekabül ediyordu.²⁷ Hatta öyle ki ordunun siyasete karışmasının doğuracağı sakıncalar bürokratları ikiye bölmüştü. Bu konuda yaşanan tartışmalar gündem oluştururken asker durumu yakından takip etmekteydi. Polemikler kulislere meclis kürsüsüne taşmış vaziyette idi. Meclisi-i Mebusan'da gerçekleşen oturumlarda da aynı konu gündem oluşturmakta ve taraflar askerin siyasete müdahalesini farklı görüşler çerçevesinde ifade etmekteydiler. 31 Kanun-ı Sani 1324 (13 Şubat 1909) tarihinde mecliste okunan bir arzda Asar-ı Tevfik, Feth-i Bülend, Mesudiye Zırhlıları ve Donanma-yı Hümayun Komodoru tarafından Harbiye ve Bahriye Nazırlarının değişimleri ile alakalı tepkilerini belirtmeleri benzer tartışmalara konu olmuştur. Bu konuda mebuslar farklı görüş beyan etmişlerdir. Örneğin Mahir Said Bey, “askerler siyasete müdahale etmez efendim” derken, Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey, “Askerler Meclis-i Mebusan'a istida vermektan memnu' mudur efendim?” demiştir. Bu yorumlara Talat Bey ise, “Selamet-i vatani tehlikede gören her fert karışabilir” şeklinde yorum yapmıştır.²⁸ Bu tartışmaların sürdüğü günlerde İttihat ve Terakki'de çok sayıda asker kökenli üye bulunurken akabinde başta Mahmut Şevket olmak üzere çok sayıda asker kabinede yer alacaktır.²⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olma özelliği taşıyan *Tanin* bu tartışmalara katılmaktan geri durmadı. Gazetenin başyazarı ve sıkı bir İttihatçı kimliği ile tanınan Hüseyin Cahit

²⁵ Hasan Ali Polat, “Halaskâr Zâbitân Müdahalesinden Bâbîâlî Baskımı'na Osmanlı Bürokrasisinin Siyasetle İmtihani: (Siyasetle İştilgal Edilmeyeceğine Dair Taahhütnameler)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* S. 65, (2019): 332.

²⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 195.

²⁷ Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, (İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), XXIII.

²⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *MMZC*, C.1- 1-27 s.599. Ayrıca detaylı aktarım için Bkz. Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001), 119-122.

²⁹ Seçil Akgün, “Atatürk'ün Büyük İlkesi Ordunun Siyasetten Ayrılması”, *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiri Kitabı*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, (1985): 8.

mevcut tartışmalara gazetede ki köşesinden katıldı. 26 Ekim 1909 tarihli nüshada yer alan “Askerler ve Cemiyet” başlıklı Hüseyin Cahit imzalı başyazıda şu satırlara yer verilmiştir:

Ordunun siyasetle iştigali bir memleket için son derece muzırdır. Bu hakikati bir kere daha izah etmeye lüzum görmeyiz. Mamefih hülasa olmak üzere şu kadar diyebiliriz ki ordu müdafaa-i vatandır. Bir düşman-ı hariciye göğüs vermek lazım gelindiği zaman bütün ordu yekpare bir kitle-i âhenin (demir kitlesi) gibi hareket etmeye muhtaçtır. Halbuki siyaset ile iştigal vezaiif-i askeriye nin ihmâl edilmesine sebep olacağı gibi arayerde münaferet-i tevlid etmek (nefretin doğması) ihtimali de vardır. İşte bu gibi ahvalden dolayı asker in politikayla meşgul olmaması icab ediyor.³⁰

Aynı yazının devamında, 31 Mart sürecinde Hareket Ordusu’nun müdahalesinin zaruretinden bahisle “10 Temmuz müdahalesini yapan ve iade-i hürriyet için İstanbul’a giren ordu yalnız Osmanlıların değil bütün cihandaki hürriyetperverânın lisanında hürmetle yâd ediliyor” sözleriyle kendisi gibi düşünenlerin siyasete dahil olmalarını meşrulaştırmış oluyordu.³¹ Bu gelişmeler ve tartışmalar yaşanırken Osmanlı Devleti’nin art arda girdiği savaşlar dolayısıyla sıkıntıların yaşandığı dönemler olmuştur. Savaşın getirdiği sıkıntılar dahili problemleri artırmış olsa da siyasi çatışmaların önüne geçememiştir. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarına asker in siyasallaşmasının gölgesinde girilmiştir. Siyasal düzeyde yapılan kavgalar, Balkan Harbi’nin ayak sesleri duyulmaya başladığı ilk anlardan savaşın sonuna kadar devam etmiştir. Savaşta asker sayısının fazlalığının ehemmiyetiyle ilgili herhangi bir açıklamaya gerek yoktur. Bu nedenle her ordu sayısal olarak kalabalık olmaya özen gösterir. Ancak Balkan Harbi başlamadan önce ve sonra Osmanlı ordusunu yönetenler orduya gönüllü alırken bu hususlara dikkat etmek yerine özellikle ittihatçı olanların orduya alınmaması için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır.³²

Aralarında siyasi görüş ayrılıkları bulunan zabitler devamında firkalaşarak mevcut mesafelerin daha da açılmasına sebep olmuşlardır. Bu durum toplandıkları kulüp ya da lokallerde atılan nutuklar ile masum bir görüntüden öteye gitmemekteydi. Ancak konu savaş meydanlarında firkalaşan zabitlerin karşı karşıya gelmesi olduğunda durum vahim bir hal almaktaydı. Fırkacılık mücadelesi o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı ki, ittihatçı diye genç zabitleri ileri hatlara göndererek öldürtmeye çalışmaktan tutun da³³ “Rauf Bey’in Averof zırhlısını batırırsak bu zafer Kâmil Paşa Hükümeti’nin sevap hanesine yazılır diye düşünüp zırhlıyı batırmamasına kadar”³⁴ vardırırmışlardı. Bu örnekler de göstermektedir ki ordu içerisindeki iki grup arasında kıyasıya bir çekişme vardır. Gruplar birbirlerinin başarısını gölgelemek için uğraşırken savaş kaybetme ihtimalini öngörememiştir.

4. Osmanlı Askerinde İtaatsizlik

Osmanlı ordusundaki itaatsizliklerin temel nedenleri her dönem için farklılıklar göstermiştir. Özellikle yeniçerilerin talepleri maddi kökenli olup ayrıca orduda yapılacak düzenlemelerden duyulan rahatsızlık kaynaklıydı. Geleneksel Osmanlı yönetim anlayışı hukuki prensiplere dayanmaktaydı. Bu prensipler de şeri’ esaslar üzerine kurulu idi. Padişah fermanları dâhil olmak

³⁰ Hüseyin Cahit, “Askerler ve Cemiyet”, *Tanin*, (26 Ekim 1909).

³¹ Hüseyin Cahit, “Askerler ve Siyaset” *Tanin*, 412, (26 Ekim 1909): 1

³² Güngör Göçer, “Fırkacılık Mücadelesi ve Balkan Harbi”, *Balkanlarda Siyasal İlişkiler*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2008), 161.

³³ Ziya Şakir, “Meçhul Asker”, *Vakit*, (10 Şubat 1930): 10.

³⁴ İlber Ortaylı, “Asker Siyasete Bulaştı ve Rumeli’deki Anavatânı Kaybettik”, *Atlas Tarih* (100. Yılında Balkan Savaşları-Rumeli’ye Veda Özel Sayı), 16 (2012): 33. Ayrıca Bkz. Behzat Karaca ve Güngör Göçer, “Gönüllü Bir İttihatçı Olarak Balkan Harbi’ne Katılan Ziya Şakir’in Harp Hatıraları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/29, (2017): 535.

üzere bütün emirler, Şeyhülislam ve fetva emininin referansı, uygulanacak hükümlerin meşruiyet kazanması için vaz geçilmez bir esastı. Yeniçeriler de zaman zaman aşırıya kaçan taleplerinde din adamlarından aldıkları fetva ile hareket etme yolunu tercih etmiştir. Bu durum daha sonraki süreçlerde de asker ve bürokratların talepleri doğrultusunda gerçekleşen, Sultanların tahttan indirilmesinde bile geçerliliğini sürdürmüştür. Dolayısıyla Sultanların hal kararları alınan fetvalarla desteklenmek suretiyle uygulamaya konulmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nde hukukun vazgeçilmez bir önem arz ettiğinin göstergesidir. Kazan kaldıran yeniçerilerin bu fetvaları zor ile almaları dahi devlet kudretinin süngüden ziyade hukuki kuvvete dayandığını gösterir.³⁵ XIX. yüzyılın ilk yarısında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla beraber (1826), orduda yenileşme hamleleri hem yönetimin hem de bürokrasinin desteğiyle olmuştur. Ordu hızla Batılı tarza yöneldiği gibi Batılılaşma sadece askeri donanım olmaktan çıkmış fikri anlamda da özgürlükçü bir kimliğe bürünmüştür. XIX. yüzyılın sonlarında ise ülkede gelişen Batılılaşma eğilimleri ordu mekteplerine değişim ve dönüşüm hamleleri olarak yansımıştır.

Ordudaki rahatsızlıkların temelinde, siyasal görüş ayrılıklarından ziyade ekonomik nedenler aranmalıdır. Subay maaşları arasındaki dengesizliklerin üst seviyeye çıkması, yüksek rütbelilerin yılda 12 defa maaş alırken küçük rütbeli subayların yılda altı kere maaş almaları mevcut rejimin yıkılmasının nedenlerini daha iyi anlaşılır hale getirir.³⁶ Ayrıca devletin siyasi ve ekonomik şartlarının iyice zorlaştığı dönemlerde askerlerin hiçbir şekilde maaş alamadıkları dahi görülmektedir. Bu gelişme ciddi bir güvenlik zaafı doğurduğu gibi geçimlerini sağlamak amacıyla eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan askerlerin üzerine gidilmesi sıkıntılı olan Osmanlı ordu sistemini epey meşgul etmiştir.³⁷ Diğer yandan Jandarma maaşlarının ödenememesi, birikmiş maaşlarının kesintilere uğraması ve işten ayrılmalardan dolayı jandarma kadrolarındaki azalmalar ile yeni başvuruların olmayışı, işleyişte problemlerin yaşanmasındaki diğer etkenler arasında yerini almıştır.³⁸

İktisadi nedenler askerlerin rejime olan sadakatlerinin sorgulanmasının esasını teşkil etmektedir. Ancak son dönemde yaşanan siyasal görüş farklılıkları, klasik Türk emir komuta sistemini bilinenin aksine alabildiğine kaos içerisine sürüklemiştir. Yetişme tarzları ile birlikte özellikle son dönem askeri mekteplerde eğitim alan zabıtların Batılı tarzda bir dünya düzeni hayallerine karşılık askeri, siyasi ve sosyal başarısızlıkların hızla artması, onları mevcut durumu sorgulamaya itmiştir. Bir yandan devlet düzenine karşı itaatsizlikleriyle gündem oluşturmuşlar, diğer taraftan da kendi askeri sistemleri çerçevesinde ast-üst ilişkisinin sekteye uğramasıyla işleyişini aksatmışlardır. Özellikle başta İttihad ve Terakki Cemiyeti olmak üzere bazı siyasal oluşumlar etrafında toplanma eğilimleri onların askerlik mesleğinin yanında siyasal anlamda da faaliyet göstermelerine olanak sağlamıştır. Hatta zaman zaman siyasi kimlikleri askerliklerinin önüne geçecek kadar baskın bir durum haline gelmiştir. Bunun temel dayanağı ise devleti kurtarma kaygısıdır. Özellikle Meşrutiyetin yeniden ilanı sürecindeki askerlerin siyasileşmesi, şahsi çıkarlardan ziyade siyasal idealler içindir.³⁹

---

³⁵ Vasfi Raşid Sevig, *Askeri Adalet*, (Ankara: AÜHF Yayınları, 1955), 17.

³⁶ Ümit Özdağ, *Ordu Siyaset İlişkisi*, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1991), 37.

³⁷ BOA, *DH. MKT.* 996//15, H.08.06.1329 (M.10 Ağustos 1905).

³⁸ BOA, *Zabtiye*, (ZB.) 354/47, R.15.03.1322 (M.28 Mayıs 1906).

³⁹ Alkan ,a.g.e., 228.

Sultan II. Abdülhamid başta mektepli subaylar olmak üzere değişim ve dönüşümden yana olan bütün bürokrasinin hedefi haline gelmişti. Sultana muhalefet, başta pozitivistlerin kalkıştığı bir durum gibi görünse de muhalifler arasında neredeyse hemen her düşünce yapısına dahil asker, bürokrat ve aydınların olduğu görülmektedir. Osmanlı kimliğinin yanı sıra hilafet makamının verdiği erk ile de hareket eden Sultan, kendisine karşı yapılan her hamleyi saltanattan ziyade hilafete karşı yapılan yıpratma politikaları çerçevesinde değerlendirmiştir. Zaten sultanı savunan ve destekleyen kesimin de tek dayanağı hilafete herhangi bir zarar gelmemesi yönündeki algıdır. Bu kesim içerisinde alaylı subaylar, küçük zabitan olarak bilinen başçavuşlar ve rütbesi olmayan neferler yer almaktaydı. Hilafete ve saltanata sadakat anlayışları bu kesimin temel yaşam felsefelerinin başında gelmekteydi.

Meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında subayların politikayla uğraşmasının neredeyse meşru bir hal aldığını aktaran Ali Fuat Cebesoy konuyu şu şekilde ele almıştır:

Üst ve ast arasında orduyu ayakta tutan geleneksel saygı ve disiplin de çok azalmıştı. Bir gün çok genç bir İttihatçı teğmenin ömrünü savaş meydanlarında geçirmiş bir tümen kumandanından bahsederken "adam yüzüme dik dik baktı. Fakat ben selam vermek bile istemedim." Ne İttihad ve Terakki Cemiyeti subaylara ne de subaylar Cemiyet'e söz geçiremez oldular. Genel merkez insiyatifi kaybetti.⁴⁰

Münferit vakaların dışında ordu mensupları arasındaki huzursuzluk özellikle mektepli subaylar cephesinde kendisini fazlaca hissettirmekteydi. Öyle ki, kendinden üst rütbeli alaylı subaylardan emir almayı reddeden, bunun yanında saltanata ve hilafete bağlı düşük rütbeli ya da rütbesiz neferlere emirden öte eziyet içeren davranışlar sergilendiğine dair olaylar ve bu yöndeki algı gün geçtikçe artmaya başlamıştı. Yurdun çok farklı bölgelerinden de benzer vakalar yükselmeye başlamıştı. Örneğin Edirne'de ayaklanan askerler ve burada yaşanan olaylar oldukça ses getiren hadiselerin başında yer almıştır. Padişaha sevgileri ve halifeye bağlılıkları kuvvetli olan erlere iki üç gün içinde yapılan telkinlerin de tesiriyle, heyetin Edirne'den ayrılışının henüz ikinci günü, Yanık Kışladaki askerler ayaklandılar. Rahmi Apak'ın yaklaşımıyla, çarıklı kolağası denilen bir "subay yobazı" ile bir tabur imamının peşine düşerek, tüfekli ve süngülu olarak "Padişahımızı isteriz, Babamızı isteriz" sesleri ile kışlaları boşaltıp şehre yürüdüler, karşılıklarına nasihat için ilk çıkan Kurmay Yarbay Kayserili Galip Bey'i attan indirip temizce dövüp hırpaladılar.⁴¹

Dönemin önemli simalarından Mevlanzade Rıfat'ın da çağdaşları gibi konu hakkında tespit ve yorumları olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve bağlantılarının olduğunu iddia ettiği yayınında askerin siyasetle meşguliyetini, devletin yok oluşundaki en önemli amil olarak göstermiştir. Mevlanzade konuya şu şekilde yaklaşmıştır:

Esasen asker sınıfı, siyasi ve idari umûr ile itigal ettirilemez. Asker, halkın ihtiyacatını, zamanın icabatını görüp takdir edemez. Böyle şeyler orduda yoktur olamaz. Orduda ancak kumandanın fikri hâkim, emri nâfizdir. Kumandan dahi bu fikir ve emre devletten alacağı talimat dairesine hasra mecburdur. Velhasıl, asker tayyare gibi, tahtelbahr (denizaltı) gibi devletin bir alet-i müdafaa ve tahribidir. İktiza edince isti'mal olur. Fakat esefle gördük. Bu son senelerde makam-ı mualla-yı hilafet ve saltanata Mehmed Reşad Han-ı Hamis merhum gibi suûd edenlerin ifrat-ı hilmine munzam aczi ve ümenâsının ihanetkâr irtikapları yüzünden mehamm-ı umur-ı devlet bütün bütün Yahudilere alet olan ittihad ve Tearkki ümera ve ricali eline geçti. Bu teşkilatın hari- cinde kalan rical ve memurîn dahi maaş

⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2000), 158.

⁴¹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 31.

derdiyle bunlara râm oldu. Hele asker sınıfı hah nâ-hâh (ister istemez) orduda hâkim olan kumandanın emir ve nüfuzu altında kaldı. Ve nihayet Yahudilerin bu manevrasını hiç fark etmeden asker, meslek, sanat ve teşkilatı itibarıyla kendi evini kendi eliyle yıkmağa gitti, ocağını kendi eliyle söndürmeye koyuldu. Ve bu suretle koca Osmanlı ülkesi şu beş on sene içinde kartopu gibi eriyip gitti. Otuz milyon nüfustan mürekkep ve alem-i İslamın makarr-ı hilafet olmak itibarıyla istinadgahı olan bu koca İmparatorluk yıkılıverdi.⁴²

Sultana ve rejime muhalefet İttihat ve Terakki mensuplarının temel argümanıydı. Cemiyetin destekçisi olduğu kadar cemiyete muhalif kesimin sayısı da oldukça fazlaydı. Bunun oluşmasındaki temel neden, başta cemiyete bağlı subayların askere karşı tutum ve davranışları ile kışla dışındaki tavır ve hareketleriydi. İslam'a ve şeriata mesafeli olan, alkol alan hatta ibadete karşı duruşları hakkındaki benzeri söylentiler, kendilerine karşı tepkinin artmasına neden olmuştur. Özellikle aşırıya varan tavır ve davranışları kulaktan kulağa yayılmakla kalmamış kendilerine karşı ciddi bir kitlenin oluşmasının da önünü açmıştır. 31 Mart isyanında Hoca Rasim Efendi'nin, Avcı Taburu erlerinin bu konudan rahatsız olduklarını ve "bizim bildiğimiz şeriat, kısasa kısas emreder, hırsızın elini keser, sarhoşu döver. Halbuki asıl sarhoşlar bizim zabıtlar, gece gündüz, kokanalar kollarında gezerler" şeklindeki yorumu, zabıtlarla olan sorunları aktarır mahiyettedir.⁴³ Şerif Hüseyin'in yaptığı isyan sürecinde, İngilizlerle iş birliği yapması ve Türk birlikleriyle çatışmalar sırasında Kabe'ye top mermilerinin isabet etmesini dahi bu çerçevede ele alan kamuoyu, ittihatçılara tepki sebebi olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁴

5. Siyasal Görüş Ayrılıkları ve Emir Komuta Zincirinde Yaşanan Aksaklıklar

Klasik Türk devlet geleneğinde olduğu gibi Osmanlı devlet sisteminde de ordu en temel unsurdur. Devlet, fetihlerle büyüyor ve bu da ordunun başarısı ile gerçekleşiyordu. Kuruluş dönemi ve klasik dönemde ordunun elde ettiği başarılar, devletin genişlemesine yön vermişti. Duraklama ve dağılma dönemlerinde de aynı etkiyle ordunun aldığı başarısız sonuçlar devletin düzenini derinden sarsmıştı. Dolayısıyla zamanla iktisadi ve sosyal alanlarda da bu başarısızlıkların sonuçları da hissedilmeye başlandı. Bütün bu olaylar devleti tedbir almaya yöneltse de söz konusu tedbirler Batılılaşma tartışmaları ya da yeniye direniş çatışmaları şeklinde gün yüzüne çıktı. Yapılan ıslahat girişimleri başta yeniçeri ocağı olmak üzere Osmanlı'da pek çok kurumda krizlere yol açmıştır. Nihayet genellikle kanlı darbe girişimleri hanedan ailesine kadar olmak üzere çok sayıda kişinin ölümüyle neticelenmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreği Osmanlı ordusunda Alman askeri heyetlerinin egemenliğinin kendisini özellikle hissettirdiği dönemdir. Colmar von der Goltz başta olmak üzere çok sayıda isim Türk subayları arasında kabul görmeyen ötesinde bir yer edinmişlerdir. Aynı dönemlerde Avrupa'da, özellikle Almanya ve Avusturya-Macaristan özelinde militarist görüşün yükselmeye başlaması Clausewitz'in⁴⁵ ileri sürdüğü "Politikanın Üstünlüğü" ilkesinin önüne geçerek kendine yer edindi.⁴⁶

Bürokraside farklı görüş ve çatışmaların ortaya çıkması, siyasal bir gündem olmaktan öteye gitmemiştir. Ancak mevcut çatışmaların ve ayrılıkların başta askeri mektepler olmak üzere ordu

⁴² Mevlanzâde Rıfat, *Siyonistler Osmanlı'yı Nasıl Yıktı?*, (İstanbul: Derin Tarih Yayınları, 2013), 48

⁴³ Celal Bayar, *a.g.e.* C.1, 155.

⁴⁴ Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, (Haz. Ali Birinci-Mehmet Okyay) (Ankara: Vadi Yayınları, 2006), 102.

⁴⁵ Prusyalı General, (d. 1780-ö.183).

⁴⁶ Çeliker, a.g.m.: 23.

yapılanması içerisinde belirmesi tehlikenin habercisi olma niteliği taşımaktaydı. Siyasal cereyanların askeri mekteplerde yayılması sistemli bir şekilde gelişmiştir. Batıda gelişen özgürlükçü düşünceler başta olmak üzere, meşrutî rejim taraftarlığı askeri mektep talebeleri arasında yayılmaya başlamıştır. Özellikle Jön Türk cereyanı ile başlayan, İttihat ve Terakki süreci ile devam eden, toplumun siyasallaşma eğilimleri kendini askeri okullarda da göstermiştir. Bu okullardan mezun olan genç subaylar aldıkları rütbe ve diplomalarına bir de ittihatçı kimliklerini eklemek suretiyle kıtalarına tayin olmaya başlamışlardır. Avrupa’da, Osmanlı Devleti aleyhine ortaya çıkan birtakım siyasî gelişmeler, ordu mensuplarının siyasî partilere ve derneklere daha fazla sempati duymalarına imkân tanıdı. Memleketin içinde bulunduğu kötü durumun ancak siyasî yollarla çözülebileceği fikri, subayların İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelmelerini hızlandırdı.⁴⁷ Rumeli’de cemiyete dahil olanları caydırmak üzere nasihat heyetleri oluşturulmuş, bu heyette Müşir Şükrü Paşa ve Birinci Ferik Rahmi Paşa yer almıştır. Padişah tarafından Rumeli’deki cemiyetin faaliyetini öğrenmek ve nasihat etmek üzere gönderilen adı geçen Paşaların nasihatlerinden de bir netice alınamamıştır. Meşrutiyetin ilânından on gün evvel saraya telgraf çeken Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, 3. Ordu subaylarının hemen hepsinin cemiyet ile alakası olduğunu yazıyor, siyasî suçlardan dolayı tutuklu bulunan subayların bırakılmasını istiyordu.⁴⁸

İttihat ve Terakki’nin meşrutiyetçi söylemleri ve demokrasiye olan inançlarına yaptıkları vurgu, askerin de desteğini almak suretiyle kuvvetlenmiştir. İttihatçıların Meclis-i Mebusan’a olan inançları demokratik yönetime olan inançlarıyla örtüşse de başta II. Meşrutiyet’in ilanı ve 31 Mart sürecinde askerin desteğini alma eğilimleri bu inançları açısından büyük bir çelişkiydi. İttihat ve Terakki Partisi’nin net bir ideolojisinin olduğunu söylemek mümkün değilse de siyasî ideolojisi hiçbir zaman kesin bir devrimci ve milliyetçi biçim alamadı. İmparatorlukta halkların temsilcisi olmak isteyen bir parti olarak “yamalı bir ideoloji” ile yetinmek zorunda kaldı. İdeolojisinde Türk milliyetçiliğine de yer vermekle birlikte bunu partinin genel doktrini hâline getirmede.⁴⁹ Cemiyetin hoşgörü politikası öyle bir hal aldı ki özellikle Meşrutiyet’in yeniden ilanı ile en üst seviyeye yükseldi. İttihat ve Terakki, Sırp, Yunan, Bulgar vs. unsurları Osmanlılık cereyanı altında birleştirebileceğini zannediyordu. Bulgar çeteleri şimdi Bulgar meşrutiyet kulüplerine dönmeye başlarken, Kanun-ı Esasi Kulüpleri diye anılıyorlardı. Rumlar, Ermeniler ve Arnavutlar da bu adı taşıyan kulüpler kurdular. Bu kulüpler çete örgütü olmaktan vazgeçerek yasal meşrutiyet kulüpleri olarak örgütlendiler.⁵⁰ Resmin geneline bakıldığında iyi şeyler olduğu izlenimine karşılık, bünyesinde ciddi tartışmaları barındırmaktaydı. Ayrılıkçı unsurlarla birleşme fikri, Osmanlı barışı ve Balkan çözümlerini engellemek için atılan adımlardandı. Ancak bu durum, sonuçta İttihatçı kimliğine sahip olsa da bu çatı altındaki farklı görüşlere sahip bireylerin zaman zaman kendi aralarındaki çatışmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Yönetimdeki etkisini her geçen gün daha fazla hissettiren İttihat ve Terakki Fırkası’nın, kendisine muhalif grupları bastırarak takip ettiği eşitlik prensibine dayanan Osmanlıcılık ideolojisinden vazgeçip Türkçülük ve İslamcılık siyaseti izlemeye

⁴⁷ Zekeriyâ Türkmen, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem*, 12/35, (2000): 576.

⁴⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında II. Meşrutiyet Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XX/70, Ankara (1955): 135-136.

⁴⁹ Niyazi Berkes *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 397-400

⁵⁰ Hale Şıvgın, “İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü”, *Gazi Akademik Bakış*, 6/11 (2012): 3.

başladığı görüşünde olanlar varsa da devlet tarafından desteklenen ve uygulanan politika pan-İslamizm ve Osmanlıcılıktır.⁵¹

Saltanatı temsilen dağa çıkan birlikler hakkında soruşturma sürdüren Şemsi Paşa'nın İttihatçı bir subay tarafından şehit edilmesi, ordu içerisindeki çatışmanın en üst seviyesidir. Ardından Müşir Osman Fevzi Paşa'nın yine aynı ekip tarafından dağa kaldırılması bu sürecin devamı niteliğindedir.⁵² Şemsi Paşa suikastının gerçekleştiği dönemde saray tarafından görevlendirilen ve olayı soruşturmaya giden heyetlerin de düzenledikleri raporlarda olayın kim ya da kimler tarafından gerçekleştirildiği netleşmemiştir.⁵³ Bütün bu olanlar toplumda askere karşı güven probleminin başlamasının ötesinde korku toplumunun oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Farklı eyaletlerde görev yapan zabıtların özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelikleri nedeniyle hükümet meselelerine müdahil olmaları merkezde ciddi endişelere yol açmıştır. Yemen'de görev yapan İttihatçı zabıtlar bu türden davranışlardan menedilmek suretiyle uyarılmışlardır.⁵⁴ Başka bir bölgede, Erzurum'da görev yerine giden mektepli bir zabiti karşılama esnasında bazı çavuş ve neferlerin uygunsuz davranışları nedeniyle tevkif edildikleri, bu olay merkeze bildirilirken, raporda efradın mektepli zabıtlardan memnuniyetine vurgu yapılmıştır.⁵⁵

Askerin çeşitli fırkalara mensubiyeti, meydana gelen olaylar çerçevesinde devleti tedirgin eden konular arasındadır. Özellikle İttihat ve Terakki'nin etkisinin arttığı dönemlerde bu konuda tedbir alınma yoluna gidilmiştir. Cemiyetin henüz legalleşmediği, "cemiyet-i fesadiye" diye anıldığı günlerde, cemiyetle ilişkisi olan zabıtlar hakkında ciddi tahkikatlar yapılmıştır.⁵⁶ Gizli ve aleni fırka ve siyasi cemiyetlerin faaliyetlerine katılan erkân, ümera ve zabıtan ve mensubin-i askeriye hakkında yapılacak muameleye dair kanun sureti hazırlanmıştır. Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar, Harbiye Nazırı Nazım, Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile Mehmed Reşad imzaları taşıyan kanun 3 maddeden oluşmakta ve ilgili suça iştirak edenlerin meslekten uzaklaştırılmanın yanında küçük zabıtan ve neferlerin bu suçu işlemeleri halinde 3 aydan altı aya kadar pranga cezası ile cezalandırılmaları hükmolunmuştur. Ancak kanun suretindeki detay dikkat çekicidir. Burada "Cemiyetin maksad-ı teşkiline" ibaresi konulmuştur. Bu ibare ile İttihat ve Terakki Cemiyeti dışındaki oluşumların hedef alındığı bir kanun olma özelliği taşımaktadır.⁵⁷

Sonuç

Kuruluş ve yükselme dönemlerinin en önemli özelliği, başta hanedan ailesinin askerlik mesleğine olan yatkınlığı ile birlikte savaş esnasında cepheye yer almaları gelmekteydi. Devletin gerileme ve dağılma amillerinin en önde geleni saltanata hükmedenlerle birlikte devleti yöneten bürokratların askerlik mesleğinden alabildiğine uzak olması ile doğru orantılıdır. Asıl mesleği askerlik olanların mesleklerini en iyi şekilde icra etmeleri yerine değişim cereyanlarına kapılmak suretiyle, askerlikten ziyade hem farklı mesleklere yönelmeleri hem de siyasetle iştigal etmeleri devletin kaosa sürüklenmesini kaçınılmaz kılan etkenlerdendir. Asırlardan beri geniş yaylalar

⁵¹ Nejla Günay, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30/88, (1994): 141-142.

⁵² BOA. *Yıldız Esas Evrak*, (Y.EE.) 71/62, H.23/06/1326 (M. 23 Temmuz 1908).

⁵³ BOA. *Dahiliye Şifre*, (DH. ŞFR.) 402/110 R.3 Temmuz 1324 (M.16 Temmuz 1908).

⁵⁴ BOA. *Babiali Evrak Odası*, (BEO.) 3574/268042, H. 25. 05.1327 (M.14 Haziran 1909).

⁵⁵ BOA. *DH.MKT.* 2835/81 H.19.05.1327 (8 Haziran 1909).

⁵⁶ BOA. *Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye*, (Y.PRK.MYD.) 19/107, H.24.03.1315 (M.23 Ağustos 1897).

⁵⁷ BOA. *Dahiliye Hukuk Müşavirliği*, (DH.HMŞ.) 19/19, H. 26.10.1330 (M.8 Ekim 1912).

üstünde at sırtında yetişen bir neslin, kendi devrinin en üstün askeri meziyetlerine sahip bir milletin, askeri stratejinin öngördüğü iklim ve coğrafya gibi her koşula hâkim bir ordunun zaman içerisinde siyasetle meşguliyeti devleti alabildiğine geri bırakmanın ötesinde yıkılmayla karşı karşıya getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin değişimleri ve dönüşümleri en yoğun şekilde yaşadığı Tanzimat sonrası ve özellikle II. Meşrutiyet dönemi, demokratikleşme adına ciddi adımların atıldığı yıllar olmuştur. Bu adımlar monarşinin gölgesinde atılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla altı asırlık geleneğin toplumun ve devlet kurumlarının genlerine işlediği bir ortamda demokratikleşme, batılılaşma ve topyekûn değişim hedefleri devletin her kurumunda krize yol açtığı gibi, halk tarafından da endişe ve merakla takip edilmiştir. Başta ekonomik olumsuzluklar olmak üzere toplumda yaşanan aksiliklerin orduya sıçraması, askerlerin düzenli maaş alamamaları devlete olan güven duygusunun sarsılmasına sebep olmuştur. Bu yaşanan asayiş olayları ve askerlerin eşkıyalık faaliyetlerine tevessül etmesi, hiyerarşik itaatsizlikten öte halkın askere olan saygısının yitirilmesinin önünü açmıştır. Bu açıdan bakıldığında ordunun kışlasında neden oturmadığı sorusunun arkasında sosyal, ekonomik ve kültürel nedenlerle siyasal yaşama müdahale etmek zorunda kaldığını söylemek mümkündür. Kendilerince meşru olan bu sebepler demokratik pencereden bakıldığında ise ciddi bir eleştiri konusu olmuştur

Askerin siyasallaşması daha sonra da fırkalaşma eğilimine girmesi, emir komuta zincirinde çok ciddi aksaklıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Askeri okullarda başlayan özgürlükçü düşünceler ilk başlarda yönetim şekline muhalif gibi görünse de daha sonraları sultanı, dolayısıyla da hilafeti ve saltanat rejimini hedef almaya başlamıştır.

Her rejim kendi muhalifini mutlaka doğurur. Bu çerçevede ele alındığında fikir ayrılıklarının olması kaçınılmaz bir hal alacaktır. Bu durum, beraberinde kaotik ortamları ve bunalımları getirir. Devletin çeşitli kurumlarına yayılan fikri ayrılıklar düşmanlık düzeyine çıktığı gibi tarafların birbirlerini kayırma eğilimlerini de artırır. Bu ve bunun gibi ortamlar devletin işleyişine zarar veren hamlelerdir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında, fazlasıyla hissedilen adam kayırma, aslında dağılma döneminin en önemli sorunlarının başında gelmiştir. Bu sorun son dönem tahta çıkan sultanların yayınladıkları adaletnamelerde de kendine yer bulmuş, sorunun üzerine gidileceği garantisi verilmiştir.

Fırkalaşma sorununun kendini gösterdiği en önemli kurum askeri okullar ve orduya bağlı birliklerdir. Meydana gelen siyasal hizipleşmenin beraberinde getirdiği sorunlar arasında emre itaatsizlik, adam kayırma ve kendinden görmediklerini farklı yerlere vazifelendirmeler gibi çeşitli uygulamalar sık sık tehlike arz etmiş, nihayetinde de devletin dağılmasındaki amillerden en önemlisini teşkil etmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BCA, *Cumhuriyet Arşivi Millî Eğitim Bakanlığı (MEB)*, 103/506/10.

BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi, (DH. MKT.)* 996//15; 2803/76; 2813/76; 2835/81; 2850/89.

BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT.UM.)* 189/50.

BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A. MKT.MHM.)* 685/14.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi (Y.PRK. BŞK.)* 72/65.

BOA, *Zabtiye, (ZB.)* 354/47.

BOA, *Babialı Evrak Odası, (BEO)* 3574/268042.

BOA, *Dahiliye Hukuk Müşavirliği, (DH.HMŞ.)* 19/19.

BOA, *Dahiliye Şifre, (DH. ŞFR.)* 402/110.

BOA, *Yıldız Esas Evrak, (Y.EE.)* 71/62.

BOA, *Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye, (Y.PRK.MYD.)* 19/107.

Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi, 2. Devre 1. Sene, 23. İçtima, 18 Haziran 1328 (Temmuz 1912): 385-387; (MMZC), C.1- 1-27, 599.

Araştırma Eserler

Akgün, Seçil, “Atatürk’ün Büyük İlkesi Ordunun Siyasetten Ayrılması”, *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiri Kitabı*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1985.

Akyıldız, Ali, “Sened-i İttifak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2009): ss.512-514.

Ali Fethi, “İnkılâb-ı Âhirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi”, *Asker Mecmuası*, İstanbul (1324): 124.

Alkan, Ahmet Turan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, C.1/3, İstanbul: Baha Yayınları, 1966.

Berkes Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (2016).

Beydilli, Kemal, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-İ Şer’iyye”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2/4, (2001): 33-51.

Bouquet, Olivier, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul: Temel Yayınları, 2000.

Çeliker, Fahri, “Birinci Dünya Harbinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ordu Hükümet İlişkileri”, *II. Askeri Tarih Semineri*, Ankara: ATASE Yayınları, 1985.

- Eraslan Cezmi, Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul: 3F Yayınları, 2006.
- Fırlı, Ethem Ruhi, “Cemel Vakası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), ss.320-321.
- Göçer, Güngör, “Fırkacılık Mücadelesi ve Balkan Harbi”, *Balkanlarda Siyasal İlişkiler*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2008.
- Güler, Tahsin, “Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), (2014): 311- 336.
- Günay, Nejla, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30/88, (2014): 115-158.
- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul: Arba Yayınları, 1958.
- Hüseyin Cahid, “Askerler ve Cemiyet” *Tanin*, S. 412, (26 Ekim 1909): 1.
- Karaca, Behzat, Güngör Göçer, “Gönüllü Bir İttihatçı Olarak Balkan Harbi'ne Katılan Ziya Şakir'in Harp Hatıraları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/29, (2017): 527-552.
- Koyuncu, Aşkın, “Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulamaları Dergisi*, S.20, (2006): 197-243.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, (Haz. Ali Birinci-Mehmet Okyay), Ankara: Vadi Yayınları, 2006.
- Mevlânâ Rıfat, *Siyonistler Osmanlı'yı Nasıl Yıktı?*, İstanbul: Derin Tarih Yayınları, 2013.
- Oğuzhan Börekci, Ülkü Ayşe, “19. Yüzyıl Osmanlı Bürokratik Yapısının Jön Türk Düşüncesinde Eleştirisi: “Turfanda mı Yoksa Turfa mı” Üzerinden Bir Analiz”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*- S. 47, (2018): 448-466.
- Ortaylı, İlber, “Asker Siyasete Bulaştı ve Rumeli'deki Anavatanı Kaybettik”, *Atlas Tarih* (100. Yılında Balkan Savaşları-Rumeli'ye Veda Özel Sayı), 16 (2012): 30-36.
- Özcan, Azmi, “İslamcılık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIII (İstanbul 2001), ss.62-65.
- Özcan, Azmi, “Osmanlıcılık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII (İstanbul 2007), ss. 485-487.
- Özdağ, Ümit, *Ordu Siyaset İlişkisi*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1991.
- Özkan, Selim Hilmi, “Çağdaş Siyasal Akımların Düşünsel ve Tarihsel Temelleri”, *Çağdaş Siyasal Akımlar*, ed. Yusuf Sayın, Ankara: Nobel Yayınevi, 2021.
- Pekmen, Mahir Said, *31 Mart Hatıraları İsyân Günlerinde Bir Muhalif*, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Polat, Hasan Ali, “Halaskâr Zâbitân Müdahalesinden Bâbîali Baskını'na Osmanlı Bürokrasisinin Siyasetle İmtihanı: (Siyasetle İştigal Edilmeyeceğine Dair Taahhütnameler)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 65, (2019), 332.

- Rider, Florian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet*", İstanbul: Picus Yayınları, (2012).
- Saray, Mehmet, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında Bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetimine Tesiri", *İkinci Askeri Tarih Semineri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985.
- Sevig, Vasfi Raşid, *Askeri Adalet*, Ankara: AÜHF Yayınları, 1955.
- Shaw, Standford, *Eski ile Yeni Arasında Sultan III. Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Şıvgın, Hale, "İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü", *Gazi Akademik Bakış*, 6/11, (2012):1-15.
- Türkmen, Zekeriya, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri", *Erdem*, 12/35, (2000): 567-591.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", *Bellekten*, XX/70, (1955): 103-174.
- Yiğit, Yücel, "İttihat ve Terakki Fırkası İçinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-i Cedit Hareketi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (2014): 103-125.
- Ziya Şakir, "Meçhul Asker", *Vakit*, (10 Şubat 1930): 10.

Geyikli Baba Zâviyesi ve Osmanlı Kuruluş Sürecine Etkisi

Geyikli Baba Lodge (Zawiya) and Its Effect on the Ottoman Establishment Process

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Mustafa Akkuş

Necmettin Erbakan Üniversitesi
akkuş75@hotmail.com

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Büşra Bağcı

Necmettin Erbakan Üniversitesi
bagcibusr@gmail.com

Başvuru / Submitted:
6 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
5 Eylül 2024

DOI: [10.21021/osmed.1479497](https://doi.org/10.21021/osmed.1479497)

Atıf/Citation:

Akkuş, M.; Bağcı, B. "Geyikli Baba Zâviyesi ve Osmanlı Kuruluş Sürecine Etkisi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 23 (2024): 253-270.

Benzerlik / Similarity: 9

Öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluş süreci dervişlerin, fakihlerin, alplerin, gazilerin, ahilerin, bacıların en aktif olduğu dönem olmuştur. Bu dönemde muhtelif dinî ve tasavvufî zümrelere mensup pek çok âlim ve mutasavvıf kendilerine tabi yüzlerce alp, talebe ve müritleriyle birlikte Osman Bey'in hâkimiyetindeki topraklara göç etmişler ve yaşamlarını burada idame ederek uçlarda yeni bir devletin neşvünema bulacağı ilmi ve kültürel ortamı hazırlamışlardır. Genellikle Horasan bölgesinden gelen ve Yesevi dervişleri olarak adlandırılan bu gruplar Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde tekke ve zâviyeler açarak bölgenin vatan kılınmasında önemli faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu konuda etkin olanlardan biri de Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Bursa'nın İnegöl yöresine yerleşen Geyikli Baba'dır. Müritleriyle birlikte Bursa'nın fethedilmesinde de görev alan Geyikli Baba, şehrin ele geçirilmesi ile birlikte kentin kırsal bölgesine yerleşerek gönülleri fethetmeye çalışmıştır. Bu dönemde kendi adına açılan zâviyesinde halkı irşad ederek bu toprakların Türkleşmesi ve İslamlaşmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

İnegöl'de inşa edilen bu zâviyeye iki köy vakfedilerek ihtiyaçlarının vakfedilen köylerden gelen gelirlerle sağlanması amaçlanmıştır. Devlet tarafından varlığı tanınan ve desteklenen Geyikli Baba Zâviyesi'ne ihtiyaç duyulan şeyh, müezzin vb atamalar yapılmıştır. Uzun yıllar bölgede faaliyetlerini sürdüren bu yapı 19. yüzyılda Bektaşî tekkesine dönüşmüştür. Bir süre Bektaşî kimliği ile hizmet veren mezkûr zâviye, 1826 yılında Bektaşîliğin yasaklanması üzerine kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir. Ancak birkaç yıl sonra bazı Bektaşî zâviyelerinin açılması sırasında Geyikli Baba Zâviyesi de yeniden hizmet vermeye başlamış ve faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geyikli Baba, Osmanlı Devleti, Zâviye, Vefâiyye, Bursa.

Abstract

The foundation of the Ottoman Empire was the period in which the dervishes, jurists, alps, gazis, ahis and sisters were particularly active. During this period, many scholars and Sufis belonging to various religious and Sufi groups migrated to the lands under the rule of Osman Bey with hundreds of alps, students and disciples subject to them, and by continuing their lives here, they prepared the scientific and cultural environment in which a new state would find its emergence. These parties, who generally originated from the Khorasan region, were called Yesevi dervishes, and carried out important activities in turning the region into a homeland by launching lodges (zâviye) and shelters in various cities of Anatolia. One of the most active was Geyikli Baba, who settled in the İnegöl region of Bursa in the early years of the Ottoman Empire. Geyikli Baba, who had participated in the conquest of Bursa with his disciples, sought to win hearts by settling in the rural areas of the city after it was conquered. During this period, he contributed significantly to the Turkification and Islamisation of these lands by guiding the people in the lodges opened on his behalf.

The lodge was built in İnegöl and two villages were offered as gifts to the lodge with the aim of meeting the needs of the lodge with the income from the donated villages. According to the needs of the Geyikli Baba Lodges, which are recognised and supported by the state, appointments such as sheikhs, muezzins, etc. were undertaken. This institution, which continued its activities in the region for many years, was transformed into a Bektashi lodge in the 19th century. This zâviye, which for a time represented the Bektashis' identity, was closed and ceased its activities in 1826, when Bektashism was outlawed. Nevertheless, a few years later, when some Bektashi lodges were opened, the Geyikli Baba Lodge was reopened and began its activities where it left off.

Keywords: Geyikli Baba, Ottoman Empire, Zawiya, Vefâiyye, Bursa.

Giriş

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol tahakkümü altına girişi ve yıkılış sürecinde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde; Karesioğulları, Menteşeoğulları, Sâhib Ataoğulları, Karamanoğulları, Germiyanogulları, Candaroğulları ve Osmanogulları gibi birçok beylik teşekkül etmiştir. Bu beyliklerden Osmanogulları, gazâ politikasını çok iyi yürüterek diğer büyük beyliklere rağmen Türkmen nüfusu yanına çekmeyi başarmış, bulunduğu bölgenin stratejik konumunun da avantajını kullanarak zaman içinde büyüyüp güçlü bir cihan devleti hâline gelmiştir. Gazâ ve seferlerle yakın çevrelerinde bulunan yerleri fetheden Osmanlılar, devletin kuruluşunun tamamlanması ile birlikte Batı Anadolu'da Bizans'a ait birçok şehri fethederek, buraya pek çok dinî ve tasavvufî zümreyi de içinde barındıran önemli bir Türkmen nüfus iskân etmiştir. Bu dönemde Osmanlı hâkimiyetine giren yerlerden biri de Bursa olmuştur.

Şehir tarihsel süreç içerisinde Brusa, Brussa, Bursa, Borsa ve Bursia gibi farklı isimlerle anılmıştır.¹ Kentin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, bazı kaynaklarda milâttan önce II. yüzyıl sonlarında Prusias'a iltica eden Kartacalı Hannibal'ın teşebbüsü ile kurulduğu kaydedilir. Ayrıca Bithinya kralları tarafından şimdiki hisarın yerinde bulunan daha eski bir yerleşimin üzerinde yeniden tesis edildiği de belirtilir.² İlk dönemlerde Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kalan şehir, zaman zaman Türklerin akınlarına da maruz kalmıştır. Süleyman Şah 1080'de İznik'i alarak kendisine merkez yaptıktan hemen sonra Bursa'yı fethetmiştir. Akabinde Bitinya havzasındaki bütün şehirler birer birer teslim olmuşlardır.³ Ancak bir süre sonra Bursa şehrinin Türklerin hâkimiyetinden çıkıp Bizanslılara geçtiği bilinmektedir. Nitekim Sultan Şâhinşah 1113 yılında Marmara ve Garbi Anadolu bölgelerini istila eden ve Orta Anadolu'ya doğru ilerleyen Bizanslılara karşı taarruza geçtiğinde, Bursa ve bazı kentlerin Bizans topraklarında yer aldığı görülmektedir. Bu seferler sırasında Emîr Monoluğ ve Muhammed kumandasındaki birlikler İznik, Bursa, Balıkesir ve Edremit bölgelerine kadar ilerleyerek Bizans'ın mukavemetini kırmışlar ve Çanakkale boğazına doğru yürümüşlerdir.⁴ Böylece Bursa şehri Türk kuvvetleri tarafından tekrar zapt edildiyse de kısa bir süre sonra İmparator Aleksios Komnenos tarafından geri alınmıştır.⁵ Daha sonra Alaşehir'de yapılan barış antlaşması gereğince, Marmara sahillerinin yönetimi Bizans İmparatoru'na verilmiştir. Böylece Osmanlıların bölgede faaliyet göstermelerine kadar Bursa, İznik, Bilecik, Dimboz, İnegöl, Kestel, Kite, Atranos (Orhaneli), Mihaliç (Karacabey); Kirmastı (Mustafa Kemalpaşa) Bizans tekfurlarının hâkimiyetinde kalmıştır.⁶

Osmanlı kroniklerinde Bursa şehrinin ismi ilk olarak 1308'de Bursa Tekfuru'nun diğer tekfurlarla ittifak kurarak Osmanlı kuvvetlerini Dimboz Geçidi'nde durdurmak istediği olay sırasında geçmiştir. Rivayetlere göre Osman Bey'in kardeşi Gündüz Bey'in oğlu Aydoğdu'nun şehit olduğu bu hadisede Bursa tekfuru mağlup edilmiş ve bölge Osman Bey tarafından kuşatma altına alınmıştır. Bu kuşatma sonuca ulaşmamakla birlikte şehir abluka altına alınarak her iki taraf arasında şiddetli mücadeleler yaşanmıştır.⁷ İki taraf arasında yaşanan uzun mücadelenin ardından

¹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 265.

² Halil İnalcık, "Bursa", TDV İslâm Ansiklopedisi, VI (İstanbul 1992), s.446.

³ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944), 109.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 154, 662.

⁵ Besim Darkot, "Bursa", İslam Ansiklopedisi, II (İstanbul 1979), s.810.

⁶ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985), 68.

⁷ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz., Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç (İstanbul: K Kitaplığı, 2003). 75, 76, 77; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz., Atsız (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1972). 30; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*,

Orhan Gazi, Köse Mihal'i devletin ileri gelenlerine gönderip, şehrin teslimi konusunda kendileri ile antlaşma yapılmasını teklif etmesini istemiştir. Tekfur Osmanlı kuvvetlerinin bu isteğini şehirde bulunan insanların incinmemesi ve kimsenin zarar görmemesi şartı ile kabul etmiştir. Köse Mihal gelip bu durumu Orhan Bey'e iletmiştir.⁸ Orhan Bey'in tekfurun talebini kabul etmesi üzerine Köse Mihal, tekfurun yanına gelerek kaleyi boşaltmalarını istemiştir. Tekfur kaleden çıkacakları zaman kendilerini korumaları için ücretli muhafız isteğinde bulunmuştur. Tekfurun bu isteği de kabul edilerek Bursa halkı kaleden dışarı çıkarılmıştır. Gayrimüslim halkın kaleyi boşaltması üzerine Müslümanlar yüksek sesle tekbir getirerek huzur içinde Bursa'ya girmişlerdir. Orhan Bey yapılan antlaşma gereği Hisar halkına aman verip kimsenin bir eşyasına dokundurmasına rağmen Tekfur'un kendisine ait pek çok eşyayı hisarda bırakıp gitmesi dikkat çekicidir. Orhan Gazi onun bıraktığı bu hazineyi gazilere dağıtmıştır.⁹ Böylece 1322 yılında Bursa şehri Osmanlıların hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁰ Bu şehrin ele geçirilmesi Osmanlı Devleti için siyasî, sosyal, dinî, ekonomik ve ticarî yönden büyük öneme sahiptir. Nitekim Bizans Devleti'nin hâkim olduğu dönemden itibaren dinî hayatın en güçlü ve en yoğun bir şekilde yaşandığı mekânlardan biri olan Uludağ'ın (Keşiş Dağı) mevcudiyeti bölgenin dinî yönünü göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bursa henüz ele geçirilmeden önce şehrin kırsal beldeleri evliyanın ve Türkmen babalarının zâviye ve tekkeleri ile dolarak, manevî bir ortam hazırlanmıştı. Bu şehir Moğol istilâsı altında çöken Türk-İslâm dünyasının âlimleri, şeyhleri ve velileri ile dolmuş; Osmanlı sultanları devletlerini bunlarla birlikte kurmuş ve yükseltmişlerdi. Nitekim mezkûr dönemde Geyikli Baba, Abdal Mûsâ, Karaca Ahmed, Abdal Mehmed, Abdal Murad Bursa'ya gelmiştir. Horasan erenleri olarak da tesmiye edilen bu zatların birçoğu emrindeki yüzlerce müritleriyle Bursa'nın fethine katılmıştır. Bu alanda çalışmamıza konu edinilen Geyikli Baba'nın, Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında, Osman Gazi döneminde Bursa'ya geldiği, bölgenin İslamlaşma ve Türkleşmesinde önemli katkılarda bulunduğu söylenebilir. Ayrıca 1322 yılında Bursa'nın fethedilmesi sırasında Geyikli Baba ve müritlerinin önemli hizmetlerde buldukları rivayet edilmektedir.¹¹ Bursa'nın fethi sonrasında yüzlerce müritleriyle faaliyetlerini sürdürdüğü bilinen Geyikli Baba Zâviyesi'nin zamanın en önemli kurumlarından biri haline geldiği görülmektedir. Nitekim daha sonraki dönemlerde bu zâviyeye; sultanlar, hanedan mensupları ve diğer ileri gelenler tarafından zengin vakıflar tahsis edildiği ve bu yapı için birçok görevlinin atandığı bilinmektedir.

1. Geyikli Baba

Osman ve Orhan Bey zamanında yaşayan, Vefâiyye tarikatına mensubiyeti bilinen Geyikli Baba, kuruluş dönemi dervişlerinden biridir.¹² Geyikli Baba, Güney Azerbaycan'ın Hoy

Hazırlayanlar, Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen C.I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949). 115, 117; Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, Yalınlaştıran, İsmet Parmaksızoğlu, C.1 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979). 38, 39, 40.

⁸ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 85; Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih I*, 50.

⁹ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 131, 133.

¹⁰ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, s.135; Hakan Yılmaz, "Bursa Fethine Yönelik Yeni Yaklaşımlar ve Bursa'nın Gerçek Fetih Tarihi", *Şehir & Toplum*, II (2015): 64.

¹¹ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't- Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, Hazırlayanlar, Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar, C.I, Birinci Kısım (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997).103.

¹² Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 105-106; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, 32; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, 103; Geyikli Baba için ayrıntılı bilgi bkz. Ali Haydar Avcı, *Abdalan-ı Rum ve Geyikli Baba* (Ankara: La Kitap Yayınları, 2015).

kasabasında dünyaya gelmiştir.¹³ Geyikli Baba'nın hayatının ilk dönemlerine ait herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Geyikli Baba'nın gerçek ismi kaynaklarda farklı adlarla anılmıştır. *Yunus Emre Divanı*'nda Hasan¹⁴; Baldırzâde Selisî Şeyh Mehmed'in *Ravza-i Evliyâ* isimli eserinde Baba Sultan¹⁵; *Bursa Kütüğü*'nde ise Mehmed olarak zikredilmiştir.¹⁶ Bilinen binekler yerine geyiklerle dolaştığı için Geyikli Baba unvanını almıştır. Geyikli Baba da, Abdal Murad gibi, muhtemelen Bursa'nın fethinden önce bu bölgeye gelerek İnegöl taraflarına yerleşmiş olmalıdır. Yaşadığı döneme ilişkin kaynaklarda verilen bilgiler çelişkilidir. Başta Âşıkpaşazâde olmak üzere ilk dönem kroniklerin çoğu onu Orhan Gazi dönemi dervişleri arasında sayarken¹⁷, Münecimbaşı ise Osman Gazi devrinde¹⁸ yaşadığını ifade eder. Ömer Lütfi Barkan, Konya'daki bazı aşiretler arasında Geyikli Baba dervişlerinin bulunmasından hareketle onun Hoy'dan yola çıkarak ilk önce Konya'ya gelmiş olabileceğini ileri sürmektedir.¹⁹

Ahmet Refik ise Geyikli Baba'nın İnönü'de bağ ve bahçesi bulunduğunu ve bahçe hakkında Fâtih Sultan Mehmed devrine ait (855-1451/1452) bir vakıf defterinde şu satırların yer aldığını zikretmiştir. *İnönü'de Şarapdaryeri dimekle meşhur yer ki iki yüz elli dönüm yerdir. Kışdoğan oğlu İsa'dan Çavuşbaşı Murad Bey yüz eli frengi florine satın alınmış mülkdür. Mevlana Mecdüddin bi'tisiyle mukarrer ve Geyikli Baba bağ ve bahçe bile Yakup Fakih bahçesidir. Rüstem Ali ve Hamza vakfıdır. Murad Hünkâr nişaniyle*²⁰. Vakıf kayıtlarında yer alan bu bilgilere göre Geyikli Baba'nın, hayatının bir bölümünde İnönü mevkiine de gelmiş olabileceği ve ekonomik durumunun oldukça iyi olduğu söylenebilir.

Geyikli Baba, Osmanlı coğrafyasında adını ilk kez Bursa fethi sırasında duyurmuştur. Rivayetlere göre Geyikli Baba ulu bir geyiğe binmiş hâlde Bursa fethine iştirak etmiş ve savaş sırasında olağanüstü kahramanlıklar göstermiştir. Elinde altmış okka ağırlığında bir kılıç olduğu halde muhasara ordusunun önünde savaşmış ve Kızıl Kilise adı verilen bölgeyi bizzat kendi gayretleriyle ele geçirmeyi başarmıştır.²¹ Müritleriyle taarruza geçen Geyikli Baba, bölgedeki meskûn Rumlarla bizzat savaşmış, gazâ yoluyla kilise ve civarını çevreleyen Rum yerleşkesini fethetmiştir.²²

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi, Mûsâ Çelebi Evrakı nr. 1'de yer alan ve Geyikli Baba menâkıbını içeren ve iki parçadan mürekkep olan varakta Geyikli Baba'nın Kızıl Kilise'yi fethetmesi hikaye edilmektedir²³. Bu belgede; "*Kutbü'l-Ârifin Şeyh Geyikli Baba*

¹³ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri*, haz. Muhammet Hekimoğlu, 1. Baskı, Editör: Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019). 36; Mecdi Mehmed Efendi, *Hadaiku's-Şakaik, Şakaik-i Nu'maniye ve İzahlı Şerhleri*, yay. Abdulkadir Özcan, C.I (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989). 32.

¹⁴ *Yunus Emre Divanı*, haz., Abdülbâkî Gölpınarlı (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1943). 299.

¹⁵ Baldırzâde Selisî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliyâ*, haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever (Bursa: Arasta Yayınları, 2000).125.

¹⁶ Kâmil Kepecioğlu, "Geyikli Baba Sultan", *Bursa Kütüğü*, II (Bursa 2010), s.109.

¹⁷ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 105-106; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, 32; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, 103; Mecdi, *Hadaiku's-Şakaik, Şakaik-i Nu'maniye ve İzahlı Şerhleri I*, 32.

¹⁸ Münecimbaşı Ahmet Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, çev., İsmail Erünsal, C.I (Tercüman 1001 Temel Eser), 80.

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *VD*, II, (1942): 290.

²⁰ Ahmed Refik, *Bizans Karşısında Türkler* (İstanbul: Ma'rifet Matba'ası, 1927). 167.

²¹ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, 103; Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler, Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 104-105.

²² Hakan Yılmaz, "Geyikli Baba Gerçeği" (İnegöl Sempozyumu Bildiri Metni II. Edisyonu) + "Geyikli Baba Belgesini Te'yid Eden Rivâyetin İkinci Bir Anonim Nüshada Yer Alan Tekrarı", *Şehrengiz Tarih ve Kültür Dergisi*, XIII/138 (2022): 9, 10.

²³ BOA, *Ali Emîri Tasnifi, Musâ Çelebi (AE. MÇLB.)* nr.: 1/12.

Hoy'dan gelmiştir. Ulu geyiğe binip gelmiştir. Geyikler kendüye musahhar imiş, gelüp İnegöl'de mekan tutmuş. Merhum Orhan Padişah hazretlerinin fethinde. Merhum Orhan padişah ol kıyıları feth ederken Kutbü'l-Ârifin Şeyh Geyikli Baba dahi ol canibde üç yüz altmış kapılı bir kilisa var imiş. Kızıl Kilisa demekle meşhur imiş. Ol kilisayı kendüler feth etmişler..”²⁴ ifadeleri ile Orhan Gazi bölgede fetih faaliyetleri yaparken Geyikli Baba'nın da Kızıl Kilise'yi fethetmesi anlatılmaktadır. Geyikli Baba'nın fetih esnasında emrindeki Türkmenlerle birlikte mühim bir kuvvet oluşturduğu ve savaşın kazanılmasında aktif bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Geyikli Baba'nın Bursa fethinde göstermiş olduğu bu çaba düzenli ordunun kurulmadığı ve daha çok alp ve dervişlerin savaşlarda ön sırayı aldığı ilk dönem fetihlerinde oldukça önemlidir. Geyikli Baba'nın kuşatma sırasında gösterdiği gayretin Orhan Gazi'nin de gözünden kaçmadığı kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Bu belgede anlatılanları Osmanlı kroniklerinden Âşıkpaşazâde de teyit etmektedir. Âşıkpaşazâde, Orhan Gazi'nin, Geyikli Baba'nın şöhretini ve namını duyup, Geyikli Baba'ya iki yük şarap ve iki yük rakı gönderdiğini anlatmaktadır.²⁵ Bu anlatılardan muhtemelen Orhan Bey'in onun heterodoks mu yoksa sünnî anlayışa mı mensup olduğunu görmek istediği düşünülebilir. O dönemde Moğol istilasından sonra Anadolu'da heterodoks düşünceye sahip Kalenderî gruplara mensup dervişlerin içki, rakı, sebzenk gibi müskirâtı kullandığı bilindiğinden, Orhan Bey'in, Geyikli Baba'ya bu hediyeleri bilinçli bir şekilde ve denemek için gönderdiği kanaatindeyiz. Nitekim bazı tarihçiler, Sünnî İslâm anlayışı içerisinde pek de hoş karşılanmayacak bu tarz bir hediyeyi göndermenin o dönemin şartlarına ve koşullarına uygun olduğunu belirtmektedirler.²⁶ Ancak koşullar ve durum ne olursa olsun Geyikli Baba için içki içme durumunun söz konusu olmadığı, belgede anlatılan hadisenin devamından da anlaşılmaktadır.²⁷ Kaldı ki Orhan Bey'in bu hediyesine karşılık Geyikli Baba'nın gönderdiği kerametvari nitelikteki hediye de onun meyhör olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sultanın bu hediyesine mukabil Geyikli Baba'nın da, gösterdiği keramette belgede anlatılmaktadır. Nitekim Geyikli Baba kendisine gönderilen hediyelerle bir zerde pişirtip, yanan ateşten de bir kor alıp pamuğa sarıp Orhan Bey'e göndermiştir. Yaşanan bu hadise ilgili arşiv kayıtlarında şu şekilde zikredilmiştir: “...baba dahi yanındaki Balım Sultan'a cevab virüb padişah bana iki yük yağ ve iki yük bal göndermişler deyü bir kazan getirdüb ateş yakdırub kaynatdırur ve içine pirinç koyub a'lâ zerde olub getiren adam nazarında ve hem anınile bu zerededen padişaha gönderib ve hem altında yanık ateşden biraz kor bir panbuk içine koyub padişaha göndermiş. Padişahını görüp bi ihtiyar nazarlarına varıp anlara dahi gaybdan taam getirip ziyafet etmişler”²⁸ Ahmet Refik'in, Geyikli Baba hakkında hazine-i evraktaki vesaik tasnifi esnasında bulunduğu belgenin içeriğinin devamında Orhan Bey ve Geyikli Baba arasında dostane ilişkilerin yaşandığı görülmektedir. Nitekim söz konusu belgeye göre Orhan Bey; “Padişah hazretleri bizim dahi bir eserimiz olsun, ne dilersen vereyim. Gözün baktığı yeri vereyim” demiş. Geyikli Baba bu söz

²⁴ BOA, AE. MÇLB. nr.: 1/12.

²⁵ BOA, AE. MÇLB. nr.: 1/12, 14; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 105; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, 103.

²⁶ Bu konudaki tartışmalar için bkz: Hakan Yılmaz, “Geyikli Baba'nın İnegöl'e Yerleşmesi, Orhan Gazi ile İlişkisi ve Heterodoksluğu Yönündeki İddiaların Kesin Deliller Işığında Çürütülmesi”, (Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 2017), 461-506.

²⁷ BOA, AE. MÇLB. nr.: 1/14-15.

²⁸ BOA, AE. MÇLB. nr.: 1/14; Ahmed Refik, *Bizans Karşısında Türkler*, 170.

üzerine; “...benim gözüm çok yere baktı. İlla benim feth ettiğim yeri verin” demiştir. Bunun üzerine Orhan Bey Geyikli Baba’ya kendi fethettiği köyü vakfetmiştir.²⁹ Fetret devrinde Mûsâ Çelebi’ye hitâben düzenlenen belgede yukarıdaki ifadelerin devamında şu cümlelere yer verilmiştir. “... Ol vakf olan köyler mahsûlinden Baba’nun üzerinde Umâc çorbası bişüb, âyende ve revende ve fukarâya bezl olunur. Baba bile cevâb idüb: “Her kim Baba çorbasın ister, bunda sâkin olsun ve her kim pilâv, zerde ve nefâyis isterse Tahtalı-köye gitsün, ol zamanda Bursa’ya “Tahtalı-köyü dirler imiş. Ve dahi şikâr-ı hümayûnunuzda buyurduğunuz Geyikli Baba’nın ve Balım Sultan’ın örtüsü tecdîd olup, kırk kazkân keşkek, üç dâne sığır ve üç müd un yufka ve on kazkân pilâv ve on koyun dahi kurban ihyâ olmuştur gönderdiğiniz örtüyile”.³⁰

Geyikli Baba, Bursa’nın fethinden sonra İnegöl civarındaki zâviyesinde kendine has yaşantısını sürdürmeyi devam ettirip, mensubu olduğu tarikatı yaymaya çalışmış, hayatının geri kalan bölümünü de bu bölgede geçirmiştir. Türkmen zümresine önderlik ettiği bilinen Geyikli Baba’nın mürit sayısı her geçen gün biraz daha artmış ve devrin önemli şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Arşiv belgelerinde onun adına izafe edilen bir cemaatin mevcudiyeti de babanın etki ve nüfuzunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.³¹ Geyikli Baba’ya mensup olan şahsiyetler arasında sadece kendi ekseninde yer alan kişilerin olmadığı, Osman Gazi’nin silah arkadaşlarından ve Orhan Gazi devrinin önemli kişilerinden biri olan Turgut Alp’in de Baba ile yakın bir dostluk kurduğu ifade edilmektedir. Söz konusu yakınlaşmanın vuku bulmasında Turgut Alp’in İnegöl bölgesinin idaresine memur oluşu da etkili olmuştur.³²

Osmanlı sultanları hâkim olduğu topraklarda yaşayan derviş ve mutasavvıflara birçok vakıf tahsis edip, Osmanlı coğrafyasında zâviye, tekke ve dergâh açmalarına izin vermişlerdir. Ancak zaman zaman onları kontrol etmekten de geri durmamışlardır. Nitekim Geyikli Baba’nın müritlerinin sayısı bir hayli artınca, bu durumu kendi iktidarı için tehdit olarak gören Orhan Gazi’nin şeyh ile ilgili bir tahkikat yaptırdığı bilinmektedir. Turgut Alp, Orhan Gazi’nin dervişleri teftiş ettiğini işitince beyine bir ulak göndererek şöyle demiştir: “...benim köylerim dâiresinde bir nice dervişler gelip, tevattun itmişlerdir (Burayı vatan tutmuşlar, yerleşmişler), İçlerinde bir derviş vardır. Geyiklerle muhabbet eder, hiç geyiklerden biri ondan kaçmazlar” demiştir. Ayrıca Geyikli Baba’nın çok mübarek bir kişi olduğunu da söylemiştir.³³ Orhan Gazi bu kişiyi işitip kimin müritlerinden olduğunu sorun diye istekte bulunmuştur. Bunun üzerine görevliler Derviş’in yanına gelerek ona kimin müridi olduğunu sormuşlardır. Bu soruya Derviş şöyle cevap vermiştir: “Baba İlyas müridiyim ve Seyyid Elvan tarîkindayım”, demiştir.³⁴ Görevliler Orhan Gazi’nin yanına gelip durumu ona bildirmişlerdir. Bu söz üzerine Orhan Gazi, dervişin yanına getirilmesini istemiştir. Derviş, Orhan Gazi’nin huzuruna davet etmişlerdir. Ancak, Geyikli Baba, yapılan teftiştten dolayı meydana gelen kırınglıktan veya incinmeden olsa gerek Orhan Gazi’nin yanına gelmemiş ve şöyle demiştir: “zinhar Orhan Gazi dahi bunda gelüb, beni günaha koymasun” demiştir. Bu haberi Orhan Gazi’ye bildirmişler, Orhan Gazi, Geyikli Baba’ya tekrar adam gönderip bizim derviş hazretiyle buluşmak elbette maksûdumuzdur. Niçin gelmez veya bizi anda varmağa niçün komaz? demiştir. Geyikli Baba şöyle cevap vermiştir: “kim, dervişler gözcü olub

²⁹ Ahmed Refik, *Bizans Karşısında Türkler*, 170.

³⁰ BOA, *AE. MÇLB.* nr.: 1/15.

³¹ BOA, *Ali Emiri Tasnifi Sultan I. Mahmud Devri (AE. SMHD. I.) 173-13303*; BOA, *Cevdet Maliye (C..ML..)* 487-19868.

³² Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 75.

³³ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 105.

³⁴ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 105; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Künhü’l-Ahbâr*, 103.

dua vaktin gözedüb varurlar. İnşâallah vaktinde Beğ hazretine varıp” dua ederiz demiştir.³⁵ Osmanlı kroniklerinde yer alan bilgilere göre ikili arasındaki ilişkinin zaman içinde düzeldiği görülmektedir. Nitekim birkaç gün geçtikten sonra Geyikli Baba, bir kavak ağacını omuzuna alıp götürüp, Bursa hisarında Bey-Sarayı havlusunun kapısının iç yanında bu kavağı dikmeye koyulmuştur. Bu durumu görenler hemen Orhan Bey’e giderek o derviş gelmiş, bir kavak ağacı getirmiş, diyor diye haber vermişlerdir. Orhan Gazi dervişin geldiği yere gitmiş ve ağacın dikili olduğunu görmüştür.³⁶ Orhan Gazi burada ne olduğunu sormadan Geyikli Baba şöyle demiştir: “...*bu bizüm teberrükümüz oldık çadur ammâ, dervişlerin duası sana ve senün nesline makbûldür*”, deyip hemen duâ etmiş ve durmayıp yine dönüp gitmiştir. Neşrî eserinde bu olayı anlattıktan sonra “o kavak ağacının şimdi dahi âsârı vardır” diye zikretmiş ve saray kapısının iç yanında bulunduğunu ve gayet gür, büyük bir ağaç olduğunu da ifade etmiştir. Padişahlar o ağaca tımar edip gerekli ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamışlardır.³⁷ Sonuç olarak toplumda bulunan bu gruplar ile devlet yöneticileri arasında bu tür ilişkiler hep yaşanıyordu. Çünkü sosyal hayatı yönlendiren, geniş halk kitlelerine hitap eden şeyh, mutasavvıf, derviş ve tarikat zümrelerinin, devlet idarecileri tarafından kendi yanlarına çekilmek istendiği sıklıkla rastlanan bir durumdur. Orhan Gazi de hem dervişleri teftiş edip denetliyor, hem de toplumsal tabanı geniş olan bu zümreleri de yanında tutmaya çalışıyordu. Orhan Gazi döneminde Geyikli Baba bu özelliği ile ön plana çıkıyordu. Nitekim yüzlerce müridiyle fetihlere destek veren, zâviyesinde pek çok insanı barındıran Geyikli Baba yaşadığı dönemde hem zâviyesinin olduğu yerde hem de yakın çevrede etkin bir konumda bulunuyordu.

Geyikli Baba’nın, Orhan Gazi’ye karşı göstermiş olduğu ilgi sultan tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Sultan, dervişin bu ilgi ve desteğine karşılık olarak Geyikli Baba’ya, “*bu İnegöl’ün yöresi de senin olsun*”, demiştir. Derviş, “*ey-han bu mülki ve malı Hudâ, ehline virür. Biz bunlarını ehli değilüz; mülki Hudâ sizün gibi Padişahlara ve malı dahi muamele ehline virür*”, diyerek Orhan Gazi’nin bu talebini kabul etmemiştir. Bunun üzerine Orhan Gazi: “*derviş, sözümü kabûl eyle*”, demiştir. Derviş ise; “*Padişahım, senin sözün sınmasun. Şol karşuda turan depecikden berü yirceğüz, dervişlerin havlısı olsun*” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Orhan Gazi dervişin isteğini kabul etmiş ve onun duasını alarak buradan ayrılmıştır.³⁸

Orhan Bey’in Geyikli Baba’ya tasavvufî meşrebini sorması bu dönemde tarikat ve tasavvufun oldukça etkili olduğunu ve genellikle her dervişin bir zümreye mensup olduğunu göstermektedir. Geyikli Baba’nın Orhan Bey’in sorusuna karşılık Vefaî meşrepte bir sufi olduğunu ve Baba İlyas’ın müridi olduğunu beyan etmesi de dönemin şartlarına göre oldukça dikkat çekicidir. Zira II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in Türkmen karşıtı politikalar gütmesi akabinde Selçukluların gerilemesine ve yıkılmasına sebep olan hadiselerden biri olan Baba İlyas’ın liderliğindeki isyan faaliyetine katılan Babaî dervişlerinin Osmanlı yönetiminden bir tepki görmemesi ilginçtir. Bu durumda Osmanlı Devleti’nin politikası gereği Babaîlere, Türkiye Selçuklu Devleti gibi

³⁵ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 105, 106.

³⁶ İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman, II. Defter*, haz, Şerafettin Turan, 2. Baskı (Ankara, TTK, 1991). 92-93; Kepecioğlu, “Geyikli Baba Sultan”, 110.

³⁷ Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 167,169,171; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’îku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, 38.

³⁸ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 106; Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 171; Ekrem Ayverdi, *İstanbul Mimârî Çağının Menşei’i Osmanlı Mi’marisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)*, C.I (İstanbul: Baha Matbaası, 1966), 23; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through The Fifteenth Century* (London: University of California Press, 1971), 393.

bakmadığı ve bu gruba mensup şahısların da açıkça Baba İlyas'ın müridi olduğunu beyan etmesi Türkmen halk nazarındaki bakışı ve konumları göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti'nin genel dinî siyaseti göz önüne alındığında, onların Babaîlere karşı sergilemiş olduğu tavır ve bakış açısının müspet olduğu yahut onları heteredoks görmediği veya Babaîlerin bu dönemde heteredoks olmadıkları anlaşılmaktadır. Buna mukabil Selçuklu kaynaklarının ise bu zümrelere karşı objektif bir bakış açısıyla değil de siyasî davrandığı görülmektedir.³⁹ Nitekim Selçukluların bu olumsuz tutumunun temelinde, I. Alaeddin Keykubad'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra değişen Türkmen siyaseti ve II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Babaîler ve onların dayandığı Türkmen zümrelere karşı olumsuz ve baskıcı politikalarının bir sonucu olarak bu grupların devleti uzun yıllar uğraştıran isyanlarının etkisi olduğu söylenebilir.

2. Geyikli Baba Zâviyesi ve Osmanlı Kuruluş Sürecine Etkisi

Bursa'nın önemli şahsiyetlerinden biri olan Geyikli Baba, fetihteki katkısından dolayı Orhan Gazi'nin iltifatına mazhar olmuş, kendisi için bir zâviye yaptırılmıştır.⁴⁰ Geyikli Baba, Bursa'da bugünkü adıyla Baba Sultan olarak bilinen bölgede faaliyet gösterdiği zâviyesinde kesin olarak tespit edilmeyen bir tarihte vefat etmiştir.⁴¹ Geyikli Baba'nın vefatından sonra Orhan Gazi üzerine türbe yaptırıp, yanına da bir cami inşa ettirmiştir. Geyikli Baba için yapılan bu camide beş vakit namaz kılınmış ve uzun yıllar bölge halkına hizmet verilmiştir.⁴² Daha sonra buranın ismi Geyikli Baba Zâviyesi olarak bilinmiş ve bu şekilde tasvir edilmiştir.⁴³ Bursa'nın doğu yönünde, Uludağ eteklerindeki Baba Sultan köyünde bulunan bu zâviyenin inşa tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Orhan Bey ve Geyikli Baba'nın arasında geçen diyalogları dikkate aldığımız zaman bu zâviyenin Bursa'nın fethinde yani 1322 yılı veya akabinde inşa edildiği söylenebilir. Kısa zaman içinde bu mekân mübarek bir ziyaret yeri olmuş ve yüzlerce insan bu bölgeye gelmiştir. Mezarının civarına bir cami ve hankah yapılmıştır. Birçok misafir burada konaklama imkânı bulmuştur. Geyikli Baba Zâviyesi olarak bilinen bu yer büyük itibar görmüştür.⁴⁴ Kısa zaman içinde pek çok insanın yaşadığı bir köy haline gelen Geyikli Baba mevkiisi Bursalı Lâmiî Çelebi'nin de dikkatini çekmiş ve eserinde bu yer hakkında bilgi vererek dervişi övgülü sözler ile anmıştır.⁴⁵ Geyikli Baba günümüzde bile her yıl bir kutlama ile anıldığı Baba Sultan köyünün⁴⁶ kurucusu olarak hafızalara kazınmış, Bursa çevresindeki İslamlaşma ve iskân faaliyetlerine katkıda bulunmuş bir derviş olarak görülmektedir.

Türk ve dünya tarihinin en büyük seyyahı kabul edilen Evliya Çelebi'de *Seyahatnâme* adlı eserinde Geyikli Baba ve zâviyesi hakkında bilgi vermiş ve yapının tekke olduğunu dile getirmiştir. Deveciler semtinde *Bektaşî fukaraları ile dolu şanlı dervişler tekkesi* olarak tasvir

³⁹ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* (Bursa: Bursa Kültür A.Ş. 2012), 99.

⁴⁰ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 293; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 36; Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi (Öncüler Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Ahmet Taşgın (Ankara: Kalan Yayınları, 2003), 76.

⁴¹ Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler*, 105.

⁴² Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through The Fifteenth Century*, 392, 126 numaralı dipnot; Murat Çerkez, "Kestel Baba Sultan Külliyesi", (Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016 Bildiriler, C.I, İhlas Gazetecilik A.Ş., İstanbul 2017), 419-447.

⁴³ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 171,187; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 38.

⁴⁴ İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman*, 95.

⁴⁵ Recai Kızıltunç, "Bursalı Lamiî Çelebi'nin Münazara-i Sultan-ı Bahar Ba Şehriyar-ı Şita Eseri (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin)", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2005), 548, 549.

⁴⁶ "Baba Sultan (Geyiklisultan)", erişim 19 Temmuz, 2022;

https://www.bursa.com/wiki/Babasultan_Geyiklisultan

ettiği bu mekânın Orhan Gazi yapılarından olduğunu rivayet etmiştir. Ayrıca vakıfları olmadığından gelen bağışlarla kıt kanaat geçindiklerini zikretmiştir.⁴⁷ Seyyahın böyle bir ifade kullanmasında zâviye için bağışlanan köyler ve diğer vakıf kayıtları hakkında bilgi sahibi olmayışının etkili olduğu söylenebilir. Muhtemelen Evliya Çelebi, Geyikli Baba Zâviyesi'nin 17. yüzyıldaki ekonomik durumuna göre böyle bir tahminde bulunmuştur. Zira tahrir defterlerinde Geyikli Baba Zâviyesi'ne vakfedilen yerler hakkında önemli bilgiler mevcuttur.⁴⁸

Orhan Bey de tıpkı babası Osman Bey gibi dönemin tarikat ve mutasavvıfları ile iyi ilişkiler içerisinde olup, bu Türkmen dervişlerine köy, tarla, bağ ve bahçe vakfetmiştir. Bu durum kuruluş döneminde ilk beylerin Türkmen dervişlerinin desteğini yanlarına alma gayretlerine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira Geyikli Baba ve müridleri kendilerine vakfedilen toprakları iskân ve ihya ederek bölgede Osmanlı hâkimiyetini tesis etmiş, meşrulaştırmış ve yaşadıkları yerlerin Türkleşmesi ve İslamlaşmasını sağlamışlardır.⁴⁹

Tahrir defterlerine, vakıf kayıtlarına ve şer'iyeye sicillerine baktığımız zaman bahsi geçen bu şeyh ve dervişler için araziler bağışlandığı, zâviyeler inşa edildiği bilinmektedir. Tekke ve zâviyeler devletin topluma bakan yönü olma özelliği taşıdığı için çoğu dönemde devlet yöneticileri tarafından tanınmış ve faaliyetlerini sürdürmeleri için bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Ayrıca devlet doğrudan doğruya halka ulaşamadığı veya yetersiz kaldığı dönemlerde gerekli olan hizmeti, sosyal yardımı bu kurumların aracılığıyla ulaştırmıştır. Nitekim Geyikli Baba Zâviyesi'nin devletin kuruluş sürecinde bölgede sosyal ve siyasal nizamın tesisinde büyük etkisi ve desteği olmuştur.

Tahrir kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre; Geyikli Baba Zâviyesi için Orhan Bey ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde Bursa yakınlarında Geyikli Baba Karyesi ve Kulb(y)ar/Kulbar Karyesi adında iki köy vakfedilmiştir. Zâviyeye vakfedilen iki köyde mütemekkin bulunan toplam 103 neferden zâviye adına sağlanan toplam gelir 9732 akçe olarak hesaplanmıştır.⁵⁰

3. Geyikli Baba Zâviyesi Vakıfları

3.1. Geyikli Baba Köyü

İnegöl'e bağlı olan karye "Orhan Bey'den (Geyikli) Baba'ya" şeklinde vakfedilmiştir. Daha sonra bu vakıfta Sakar oğlu Muhammed mutasarrıf olmuştur. MAD.16016 numaralı defterde Geyikli Baba'nın bir Babaî şeyhi olduğunu vurgulayacak şekilde "Babaîler" olarak kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Mezkûr vakıf kaydında 34 hane ile meskûn olan köyde, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 39 hane ve 19 mücerreden oluşan 58 nefer mütemekkin olduğu tarihi

⁴⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırm, Girit*, C.II, 1. Kitap, haz. Yücel Dağlı, Seyyid Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008). 19.

⁴⁸ BOA. *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.)* 16016, s.10; BOA. *Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkafl (TADB. TTD. EV.)* 570, v. 255b-256a; *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, C.I, haz., Ömer Lütfü Barkan – Enver Meriçli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988). 109-110.

⁴⁹ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", 290.

⁵⁰ BOA. *MAD.* 16016, s.10; BOA. *TADB. TTD. EV.* 570, v. 255b-256a; *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, 109-110.

kayıtlara geçmiştir. Son sayımda 26’şar hane ve mücerredten müteşekkil 52 nefer ile meskûn köy; 1521 yılı sayımında 7783⁵¹, 1573 sayımında ise 7000 akçe geliri⁵² olduğu belirtilmiştir.⁵³

3.2. Kulb(y)ar/Kulbar Köyü

Orhan Bey dönemi sonrasında da Geyikli Baba Zâviyesi’nin sultanlar tarafından ilgi ve önemle takip edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim tahrir defterlerindeki kayıtları göre; Yıldırım Bayezid zamanında Kulb(y)ar/Kulbar köyü, Geyikli Baba Zâviyesi’ne bağışlanmıştır. 1573 yılında yapılan tahrirdeki son sayımda “Kulyaz” olarak kayıtlı bulunan köyün nüfusunun 19 neferden 52 nefere yükseldiği görülmektedir. Bunlardan 28’si hane 24’ü mücerredir. Köydeki nüfus artışının sebebi sultanların Geyikli Baba Zâviyesi için bu köyü vakfetmiş olması ve burada meskûn bulunanlara bazı ayrıcalıklar sunmuş olmasından kaynaklanabilir. 1521 ve 1573 yılı sayımlarında Geyikli Baba karyesi ile beraber yazılan köyün hâsılı son sayımda ayrı şekilde 2732 akçe olarak kaydedilmiştir.⁵⁴ Geyikli Baba Zâviyesi’ne bağlı olarak kaydedilen iki köyde mütemekkin bulunan toplam 103 neferden zâviye adına sağlanan toplam hâsıl 9732 akçe olarak hesaplanmıştır.⁵⁵

Geyikli Baba Sultan Evkâfı mukataası hakkındaki sicil kaydında İnegöl’ün Kulbar ve Bursa’daki Geyikli Baba (Baba Sultan) köylerinin gelirleri Bursa’daki bir kısım dükkân, bağ, bahçe ve ceviz ağacının vakfedildiği bilgisi bulunmaktadır. Geyikli Baba Sultan Evkâfı mukataasının 1769-1770 yılına ait iltizamları içeren söz konusu belgede mültezimin, bir yıllığına üretim kaynaklı vergilerden âşâr-ı şer’iyyesi ve rûsumât-ı örfiyyesi ve rûsum-ı yaylak ve kışlak ve otlak ve resm-i tapu-yı zemîn ve resm-i arûsâne ve bennâk ve mücerred ve rûsumât-ı örfiyye ve cürm ü cinayet ve bâd-ı hevâ gibi bazı vergileri toplama hakkını elde ettiği görülmektedir. Ayrıca kolluk kuvveti sonucu elde edilen vergileri toplama hakkını da üzerine aldığı görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu bölgedeki düzen ve güvenliği sağlama yetkisi bu zaman zarfında evkâf reayası üzerindeki kazâ yetkileri tasarruf eden Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili’nin denetiminde olmak kaydıyla onun yetkisine verilmiştir. Belgede görüldüğü üzere bu yetki alanı vakfın hem İnegöl’deki hem de Bursa’daki köy ve diğer gelir kalemlerini kapsamaktadır. Aynı mukataayı 1775-76 yılında Derviş Paşazâde Numan Bey üzerine almıştır.⁵⁶

Geyikli Baba Zâviyesi hakkında 16. Yüzyıla ait Kadı sicilinde Eylül 1585 tarihinde İnegöl’deki Geyikli Baba ve Balım Sultan Zâviyesi şeyhi Şeyh Seyyid Mustafa’nın görevi karşılığında vakıftan günlük sekiz akçe aldığı bildirilmektedir.⁵⁷

1573 yılı tahrir defterlerinde yer alan bilgiye göre; Geyikli Baba Köyü’nün, Geyikli Baba Zâviye’sine vakfedildiği bilgisi yer almıştır. Mezkûr dönemde bağ, bahçe, kestane ve ceviz ağaçlarından 4200 akçe gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Bursa şehir merkezinde bulunan 3

⁵¹ BOA. *Tapu Tahrir (TT.)* 113, s.216; Raif Kaplanoğlu, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri İnegöl Kazası (İnegöl İlçeleri)* (Bursa: Asa Kitabevi, 2024), 76.

⁵² BOA. *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KKA)* 383, s.256b. Kaplanoğlu, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri İnegöl Kazası (İnegöl İlçeleri)*, 76.

⁵³ BOA. *Tapu Defteri (TD.)* 16016, v. 20a; *TADB. TTD. EV. 570*, v. 255b; *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, 110.

⁵⁴ BOA. *TD.* 16016, v. 10a; BOA. *TD.* 453, v. 109a; *TADB. TTD. EV. 570*, v. 256a; *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, 109.

⁵⁵ Vedat Turgut, “Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları”, (Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri, V, Kocaeli 2019), 444.

⁵⁶ Nilüfer Alkan Günay, “18. Yüzyılda İnegöl’de Malikâne Sisteminin İşleyişine Dair Tespitler”, (Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016, Bildiriler II. Cilt, Editörler: Doğan Yavaş, Sezai Sevim, İhlas Gazetecilik A.Ş., İstanbul 2017), 667, 668.

⁵⁷ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 24.

dükkân kirasından 1020 akçe gelir ve Geyikli Baba Köyü'nde bulunan hamam hissesinden 1080 akçe gelirin bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca 6000 akçelik para vakfı olup bu paranın işletilmesi ile elde edilecek gelirin söz konusu hamamın ve değirmenin tamir masrafına tahsil edildiği ifade edilmektedir.⁵⁸

Geyikli Baba Zâviye'sinde ilk dönemlerde kimlerin görev yaptığı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte bir dönem Sakar Oğlu Muhammed adlı bir şahsın görev yaptığı belirtilmektedir.⁵⁹ Bir süre de Deli Birader adıyla da bilinen Bursalı Gazâlî mahlaslı meşhur şair Durmuş oğlu Mehmed'in bu zâviyede görev yaptığı bilinmektedir. Rivayetlere göre Deli Birader, II. Bayezid'in şehzadesi Korkut'un eserlerinin mukabelecisi idi ve aralarının iyi olduğu bilinmekteydi. Deli Birader, Şehzade Korkut'un ölümünden sonra Bursa Geyikli Baba Zâviyesi şeyhliğine talip olmuştur. İsteği Yavuz Sultan Selim tarafından kabul edilerek adı geçen zâviyenin şeyhliği kendisine verilmiş ve burada inzivaya çekilmiştir. Gazâlî mahlasını da burada almıştır.⁶⁰ Şehzade Korkut 1513 yılında vefat ettiğine göre muhtemelen Deli Birader'e de 1513 veya 1514 yılında zâviyenin şeyhlik görevi verilmiştir.⁶¹ Tarihi kaynakların ifade ettiğine göre; bir süre zâviyede görev yapan Deli Birader daha sonra şeyhlik görevinden feragat ederek medresede eğitim faaliyetlerine intikal etmiştir.⁶² Günümüze kadar varlığını muhafaza edemeyen bu zâviye ve türbe 1167/1754 yılında tamirat geçirmiştir.⁶³

Geyikli Baba Zâviyesi'nin 18. yüzyılda da faal olduğu bilinmekle birlikte Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bu zâviyede görev yapan kişiler ve görevlendirmeler hakkında mühim bilgiler mevcuttur. Arşivde bulunan H.15.10.1147/M.10.03.1735 tarihli ilk kayda göre; Bursa İnegöl'de bulunan Geyikli Baba Sultan Zâviyesi Evkafı Mütevellisi Süleyman b. Mustafa'nın vakıf işlerini iyi yürütmesi sebebiyle bu görevin tekrar kendisine verilerek beratının yenilenmesine dair bir belge bulunmaktadır.⁶⁴ Farklı bir belgede ise Geyikli Baba Sultan Zâviyesi olarak da bilinen bu yapının İnegöl'de Yenisaray ağaları nezaretinde evkaftan mezkûr zâviye vakfı cibayetinin tevcihi hakkında bir arşiv kaydı bulunmaktadır (H. 3.3.1150/ M. 1.7. 1737). Buna göre; bahsi geçen belgede mezkûr zâviyedeki isimleri zikredilen câbîlerin zâviyeye vakfedilen köylerin vakıf gelirlerini nasıl toplayacağı ile ilgili bilgiler yer almaktadır.⁶⁵ H. 29.12.1177/ M. 29.06.1764 tarihli belgede ise Geyikli Baba Sultan Zâviyesi Vakfı'ndan aldığı yevmi iki akçe ile aşçı ve ücret almadan türbedar olan Mahmut oğlu Mustafa'nın tasarruf ettiği görevlerden kendi rızası ile el çektiği ve söz konusu görevleri Ahmet oğlu Mehmet'e devretmiş olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır.⁶⁶ Ancak Seyyid Ahmet oğlu Mehmet'in bu görevde fazla kalmadığı

⁵⁸ BOA. KKA. 383, s.256b. Kaplanoğlu, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri İnegöl Kazası (İnegöl İlçeleri)*, 76; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 26.

⁵⁹ Zafer Erginli, "Kuruluş Döneminde Bursa'da Faaliyet Gösteren Türkistan Kökenli Mutasavvıflar", (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi,1995), 36.

⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, C.2, haz., A. Fikri Yavuz- İsmail Özen (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972). 131; Lâtîfi, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*, haz. Rıdvan Canım (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018). 388, 389; M. Fuad Köprülü, "Gazâlî", *İslam Ansiklopedisi*, IV, ss.728-729; Orhan Şaik Gökyay, "Deli Birader", TDV İslâm Ansiklopedisi, IX (İstanbul 1994), ss.135-136.

⁶¹ Erginli, "Kuruluş Döneminde Bursa'da Faaliyet Gösteren Türkistan Kökenli Mutasavvıflar", 37.

⁶² Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi*, C.2, haz. Bilal Alpaydın, Fatih Odunkıran (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022). 1238; Lâtîfi, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, 389.

⁶³ Erginli, "Kuruluş Döneminde Bursa'da Faaliyet Gösteren Türkistan Kökenli Mutasavvıflar", 37.

⁶⁴ BOA. AE. SMHD.I, 32-1910.

⁶⁵ BOA. *Cevdet-Evkaf (C. EV.)*, 28/1398.

⁶⁶ BOA. *Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Mustafa Devri (AE. SMST. III)*, 111/8396.

görülmektedir. Nitekim H. 14.02.1181/ M. 12. 7. 1767 tarihli bir belgede Bursa İnegöl'de bulunan Geyikli Baba Sultan Zâviyesi Vakfı mahsulünden almak üzere aşçılık ve türbedarlık görevlerini yürüten Seyyid Mehmed'in bu görevden ayrılması üzerine, mezkûr görevin Halil oğlu İbrahim Halife'ye verilmesine dair bir arşiv vesikası bulunmaktadır.⁶⁷

Geyikli Baba Sultan Zâviyesi'nin vakıf arazileri üzerinde ziraat eden bazı köylerin ahalisinin bir takım yolsuzluk faaliyetlerine karşı tedbir amaçlı belgelerin de düzenlendiği anlaşılmaktadır. Buna göre H.8.03.1181/ M.4.8.1767 tarihli bir belgede Bursa İnegöl'de vaki Geyikli Baba Sultan Zâviyesi Vakfı'na mülhak Geyikli Baba ve Kızık köyleri toprağında ziraat eden civar köyler ahalisinin, mahsullerini o karyede harman edip âşârlarını vermeden kendi köylerine götürmemesine dair bir arşiv kaydı bulunmaktadır. Bu arşiv kaydına göre; Geyikli Baba Sultan Zâviyesi Vakfı'na bağlı Geyikli Baba ve Kızık köyleri toprağında ziraat eden çevredeki köy halkının, ürünlerini vakfin topraklarında ziraat edip, bu yerden hâsıl olan ürünlerini mezkûr bölgelerde harman etmeyip kaldırıp, terekeleri kendi köylerinin olduğu mahalde harman etmişlerdir. Ayrıca ziraat edilen yerler için âşârlarını da vermemişlerdir.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine ait bu zâviyenin etrafına Orhan Bey tarafından camii, tekke, türbe ve hamamdan müteşekkil olan bir külliye inşa ettirildiği bilinmektedir. Bursa'nın Gürsu ilçesine bağlı Baba Sultan köyünde yer alan bu külliyenin gelir kaynakları arasında civardaki bahçelerin kestane ve ceviz ağaçları, külliyenin bünyesindeki hamam, aynı mevkide yer aldığı anlaşılan değirmenle Bursa'da üç dükkân sayılmaktadır.⁶⁹ Uzun yıllar varlığını devam ettirdiği bilinen camiinin adı vakıf kayıtlarında da geçmektedir. Söz konusu H. 23.05.1190/M.10.7.1776 tarihli belgede; Geyikli Baba Sultan Camii'ne Zâviyesi mahsulünden beş akçe vazife ile imam hatip tayin edildiğine dair bilgi edinilmektedir. Bahsi geçen belgeye göre; Bursa, İnegöl'de bulunan Geyikli Baba Sultan Camii'nin hatibi olan İsmail adlı kişinin kendi isteğiyle hitabetini hak sahiplerinden Ömer Halife'ye bıraktığına dair bilgi bulunmaktadır.⁷⁰

18. yüzyılın son dönemlerine ait bir belgede Geyikli Baba Zâviyesi'ne yapılan görevlendirmeler hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Buna göre Baba Sultan Zâviye'si olarak kayıtlara geçen H. 14.11.1210/ M. 21. 05. 1796 tarihli ilk belgede zâviye vakfının mütevellisi Kuşçu Halil iken Seyyid Osman, Halil'in vefat ettiğini bildirerek mütevelliliğin kendisine verilmesini sağlamıştır.⁷¹ Ancak Saray-ı Cedîd-i Sultânî Ağası bir dilekçe ile Kuşçu Halil'in hayatta olduğunu ve Seyyid Osman Halife'nin yalan beyan ile mütevelliliği üzerine aldığını bildirmiş ve mütevellilik bunun üzerine Seyyid Osman'dan alınarak eski sahibi Kuşçu Halil'e tekrar verilmiştir (H. 22.04.1211/ M. 25.10. 1796).⁷²

Geyikli Baba Sultan Zâviyesi ile ilgili 19. yüzyıl belgesinde ise zâviye vakfının müezzinlik görevine yapılan bir atamaya ait arşiv vesikası bulunmaktadır. Geyikli Baba Sultan Zâviyesi evkafından olmak üzere günlük bir akçe vazife ile zâviyesinde müezzin olan es-Seyyid Mahmud Halife vefat etmiş ve onun yerine es-Seyyid Murad halife müezzin olmuştur.⁷³

⁶⁷ BOA, AE. SMST. III, 279/22360.

⁶⁸ BOA, AE. SMST. III 291/23320.

⁶⁹ M. Baha Tanman, "Geyikli Baba Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIV (İstanbul 1996), s.47.

⁷⁰ BOA, C..EV.. 514/25988.

⁷¹ BOA. Hatt-ı Hümayûn (HAT.) 1461/24.

⁷² BOA. C..EV.. 93/4643.

⁷³ BOA. C..EV.. 65/3247.

Tarihi kaynaklardan öğrendiğimiz bilgilere göre; Geyikli Baba Zâviyesi de diğer bazı zâviyeler gibi zamanla Bektaşî tekkesine dönüşmüş ve varlığını bu şekilde devam ettirmiştir. Ancak 1826 yılında Bektaşî tekkelerinin kapatılmasıyla birlikte bu tekkenin faaliyetlerine de son verilmiştir. Kapatılan tekkelerin yeniden açılmasıyla birlikte İnegöl'ün Baba Sultan köyündeki Geyikli Baba Tekkesi de açılmıştır. Geyikli Baba türbesi ile buradaki imaret ve misafirhane zaman zaman tamirat görmüştür.⁷⁴

Geyikli Baba'nın Bursa İnegöl'de faaliyette bulunduğu zâviyesinde gayrimüslim halkın İslam'la müşerref olmasında önemli bir rolü olduğu ve bu dönemde pek çok kişinin Müslüman olmasına katkı sağladığı söylenebilir. Zira Bursa şehrinin uzun yıllar Bizans hâkimiyetinde kaldığı ve bölge halkının birçoğunun Hristiyan Rumlardan müteşekkil olduğu bilinmektedir. Bursa'da yaşayan gayrimüslimlerin bir kısmı zimmî olarak bazı yükümlülüklerle karşı dinlerini korumayı sürdürürken, bir kısım gayrimüslim halkın ise kitleler halinde İslamiyet'i kabul ettiği görülür.⁷⁵ Bahsi geçen bölgede Geyikli Baba'nın hoşgörüsü ve mevcut zâviyesindeki misafirperverliği sebebiyle pek çok gayrimüslim halkın Müslümanlığı benimsemiş olabileceği muhtemeldir. Geyikli Baba'nın bölgedeki faaliyetlerinden dolayı meşhur Osmanlı yazarı Hammer'de bu dervişi Hristiyanlar tarafından kurtarıcı hamî olarak kabul edilen Saint George (Aya Yorgi)'ye benzetmiştir.⁷⁶ Buna göre bir zamanlar Hristiyan misyonerlerin faaliyette bulunduğu Uludağ nâm-ı diğer Keşiş dağı Bursa'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte Geyikli Baba, Abdal Murad, Abdal Mûsâ vb dervişlerin etki alanına girmiştir. Bu dervişlerin yaşam tarzları bölge halkı tarafından farklı karşılanmamış ve kısa zamanda gerek yerli halk gerekse Anadolu'dan gelen Türkmen halkı tarafından kolayca benimsenmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde özellikle Rumların yoğun olarak yaşadığı Batı Anadolu şehirlerinde ve Bursa kentinde; İslamlaşma hareketinde şeyh, fakih, hoca, mutasavvıf gibi sünnî anlayışa mensup kişilerden daha çok; abdal, dede, baba, derviş olarak anılan cezbe sahibi şahısların daha etkin olduğu görülmektedir. Özellikle medrese ve düzenli eğitimden yoksun olan kırsal kesimdeki halk için bu durum söz konusudur.

Osmanlı kuruluş sürecinde açılan pek çok zâviye gibi Geyikli Baba Zâviyesi de zaman içinde küçük bir yapı olmaktan çıkmış büyük bir zâviyeye dönüşmüş ve İnegöl'e bağlı bir köyün oluşumuna katkı sağlamıştır. Geyikli Baba'ya nispeten Baba Sultan olarak tesmiye edilen bu köy Müslüman halkın yaşadığı bir mekân haline gelmiştir. Böylece bir zamanlar Rumların yaşadığı bu muhitler Osmanlı tebaasının daimi yurdu olmuştur. Orhan Bey ve Yıldırım Bayezid'in bu zâviyeye köyler vakfetmesiyle birlikte Geyikli Baba Zâviyesi tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile anılmaya başlamıştır. Nitekim Geyikli Baba çevresinde yer alan pek çok köyün, çiftliklerin ve mezraaların hâsılatının vakıf yoluyla bu yapılara devredilmesi sonucunda ekonomi alanında da gelişmeler yaşanmıştır. Tahrir defterleri ve diğer arşiv kaynaklarında zâviyelere vakfedilen yerlerin gelirleri, giderleri ve vergileri iktisadi alanın konusunu teşkil etmiştir. Böylece ilk

⁷⁴ BOA. *İrade Dahiliye (İ.DH.)* 676/47094; BOA. *Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD.)* 437/1; BOA. *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO)* 3439/257852; BOA. *Evkâf Tasnifi Tahrirat Fonu (EV.THR.)* 268/5; BOA. *Evkâf Tasnifi Mektubi Kalemi Fonu (EV.MKT.)* 93/62; BOA. *Evkâf Tasnifi Mektubi Cihat Kalemi Fonu (EV.MKT.CHT.)* 52/15; Fahri Maden, "Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010), 278.

⁷⁵ Raif Kaplanoğlu, "Osmanlı'nın Kuruluşunda Bizans Köylerinin Kültürel Etkileri", (Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri" Bildiri Kitabı 4-5 Nisan 2005, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2005) 136. Bursa'da yaşayan halkın İslamlaşması hakkında bilgi edinmek için bakınız: Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), 1999.

⁷⁶ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1, Çev. Ahmet Ata, haz. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat). 141.

dönemde mütevazı bir şekilde kurulan zâviyeler zaman içinde çevredeki birçok köyün büyüyüp gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Bazı köylerin tarım arazilerinden elde edilen hâsılâtın Geyikli Baba Zâviye'sine vakfedilmesi mezkûr köylerdeki ziraati ayakta tutmuş ve bu köylerin uzun yıllar vakıflar sayesinde Osmanlı Devleti'nde varlığına sürdürmesine yardımcı olmuştur. Hatta bazı bölgeler önemli dervişlerin ve zâviyelerin etkisi ile nüfusunu artırmış adını farklı şekillerde duyurmuştur. Buna dair Geyikli Baba'nın ikamet ettiği yer olan İnegöl Baba Sultan köyü uzun yıllar bölge halkı için büyük önem taşımış günümüze kadar varlığını muhafaza etmiştir. Günümüzde Bursa'nın Kestel ilçesine bağlı olan Baba Sultan (Geyikli Sultan) halkı köylerinin kurucu dervişini unutmamış her yıl belli günlerde Geyikli Baba'yı yâd etmek için törenler düzenlenip, derviş pilavı pişirmişler ve gelen misafirlere ikram etmişlerdir.⁷⁷

Sonuç

Moğol İstilasası ile birlikte Horasan, Afganistan ve Orta Asya bölgesinden Anadolu topraklarına pek çok mutasavvıf, derviş ve âlim göç etmiştir. Yesevi dervişleri ve Horasan erenleri olarak da adlandırılan bu kişiler Anadolu'nun muhtelif şehirlerine yerleşerek faaliyetlerini bu bölgede devam etmişlerdir. Osmanlı topraklarına aşiretleriyle gelen dervişler, ıssız bölgelere, dağ başlarına, yol geçitlerine veya Hristiyan köylerine yakın bölgelere yerleşerek dönüşümü sağlarken, ilk Osmanlı sultanları tarafından, kendileri için yaptırılan zâviyelerde, meşrebleri mucibince İslâm inancını ve Türk kültürünü yaymışlardır. Yeni fethedilen bu toprakları ekip biçerek, yerleştikleri alanları iskâna açıp Türk yurdu haline getirmişlerdir. Osmanlı kuruluş sürecinde faaliyet gösteren ve kroniklerde yaşamına dair farklı bilgiler bulunan dervişlerden biri de Geyikli Baba'dır.

Geyikli Baba irşat hizmetinde birçok heterodoks dervişte olduğu gibi merkezi otoritenin hâkim olduğu şehir merkezlerinden uzak kırsal yerleri seçmiş ve faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Bahsi geçen bölgede dini hayattan yoksun olan halk Geyikli Baba ve müritlerini kendilerine rehber kabul etmiş ve bu zatların izinden gitmişlerdir. Ancak Geyikli Baba bulunduğu bölgede de devlet ve devlet adamları ile irtibatını kesmemiş, dönemin sultanı olan Orhan Gazi ile iletişim içerisinde olmuştur. Orhan Gazi, Geyikli Baba'nın Bursa'nın fethinde gösterdiği başarılı mücadelelere karşılık Bursa'da bir zâviye inşa ederek onun ve dervişlerin faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürmesini sağlamıştır. Ayrıca bu zâviyeye birçok vakıflar tahsis ederek uzun yıllar Osmanlı Devleti'nde varlığını sürdürmesine katkıda bulunmuştur. Geyikli Baba çevresinde barındırdığı birçok alp ve müridi ile fetihlere katıldığı gibi etrafında oluşturduğu kültürel muhitte hem Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda mühim bir rol oynamış, hem de bölgenin kültürel değişimini sağlayarak bu toprakların kalıcı bir vatan haline dönüştürülmesinde büyük etkisi olmuştur.

---

⁷⁷ Baba Sultan (Geyiklisultan)", erişim 5 Nisan, 2024;
<https://www.bursadabugun.com/haber/bursa-baba-sultan-da-638-yillik-gelenek-bozulmadi-568202.html>

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Ali Emîrî Tasnifi, Musâ Çelebi (AE. MÇLB)* nr.:1.

BOA, *Ali Emiri Tasnifi Sultan I. Mahmud Devri (AE. SMHD.I)* 32-1910; 173-13303.

BOA, *Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Mustafa Devri (AE. SMST. III)* 111/8396; 279/22360; 291/23320.

BOA, *Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO)* 3439/257852.

BOA, *Cevdet-Evkaf (C.. EV..)* 28/1398; 65/3247; 93/4643; 514/25988.

BOA, *Cevdet Maliye (C..ML..)* 487-19868.

BOA, *Evkaf Tasnifi Mektubi Kalemî Fonu (EV.MKT.)* 93/62.

BOA, *Evkaf Tasnifi Mektubi Cihat Kalemî Fonu (EV.MKT.CHT.)* 52/15.

BOA, *Evkaf Tasnifi Tahrirat Fonu (EV.THR.)* 268/5; 286/6.

BOA, *Hatt-ı Hümayûn (HAT.)* 1461/24.

BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH.)* 676/47094.

BOA, *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KKA.)* 383, s.256b.

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.)* 16016.

BOA, *Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD.)* 437/1.

BOA, *Tapu Defteri (TD.)* 453; 16016.

BOA, *Tapu Tahrir (TT.)* 113.

BOA, *Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV.)* 570.

2. Temel Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Ahmed Refik. *Bizans Karşısında Türkler*. İstanbul: Ma'rifet Matba'ası, 1927.

Âşık Paşazade. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. Haz., Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç. İstanbul: K Kitaplığı, 2003.

Avcı, Ali Haydar. *Abdalan-ı Rum ve Geyikli Baba*. Ankara: La Kitap Yayınları, 2015.

Ayverdi, Ekrem. *İstanbul Mimârî Çağının Menşei i Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)*. C.I. İstanbul: Baha Matbaası, 1966.

Baldırzâde Selisî Şeyh Mehmed. *Ravza-i Evliyâ*. haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.

- Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler.” *VD II* (1942): 279-386.
- Bursalı Mehmed Tâhir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. C.2, Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz- İsmail Özen. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972.
- Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Çerkez, Murat. “Kestel Baba Sultan Külliyesi”, (Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016 Bildiriler, C.I, İhlas Gazetecilik A.Ş., İstanbul 2017).
- Darkot, Besim, “Bursa”, *İslam Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1979), ss.806-819.
- Erginli, Zafer. “Kuruluş Döneminde Bursa’da Faaliyet Gösteren Türkistan Kökenli Mutasavvıflar.” Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 1995.
- Evlîyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyehatnâmesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*. C.II, 1. Kitap, haz. Yücel Dağlı, Seyyid Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Gelibolulu Mustafa Âli Efendi. *Kitâbü't- Târih-i Kühü'l-Ahbâr*. Hazırlayanlar: Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar. C.I, Birinci Kısım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Deli Birader”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX (İstanbul 1994), ss.135-136.
- Günay, Nilüfer Alkan, “18. Yüzyılda İnegöl’de Malikâne Sisteminin İşleyişine Dair Tespitler”, (Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016, Bildiriler, II. Cilt, Editöler: Doğan Yavaş, Sezai Sevim, İhlas Gazetecilik A.Ş, İstanbul 2017).
- Hammer, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. 1, Çev. Ahmet Ata, haz. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hoca Sadettin. *Tacü't-Tevarih*. Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, C.1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*. C.I, Haz. Ömer Lütfi Barkan – Enver Meriçli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- İbn Kemâl. *Tevârih-i Âl-i Osman II. Defter*. Haz. Şerafettin Turan. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- İnalcık, Halil, “Bursa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1992), ss. 445-449.
- Kaplanoğlu, Raif, “Osmanlı’nın Kuruluşunda Bizans Köylerinin Kültürel Etkileri”, (Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu “Payitaht Bursa’nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri” Bildiri Kitabı 4-5 Nisan 2005, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2005).
- Kaplanoğlu, Raif. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri İnegöl Kazası (İnegöl İlçeleri)*. Bursa: Asa Kitabevi, 2024.
- Kara, Mustafa. *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*. Bursa: Bursa Kültür A.ş., 2012.
- Kepecioğlu, Kâmil. “Geyikli Baba Sultan”, *Bursa Kütüğü*, II (Bursa 2010), ss.109-111.

- Köprülü, M. Fuad. “Gazâlî”, İA, IV, ss. 728-729.
- Kızıltunç, Recai. “Bursalı Lami’i Çelebi’nin Münazara-i Sultan-ı Bahar Ba Şehriyar-ı Şita Eseri (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin).” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2005.
- Lâtîfî. *Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018.
- Maden, Fahri. “Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları.” Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Mecdî Mehmet Efendi. *Şakaik-i Nu’maniye ve Zeyilleri (Hadâiku’ş-Şekâik)*. C.I, Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Mecdî Mehmed Efendi. *Hadâ’iku’ş –Şakâ’ik Mecdî’nin Şakâ’ik Tercümesi*. C.2, Haz. Bilal Alpaydın, Fatih Odunkıran. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*. Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen. C.I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede. *Müneccimbaşı Tarihi*. Çev. İsmail Erünsal, C.I., Kervan Kitapçılık.
- Oruç Beğ. *Oruç Beğ Tarihi*. Haz. Atsız. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1972.
- Sevin, Veli. *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Şahin, Haşim. *Dervişler, Fakihler, Gaziler, Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Tanman, M. Baha. “Geyikli Baba Külliyesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XIV (İstanbul 1996), ss.47-49.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fî ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri*. Hazırlayan: Muhammet Hekimoğlu. 1. Baskı. Editör: Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Turgut, Vedat, “Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları”, (Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri, V, Kocaeli 2019).
- Ülken, Hilmi Ziya. *Anadolu’nun Dinî Sosyal Tarihi (Öncüler Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*. Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Ahmet Taşgın. Ankara: Kalan Yayınları, 2003.
- Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through The Fifteenth Century*. London: University of California Press, 1971.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.

Yılmaz, Hakan. “Bursa Fethine Yönelik Yeni Yaklaşımlar ve Bursa’nın Gerçek Fetih Tarihi”, *Şehir & Toplum*, II (2015): 61-73.

Yılmaz, Hakan, “Geyikli Baba’nın İnegöl’e Yerleşmesi, Orhan Gazi ile İlişkisi ve Heterodoksluğu Yönündeki İddiaların Kesin Deliller Işığında Çürütülmesi”, (Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 2017).

Yılmaz, Hakan. “Geyikli Baba Gerçeği” (İnegöl Sempozyumu Bildiri Metni II. Edisyonu) + “Geyikli Baba Belgesini Te’yid Eden Rivâyetin İkinci Bir Anonim Nüshada Yer Alan Tekrârı.” *Şehrengiz Tarih ve Kültür Dergisi* XIII/138 (2022): 6-25.

Yunus Emre Divanı. Haz. Abdülbâkî Gölpınarlı. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi. 1943.

https://www.bursa.com/wiki/Babasultan_Geyiklisultan Erişim 19 Temmuz 2022.

<https://www.bursadabugun.com/haber/bursa-baba-sultan-da-638-yillik-gelenek-bozulmadi-568202.html> Erişim 5 Nisan 2024.

Kaht-ı Ricâl Girdâbında Saltanat Sürmek: II. Mahmud ve Yönetici Kadro [1808-1826]

Reigning in the Maelstrom of Shortage of State Dignitaries: Mahmud II and the Administrative Staff [1808-1826]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Abdullah Saydam
Erciyes Üniversitesi
asaydam@erciyes.edu.tr

Başvuru / Submitted:
20 Haziran 2024

Kabul / Accepted:
6 Eylül 2024

DOI: [10.21021/osmed.1479497](https://doi.org/10.21021/osmed.1479497)

Atıf/Citation:

Saydam, A. "Kaht-ı Ricâl Girdâbında Saltanat Sürmek: II. Mahmud ve Yönetici Kadro [1808-1826]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 271-295.

Benzerlik / Similarity: 3

Öz

II. Mahmud tahta çıktığında devlet iç isyanlarla uğraşmakta ve Rusya ile savaşmaktaydı. Genç Padişah'ın hedefi savaşı bir an önce bitirmekti. Bunun için zafer kazanıp onurlu bir antlaşma imzalanmasını arzu etmekteydi. Ancak bu yıllarda devlet çok yönlü problemler ile karşı karşıya idi: Devlet kurumlarındaki hantallık, Yeniçeri Ocağı'nda düzensizlik, malî yapının bozukluğu, insanların umursamazlığı gibi. Bütün bunlardan daha önemli sorun Osmanlı kaynaklarında kaht-ı ricâl denilen devlet adamı vasıflarına sahip yöneticinin azlığı idi. Padişah'a yardımcı olmaları ve danışmanlık yapmaları beklenen bu zümre yeteneksizlik, tembellik, hainlik gibi olumsuzluklara sahipti. Aralarında çıkar çatışması mevcuttu. Kıskançlık, birbirleri aleyhinde çalışmak ve fesat çıkarmak yaygındı. Din ve devletin istikbali tehdit altında iken bile şahsi menfaatlerini korumaya çalışanların sayısı az değildi. Padişah'ın devleti ve toplumu daha güçlü hale getirmeye yönelik fermanlarının uygulanmadığı da sıklıkla görülmekteydi. II. Mahmud, devlet adamlarını bir vazifeye getirirken işin iyi yapılacağı beklentisi içerisinde olmaktaydı. Ancak görevin gereğinin yapılmadığı hallerde birkaç uyardan sonra azil yoluna başvurmaktaydı. Dolayısıyla istenen nitelikte ricâl bulunamaması sebebiyle oldukça sıklıkla tayin-azil sürecinin meydana geldiği görülmektedir. Bu çalışmada II. Mahmud'un bizzat yazdığı yazılar ön planda tutularak konunun incelenmesine çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: II. Mahmud, Kaht-ı Ricâl, Osmanlı Devleti.

Abstract

When Mahmud II ascended the throne, the state struggled with internal rebellions and was at war with Russia. The young Sultan aimed to end the war as soon as possible. He wanted to achieve victory and sign an honorable treaty. However, during these years, the state was faced with multifaceted problems such as the sluggishness in state institutions, the disorganization in the Janissary Corps, the disorder in the financial structure, and the indifference of the people. The more important problem was the scarcity of administrators with the qualities of statesmen, which is called kaht-ı rical in Ottoman sources. This group, which was expected to assist and advise the Sultan, had the negative traits such as incompetence, laziness and treachery. There was a conflict of interest between them. Jealousy, working against each other and mischief were common. Even when the future of religion and the state was under threat, many tried to protect their personal interests. The Sultan's edicts to strengthen the state and society were often not implemented. When Mahmud II assigned a task to a statesman, he expected the job to be done well. However, in cases where the duty was not fulfilled, he would resort to dismissal after a few warnings. Therefore, it can be seen that the process of appointment and dismissal occurred quite often due to the lack of state dignitaries with the desired qualifications. This study examines this issue through the personal writings of Mahmud II.

Keywords: Mahmud II, Shortage of State Dignitaries, Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanması için büyük çaba harcayan II. Mahmud, cülusundan itibaren sürekli savaşlar ve isyanlarla mücadele etmekten o kadar yorulmuştu ki; 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona erdirilmesi amacıyla müzakerelere başlamaktan başka çare olmadığını ısrarla ifade edilmesi üzerine tepki, kızgınlık ve küskünlükle, “Benim murâdım ancak şeâiri-i diniyeyi i'lâdır. Başka garazım yokdur. Gâile-i saltanattan usandım. Varın Dâr-ı Fetvâ'da meşveret edin” demekten kendisini alamamıştı.¹ Hâlbuki 23 yaşında tahta çıkmış genç bir sultan olarak heyecanlı, idealist, dine ve devlete hizmet etmek isteyen, çevresindekileri de bu yönde etkilemeye gayret eden biri idi. Devlet-i Muhammediyye olarak nitelediği Osmanlı Devleti'ni² “mülk-ü mevrûs”u olarak gören ve bir karış toprağının dahi yitirilmesine razı olmayan,³ böyle durumların yaşandığı hallerde rahatının kaçtığı, gece gündüz hüzün, keder, uykusuzluk halinde bulunduğunu belirterek⁴ azametli, kudretli ve muzaffer bir devletin başında olmaya çalışan bir hükümdar idi.⁵ Bu davranış tarzı İslâm itikadına ve geleneksel anlayışa son derece uygun idi. Nitekim Tarihçi Âsım Efendi eserinde; Allâh'ın memleket ahvalinin iyi ve kötü yönlerini vekillerden değil padişahın soracağını, bir padişahın, “Ne yapayım bunlar böyle dedi ve böyle re'y eyledi. Ben dahi anlara i'timâd ü muvâfakat eyledim” sözünü Allâh'ın dinlemeyeceğini yazmaktadır.⁶

II. Mahmud, yönetim anlayışını 1809 yılı sonlarında Sadaret Kâimmakamı olarak tayin ettiği Cebeci Osman Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayûnda mealen şöyle açıklamaktaydı: “Bütün Muhammed ümmetinin Allah'ın emaneti olduğunu bilmelisin. Hepsini eşit tutarak halkın ve devletin işlerine vekil tayin edildiğini unutmamalısın. Fukaranın, zayıfların, diğer Müslüman ve gayrimüslimlerin, bütün memleketlerin emniyet ve istirahatleri için büyük gayret sarf ederek bu yüce hizmette bulunmayı saadet saymalısın. Şeriâta ve kanuna aykırı hareketlerden, İslâm'a yakışmayan uygunsuz amellerden uzak durup Allah'ın emirlerine riayet ederek İslâm'ın şiarlarını gösterip her gün Muhammed'in nurunun ışıklarını daha da ziyade etmeye çalışmalısın. Yapılması lâzım gelenleri ise şu şekilde tanımlamaktaydı: Muhtelif makamlara tayin olunan ricâlin kendi vazifelerinden başkasına karışmamaları, birlik ve bütünlüğe mugayir hareketlerin araştırılması, devlet işlerinin güzelleme ve beraberce görülmesi, nizam-ı âlemi ihlâl eden hallere dikkat edilmesi, ehil olmayanların istihdam olunmaması.”⁷

II. Mahmud bu ideallerini gerçekleştirebilmek için muhtelif mevki ve makamlara nitelikli devlet adamlarını getirmeye gayret etti. Ancak bu konuda çok şanslı olduğu söylenemez. En büyük talihsizliği, mücadele etmek zorunda olduğu düvel-i muazzama denilen Avrupalı devletlerin teşkilat yapılarının, askerî düzenlerinin, hukuk sistemlerinin, ekonomik güç ve teknolojik kabiliyetlerinin sürekli gelişme göstermesine karşılık kendi devletinin her bakımdan çöküş ve çözülüş sürecine girmiş olmasıydı. Padişah, neredeyse her gün askerî yapının bozukluğunu, malî durumun

¹ Ahmed Lütüfî Efendi, *Tarih-i Lütüfî*, II (İstanbul: Kütüphane-i Osmanî, 1299), 85. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, “Mahmud II”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVII (Ankara 2003), s.352-357.

² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, 524/25582, 525/25619, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi – Evrak (TSMA-E)*, 860/63, 861/2.

³ BOA, *HAT*, 250/14185, 300/17822, 319/18723, 1007/42251.

⁴ BOA, *HAT*, 250/14185, 524/25593, 525/25677, 526/25779; *TSMA-E*, 861/9.

⁵ BOA, *HAT*, 294/17483, 526/25783, 1007/42277.

⁶ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, I (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015), 648-649.

⁷ BOA, *HAT*, 525/25672. Benzer içerikteki başka bir hatt-ı hümayûn için bkz. *TSMA-E*, 860/48.

perişanlığını, cehaletin yaygınlığını, kurum ve kuruluşların ataletini derin teessürle müşahede etmekteydi. Bütün bu meselelerin üstesinden gelme iradesi kendisinde mevcuttu; fakat birlikte yol alacağı, güveneceği, yerine göre danışacağı devlet ricâlinden mahrumdu. Zira bu yıllar Osmanlı literatüründe kaht-ı ricâl olarak vasıflandırılan dönemlerdendi.

Bu araştırmada II. Mahmud'un daima şikâyet ettiği liyakatli ricâl yokluğu, bunun devleti etkileme derecesi ve sorunları çözmek için yaptığı teşebbüsler ele alınmaktadır. Araştırmanın kapsamı Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi öncesi ile sınırlandırılmış olup esas kaynağı hatt-ı hümayûnlar oluşturmaktadır. Hatt-ı hümayûn, padişahların çeşitli meselelerle ilgili olarak bizzat yazdıkları yazılara denilmektedir. Sultan, ya doğrudan kendi iradesiyle ya da takdim edilen muhtelif evrakları inceledikten sonra emrini yazardı.⁸ Bu emirler vesilesi ile padişahlar, siyasî, idarî, hukukî, dinî konularda kanaat ve görüşlerini ifade edebilmekteydiler. Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümayûnları bu bakımdan oldukça kapsamlı veriler ihtiva etmekte ve düşüncelerinin tespitine fırsat tanımaktadır.⁹

1. “Kaht-ı Ricâl” Tabiri

II. Mahmud'un amcası III. Mustafa (1757-1774) devleti yenilemeye çalışan, bu uğurda çaba gösteren bir hükümdar olmakla birlikte gençlik yıllarında yaşadığı zor şartlar yüzünden bütün iyi niyetine, dürüstlüğüne ve çalışkanlığına rağmen buna liderlik yapabilme yeteneğinden mahrum idi. Koca Ragıp Paşa ve Muhsinzade Mehmed Paşa gibi iki yetenekli sadrazama rağmen her alanda iyi yetişmiş devlet adamı eksikliğinin sıkıntısını yaşamaktaydı. Cihangir lakabıyla yazdığı şiirlerinden birinde, devlete ait mevki ve makamların aşağılık karakterli, çıkarıcı kişilerin eline geçmiş olması sebebiyle artık işlerin düzelmesinden umudunu kestiğini yazmaktaydı.¹⁰ III. Mustafa'nın şikâyet ettiği vaziyet tipik bir kaht-ı ricâl meselesi idi.

⁸ Mübahat S. Küttükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994), 172-183; Bekir Koç, “Hatt-ı Hümayûnların Diplomatik Özellikleri ve Padişahı Bilgilendirme Sürecindeki Yerleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11 (2000), 305-313. Arşivlerde çokça rastlanılan asıl metinden kesilerek ayrı tasnif edilen hatt-ı hümayûnlar hakkında bkz. Yoichi Takamatsu, “Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş Hatt-ı Hümayunlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018), 115-157. Hatt-ı hümayûnlar, Sadrazam'a veya Sadâret Kâimmakamı'na hitap edilmesine göre “Benim vezirim”, “Kâimmakam paşa” hitabıyla başlamakta ve yapılacak olan işleme dair emirleri ihtiva etmekteydi. Elbette muhatap başka bir kişi ise hitap cümlesinde onun adı yer almaktaydı. Meselâ “Sen ki vezir-i gayret-semirim Mehmed Esad Paşa'sın”, “Sen ki vezir-i semirim Hüseyin Paşa'sın” gibi. *TSM-A-E*, 529/57, 861/14. Bu dönemlerde gerek hatt-ı hümayûnlar gerekse sadrazamlıktan gönderilen yazılarda tarih yer almamaktaydı. İdarî kalemlerde işlem gören belgeler ay sonunda tomar haline getirilip torbalara, sene sonunda da bu torbalar ayrı sandıklara konulup üzerlerine yılın son gününün tarihi yazılarak muhafaza altına alınmaktaydı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 76; İbrahim Baş, “Türk Arşivlerinde Tasnif ve Tasnif Sistemleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1 (2019), 57. Günümüzde Osmanlı Arşivi'nde bulunan hatt-ı hümayûn katalogları incelendiğinde üzerinde herhangi bir tarih yazılı olmayanların gün ve ay olarak 29 Zilhicce şeklinde kaydedilmesi bundan kaynaklanmaktadır. Meselâ Alemdar Mustafa Paşa'nın 4 Cemaziyelahir 1223 (28 Temmuz 1808) tarihinde sadrazam tayin edilmiş olmasına karşılık ilgili hatt-ı hümayûn arşiv kataloğunda 29 Zilhicce 1223 (15 Şubat 1809) tarihli olarak kaydedilmiştir. BOA, *HAT*, 525/25654. Bu uygulama dolayısıyla, evrak doğru sandığa konulmuşsa, bir hatt-ı hümayûnun en azından yılını tespit etmek mümkündür. Şayet hatt-ı hümayûnun yazılmasına vesile olan bir belgede tarih varsa, kataloglarda genellikle o yazının tarihi yer almaktadır. Meselâ Trablus Beylerbeyi tarafından Bâbiâli'ye gönderilen bir yazı 17 Zilhicce 1241 (23 Temmuz 1826) tarihli olup üzerinde Sadrazam'ın arzı ile hatt-ı hümayûn bulunmaktadır. Belge katalogda 17 Zilhicce 1241 olarak kayıtlıdır. *HAT*, 292/17431. Hâlbuki ulaşım, dairelerdeki işlemler dikkate alındığında hatt-ı hümayûnun yazılış zamanı doğal olarak birkaç ay sonrasında ait olmaktadır.

⁹ Bekir Koç, “II. Mahmud'un Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunları” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1996) adlı çalışmada, padişahın doğrudan beyaz bir kâğıt üzerine yazdığı yazılara yer verilmektedir. Bu araştırmada böyle bir ayırım yapılmamıştır.

¹⁰ III. Mustafa'nın meşhur şiiri şöyledir: “Yıkılıp dur bu cihân sanma ki bizde düzele / Devleti çarh-ı denî virdi kamu mübtezele / Şimdi ebvâb-ı saâdette gezen hep hazele / İşimüz kaldı hemân merhamet-i Lem-yezel'e”. Tayyar-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi – Târîh-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, IV (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), 124.

Kaht-ı ricâl tabiri ile çoğu zaman XIX. yüzyılın sonlarındaki yönetim kadrosunun kastedildiği zannedilse de;¹¹ Osmanlı kaynaklarında bu tabir, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önce seyrek, sonra da sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Meselâ XVI. yüzyılın sonlarında yaşadığı anlaşılan Abdülatîf bin Durmuş Fâkih Karamânî, *el-Meslekü bi-Mi'râcü'l-Müştâkîn ve Minhâcü'l-Müttakîn* adlı eserinde kendisinin kaht-ı ricâl döneminde yaşadığını ifade etmiştir.¹² 1605 yılında vefat ettiği tahmin edilen Şâh Velî Ayıntâbî de *er-Rihletü's-Seniyye* adlı eserinde, mürşidi Yakup Efendi'nin kaht-ı ricâl döneminin yaşandığından bahsettiğini anlatmıştır.¹³ Bosnalı şair Nergisî, 1628 yılında Banaluka'da kadı iken kaht-ı ricâl'in ortaya çıkardığı zaruret yüzünden *Vaşfu'l-Kâmil fi Ahvâl-i Vezîri'l-Âdil* adlı eserini kaleme aldığı yazmıştır.¹⁴ XVII. yüzyılın meşhur vezirlerinden olan Siyavuş Mustafa Paşa, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa gibi adı sanı pek de bilinmeyen, şan ve şöhret sahibi olmayan birisinin Sadaret makamına getirilmesinin kaht-ı ricâl sebebiyle olduğunu dile getirmiştir.¹⁵ Meşhur vezirlerden Canikli Ali Paşa'nın yazımını 1776 yılında tamamladığı *Tedâbirü'l-Gazavât* adlı eserde yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: “Evvel şanlı mirmîrânlar ve işe yarar binbaşılar ve sâir ağalar var idi, şimdi kaht-ı ricâl oldu, elbette anların göreceği işler şimdi vüzerâya düdü, öyle olunca nefsanîyyet idecek vakt değildir, gayret-i diniyye ve sadâkat-i pâdişâhîde bezl-i makdûr itmek alâdan ednâya varınca cümlemizin farize-i zimmetidir.”¹⁶ Ebûbekir Râtib Efendi, Mısır'da çıkan bir isyan üzerine kaleme aldığı 12 Ekim 1787 tarihli layihasında, bu eyaletteki bazı beylerin kudret ve servetlerine dayanarak geleceği düşünmeden, “Devlet-i 'Aliyye'yi böyle bir kaht-ı ricâl ve vüzerâ vakitlerinde” huzursuz edebileceğinden söz etmiştir.¹⁷ Nizam-ı Cedid Defterdarı Mehmed Emin Behîç Efendi ise *Sevânihü'l-Levâiyh* isimli eserinde, devletin kaht-ı ricâl'den korunabilmesi için eğitim ve istihdam politikalarının kat'î kurallara bağlanmasını gerekli görmüştür.¹⁸

Verilen bilgilerden kaht-ı ricâl tabiriyle kastedilenin; alanında ihtisaslaşmış, işini bilen, ehliyet ve liyakat sahibi olan, adaletli ve hakkaniyetli görev yapan, kanunlara ve nizamla uygun davranan, devleti ve tebaayı koruyup gözetken devlet adamlarının bulunmaması keyfiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bazı müellifler tarafından XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan yönetim krizlerinin bu şekilde ifade edilmesi; önceki yıllardaki başarılı idarecilere olan özlem ve hayranlığı, yaşamakta olan olumsuzluklar karşısındaki endişe ve hayal kırıklığını göstermektedir. Bu açıdan

¹¹ Böyle düşünülmesi, bilhassa basın-yayın sektöründe etkili olan kalemlerin hükümetin icraatlarını, bu tabiri de kullanarak tenkit etmeye ağırlık vermelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Meselâ Namık Kemal'in bir makalesinin başlığı “Sebeb-i Kaht-ı Ricâl” idi. *İbret*, Sayı 38 (12 Teşrin-i Evvel 1288/24 Ekim 1872). II. Abdülhamid'e muhalefeti ile tanınan Mahmud Celaledin Paşa, *Âsaf* mahlasıyla yazdığı “Der-şikâyet-i Kaht-ı Ricâl” başlıklı kasidesinde devlet görevlilerini ağır şekilde eleştirmekteydi. Hulusi Eren, “Âsaf'ın ‘Kaht-ı Ricâl’ Kasidesinde Sosyal Eleştiri”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, V/4 (2021): 2131-2157.

¹² Birol Yıldırım, “Abdullah b. Durmuş Fâkih Karamânî'nin ‘El-Meslekü Bi-Mi'râcü'l-Müştâkîn ve Minhâcü'l-Müttakîn’ Adlı Eserindeki Tasavvufî Düşünceler”, *Karaman Araştırmaları –II*, Ed.: H. Muşmal, E. Yüksel, M.A. Kapar (Konya: Palet Yayınları, 2019), 430. Makalenin başlığında sehven *Abdullah* yazılı ise de makalede sürekli olarak *Abdüllâtîf* adı kullanılmıştır. Ayrıca bkz. Hüsemaddin Erdem, “Abdüllâtîf Karamânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I (İstanbul 1988), 256.

¹³ Ali Öztürk, “Bir Süfi Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî'nin (V.1013/1605[?]) er-Rihletü's-Seniyye'si”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XX/2 (2020): 707.

¹⁴ Bahir Selçuk, Nurten Çelik, “Safvet-Beg Başağaç'ın Gözünden Nergisî”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVIII/2 (2018): 52.

¹⁵ Mehmet Fatih Gökçek, “Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, Tarih-i Sülale-i Köprülü: (Transkripsiyon ve Tahlil)” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 24-25.

¹⁶ Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa'nın Risalesi ‘Tedâbirü'l-Gazavât’”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12 (1969): 145.

¹⁷ Fatih Bayram, “Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade (III.) Selim'e Sunulan Bir Rapor”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, IV/1 (2019): 49

¹⁸ Ali Osman Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behîç'in Sevânihü'l-Levâiyh'i ve Değerlendirmesi” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992), 31.

bakıldığında esas itibarıyla XVIII. yüzyılın son çeyreğinden sonra meydana gelen krizler, buhranlar, isyanlar ve savaşlar tam anlamıyla kaht-ı ricâl döneminin yansımaları idi.

2. Kaht-ı Ricâlin Yansımaları: Liyakatsizlik, Usulsüzlük, İhanet

II. Mahmud, tahta cülus ettiği tarihten itibaren kaht-ı ricâl probleminin farklı veçheleri ile yüz yüze gelmek durumunda kaldı. Vükela, vüzera ve ulemadan ayân ve kadınlara; yeniçerilerden kamu alımlarını yapan mubayaacılar; mütesellim, nazır ve mübaşirlerden kasapbaşılara varıncaya kadar her kademedeki idarecilerin vazifelerini meşru, hakkaniyetli ve lâyıkiyle yapmadıklarına dair yüzlerce olaya şahitlik etti. Bir gün Tuna cephesindeki bir kalenin Ruslara teslim olmasına üzülürken ertesi gün suyollarını bozanlara karşı alınması gereken tedbirlere kafa yordu. Düşman karşısında savaşmayanları din ve devlet uğruna cihada teşvik ederken ilimle, maarifle, din ile alakası olmayan medrese talebelerinin zorbalıklarını bertaraf etmeye çalıştı. O, bütün bu süreçte devletin ve toplumun karşı karşıya olduğu temel sıkıntıyı insan unsurunda bulmaktaydı. Bu konudaki düşüncelerinin yer aldığı bir hatt-ı hümayûn şu şekilde özetlenebilir: “Vekillerde, memur ve kâtiplerde devlete sadakat ve dine riayet olsa memleketten fesat bertaraf edilir. İnsanlar acayip olmuş. Sadaret makamında yumuşak yüz bulduklarında kimi müderris olmak, kimi pâye elde etmek, kimi kapucubaşılık ve hâcegânlık talep etmek için rahatsız ederler. Böylelerinin çokluğu insaf ve merhameti mahvetmektedir. Faraza tayin yapılacak makam sayısı altmış ise taliplisi altı yüz olmaktadır. Hepsi rütbe veya terfi alamadığından devlete küsüp çeşitli rezilliklere ve fesatlıklara cüret etmektedirler.”¹⁹

Bu sırada hem 1804’te patlak veren Sırp isyanı hem de 1806’da başlayan Rus savaşı devam etmekteydi. Padişah’ın asıl düşüncesi bir an evvel savaşı sona erdirmek idi. Yalnız bunu yaparken topraklardan ve hükümlanlıktan asla taviz verilmemesinde kararlıydı. Bununla ilgili yazdığı hatt-ı hümayûnda özetle şu görüşlere yer vermektedir: “Bana miras kalan mülklerden feragat etmek şer’an ve kanunen caiz görülemez. Ancak birbirini müteakiben meydana gelen hadiseler sebebiyle tahta cülus ettiğimde asıl düşüncem harp kapısını kapatıp bir müddetten beri yokluğa ve hasara maruz kalan reaya ve berayamın emniyet ve istirahatlerini sağlamak idi. Ancak hasbe’l-kader harp devam ederek bu vakte kadar uzadı.”²⁰ Sultan’a göre asıl problem memleketi savunmanın herkese farz olmasına rağmen devlet adamlarının ve askerlerin korkaklığı, vurdumduymazlığı, hatta ihanet derecesine varan sorumsuzlukları idi. Şu sözler bir hatt-ı hümayûndan aynen alınmıştır: “Kâimmakam Paşa, adâ-yı dinin keyfiyeti müy-mû ma’lûm olmuş iken yine bunda olan davranışta bir betâet anlarım. Bu ne keyfiyettir?”²¹

Başka bir hatt-ı hümayûnda ise yaşanan çaresizlik mealen şu şekilde dile getirilmekteydi: “Diyelim ki birkaç bin adam tedarik edilip Hotin ve İsmail kaleleri geri alındı, bu kalelerin muhafazası kime bırakılmalıdır? Kalelerin mühimmatı nereden tanzim edilecek, bunun için top var mı, hastalıktan ne kadar topçu vefat etti, kalan kaç kişidir? Top arabası, top, barut, gülle mevcudu ne kadardır? Bir kere yoklaması yapıp ortaya konuldu mu? Bu işlerin mükemmel şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Rusların anlaşmayı çığnemesinden dolayı misliyle mukabele edilmesi caizdir. Amma bu işler kimler ile görülmelidir? Sadrazam’ın acil bir yazısını göndermek üzere tatarın harcırahı ancak üç günde tanzim olunur iken bu maslahatlar nasıl halledilmelidir? Beş-on bin

¹⁹ BOA, *TSMA-E*, 710/79.

²⁰ BOA, *HAT*, 1007/42251.

²¹ BOA, *HAT*, 473/23167.

adam hazırlanıp Hotin ve İsmail kaleleri geri alındı diyelim ama asıl mesele bu değildir. Esas mesele her ihtimali önceden enine boyuna düşünmektir. İş budur ki gerisi getirilmelidir. İranlı bu tertibimizden sefer açarsa nasıl olur diye tereddüt olunuyor ya, bunlar sefer başlangıcından önce hatıra gelmez mi?”²²

Tuna cephesindeki askerî dağınıklığın, idarî yetersizliğin, memurlarda ve halkta olan moralsizliğin giderilebilmesi için seksen yaşlarında olan Yusuf Ziya Paşa Sadaret makamına getirilmişti. Paşa'ya hitaben yazılan 29 Nisan 1809 tarihli hatt-ı hümayûnda devletin ve toplumun içerisinde bulunduğu durum şöyle izah edilmekteydi: “Bir müddetten beri devlet kurumlarına hülûl eden bazı müfsitler, kadim usul ve kaidelerden uzaklaşıp şeriâtı ve kanunu ilga ederek kendi nefisleri için birtakım mekruh ve haram yollara sapıp memleket sekenesini ihtilal ve kargaşaya düşürdüler. Bu yüzden halkın maruz kaldığı zulüm ve baskının haddi hesabı olmayıp cümlesi perişan durumdadır. Devlet adeta zelzeleye maruz kaldığından din düşmanlarının bu durumu kendileri açısından fırsat bilip taraf taraf İslâm memleketlerine hücum eyledikleri aşikârdır. Bu fitne ve fesadın meydana gelmesine sebep olanların çoğu kendi amellerinin cezasını ve ettiklerinin belasını buldular ise de, Müslümanlar arasında ekilen fesat tohumu ile kimsenin kimseye itimadı kalmadı. Serhat boylarından gelen feryatnamelere kimsenin aldırmadığı bir acayip ve garip hal ortaya çıktı.”²³ Başka bir hatt-ı hümayûnda da devlet işlerinde ihmalkârlık ve tembellik olduğundan dolayı yapılan mezâlim yüzünden ahalinin perişan olduğu, düşmanların fırsattan istifade ederek kabulü imkânsız taleplerde bulunarak muharebeye giriştikleri, bu yüzden kırk seneden beri cümle ahalinin perişanlığa düştüğü anlatılmaktadır.²⁴

Cepheye destek için yeni bir ordunun hazırlanıp yola çıkarılması için süreci dikkatle takip eden II. Mahmud, ilgililerden talep ettiği cephane, top, barut, çadır gibi malzemelerin dökümünün yer aldığı defterleri inceledikten sonra sert bir üslupla şunları yazmaktaydı: Halen mevcut olanlar önemsiz şeyler olup mühimmat yokluğu devlet için hakaret sebebidir. Mühimmat tanzimi namazın farz olması derecesinde önemlidir. Her malzemenin zamanında ve yerinde tertip edilmesine çalışmak elzemdir. Barut, çadır, top, top arabası, humbara gibi sefer araç-gereçlerinin en mükemmel şekilde tanzim edilmesi vacip derecesinde olup ihmal edilemez.²⁵ Sefer hazırlıkları için gereken paranın tedariki konusunda bazı ricâl tarafından Enderun hazinesine başvurulması önerisini öğrenen Padişah, esas meselenin paradan önce manevi kuvvete ve kudrete sahip olmak olduğunu belirterek,²⁶ hakikatte orduya aktarılan sınırsız düzeydeki paraya rağmen arzu edilen sonucun alınmadığını vurgulamıştır. Şu ifadeler II. Mahmud'un bizzat yazdıklarından alınmıştır: “Merhum emmim Sultan Mustafa'nın orduya gönderdiği akçenin hesabı yok idi. Bir iş görülmedi. Cennet-mekân pederim zamanında ve sonra kezâlik...”²⁷

II. Mahmud, yoğun çabalarına ve verdiği kesin emirlerine rağmen ordunun İstanbul'dan bir türlü hareket etmediğini görerek Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayûnda; yaz ortası olmasına rağmen ordunun hareketine dair bir emare olmadığını, düşman karşısında bulunan

²² BOA, HAT, 250/14185.

²³ BOA, HAT, 481/23566; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 433-435.

²⁴ BOA, TSMA-E, 860/48.

²⁵ BOA, HAT, 987/41800.

²⁶ BOA, HAT, 1007/42307.

²⁷ BOA, HAT, 1312/51054.

askerlerin yardıma ihtiyacı bulunduğunu, süratle cepheye hareket edilmesini emretti.²⁸ Eksikliklerine rağmen orduyu İstanbul'dan harekete zorlayan Padişah, bir taraftan depolarda bulunan savaş malzemelerinin sayım ve dökümünün yapılmasına dair talimat vermekte,²⁹ Edirne başta olmak üzere güzergâhtaki şehirlerde gerekli iâşe ve barınma hizmetlerinin aksamaması için gayret göstermekteydi. Bu sırada yaşanan ihmalkârlıklara şöyle tepki göstermekteydi: “Din düşmanlarının her hareketi malum iken tembellik gösterilmesi nasıl bir iştir? Edirne ve diğer mahallere askerler dalga dalga gelmekte iken lâzım gelen zahirenin hazır edilmesi, askerlerin sevk ve idaresi için dirayetli ve iş bilen bir memurun olması gerekli değil midir?” Sorunları çözmek için yeni memurlar tayin ettiğini belirterek endişe ve tereddütlerini hatt-ı hümâyûna şöyle yansıtmaktaydı: “Bu hususta özür ve bahâne eder olur ise ve ‘adem-i kabul gibi haller vukûa gelür ise tarafıma ifâde edesün. Bu nasıl keyfiyettir ve bu betâet nedir? Gevşeklik istemem, mukaddem olasın. Emrimi icrâyâ mübâderet eylesin.”³⁰

Ruslarla savaş bütün hızıyla devam ederken, üstelik şehirler kaybedilirken İstanbul'da hâlâ bir takım insanların “Seferin aslı yoktur, meram başkadır” şeklinde dedikodular yayılmasını düşmanın fesadına bağlayan II. Mahmud, Rusların karşısında duran ve sebat eden bulunmadığından başarı elde ettiğini ısrarla hatırlatmakta; ricâlin İngiltere'ye veya Fransa'ya güvenmemesini, devletin sadece kendi işine bakmasını tavsiye etmekteydi. Tuna boyundaki kalelerin tamir ve inşasına dair defterlerin gelmesinin üzerinden aylar geçtiği halde bina emini bile tayin olunmadığını hatırlatarak, sözle vakit geçirilip sonra “bunlara bakılmadı” denildiğini ama bakmayanın kim olduğuna dikkat edilmediğini vurgulamak suretiyle tepkisini dile getirmekteydi.³¹

Bükreş'te barış için müzakereler devam ederken bir din adamı tarafından gönderilen mektupta, Osmanlı murahhaslarının Rusların uygunsuz tekliflerinin ekserisini kabul etmeye meyilli oldukları, Sadrazam Ahmed Paşa'nın reddettiği, fakat celadet ve metaneti teşvik edici bir ferman gönderilmez ise onun da direncinin kırılacağı anlatılmaktaydı. Mektubu okuyan Padişah ümitsizlik içerisinde şunları yazmaktaydı: “Bu günlerde izhâr-i celâdet ve metânet lakırdı ve kâğıda yazılan yazı ile olmaz. Şimdiye değin Rumeli'den me'mûr askerinin orduya erişmesiyle olur. Mâ-hazâ askerinin ne keyfiyette olduğundan haber yok.”³²

Bükreş Antlaşması'na (1812) rağmen gelecekte yine Rus tehdidi ile karşılaşılabilirliğini dikkate alan II. Mahmud, serhat boylarının ciddi anlamda takviye edilmesi konusunda ricâli zorlamaktaydı. Ancak yönetici kadronun liyakatsizliği, beceriksizliği, hatta ihaneti en büyük engel olarak karşıda durmaktaydı. Onun Sadarete yeni tayin ettiği Hurşid Ahmed Paşa'ya sadık bir adamı vasıtasıyla ilettiği tavsiyeler durumun vahametini açığa çıkarmaktadır: “Sadrazam Ahmed Paşa'nın adamı Şevki Hasan Efendi iblisin tekidir. Orduda bulunan reisülküttap biraz uygunsuz adamdır. Sadaret mektupçusu sefiherden olup bilgi sattığı tahkik olunmaktadır. Her konunun bu şahıslara

²⁸ BOA, *HAT*, 1008/42361.

²⁹ BOA, *HAT*, 525/25717, 987/41801.

³⁰ BOA, *HAT*, 473/23167.

³¹ BOA, *HAT*, 525/25618, 596/29228, 1006/42207, 1007/42307, 1313/51114, 1313/51197. Savaş sebebiyle büyük ölçüde iâşe sıkıntısı yaşanması üzerine halk arasında, yiyecek darlığının sebebinin gemilerin Karadeniz'e çıkışının yasaklanması olduğu, genç padişahın devleti yönetmeyi henüz bilmediği, bilenlere de danışmadığı yolunda söylentiler yayılması üzerine II. Mahmud, zahire maddesini defalarca yazdığını, fakat gereğinin yapılmadığını, gemilere izin vermesi halinde “seferin aslı yok” inancındaki insanların bu durumu sözlerinin ispatı olarak kullanabileceklerini düşündüğünü belirterek “Muharip olduğu düşmanımla hangi mahalde alışveriş olmuş, emsâlini gösterebilirler.” demekten kendini alamamıştır. *HAT*, 524/25601.

³² BOA, *HAT*, 336/19290.

ifade edilmesine gerek yoktur. ‘Ferman ile buyrultu onların ellerinden geçer? Nasıl edeyim?’ diye sorulacak olursa, acil bir mesele söz konusu olduğunda kendi seçtiği emin bir kâtime yazdırmalıdır. Bağdat ve Şam’daki meseleler Sadaret makamına bildirilmeden gerekli tedbirler alınarak sonuçlandırıldı. Bâbîâlî’ye havale olunsaydı ‘meşveret edelim’ denilerek mesele hakkındaki bilgiler satılabilirdi. Beylikçi İzzet Bey devletin sırlarını Fenerli Rumlara sattığı için idam edilmiştir.”³³ Şu ifade hatt-ı hümayûnda aynen yer almaktadır: “Vükelâ ve hademe ve küttâpta sadâkat ve diyânet olsa memâlikten fesâd mündefî olur. Bir madde vukûunda eğer ki isti’câl ise müktezâ-yı istiklâlî üzere icrâ ve eğer cesim bir madde ise hafiyeten taktir eylesin.”³⁴

Bu hatt-ı hümayûndan dokuz yıl sonra patlak veren Mora’daki isyan dolayısıyla II. Mahmud yine benzer yazılar yazmakta, sadece memurları değil bütün Müslümanları uyandırmaya çalışmakta, meseleye din ve millet kavgası olarak bakmakta olup zerrece iman olan herkesin elinden gelen bütün gayreti sarf etmesinin farz-ı ayn olduğunu, bir dakika durup dinlenmenin haram sayıldığını bütün memurların bilmesi için çırpınmaktaydı.³⁵ Ancak isyanın başından sonuna kadar her aşamasında ricâlin ihmali, ihtilafı, yetersizliği etkili olmuştur. Meselâ isyan sürecinde Gördes’deki birliklerin, ovalık bir alanda ve sekiz saat mesafede olan Anapolu’ya yardım etmek için en ufak bir gayret göstermemesi yüzünden adeta çileden çıkarak şöyle tepki göstermekteydi: “(Bu) ne derecede hamiyetsizliktir? Şiddetle cezalandırılmaya müstahak olmuşlardır. Hüdâ hakkı için Anapolu kalesinin düşman eline geçtiği haberini öğrendiğimden beri her gün efkârım artmış, rahatım kalmamıştır. Bu nasıl diyânetsizlik ve nasıl gayretsizliktir?”³⁶ Devrin vakanüvisti olan Mehmed Esad Efendi eserinde, vazifelerini lâyıkıyla yapmayan ricâlden ayrıntılı biçimde söz etmektedir. Meselâ Mora Seraskeri Mehmed Paşa’da rehavet ve sair memurlarda tembellik olduğunu, Kuşadası Muhafızı Reşid Mustafa Paşa’nın liyakatsiz ve acziyet içerisinde bulunduğunu, Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa’nın işe yaramayan cahil ve kaba birisi olduğunu, Rumeli Serakeri ve Tırhala Mutasarrıfı Ebulebûd Mehmed Paşa’nın şahsen bahadır olmasına karşılık kaba saba sözlerle memurları rencide ettiğini belirtmektedir.³⁷

Kaht-ı ricâl sorunu elbette sadece savaşlar ve isyanlar dolayısıyla devleti zor duruma düşürmemekteydi. Kamu hizmetlerinin her alanında bu problemin varlığı, yansımaları, şikâyetlere sebebiyet vermesi söz konusu idi. Saraydan emirler yağdırılmasına rağmen gerek İstanbul’daki sivil ve askerî ricâl gerekse taşradaki yönetici kadro adaletli ve muktedir bir idare için gerekeni yapmaktan uzak durmaktaydı. II. Mahmud, ricâlin bu durumuna şu sözlerle isyan etmekteydi: “Devletin askerî ve idarî işlerinin yoluyla tertip olunması lâzım gelir iken gerektiği şekilde müzakere olunamayıp maslahat geri kaldığından tekrar tekrar taktir yazmakla vakit geçirilmektedir. Bir tembellik var, sebebini anlayamıyorum. Herkes işleri el birliğiyle tutmamaktadır. Sadaret kethüdası ‘Bu reisin işidir’ diyerek devlete ait işleri görmezlikten gelmekte, reisülküttap da ‘Benim

³³ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, I (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 277-281’de İzzet Bey’in aşırı derecede içki tüketmesi ve fermanları alaya alması dolayısıyla da tepkileri üzerine çektiği anlatılmaktadır. *Câbi Tarihi*, I, 250-251’de ise borçlarını ileri sürerek orduyla birlikte sefere çıkmak istememesinden bahsedilmektedir.

³⁴ BOA, *TSM-A-E*, 710/79. Alınan tedbirler sayesinde Fenerli Rumlara para karşılığı gizli bilgi satılmasının engellendiği başka bir hatt-ı hümayûnda şöyle açıklanmaktaydı: “Gerek ricâl-i devletim gerek sâir tariklerde olan kullarım zaman-ı şâhânemde ırz ve edepleriyle mukayyed olup bir güne fesâda ve irtişaya meyl kalmamış iken bu Fenerli Rum kâfirlerini bir veçhile ıslâh kabil olmuyor. Bu tarafta rüşvet verip mansıb edecek semt bulamadıklarından Eflâk ve Boğdan’ı ifsâda sa’y ederler.” BOA, *HAT*, 1312/51078.

³⁵ BOA, *HAT*, 525/25702.

³⁶ BOA, *HAT*, 525/25677.

³⁷ Mehmed Es’ad Efendi, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000), 224-294.

vazifem değil' diyerek kulak asmamaktadır. Bu yüzden devlet işleri geri kalmaktadır. Bunlar makamlarında eskidikçe alışkanlık ve meleke hâsıl edecek iken bıkkınlık gösteriyorlar. Devlete hizmet iyiliği başa kakmakla olmaz. Şûrâ meclislerinde afâkî sözlerle vakit geçirmekten ise bunlara bakılmalıdır.”³⁸ Şu tespitler de Sultan'a aittir: “Bâbiâli'de olan kalemler devletin sırlarının hazinesi olduğundan bunların belirli bir nizam altına girmesi lüzumludur. Ancak bazı kimseler 'Bana aittir ve benim sözüm olsun' diyerek düzeni bozmaktadırlar.”³⁹

Ricâlin hareket tarzının devletin şanına yakışır biçimde olmasını önemseyen ve “Ben ricâl-i devletin ahvâlinde gâfil değilim” diyerek her şeyin içyüzünü bildiğini söyleyen II. Mahmud, gerek memurlar gerekse halk arasında söylenti ve dedikodu gibi olayların meydana getirilmemesine bilhassa özen göstermekteydi. Buna dair bir misâl vermekle yetinelim. Sadaret Kâimmakamı Ahmed Hulusi Paşa'yı halleri meçhul adamları istihdam etmemesi, onlarla gizli kalması gereken konuları konuşmaması, dedikodulara göre tavır takınmaması konusunda şöyle uyarmaktaydı: “Bu adamlar senin yanına gelip duyduklarını haber veriyorlar, fakat senin onlarla başka konularda sohbet etmediğini halk nereden bilecek? Çarşılı ve ocaklı kıyafetinde adamları görürler. Halleri meçhul olan adamların ve hademen var. O adamlar ile senin ne sohbet ettiğini kimse bilmez, herkes kendi zannına göre bir mana verir. Fesat erbabından olan bir ayânı kavasbaşı yaptığını bilenler ne düşünürler? Mahzurları işte yayılan havadislerdir. Yoksa senin bunu bir garaz için ettiğini demiyorum. Senin gayretin benim malumumdur. Ulufe maddesini 'Üç adamdan gayri kimse ile konuşmadım' diyorsun. Sadece onlarla konuşmuş olsaydın elbette duyulmazdı. Birkaç seneden beri bu kadar gizli tutulan konu açığa çıktı. Birinden kimse ipucu almasa, başkalarıyla da bir sohbet gerçekleşmese söylenti kulağıma gelmezdi. Zira benim işittiğim mahal ile onların hiç birisinin münasebeti yoktur. Şûrâ erbâbından biri senin hakkında yakınlarımdan birine bir şey aktarmış değil. Bu ana kadar ben işitmedim. Senden emin olmadıklarımı neden bildin? Bilir bilmez bir şeyler iddia edip vükela ile aranını soğumasına sebep oluyorlar. Sen vesveseye düşüp onlara muameleni değiştirirsen korkuya kapılıp hiçbir işe yaramazlar. Sen devlet için çalışıp gayret ettiğin müddetçe herkes sana itaat etmeğe mecburdur.”⁴⁰

Bürokratların sık sık karar değiştirmesi veya aynı konuda farklı kararlar vermesi II. Mahmud'un dikkatini çeken problemler arasında yer almaktaydı. O, böyle hallerin halkın zihnini bulandırdığını, idareye olan güvenini sarstığını, devlet işlerini karmakarışık bir hâle soktuğunu, gereksiz ve kifayetsiz yazılan ferman ve beratlar ile halkın itaatten çıkma derecesine geldiğini, devletin yalancı durumuna düşürüldüğünü belirterek, bir taraftan yasaklanıp bir taraftan emredilmesi halinde ona itibar olunamayacağını hatırlatmaktaydı.⁴¹ Yine sorduğu veya sorguladığı konularla ilgili işlem yapılmamasından dolayı tepki göstermekte ve bir işe başlandıktan sonra sonuçlandırılmasını, bir konu bitirilmeden yeni bir girişimde bulunulmamasını vurgulayarak böyle yapılmadığı durumlarda işlerin birbirine karıştığını, bunun da idarede çok büyük zorluklara sebebiyet verdiğini anlatmaktaydı.⁴² Ayrıca hükümete bir mesele intikal ettiğinde memurların konunun evveliyatını iyice araştırıp ona göre sağlam ve kesin hükümlerin verilmesini sağlamaları gerektiğine dikkat çekerek, “takriben şöyle olmuş” şeklindeki tabirlerden rahatsızlık duyduğunu vurgulamaktaydı.

³⁸ BOA, HAT, 1313/51114.

³⁹ BOA, HAT, 668/32610.

⁴⁰ BOA, HAT, 1425/58345.

⁴¹ BOA, HAT, 525/25613.

⁴² BOA, HAT, 290/17386.

“Böyle hususları kimler ediyor, niçin aranmaz?” demek suretiyle amir durumunda olanları sorumlulukları konusunda uyarmaktaydı.⁴³ Yine esnaf arasında çatışma konusu olan durumlarda meselenin iç yüzünün iyice araştırıldıktan sonra huzuruna arz edilmesini hatırlatmaktaydı.⁴⁴

II. Mahmud, bir vazifenin kim tarafından yerine getirileceğinin kat’i biçimde belirlenmesini isteyerek işlerin icrasının müphem bir grubun uhdesine verilmesini önlemeye çalışmaktaydı. Meselâ zecriye maddesinin ne şekilde düzenlendiğini sorduğu bir hatt-ı hümayûnda, memurların hizmet beğendirme düşüncesiyle işleri birbirine karıştırdığını, şimdiye kadar bir şey söylenilmediğinden dolayı aşırıya gidildiğini belirttikten sonra şu uyarıyı yapmaktaydı: “Kimsenin zâtı mültezim değildir. Doğruya hizmet etmeye baksınlar. Saib Efendi’nin uhdesinde çok me’mûriyet olduğundan bu kadar şeyi toplayıp pürüzsüzce görmek mümkün değildir. Sonra şöyle oldu, böyle oldu lakırdılarını dinlemem. Hemen şimdiden bu zecriyenin müstakil bir adamın uhdesine ihâlesiyle tanzîm ve icrâsına bakılsın.”⁴⁵ Vazifenin muğlak tutulmamasına dair bir misâl daha verelim. İstanbul halkının hiçbir konuda sıkıntı çekmemesi için bizzat inceleme yaptığı bir sırada suyollarının bozulduğunu gören Padişah, Sadrazam Rauf Paşa’ya şöyle demektedir: “Benim vezirim, Cumartesi günü suyollarının bozulduğu mahalle gitmiş idim. Senin de adamların orada idi. ‘Bir gün evvel bitirmelerini’ söyledim. ‘Saliya Çarşambaya kadar teknil ederiz’ dediler. Lâkin buna daima nezaret edip tamire muhtaç olan mahallerini vaktiyle haber vermek için müstakil bir adam memur etmek gerekecek. Bir mahal bozulduğu vakit sual olursa ‘Oraya filan karışıyor’ diye birbirlerinin üzerine atıyorlar. Gerek İstanbul’un gerek taksim sularının cümlesine bundan sonra su nazırı bakmalı, daima gezip dikkat ederek tamir gereken mahaller için vaktinde tedbirler alınmasını sağlamalı, bazı mahallerde bostan ve koyun sulamak için yolları bozmaya teşebbüs eden olursa haber vermeli diye hatırıma gelmektedir. Böylelikle su nazırı olacak şahsın; ‘Sonra benden sual olunur. Bir suçum çıkarsa cezalandırılırım’ diye dikkat etmesi sağlanmış olur.”⁴⁶

II. Mahmud’un devlet ricâline güven konusunda ciddi anlamda sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Bundan dolayı Sadrazam’ın Büyükdere tarafına baş haseki vasıtasıyla kırk-elli adet kayık ile silahlı insanların gönderilmesini istediğini öğrenince sebebinin kendisine acilen bildirilmesini istemekte,⁴⁷ habersiz top atışları yapılmasına tepki göstermekte,⁴⁸ hatta emirlerinin uygulanıp uygulanmadığını bizzat tahkik etmekteydi. Meselâ İstanbul’da tedhiş, salgın hastalık, fuhuş, tecavüz mahalli haline dönüşen bekâr odalarının yıkılmasını emretmiş, daha sonra da bizzat olay mahallinde incelemelerde bulunduğu sadece birkaçının yıkıldığını görerek, böyle bir konu için iki defa yazı yazmasının

⁴³ BOA, *HAT*, 524/25599. Bir hatt-ı hümayûnda Darphane nazırının saf bir adam olduğunu vurgulayarak altın konusuna dikkat edemeyip dirhemi on altı kuruşa diyerek yanlış buyrultu yazdırmak suretiyle birtakım dedikodulara sebebiyet verdiğinden azledilmesini emretmiştir. *HAT*, 1272/49269. Çatalca’nın bir köyünde reâyânın rüşvet vererek kiliselerini tamir ettirmelerine rağmen konuyu araştıran yetkililere izinsiz yaptıklarını söylemeleri üzerine II. Mahmud; buna kimsenin cesaret edemeyeceğini, naip ile karye zabitanının hakikaten haberinin olup olmadığının iyice tahkik edilmesini, bu maddede cürmü olanların başkalarına ibret olacak şekilde şiddetle cezalandırılmalarını emretmiştir. *HAT*, 1314/51217.

⁴⁴ BOA, *HAT*, 1340/52416.

⁴⁵ BOA, *HAT*, 290/17386.

⁴⁶ BOA, *HAT*, 1533/95. II. Mahmud’un halkın gündelik ihtiyaçlarına yönelik çok sayıda hatt-ı hümayûnu bulunmaktadır: İstanbul’da zeytinyağı ile sabuna konacak narh (*HAT*, 489/24003), gizlice fazla fiyattan sebze alım – satımı yapan yedi manav esnafının ticaretten men edilmeleri (*HAT*, 182/16829), Eminönü’nde halkı mağdur eden dükkânların yıktırılması (*HAT*, 300/17804), Bursa’daki fermenciler (elbiseleri sırma, yıldız vs. ile süsleyenler) esnafının dikicilik (terzilik) yapmamaları (*HAT*, 1580/10) ile ilgili hatt-ı hümayûnlar misâl olarak gösterilebilir. Başka bazı örnekler için de bkz. Koç, “Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunlar”, 67-85.

⁴⁷ BOA, *HAT*, 1313/51172.

⁴⁸ Koç, “Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunlar”, 12.

gerekmediğini, bazısını yıkıp bazısını bırakmanın nizam-ı âlemden olmadığını belirterek ilgilileri bir kere daha uyardı.⁴⁹

Memurların sadakatsizliğinden ötürü devlet sırlarının muhafazası için ilave tedbirler alınması Padişah'ın hassasiyet gösterdiği konulardandı. Bu yüzden Erzurum Valiliği'ne tayin edilen Celaledin Paşa'ya seraskerlik unvanı verilmesinin Erzurum'a varışına kadar gizli tutulması sıkı sıkıya tembihlenmişti.⁵⁰ Bağdat Valisi Said Paşa'nın azli hususunda Musul Valisi'ne gönderilecek talimatnamenin gizli tutulması, fermanların bizzat Reisülküttap tarafından yazılması, götürecek olan şahsa gizlice teslim olunması, harcırahın diğer memurların şüphelenmeyeceği şekilde gizlice ödenmesi, hatta bu iş için görevlendirilen Süleyman Efendi'nin de çok önemli bir vazifeye memur edildiğini anlamaması için tedbirler alınması emredilmişti.⁵¹

Bu yıllarda ilmiye mesleğine mensup olanların durumu da kaht-ı ricâl probleminin her alanda hissedildiğini ispatlamaktadır. Dönemin uleması zümrevi menfaatlerini muhafaza etmek, bu alana müdahale edilmesini engellemek maksadıyla kendi içerisindeki olumsuz tutum ve davranış sergileyenleri bile gizlemeye, koruyup kollamaya gayret etmekteydi. Bundan dolayı ıslah edilmesi lâzım gelen alanlarda bir iyileştirme yapılamamaktaydı. Hatta üç yıla yakın bir süre Şeyhülislâmlık görevinden bulunan Çelebizade Mehmed Zeynelabidin Efendi (1815-1818), II. Mahmud'un ıslahat düşüncelerine paralel olarak ilmiye sınıfında yenilik yapılması gerektiğini savunduğu için meslektaşları tarafından tepki ile karşılanmıştı.⁵² Dönemin tanıklarından olan Âsım Efendi'nin ulema hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: Ulema zümresi, çoğunlukla dünya makamlarına meylederek bütün gayretlerini buna sarf etmeye yöneldiler. Hâlbuki halkın kurtuluşu veya fesada uğraması, sultanların adil veya zalim olmaları ulemanın tutumuna bağlıdır. En iyi bilenin önde olduğuna yönelik geleneksel uygulamanın terk edilerek kıdemli olanın öne geçmesi yüzünden bazı cahil insanlar hakiki âlimlerin önüne geçti. İلميye makamlarının cahiller tarafından işgal edilmesi yüzünden hakiki âlimler işsizlik ve fakirlik yüzünden ilimle meşgul olmayı bıraktılar. Dolayısıyla iyiliği emredip kötülükten alıkoymayı hedefleyen hayırlı ameller de terk edildi. Eski devirlerde devletin büyük kuvvet ve kudret sahibi olması her biri Eflatun gibi olan dâhi âlimlerin fikir ve tedbirleri sayesinde olmuştur.⁵³

Ulemanın bu durumda olması sebebiyle II. Mahmud'un tenkit ve ikazlarından onlar da paylarını almaktaydı. Birkaç misâl verelim. Hıristiyan milletler arasında Kudüs'teki mukaddes makamlar / mekânlar konusunda öteden beri çok ciddi anlaşmazlıklar ve çatışmalar mevcuttu. Osmanlı sultanları mezhepler arasındaki tartışmalarda barışçıl yol bulmaya, denge gözetmeye daima özen göstermişlerdir. Bu konuda Hz. Ömer'in, Selahaddin Eyyubî'nin ve Yavuz Sultan Selim'in yaptığı

⁴⁹ Koç, "Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunlar", 88. Yine Kara Ali adlı birinin idamının Tersane Emîni'ne yazılmasına rağmen aradan geçen zaman içerisinde herhangi bir haber gelmediğini, bundan şüpheye düştüğünü belirterek Sadâret'ten bilgi istemekteydi. BOA, HAT, 525/25735.

⁵⁰ BOA, HAT, 278/16419.

⁵¹ BOA, HAT, 394/20831.

⁵² Bununla birlikte ıslah çalışmalarında usule aykırı davrandığına, bazı âlimleri haksız yere sürgün ettiğine, yakınlarının hızla yükselmesini sağladığına yönelik rivayetler bulunduğunu da hatırlatalım. Tahsin Özcan, "Zeynelâbidin Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIV (İstanbul 2019), 366-367.

⁵³ Âsım Efendi Tarihi, I, 648-649.

düzenlemeler referans alınmaktaydı.⁵⁴ Hıristiyan mezhepleri arasında büyük bir tartışma, 1808 yılında meydana gelen yangında zarar gören Kamame Kilisesi'nin kim tarafından onarılacağı konusunda yaşandı. Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu yer olduğuna inanılan ve Hıristiyanların hacı olmak maksadıyla ziyaret ettikleri bu kiliseye hizmet etmek her mezhep mensupları açısından önemli görülmekteydi. Rumlara, kubbeyi Rusya'nın desteğiyle aslına uygun olarak yeniden inşa etmeleri için izin verildi. Ermeniler, bu duruma itiraz ettiler ve mesele Kudüs ile İstanbul arasında çok sayıda yazışmaya konu oldu. Padişah'a göre ihtilâfın temel sebebi Kamame'deki tartışmalarda arşiv kayıtlarına ve bu husustaki şartların ne olduğuna müracaat etmeksizin taraflara birbirine mugayir emr-i âliler verilmesi idi.⁵⁵ İhtilafları sona erdirmek için toplanan meclisin yetersiz kalması üzerine II. Mahmud bizzat yaptırdığı araştırma sonucunda vardığı neticeyi şu şekilde izah etmekteydi: "Meclis azaları fikir üretmeyip dedikodunun artmasına sebep olmaktadırlar. Günlerce meclis toplansa da netice alınmaz. Bu konuda Sultan Selim tarafından verilen senetler esas kabul edilmelidir. Zira o devir vükela ve uleması bizim gibi olmayıp basiret sahibi idiler. Kamame'deki hizmet ve ayinlerin buna göre düzenlenmesinde zaten ihtilaf bulunmamaktadır. Çatışma konusu kilisenin tamiri hususunda olup kimsenin buna müdahale etme hakkı yoktur. Şer'i cevaz verildiği derecede tamiri lâzım geldiğinde devletimin reayasından dilediğime ihale ederim."⁵⁶ Böylelikle kutsal mekânların tasarrufu konusunda kadim uygulamaların devam ettirildiği, fakat mülkün devlete ait olması sebebiyle bakım – onarım gibi işlerin nasıl yapılacağına karar verme yetkisinin sultan da olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Bu dönemde medrese talebelerinin birtakım suçlara karıştıkları ve bundan dolayı sıkı şekilde takip edilip cezalandırılmaları da resmî yazışmalara konu olmaktadır. Hatt-ı hümayûnlardan anlaşıldığı kadarıyla bazı suhtelerin cemiyet oluşturdukları, silahlı olarak gezdikleri, aralarında çatıştıkları, sürgün edilenlerin yeniden ve zorla medreselere girdikleri, sokaklarda gezerek halkı korkuttukları, kadınlara sarkıntılık ettikleri, engel olmak isteyen kolluk kuvvetleriyle çatıştıkları görülmektedir.⁵⁷ II. Mahmud bu olaylardan dolayı genellikle ihmalkâr davranan ulemayı sorumlu tutmakta, medreselerin Peygamber dönemindeki fesat yuvasına benzediğini şu şekilde anlatmaktaydı: "Adem-i takayyüd ve ihtimâmla bunlar medreselikten çıkıp dârü'n-nedve olmuş. Bu giderek azup hüsn-ü netice vermez."⁵⁸ Bir başka hatt-ı hümayûnda da şöyle denilmekteydi: "Hususiyle din düşmanımız olan düvel-i Nasara elçileri ehl-i İslâm arasında şikâkı görüp ne demezler? Talebe-i ulûmdanım diyen adamın silahla gezmesi ne demektir? Bunlar askerî midir ki eslihâ ile gezerler. Bunun def'i beher hâl matlûbumdur... Zira her gün bir türlü fesâd zuhûruyla benim ve kâffe-i ibâdullâhın rahâtı meslûb olmaktadır."⁵⁹ II. Mahmud, suçluların mutlak surette

⁵⁴ Hz. Ömer döneminde Kudüs'te yapılan düzenlemeler ve bazı mütalaalar için bkz. *Es'ad Efendi Tarihi*, 438-450. Yavuz Sultan Selim ile sonraki hükümdarlar tarafından yapılan düzenlemelere dair ayrıntılar için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 15-42; Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (2001): 243; Sami Kılıç-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, III/3 (2011), 225-244; İlhami Yurdakul, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis, Ortadoğu Özel Sayısı*, I/1 (2016): 246-254. Yasemin Avcı, Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/29 (2019): 35-58.

⁵⁵ BOA, *HAT*, 1241/48258.

⁵⁶ BOA, *HAT*, 526/25754, 1241/48258, 1310/51021. Bu sırada konuya müdahale ederek ahitnameye riayet edilmesine dair talepte bulunan Fransa Maslahatgüzârına Padişah şöyle tepki göstermekteydi: "Ahidnâmeye benim riayetim vardır. Lâkin kendileri nice nice mahallerde riayetten nükül ediyorlar iken devlet-i aliyem sükût muamelesi ediyor." *HAT*, 1241/48258.

⁵⁷ BOA, *HAT*, 463/22663, 463/22666, 463/22676, 464/22742, 464/22747, 465/22767, 465/22777, 1320/51475.

⁵⁸ BOA, *HAT*, 464/22715.

⁵⁹ BOA, *HAT*, 464/22735.

cezalandırılmalarını, bu konuda müsamaha olunması halinde meselenin daha da fenalaşacağını belirterek zararının ulemaya da dokunabileceği konusunda uyarıda bulunmaktaydı.⁶⁰

Ulemadan olan bazı kişilerin uygunsuz davranışları da sık sık yazışmalara konu olmaktadır. Meselâ Şam Valisi Salih Paşa tarafından Şam Kadısı Emin Efendi'nin yaptığı uygunsuz hareketler anlatılarak mizacının daima şerre ve fesada meyilli olduğu, Şam'da rahat durmadığı gibi başka bir memlekete tayin edilmesi halinde oradaki halka da rahat vermeyeceği konusunda hükümete bilgi vermiştir. Paşa, Emin Efendi'yi tahrik ve iğfal ettikleri gerekçesiyle Takiyüddinzade Hasan Efendi, Kassam Kâtibi Abdurrezzak Efendi, Mahkeme Kâtibi Mehasinizade Mehmed Efendi ve mahkemenin iki tercümanını sürgün etmiştir. Şeyhülislâm'ın Emin Efendi'yi muvakkaten Medine'ye göndermeye yönelik teklifine Padişah tepki gösterdi. Emin Efendi'ye ilmiye tarikinde hayli yardım edildiğini, lâkin adamın yaratılışının fena olmasından dolayı ıslahının kabil olmadığını, böyle bir adamı Medine-i Münevvere'ye göndermeyi asla caiz bulmadığını, acele olarak Tarsus'a sürülmesini, hem Şam'a hem de Medine'ye münasip kişilerin tayin edilmesini emretmiştir.⁶¹

II. Mahmud'un çok sert tepki gösterdiği hadiselerden biri de; ulemadan Mekkîzade'nin kızının, Vasıf Efendi'nin büyük kızı Züleyha ile arasındaki sapkın ilişkiye katılmayan cariyesini cezalandırmak için başını tıraş ettirip Miskinler meskenindeki cüzzamlılar içine attırması olayı idi. Hadiseyi duyan II. Mahmud söz konusu olayda Sadrazam ile Şeyhülislâm'ı "Bizden kimse incinmesün deyu külliye te'dîbden feragat eylemekle" suçlayarak rahatsızlığını şu şekilde dile getirmiştir: "Benim vezirim, bu Mekkî kızının cariyeye maddesi ne garip şeydir? Makarr-ı saltanat-ı seniyyemde asla zâbıt yok mudur ki, bir karı böyle şeye cesaret eder. Ne sen bî-edeblik edenleri tedibe sa'y edersin ve ne müftü dâimiz kavmini te'dîb eder. Ulemâya riâyet ve şeriâta hürmet böyle mi olur?" Yapılan tahkikat neticesinde Mekkî kızı ile zevcesi Murad Efendizade Arif Efendi'nin Mihaliç'e, Vasıf'ın kızı Züleyha'nın da Tekfurdağı'na sürgün edilmesine karar verilmişti.⁶²

Ricâlin ihmali, ihaneti veya iş bilmezliği yüzünden hazinenin büyük zararlara uğraması da II. Mahmud'un ele aldığı, tepki gösterdiği, sorumluların cezalandırılmasını sağladığı konulardandı. Meselâ gümrük idaresinde çalışan bazı Yahudiler, usulsüzlük yapımları üzerine görevlerinden uzaklaştırılmışlar,⁶³ Yeniçeri Ocağı'nın para işlerini yürüten Behor İsak David Karmona hazineye verdiği zararlar yüzünden idam edilmişti.⁶⁴ Yine Darphane'ye külliyetli zarar veren Düzoğullarından Kirkor, Serkis, Mikail, Mıgırdıç adlı kişiler, zimmetlerine geçirdikleri paralarla yalılar, haneler bina edip Katolik papazları getirterek yaptırdıkları kilisede ayin icra ettirdikleri için idam edilmişlerdi.⁶⁵

Padişah, Galata ve Beyoğlu'nda asayiş bozan Frenkler ile Rum ve Ermenilerden İstanbul'un temizlenmesine dair verdiği emirlerin icra edilmemesine şöyle tepki göstermekteydi: Bu hususlarda bir taraftan kusur ve kabahat mı olunuyor? Niçin böyle uzuyor? Bu hususlar ne tür tedbir ve gayretle düzenlenecekse iyice mülâhaza ve mütalaa edilsin. Hiçbir ferde fırsat verilmesin.⁶⁶ Benzer şekilde

⁶⁰ BOA, HAT, 463/22671. 1818 yılında meydana gelen olaylar üzerine Şeyhülislâm Çelebizâde Zeynelabdidin Efendi azledilmişti. Ayrıntılar için bkz. *Şânî-zâde Târîhi*, II, 807-812.

⁶¹ BOA, HAT, 505/24878.

⁶² BOA, HAT, 525/25708; *Şânî-zâde Târîhi*, II, 813.

⁶³ *Es'ad Efendi Tarihi*, 425-426.

⁶⁴ *Es'ad Efendi Tarihi*, 635-636.

⁶⁵ BOA, HAT, 1314/51203.

⁶⁶ BOA, HAT, 525/25687.

İstanbul’da bulunan Rusların attıkları silah seslerinden huzursuz olduğunu belirterek gece vakti herkes uykuda iken böyle yapılmasının niçin evvelce haber alınıp önlenemediğini sorgulayarak, bundan böyle meydana gelmemesine iyice gayret edilmesini emrederek şu önemli hatırlatmayı yapmaktaydı: “Nâsın mizâcî acâiptir. Gâvurlara bu derece müsaade olunur mu deyu herkes ağzına geleni söyler. Böyle birtakım kendini bilmez adamları söyletmeğe sebep olacak vak’ayı bâde’l-vuk’u def etmek muktezâ-yı sadakâtîr. Bilmem niçin iğmâz olunur?”⁶⁷

Bu yıllarda ahaliye yönelik mezâlim sebebiyle sıklıkla adil bir idarenin tesis edilmesine dair eyalet ve sancaklara fermanlar gönderilmekteydi. Ancak temel problem ferman yazılmaması değil, gereğinin icra edilmemesi idi. Nitekim 1815 yılında halka yönelik her türlü zulüm ve kötülükten uzak durulmasına dair bütün vezirlere ve mirimiranlara fermanlar gönderilmiş idi. Ferman icabınca hareket edileceğine dair gelen cevapları okuyan II. Mahmud, Sadrazam’a şöyle yazmaktaydı: “Vüzerânın ahvâline daima dikkat olunmak lâzimedendir.”⁶⁸ İki yıl sonra yine aynı içerikte yazılan bir fermanın gereğinin yerine getirileceğine dair cevabî yazıları inceledikten sonra da; “Gerçi zulm etmemeğe taahhüd etmişler ancak Allâh vere tenbihât-ı şâhânemi lafzî murâd zannetmeyeler idi. Zira ardını boşlamayıp haber alırım” demek suretiyle işin takipçisi olacağını beyan etmiştir.⁶⁹ Başka bir cevabî yazıyı okuduktan sonra ise şu duayı yazmıştır: “Cenâb-ı Hakk tesirini halk eyleyip zaman-ı saadetimde fukaraya ve kâffe-i ibâdullâha asâyîş ihsân eyleye.”⁷⁰

Saraya ulaşan şikâyetlere nazaran halkı en fazla rahatsız eden meselelerin başında, vergilerin tarh ve tahsilindeki keyfilik ve yolsuzluklar ile bu suretle halka zulmedilmesi gelmekteydi. Özellikle kaza veya sancak yöneticileri yaptıkları kamu harcamalarını defterlere yazıp yılda iki defa rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım tevziâtında halktan tahsil etmekteydiler ki, en büyük yolsuzluk da bu uygulamayla söz konusu olmaktadır. Yöneticinin “harcama yapıldığı” iddiasıyla gerçekte kamu masrafı olmayan meblağları tahsil etmeye kalkışması ciddi çatışma konusuydu. Meselâ Filibe nazırı olan şahıs masraf defterine aslı esası olmayan harcamalar dâhil ettiği, etrafa verdiği ziyafetler ile dağıttığı bahşişlerin bedelini halka yüklediği, ahaliyi külliyetli zarara uğrattığı, yüksek miktarda vergi aldığı yolundaki şikâyetler üzerine azledilmişti. Ancak mazul nazırın gizli defteri olduğu, alacaklarının tahsil olunması yolundaki arzuhâli üzerine II. Mahmud, “Bu adamın ettiği kötülükleri ben bilmiyor muyum?” diyerek takdim ettiği defterlerin en ince ayrıntılarına kadar incelenmesini, onun defterine göre amel olunamayacağını, memleket ahalisinin kayıtlarda yer alan harcamaları kabul edip etmediğinin sorgulanmasını, daha sonra defteri kendisinin de görmek istediğini belirterek nazıra da haksızlık yapılmayacağını şöyle ifade etmiştir: “Matlûbu tebeyyün eyledikte Filibelüden aldırır, verdiririm. Bî-mucib kimesneye zulmü revâ görmem ve gadr etmem amma fukarâya gadr olunmuş bulduğum gibi icrâya mecbûrum.”⁷¹

Halka ağır gelen bir uygulama da iltizam sistemi idi. Mevcut uygulamadan çoğunlukla üst düzey askerî zümre, ayân ve eşraf ile bunlarla işbirliği halindeki mültezimler kazanç sağlamaktaydı. Bu durum hazineye zarar verdiği gibi halka da mezâlim olarak yansımaktaydı. Meselenin üzerinde ehemmiyetle duran II. Mahmud, 1811 yılından itibaren iltizam ve mukataaların gittikçe devlet

⁶⁷ BOA, HAT, 526/25779.

⁶⁸ BOA, HAT, 279/16457.

⁶⁹ BOA, HAT, 282/16740.

⁷⁰ BOA, HAT, 278/16406.

⁷¹ BOA, HAT, 1310/51058, 525/25644.

kontrolüne alınmasını sağlamaya çalıştı.⁷² Ancak uygulamanın kolay olmadığı görülmektedir. Devlet ricâlinin uhdesinde bulunan mukataaların külliyetli para mukabilinde mültezimlere verilmesi, onların da mukataa faizlerini artırmak suretiyle ahaliye zulüm yapmaları şikâyet konusu olmaktaydı. Sadrazam tarafından iletilen bu bilgiler üzerine Padişah görüşlerini 1815 yılına ait hatt-ı hümayûnunda şu şekilde ifade etmiştir: “Âlem acaip olmuş. Bir eyalette büyük bir mukataası olan kimi vükela dilediği mültezime vermeyi murat etmektedir. Ancak şartlara mugayir olduğundan temessükü zaruri olarak sancak mutasarrıfına verip ‘Filan adama verin size hizmet eder’ diye şiddetli tavsiye mektuplarıyla o adama vermeğe vezirleri mecbur ettirdiler. Zaruri olarak kapı kethüdaları da bu usule teşebbüs eylediler. Zam hususu dahi yine bu taraftan tavsiye mektuplarıyla oldu. Darphane, Tersane ve Evkâf-ı Hümayûn mukataalarına ben zammı uygun bulmadığım halde sair insanlar ve evkâf mütevellileri niçin zam ile verirler? Vakıflar perişan ise imarına fukara mı memurdur? Muteber sarrafi olmayan vezirler ve mirimiran mukataa almasınlar.”⁷³ Ancak yolsuzlukların devam etmesi üzerine iki yıl sonra yazılan hatt-ı hümayûn ile işin başka bir yönü de izah edilmekteydi: “Mukataa ve malikâne sahipleri iltizam bedellerini her sene artırıp tahsil işini de derebeyleri ile mütegalibeye vermektedirler. Böylelikle fukara halka zulüm etmektedirler. Bundan başka ürün kıtlığına da bir nevi sebep olmaktadırlar. Hiç birisinin bedeli önceki senedeki bedeli aşmamak şartıyla ve İstanbul’daki sarrafların kefâletiyle bütün iltizamların eyalet valilerine ve sancak mutasarrıflarına verilmesini önceden tembih etmiş idim. Bundan maksadım mukataa, zeamet ve tımar sahiplerine gadretmek değildir. Kazalarda voyvodalar, subaşılar ve sair zabitanın çoğalıp fukara halkı rencide etmemesi, büyük iltizamların mültezimlerinin ‘Mukataa malını tahsil edeceğim’ diyerek vezirlerin ve mirimiranların nüfuzlarına hâlel vermemesi içindir. Yalnız mağduriyetlerin yaşanmaması için büyük olmayan ve valilerin işlerine sekte vermeyen mukataa ve malikânelerin sahipleri uhdesinde bulunarak dilediğine iltizam etmek üzere kavi nizama bağlanması münasıptır.”⁷⁴

İki misâl daha verelim. Şam valilerinin Kudüs’teki Fransız ruhbanlardan hediye namıyla aldıkları yedi bin kuruştan başka bir şey talep etmemeleri hususunda defalarca ferman çıkmıştı. Buna rağmen Vali Hafız Ali Paşa, Fransa manastırından yetmiş yedi bin kuruş talep etti. Ruhbanlar da kadimdeki usule göre belirlenen miktardan ziyade bir nesne alınmaması için Fransa Sefareti aracılığıyla talepte bulundular. Konuya dair arşiv araştırması yapıldığında daha önce kendilerinden fazla para alınmamasına dair fermanlar çıkarıldığı belirlendi. Takdim edilen evrakı inceleyen II. Mahmud, daha önceki fermanlar doğrultusunda yeni bir ferman hazırlanmasını emretti. Ayrıca Rum milletine verilen fermana da uyulmayarak yüz bin kuruş ziyade para alındığını tahkik ettiğini, milletleri rahatsız edecek şekilde haksız yapılan tahsilatın normal gelir hükmüne konulmasının uygun olmadığını vurguladıktan sonra ilgilileri şöyle ikaz etmekteydi: “Hilâf-ı fermânım bir guruh alındığına rızam yoktur. Reâyânın refâh ve asâyişi mütalaa olunmayıp sonra Rusyalı şikâyet ettikçe canımız sıkılıyor.”⁷⁵ Benzer biçimde Kandiye Muhafızı Reşid Paşa’nın da ahaliden haksız yere para aldığına dair kendisine ulaşan bilgiler üzerine derhal ikaz mahiyetinde sert bir yazı yazılmasını

⁷² *Şânî-zâde Târîhi*, I, 624-627. Meselâ bundan hareketle Anadolu Valisi Şâkir Paşa talebi üzerine Valide Sultan haslarından Kütahya sancağına bağlı Denizli hassı ile Darphane-i Âmire tarafından idare olunan Uşak mukataası kendisine ihale olunmuştu. BOA, *HAT*, 280/16609.

⁷³ BOA, *HAT*, 319/18705.

⁷⁴ BOA, *HAT*, 1313/51147. Bu tedbirler uzun vadede işe yaramış, böylelikle mâlikânecilerin ve ayânların ellerindeki malî imkânlar devlet adına hareket edenlerin kontrolüne geçmiştir. Mehmet Genç, “İltizâm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), 157.

⁷⁵ BOA, *HAT*, 279/16502.

emretti. Sadrazam tarafından emrin yerine getirildiğinin bildirilmesi üzerine düşüncelerini aynen şöyle ifade etmiştir: “Benim vezirim, bundan merâmım kendilerini çekip yoluyla hareket etsinler demektir. Bir kaçını te’đib eyledik, bazıları mu’tenî olmuş ise de yine bazıları huylarından geçmiyorlar. İcâleten yazup gönderdiğin isâbet olmuş. İnşallâh biraz kendine gelür.”⁷⁶

3. Kısır Döngü: Tayinler ve Aziller

Kaht-ı ricâl probleminin üstesinden gelebilmek için II. Mahmud, sık sık tayin – azil yöntemine müracaat etmek durumunda kaldı. Ancak böyle bir tercihin kalıcı ve uzun vadeli faydalar sağlamaktan uzak olduğu aşikârdır. Üstelik yönetici kadronun sıklıkla değiştirilmesi çoğu zaman idarî istikrarsızlığı beraberinde getirmekteydi. Siyasetnamelerde çoğunlukla tenkit edilen hususların başında bunun gelmesi boşuna değildi. Öte yandan başarısız diye azledilen bir şahsın bir süre sonra yeniden birtakım önemli vazifelere getirilmesi oldukça rastlanılan bir keyfiyetti. Bu demektir ki, ya azledilirken hatalı değerlendirme yapıldı yahut elde başka seçenek bulunmamaktaydı. Ricâl arasındaki çekişme, garaz, fitne, ayak oyunları gibi sebeplerle haksız yere azledilenlerin olduğunu da unutmamak gerekir. Bu noktada cevaplandırılması gereken soru Padişah’ın konuya nasıl ve hangi yönden baktığıdır.

II. Mahmud’un ilk zamanlardan itibaren sık sık ricâl değişikliğine gitmesi dolayısıyla hakkında yapılan tenkitlerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Hatt-ı hümâyûnlara bakıldığında, esasında devlet görevlilerinin tayin edildikten kısa bir süre sonra azledilmesine olumlu bakan bir sultan olmadığı görülmektedir. Memurların sık sık azledilmelerinin hem kendilerinde hem de kamuoyu nezdinde olumsuz değerlendirmelere yol açtığını dikkate aldığını yazmaktadır. Buna rağmen böyle kararlar vermesinin belirli gerekçelere dayandığını, memur değişiminin sebatsızlıktan değil de ilgililerin tembellik, ilgisizlik veya iş bilmezliklerinden kaynaklandığını 1809 yılına ait bir hatt-ı hümâyûnda şöyle açıklamaktadır: “Makam sahiplerinden bir kısmının vakitsiz değiştirilmelerinin halk arasında bizim sebatsızlığımıza atfedildiğini, bu durumun memurların işlerinde usanç göstermelerine yol açtığını bilmekteyim. Bazı kimselerin din ve devlete zarar verdikleri, vediatullâh olan reaya ve berayanın perişanlığına yol açacak batıl davranışlara yöneldikleri, bazılarının da memur oldukları hizmetlerde tembellik yaptıkları, vazifeleri olmasına rağmen üzerlerine alınmayarak halkın işlerinin ertelenmesine sebep oldukları, sadece kendilerini muhafaza kaygısına düşerek halkın devletin adaletinden ümidini kesmesine sebep oldukları görülmektedir. Böyle hallerin olmasına karşılık değişikliğe gidilmesinde sorumluluk kendilerinde mi yoksa halifede midir? Bunu idrak sahipleri zaten anlayacaklardır. Doğru yolu bulmaları için defalarca anlattığım halde tembihlerim yeterli olmamıştır. Kendini muhafaza eylemek işi şeriâtın ve kanunun tatbiki ile olur. Zihninde fesatlıklar tasavvur eylediği halde fiiliyata geçirmek için vaktin müsait olmadığını hissedip fırsat ortaya çıkıncaya değin erteleyenleri, üzerine iş almayıp oyalayanları ve halkın işlerini iptal edenleri nice istihdam edeyim? Bundan dolayı değişikliklere sebep olanlar ilgili makam sahipleridir. Kendi işine adilâne şekilde mukayyet olan, masraflarını maaşlarına göre yapan ve işlerinden başka maddelerle uğraşmayanlar ile doğru yolda hareket edenler hakkında devamlılığım ve sebatım sürmektedir. Allah işlerinde başarı ve selamet versin. Fakat doğru yoldan sapıp Allah’ın rızası hilafına harekete cesaret edenlerin fiillerinden dolayı cezalandırılmaları meşrudur. Dolayısıyla vefasızlığın ve sebatsızlığın kimde olduğu aşikârdır.”⁷⁷ Padişah’ın bundan on yıl kadar sonra yazdığı hatt-ı hümâyûnda da aynı bakış açısını sürdürdüğü görülmektedir. Bir makama tayin

⁷⁶ BOA, HAT, 1338/52286.

⁷⁷ BOA, HAT, 525/25712.

edilenlerin zamanla buna lâıyk olmadıklarını anlamasına rağmen kendilerine yine de belirli bir süre için ruhsat verdiğini, sadakat ve doğruluk ile hizmet etmeleri ümidiyle vazifelerine devam etmelerine müsaade ettiğini belirterek aynen şöyle yazmaktaydı: “Bazılara ruhsatım ve müsaade-i hümâyûnum erzânı kılınmak mücerred sıdk u istikâmet ile hizmet eylemeleri içindir. Yoksa icrâ-yı mezâk ve hevâ ve hevesleri için değil idi.”⁷⁸

Padişah'ın bu konudaki tavrına 1809 senesi sonlarında Sadaret Kâimmakamlığı'na tayin edilmiş olan Cebeci Osman Paşa'nın azledilmesi örnek olarak gösterilebilir.⁷⁹ Osman Paşa önce uyarılmış, sonra da gereğini yapmadığı için azledilmiştir. Hatt-ı hümâyûnlarda süreç şöyle anlatılmaktadır: “Bu günlerde halk arasında birtakım çirkin sözler dolaşmaktadır. İyice araştırdığımda bazılarının senin gereksiz davranışlarından kaynaklandığı görülmektedir. Yeniçeriler hakkında kendini bilmez ve işittiği şeyin manasını anlamaz heriflerin yanında söylediğin şeyler dedikodulara yol açmakta ve zabitanın kulağına gidip güvenlerini zedelemektedir. Şimdi de bir koltukçu herif gündüz çarşıda koltukçuluk edip gece musahip gibi senin yanında oturmuş. Yine Memiş Baba namında bir haseki tekaüdü adamı havadis edinmek için memur etmişsin. Vezirlerin böyle adamlar ile sohbet etmeleri halkın güvenini ortadan kaldırmaktadır. Senin gizlice temin ettiğini zanneylediğin havadisler tümüyle sekbanbaşı ve sair zabitanın kulağına gider. Bir havadis olduğunda onu derhal zabıtana haber verirler. Halkın sefillerine böyle şeyleri söylemek gayet zararlıdır. Ayrıca bir faydası da olmayıp rahatsızlıktan gayri netice vermez. Buna vezirlerin, devlet ricâlinin müdahale etmesi halinde, yine ‘Esamileri kıracaklar imiş’ şeklinde dedikodular peyda etmekten gayri bir fayda sağlamaz. Bunlar senin gayretinden ise dahi erbabını arayıp istişare etmeden böyle şeyler söylenmemelidir. Yeniçeri kışlasındaki Bektaşî Vekili, ‘Kâimmakam Paşa bana altın göndermiş’ diye iftiharla ona buna söyler imiş. Bunun aslı yok ise de işitenler ne mana verirler? En basit tefekkür ile bile anlaşılabilir. Şimdi Allah’a şükür ocaklı arasında bir dedikodu yoktur. Zabitanın cümlesi itaat üzere iken böyle aslı esası olmayan şeyleri konuşmak devletime ve sana bir fayda sağlamaz. Üstelik halkın sana olan güvenleri ortadan kalkar. Meramım seni korumak ve tembihte bulunmaktan ibarettir.”⁸⁰ Osman Paşa'nın beklendiği şekilde hareket etmemesi üzerine yerine İzmitli Halil Paşa tayin edildi. Bu vesile ile kaleme alınan hatt-ı hümâyûnda Osman Paşa'nın azledilme sebebi şu şekilde açıklanmaktadır: “Kâimmakamlık makamına dirayet sahibi olduğu düşüncesiyle tayin edilmişti. Ancak göreve getirildiği günden itibaren Ruslarla devam etmekte olan sefer işlerine ve halkın meselelerine gayret sarf etmemekte, defalarca tembih edildiği halde faydası görülmemekte, fermanların süratle icra edilmesi lâzım iken böyle nazik bir zamanda gerekli gayret ve himmeti göstermemekte, her ne vakit hemen tanzimi vacip derecesinde mühim olan ve belki de büyük faydalar elde edilecek acil bir mesele ortaya çıktığında tehirine sebebiyet vermekte, elindeki önemli işlerin evrakını okumayıp mektupçu torbasında haftalarca tutmakta idi. Yine sefer zamanı olmasına rağmen askerî ocakların adlarını belirterek yol ve erkâna mugayir sözler söylemekteydi. Nefsanî heveslerinin etkisi altında kalarak kendisine ve adamlarına maddî menfaat temin etmek maksadını gütmekte, memurların değiştirilmesini talep etmek veya suç işleyen taşra görevlilerinden

⁷⁸ BOA, *HAT*, 526/25748 (25 Safer 1238/11 Kasım 1822 tarihinde Sadrâzam Salih Paşa'nın yerine tayin olunan Abdullah Paşa'ya (Deli) hitaben yazdığı hatt-ı hümâyûn).

⁷⁹ Cebeci Osman Paşa, Ağa Mahmud Paşa'nın oğlu olup İzmit, Mora, Rumeli, Selanik valiliklerinde ve Varna muhafızlığında bulundu. 1809 yılında Sadâret Kâimmakamı olduysa da kısa bir sonra azledildi. Bilahare Anadolu Valiliği, Yenişehir ve Karesi Mutasarrıflığı yaptı ve 1811'de Gelibolu'da vefat etti. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, IV (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1304.

⁸⁰ BOA, *HAT*, 525/25704.

çıkarmak sureti ile vakit geçirmekte, vakte ve şartlara uygun olmayan emirlere cüret ederek irtikâba yönelmekteydi. İslâm'a yakışmayan batıl hareketlere cüret eden rezil insanları mahkeme marifetiyle cezalandırması vazifesi iken göz yummaktaydı. Bu hareketleri öğrenildiğinde kendisinin hemen azledilmesi halinde birbirini takiben yapılacak görev değişikliklerinin kararsızlığa yorumlanacağı düşünülerek defalarca ihtar edilmiş, çirkin davranışlardan uzak durması ve mühim sefer işlerini şahsî işlerinden önde tutması emredilmiş, fakat söylenenlere kulak asmayınca azlolanmıştır.”⁸¹

II. Mahmud'un oldukça sık sayılabilecek şekilde tayin / azil tercihinde bulunduğu makamların başında doğal olarak Sadaret kurumu gelmekteydi. 1808-1826 yılları arasında toplamda on dört defa sadrazam değişikliği söz konusu olmuştur. Bu da son derece önemli bir devlet görevi olan sadrazamların görev süresinin on beş ay gibi kısa bir süreye denk düşmesi demektir. Savaş ve isyan hengâmesinin doruk noktaya ulaştığı bu süreçte en uzun süreyle Rauf Paşa iki yıl dokuz ay, Hurşid Ahmed Paşa ise iki yıl yedi ay kadar görevde kalmıştı.⁸² Padişahın mutlak vekili olan ve tam istiklal ile vazife yapmak üzere tayin edilen sadrazamların görev sürelerinin kısalığı ister istemez başarısız yönetimlerde doğrudan doğruya etkili oldu.

Dönemin şartları gereğince sadrazam tayinlerinde Padişah'ın önceliği; askerî yönü güçlü, isyan ve savaş sürecini başarı ile yönetebilecek bir vezirin iş başında olması idi. Bu yüzden sırf III. Selim dönemindeki vazifesi sırasında önemli başarılar elde ettiği dikkate alınarak Yusuf Ziya Paşa Sadaret makamına getirildi (1809-1811). Hâlbuki Paşa bu sırada seksen yaşlarında idi. Üstelik kendisi de görevi kabul etmekte bir hayli isteksiz idi. Ayrıca hakkında Nizam-ı Cedid'in kurulmasındaki rolü sebebiyle yeniçeriler arasında olumlu düşünceler mevcut değildi. Bundan dolayı Paşa da yeniçerileri kuşkulandırmamak ve rahatsız etmemek için oldukça gevşek ve alttan alan bir tutum takılmaktaydı. Bu ise yeniçerilerin daha da şımarmalarına yol açtı. Ayrıca cephede peş peşe ağır mağlubiyetler yaşandı. Hatta Şumnu'dan ayrılmak istediğini bildirmesi üzerine II. Mahmud “rızası olmadığını” belirten cevap vermesine rağmen, “oturmak kudretimizde değildir” şeklinde karşılık vermek suretiyle hakkındaki bütün beklentileri boşa çıkardı. Bu durum Paşa'nın azledilmesine yol açtı.⁸³

Öte yandan başarılı icraat yapabilecek sadrazam tayinleri olmuş ise de vüzerâ ve ulema arasındaki mücadele ve menfaat kavgaları devletin ve halkın meselelerini çözebilecek bir otoritenin teşekkülüne engel olmaktadır. Özellikle cephede savaş olmasına, çeşitli yerlerde isyan hareketleri bulunmasına rağmen yeniçerilerin gaile çıkarması ihtimali her zaman mevcuttu. Böyle zamanlarda durumu kendi çıkarı için kullanan devlet adamları da eksik değildi ki, bunların başında Hâlet Efendi gelmekteydi.⁸⁴ O, Padişah'ın tereddütlerini istismar ederek esasında iyi iş yapabilecek olan sadrazamları kontrol altına almaya çalıştı, başaramadığında ise azledilmelerini sağladı. Meselâ Hurşid Ahmed Paşa (1812-1815) gerek valilik yaptığı yerlerde gerekse Sadaret hizmetinde başarılı işler yapmış, Sırp isyanını bertaraf etmiş birisi idi. Kendisi devletin düzene sokulabilmesi için öncelikle Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilmesini düşünmekteydi. Bu konuda II. Mahmud ile de

⁸¹ BOA, *HAT*, 524/25582. Osman Paşa, 13 Rabiulevvel 1225 (18 Nisan 1810) tarihinde görevden alındıktan sonra Limni adasına sürgün edilmişti. *Câbi Tarihi*, I, 626.

⁸² M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 6 cilt, ilgili şahısların biyografilerinin yer aldığı cilt ve sayfalar; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar – Türkiye*, II (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 950-951.

⁸³ BOA, *HAT*, 525/25618. Bkz. Neslihan Sansar, “Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)” (yüksek lisans tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2019).

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz. Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kâhyası Sultanın Efendisi, Mehmet Said Hâlet Efendi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).

hemfikir idi. Ancak Mart 1815'te yeniçerilerin yol açtığı, Hâlet Efendi ile Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin de destek olduğu olayları engelleyemediği için 1 Nisan 1815 tarihinde görevinden azledildi.⁸⁵ II. Mahmud, Paşa'nın merkezden uzak yerlerde hizmet yaptığından dolayı payitahtta vekil-i mutlak konumunda olan birisinde bulunması gereken devlet adamlığı vasıflarına sahip olmadığı için görevden alındığını yazmıştır.⁸⁶ Daha talihsiz bir örnek ise Benderli Ali Paşa olup sadece dokuz gün Sadrazamlık yapabildi. O, Mora isyanında Rumları destekleyici tavır ve davranışlarını tespit ettiği için Hâlet Efendi'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Ancak Hâlet Efendi daha önce davranarak kendisini azlettirdiği gibi üstelik Rum isyanı karşısında etkili mücadele etmediğini gerekçe göstererek idam edilmesini de sağladı.⁸⁷ Sadrazam Rauf Paşa da yine Hâlet Efendi'nin etkisiyle azledilmiş, Kaptan-ı Deryalık görevinden azledilen Hüsrev Paşa ise hışmına uğramamak için İstanbul'dan kaçmanın yolu olarak Trabzon Valiliği'ne razı olmuştu.⁸⁸

Şeyhülislâmlık makamında da benzer düzeyde tayin ve azil sürecinin işletildiği görülmektedir. İnceleme yapılan dönemde toplamda on bir defa tayin işlemi yapılmış, Dürrizade Abdullah Efendi (1808-1810, 1812-1815) ile Mekkîzade Mustafa Âsım Efendi'nin (1818-1819, 1823-1825) ikişer kez bu göreve getirilmeleri sebebiyle dokuz farklı şahıs şeyhülislâmlık yapmıştır. Böylelikle her bir şahsın ortalama görev süresi iki yıl kadardı. Bu sürede en uzun görev yapan toplamda dört yıl yedi ay ile Dürrizade Abdullah Efendi olmuştur. Şeyhülislâmların azledilme sebepleri farklılık göstermekle birlikte genelde Padişah ile uzlaşmazlık veya Hâlet Efendi'nin entrikaları etkili olmuştur. Meselâ Salihzade Ahmed Esad Efendi (1808-1808), Nizam-ı Cedid ıslahatlarını destekleyenlerin başında gelmekteydi. Bu yüzden Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında oldukça zor günler geçirdi. Ulemanın karşı çıkması sayesinde ölümden kurtuldu. II. Mahmud'un tahta çıkışından on dokuz gün sonra ikinci defa şeyhülislâmlık görevine getirildi (15 Ağustos 1808). Tayin edilmesinde yenilikçi oluşu önemli rol oynamıştı. Sekban-ı Cedid adıyla Nizam-ı Cedid'in yeniden canlandırılmasını destekledi. Bu faaliyetlerinden dolayı yeniçeriler tarafından azledilmesi talep edildi. Bu tavır Padişah'ı rahatsız etmekle birlikte kargaşanın daha fazla devam etmemesi için şeyhülislâmlıktan alındı.⁸⁹ Dürrizade Abdullah Efendi birinci görevinden kendisine güvenilmemesi ve yeniçerileri ayaklanmaya teşvik ettiğinden şüphelenilmesi sebebiyle; ikinci görevinden ise itaatsizlik ve zorbalık yapanların cezalandırılmasını tasvip etmeyerek fetva vermediği için azledilmişti. Çerkez Halil Efendi (1809-1811) Rum isyanı konusunda devletin etkili tedbir almasını engellemek isteyen Hâlet Efendi ile tartıştığı için, Yasincizade Abdülvehhab Efendi (1821-1822) ise Hâlet Efendi'nin aleyhindeki tezviratın etkisi ile görevden uzaklaştırılmışlardı.⁹⁰

Bu dönemde Yeniçeri Ocağı üzerinde de uzun süre etkili bir disiplin ve kontrol mekanizması kurulabilmiş değildi. Sultan, her ne kadar sık sık ağa değişikliğine giderek yanlış ve hata yapanların yerine daha başarılı olabileceğini düşündüğü yeni bir şahsı tayin etmiş ise de, genelde çok geçmeden

⁸⁵ Paşa'nın biyografisi için bkz. Cem Düzen, "Hurşid Ahmed Paşa (1762-1822)" (doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2022).

⁸⁶ Mehmet Doğan, "Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)" (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019), 12-16.

⁸⁷ *Şânizâde Tarihi*, II, 1131-1136. Ayrıca bkz. *Stiheyta Yenidünya "Hâlet Efendi'ye Dair Bir Risale"*, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2 (Aralık 2009): 17-39.

⁸⁸ Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 129-130.

⁸⁹ Bu arada yeniçerilerin de verdikleri senette devlet işlerine müdahale etmemelerinin şart koşulduğundan bahsedilerek bundan başka bir teklifte bulunmamaları tembihlenmişti. BOA, *HAT*, 463/22687. II. Mahmud, karakter olarak kendisine bir işin dayatılmasından asla hoşnut olmazdı. Nitekim Silahdar Mehmed Bey'in sadakatinden emin olmasına rağmen fazlaca dile gelmesi sebebiyle gaileyi bertaraf etmek için azletmeyi düşündüğünü, fakat hanesinin basılmasından dolayı, "Padişahımız bizden korkup silahtarını azl etmiş" diye ileri geri sözler söyleneceğinden ötürü tereddüt gösterdiği görülmektedir. *HAT*, 525/25620.

⁹⁰ *Sicill-i Osmani*, ilgili şahısların biyografilerinin yer aldığı cilt ve sayfalar; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 975.

ondan da memnun kalmadığı görülmektedir. Nitekim toplumda yirmi yedi defa ağa değişikliği gerçekleşmiştir. Bu da ortalama bir yıllık görev süresine denk gelmektedir. Bununla birlikte Kabakçı Mustafa isyanı sonrasında meydana gelen gelişmeler yüzünden, 1808 yılında beş defa ağa değişikliği olduğu, bazı ağaların ancak birkaç ay görev yaptıkları görülmektedir. Söz konusu dönemde Ali Ağa (1817-1821) en uzun süre görev yapan ağa olmuştur.⁹¹ Ağaların azledilmelerinde, genellikle yeniçeriler üzerinde hâkimiyet kuramama, askerlerin disiplinsizliğinden sorumlu tutulma, savaştan kaçınma, emre itaatsizlik gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Meselâ Ordu-yu Hümâyûn'da olan ocaklara bir sene süreyle mevâcib verilmediği gerekçesiyle gönderilen mevâcibi kabul etmeyen Yeniçeri Ağası Seyyid Ali Ağa azledilerek yerine Halil Ağa tayin edilmiştir.⁹² II. Mahmud'un Osman Ağa hakkında, "Asla zabt u rabta kudreti olmadığından erâzil ve eşhâs yüz bulup günde bir türlü fezâhat etmeğe başladılar. Biraz dahi uzar ise bir hadise tekevvün edeceği zâhirdir. Kendisinin azli münasip olacak." ifadesini kullandığı,⁹³ Hasan Ağa için "Hain değil ise de pek ahmak adam" dediği dikkate alındığında azil sebeplerindeki çeşitlilik daha iyi anlaşılacaktır.⁹⁴ Diğer taraftan Yazıcı Mehmed Ağa'nın bizzat yeniçeriler tarafından Mart-Nisan 1815'te meydana gelen olaylar sırasında şehit edildiğini; Ruscuklu Hüseyin Ağa (Paşa)'nın kendisine yönelik suikast ihbarı üzerine korunması amacıyla başka bir göreve atandığını dikkate almak gerekir.

Kaptan-ı deryaların görev süresine bakıldığında 1808-1826 arasında toplamda on iki ayrı şahıs görev yapmış olup ortalama görev süresi bir buçuk yıl olarak gözükmektedir. Ancak Hüsrev Mehmed Paşa iki ayrı dönemde (1811-1818 ve 1822-1827) arasında toplamda on buçuk yıla yakın bir süre kaptan-ı deryalık yapmıştır. Ondan sonra en fazla görev yapan kişi ise iki buçuk yıla yakın görev yapan Safranbolulu Abdullah Paşa olup diğerlerinin görev süreleri çoğunlukla daha kısa süreli idi.⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin önemli bürokratik kurumlarından olan Reisülküttaplık ile Sadaret Kethüdalığında da sıklıkla tayin ve azil işlemine başvurulduğu görülmektedir. Bu dönemde toplam yedi farklı şahıs Reisülküttaplık görevinde bulunmuştur ki, ortalama iki buçuk yıllık bir süre söz konusu idi. Yalnız Galip Efendi, Seyyidâ Efendi ve Hamid Beyefendi bu göreve ikişer defa tayin edilmişlerdi. Seyyidâ Efendi toplamda altı yıla yakın, Galip Efendi ise dört yıla yakın görev yapmıştı.⁹⁶ Diğer önde gelen ricâle nazaran reisülküttapların görevlerindeki nisbi istikrar, dış politikanın ve diplomatik müzakerelerin önem kazandığı bir sürecin yaşanması dolayısıyla vazifesinde uzmanlaşmış kişilere olan ihtiyaçtı. Nitekim aynı yıllarda Sadaret Kethüdalığında yirmi bir farklı şahsiyet görev yapmıştı ki, bu da her birinin görev süresinin ortalama on ay kadar olduğunu göstermektedir. Bazı kethüdaların aralıklı olarak ikişer defa tayin edilmiş olduğunu dikkate aldığımızda daha kısa süreli tayin / azil işleminin gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.⁹⁷ Devletin dâhilî

⁹¹ Orhan Kılıç, "Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistemik Bir İnceleme (1750-1826)", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan*, Ed. Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 253-268.

⁹² BOA, *HAT*, 340/19435.

⁹³ BOA, *HAT*, 337/19315. Ayrıca bkz. *HAT*, 339/19382, 341/19463.

⁹⁴ BOA, *HAT*, 341/19502.

⁹⁵ Mehmed İzzet Bey, *Harita-i Kapudanân-ı Derya, Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, Haz. Cemil Sağlam, Ed. Göker İnan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2021).

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. Recep Ahışalı, "Arşiv Belgelerinden Oluşturulmuş Reisülküttaplar Listesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 50 (İstanbul 2023): 1-88.

⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. Muzaffer Doğan, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi, Sadaret Kethudalığı*, (Ankara: Türk İdari Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016).

işlerinden sorumlu olan bu kurumdaki istikrarsızlık ister istemez ülke yönetiminde pek çok olumsuzluklara sebebiyet vermişti.

Verilen misâllerden de anlaşılacağı üzere problemler, yönetici kadronun şahsiyetlerinden ziyade sistemden kaynaklı idi. Devletin mevcut nizamı kaht-ı ricâlden kurtuluşu sağlayabilecek bir mekanizmaya sahip değildi. Esasında II. Mahmud da vaziyetin farkında idi. Sadrazam Mehmed Selim Paşa'ya yazdığı bir hatt-i hümâyûnda, kendisinin tebaanın zengin ve mutlu olmasını arzu etmesine rağmen ahalinin himayesi hususunda hiç kimsenin hakiki anlamda gayret göstermediğini, halkın vergileri isteyerek ödediğini, insanların bellerini bükenin bu olmadığını, voyvoda, mütesellim, kadı ve naipler tarafından edilmeyen mezâlimin kalmadığını, zulüm yapanlardan birkaçı şiddetli şekilde cezalandırılmadıkça diğerlerinin akıllarını başlarına almayacaklarını belirterek mezâlimin hafifletilmesi için meselenin müzakere edilip ne yapılması gerektiğine dair görüşlerin kendisine sunulmasını emretti. Bunun üzerine Şeyhülislâmlık makamında toplanan Şûrâ Meclisi'nde yapılan müzakereler neticesinde bir takrir hazırlanarak Sultan'a takdim edildi. Meclis'in vardığı sonuçlar Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi öncesine ait olması açısından önemlidir. Zira Osmanlı Devleti'nin bundan sonraki süreçte girdiği yol ayrımının ipuçları bu kararlarda kendisini göstermektedir. Şûrâ Meclisi'nin kararları şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. Devlet-i aliyenin başı şeriâta bağlıdır. Bizler de ahkâm-ı şer'îye ile mahkûmuz. Buna nazaran böyle şeriâta aykırı olan hallerin her taraftan def edilmesi, Allâh'ın nusretine mazhar olunmasının alameti olacaktır. Dinin emrinde siyaset, yalnız avama ve şuna buna münhasır olmayarak şer'î siyasette avam ve ulema birdir.

2. Hükümet-i şer'iyemiz bu derece fesada varmış iken hiçbir işimizin ileri gidemeyeceği ve bu hal ile bizlere Allâh'ın nusretinin nasip olmayacağı bilinmelidir.

3. Reaya, cümleye vediatullâh olup bunlara yapılan her türlü mezâlimin def edilmesine ihtimam gösterilmesi fariza-i zimmettir.

4. Devletin istediği vergi ve saire ahali tarafından memnuniyetle eda edilmektedir, ancak bazı vüzera ve saire taraflarından kazalara gönderilen mübaşirler aşırı derecede hizmet-i mübaşiriye almaktadırlar. Yine tevziât defterlerine muhtelif adlarla haksız şeyler ilave olunmaktadır. Her bir kazanın tevzii defterleri altı ayda bir kere İstanbul'a gönderilmeli, gerekli incelemelerden sonra yazılı masraflardan usulsüz olanların çıkarılmasına önem verilmelidir.

5. Zahire memurları fukaradan satın aldıklarını noksan kaydetmekte, Tersane-i Âmireye bağlı kereste nazırlarının görevlendirdiği marangozlar ölçüye uymadığı iddiasıyla fukaraya eziyet etmektedir. Bunların def edilmesine bir kat daha dikkat olunması lâzım gelmektedir. Bu tür suçların külliyyen kaldırılmasını ihtiva eden Sadaret emirlerinin bütün eyaletlere yollanması, hilâfına hareket edenlerin şiddetle cezalandırılmaları, Fetva makamından bütün kadınlara ve naiplere gereken şer'î tembihleri ihtiva eden mektuplar yazılması icap etmektedir.

6. Ulemaya hürmet ve riayet gerekli ise de onların da arasında birtakım cahil ve zalimlerin olabileceği dikkate alınarak bundan sonra her hangi şekilde olur ise olsun şeriâta ve kanuna aykırı hareket edenlerin suçuna göre mahallinde siyaset veya başka şekilde cezalandırılmaları gerekmektedir.

7. Halen ilmiye mesleğinde şeriâta aykırı şeyler olmakta, şuna buna birtakım hevâî mansıplar verilmekte, şeri'î makamlar sair iltizamlar gibi insanlar arasında alınıp satılmaktadır. Bu suretle birtakım cahillere ilzam ve ihale olunmakta, hatta mürâsele-i şeriyelerin sarraf odalarında kâfirlerin aracılığıyla verilip alındığı duyulmaktadır. Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerinde bazı vazifeler

rüşvetle satılmakta olup böyle davranışlar külliye şeriâta aykırıdır. Özellikle hevaî mansıp şer'an caiz olmayıp bu gibi makam verilen kişilerin şer'î yargılamada bulunmaları doğru değildir, verdikleri hükümler şer'an gayr-i sahih, kıydıkları nikâhlar fasittir. Bu yüzden hevâî mansıp verilmesinin, mansıp alınıp satılmasının, tahta başlık ve kadı kapı kethüdalıklarının külliye kaldırılması lâzım ve zaruridir. Kadıların işlerinin kazaskerlik muhızları tarafından görülmesi gereklidir.

Şûrâ meclisinde müzakere edilen bütün hususları harf harf okuduğunu belirten II. Mahmud; "Doğrusu bu meclise diyecek yok. Bilâ-ketm her tarafı açığa çıkartılarak müzâkere olunmuş. Pek mahzûz oldum." sözleriyle takdirlerini dile getirdi. Alınan kararlar doğrultusunda her türlü mezâlimin ve uygunsuzluğun ortadan kaldırılmasını ihtiva eden Sadaret emirnamesi ile Şeyhülislâmlık yazısının bütün mülkî amirlere, kadı ve naiplere yazılması kararlaştırıldı. Padişah, İstanbul'dan gönderilen yazıların camilerde yönetici ve ahalinin huzurunda okunmasını özellikle istedi.⁹⁸ Böylelikle, açıkça ifade edilmese de, önce Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi, sonrasında askerî, mülkî, iktisadî ve hukukî düzenlemelerin yapılmasıyla Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması süreci başlatılmış oldu.

Sonuç

II. Mahmud, zihniyet olarak devletin şanını muhafaza etmek ve yüceltmek arzusunda olan, ataları gibi tarihin zafer dolu sayfalarında isminin geçmesini sağlamak isteyen, memleketin dört bir köşesinde adaleti, refahı, saadeti temin etmek isteyen bir hükümdar idi. Bu yüzden tahta geçtiği andan itibaren öğrendiği, işittiği, gördüğü zulümler, düzensizlikler, isyanlar ve mağlubiyetler sebebiyle huzursuz ve mutsuz olduğunu, günlerce uyuyamadığını ifade etmekteydi. O, saat gibi işleyen bir sistem arzulasıyorsa devlet kurumlarının dört bir yandan perişanlığına şahit oldu. Muzaffer ordular teşkil etmek için çabaladıkça cephelerden mağlubiyet haberleri aldı. Dârülslâm'ın tehdit altında olduğunu gören her Müslümanın canıyla, malıyla, her şeyiyle cihada koşacağını umdukça derin hayal kırıklıklarına uğradı. Memleketin kendisine atalarından miras kaldığını ve bir dirhem toprağını kaybetmeye tahammülü olmadığını söyleyerek barış müzakerelerine karşı çıktıkça vilayetler kaybetti.

Şeriâta uygun davranmayı ve adaleti tesis etmeyi ulvî bir gaye olarak benimseyen II. Mahmud, kadim düzeninin bozuk yönlerini yeniden inşa etmeye, gerektiğinde bazı kurumları ortadan kaldırmaya saltanatının ilk zamanlarından itibaren niyetliydi. Fakat iç ve dış siyasî gelişmeler, devlet mekanizmasına tam anlamıyla hâkim olamayış, toplumsal desteğin ancak çok sonraları temin edilebilmesi gibi sebepler yüzünden uzun süre mevcut düzeni en iyi şekilde işletmek şeklinde bir maslahat takip etti. Özellikle asırlardır kaynakların dile getirdiği kaht-ı ricâl problemi her yönüyle bu yıllarda yaşanmaktaydı. Sultan'ın olumsuzluklarla mücadele etmek için elinde ehliyetli ve becerikli kadrolar mevcut değildi. Problemleri tespit ve teşhis edip çözümler sunabilecek sadakat sahibi, akli başında ve menfaat peşinde koşmayan danışmanları yoktu. Uzun süre şaşırtıcı ölçüde tesirinde kaldığı Hâlet Efendi'nin, kendisini yenilikçi, iş bilir ve hakkaniyetli şahsiyet olarak tanımasına aldanarak onun gerçek yüzünü geç fark etmesi, aslında mücadele etmesi gereken kişileri güçlendirdi, olumsuzlukları daha da artırdı. Her şeyi ince eleyip sık dokuyan II. Mahmud'un bu durumun farkında olmadığını söylemek eşyanın tabiatına aykırı gözükmemektedir. Muhtemelen Hâlet

⁹⁸ BOA, HAT, 463/22679.

Efendi'nin Yeniçeri Ocağı üzerindeki müthiş nüfuzu ve bunu kullanarak saray üzerinde kurduğu baskı düzeni; yetenekli, sadakatli, din ve devlet için bir şeyler yapmak isteyen ricâlin önünü kesti.

II. Mahmud'un uzun soluklu organizasyonu ile Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmayı başarmasından sonra tam anlamıyla devlete hâkim olmaya başladığı söylenebilir. Öncesinde kendi fermanının uygulanmadığından dert yanan Padişah, artık devletin en temel kurumlarında yapısal değişikliklere gidecek güce sahipti. Her ne kadar yine savaşlar ve isyanlar, bu yenilikleri daha verimli ve başarılı şekilde uygulamak için fırsat vermediyse de, Tanzimat sonrasındaki yeniliklerin temelleri olmak bakımından yapılanları önemli saymak gerekir.

KAYNAKÇA

I-Arşiv belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 182/16829, 250/14185, 278/16406, 278/16419, 279/16457, 279/16502, 280/16609, 282/16740, 290/17386, 292/17431, 294/17483, 300/17804, 300/17822, 319/18705, 319/18723, 336/19290, 337/19315, 339/19382, 340/19435, 341/19463, 341/19502, 394/20831, 463/22663, 463/22666, 463/22671, 463/22676, 463/22679, 463/22687, 464/22715, 464/22735, 464/22742, 464/22747, 465/22767, 465/22777, 473/23167, 481/23566, 489/24003, 505/24878, 524/25582, 524/25593, 524/25599, 524/25601, 525/25613, 525/25618, 525/25619, 525/25620, 525/25644, 525/25654, 525/25672, 525/25677, 525/25687, 525/25702, 525/25704, 525/25708, 525/25712, 525/25717, 525/25735, 526/25748, 526/25754, 526/25779, 526/25783, 596/29228, 668/32610, 987/41800, 987/41801, 1006/42207, 1007/42251, 1007/42277, 1007/42307, 1008/42361, 1241/48258, 1272/49269, 1310/51021, 1310/51058, 1312/51054, 1312/51078, 1313/51114, 1313/51147, 1313/51172, 1313/51197, 1314/51203, 1314/51217, 1320/51475, 1338/52286, 1340/52416, 1425/58345, 1533/95, 1580/10.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Evrak (TSMA-E), 529/57, 710/79, 860/48, 860/63, 861/2, 861/9, 861/14.

II-Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahışhalı, Recep. "Arşiv Belgelerinden Oluşturulmuş Reisülküttablar Listesi." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 50 (2023): 1-88.

Ahmed Lütfi Efendi. *Tarih-i Lütfi*. II İstanbul: Kütüphane-i Osmanî, 1299.

Avcı, Yasemin, Ömür Yazıcı Özdemir. "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* XV/29 (2019): 35-58.

Baş, İbrahim. "Türk Arşivlerinde Tasnif ve Tasnif Sistemleri." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2019): 49-77.

Bayram, Fatih. "Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade (III.) Selim'e Sunulan Bir Rapor." *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* IV/1 (2019): 29-53.

- Beydilli, Kemal, “Mahmud II”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVII (Ankara 2003), ss.352-357.
- Câbî Ömer Efendi. *Câbî Tarihi*. Haz. Mehmet Ali Beyhan. 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Çelik, Yüksel. *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Çınar, Ali Osman. “Es-Seyid Mehmed Emîn Behîc’in Sevânîhü'l-Levâyh’i ve Değerlendirmesi”. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.
- Doğan, Mehmet. “Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860).” Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Doğan, Muzaffer. *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi, Sadaret Kethudalığı*. Ankara: Türk İdari Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016.
- Düzen, Cem. “Hurşid Ahmed Paşa (1762-1822).” Doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2022.
- Ercan, Yavuz. *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Erdem, Hüsemaddin. “Abdüllatif Karamânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I (İstanbul, 1988), ss. 256.
- Eren, Hulusi, “Âsaf’ın ‘Kaht-ı Ricâl’ Kasidesinde Sosyal Eleştiri.” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* V/4 (2021): 2131-2157.
- Genç, Mehmet, “İltizâm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), ss. 154-158.
- Gökçek, Mehmet Fatih. “Behcetî Seyyid İbrahim Efendi “Tarih-i Sülale-i Köprülü”: (Transkripsiyon ve Tahlil).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Kılıç, Orhan. “Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematik Bir İnceleme (1750-1826)”, *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan*, Ed.Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018, 253-268.
- Kılıç, Sami, İhsan Satış. “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları.” *History Studies* III/3 (2011): 225-244.
- Koç, Bekir. “Hatt-ı Hümâyûnların Diplomatik Özellikleri ve Padişahı Bilgilendirme Sürecindeki Yerleri.” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2000): 305-313.
- Koç, Bekir. “II. Mahmut’un Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümâyûnları.” Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994.
- Mehmed Es’ad Efendi. *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi*. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.
- Mehmed İzzet Bey. *Harita-i Kapudanân-ı Derya, Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*. Haz. Cemil Sağlam, Ed. Göker İnan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmani*. Haz. Nuri Akbayar. 6 cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Mütercim Ahmed Âsım Efendi. *Âsım Efendi Tarihi*. Haz. Ziya Yılmaz. 2 cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Namık Kemal, “Sebeb-i Kaht-ı Ricâl” idi. *İbret*, 38 (12 Teşrîn-i Evvel 1288/24 Ekim 1872).
- Özcan, Tahsin, “Zeynelâbidin Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIV (İstanbul 2019), ss. 366-367.
- Özkaya, Yücel. “Canıklı Ali Paşa’nın Risalesi ‘Tedâbîrü’l-Ğazavât.’ ” *Tarih Araştırmaları Dergisi* VII/12 (1969): 119-191.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar – Türkiye*. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Öztürk, Ali. “Bir Sûfî Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî’nin (V.1013/1605[?]) er-Rıhletü’s-Seniyye’si.” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XX/2 (2020): 689-726.
- Pamuk, Bilgehan. “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği).” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 16 (2001): 233-257.
- Sansar, Neslihan. “Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri).” Yüksek lisans tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2019.
- Selçuk, Bahir, Nurten Çelik. “Safvet-Beg Başağaç’ın Gözünden Nergisi.” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XXVIII/2 (2018): 43-62.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi*. Haz. Ziya Yılmaz, 2 cilt (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Takamatsu, Yoichi. “Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş Hatt-ı Hümâyûnlar.” *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018): 115-157.
- Tayyar-zâde Atâ. *Osmanlı Saray Tarihi – Târîh-i Enderûn*. Haz. Mehmet Arslan. IV, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yenidünya Gürgen, Süheyla. *Devletin Kâhyası Sultanın Efendisi, Mehmet Said Hâlet Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Yenidünya, Süheyla. “Hâlet Efendi’ye Dair Bir Risale”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2 (2009): 17-39.
- Yıldırım, Birol. “Abdullah b. Durmuş Fâkih Karamânî’nin ‘El-Meslekü Bi-Mi’râcü’l-Müştâkîn ve Minhâcü’l-Müttakîn’ Adlı Eserindeki Tasavvufî Düşünceler.” *Karaman Araştırmaları –II*, Ed.: H. Muşmal, E. Yüksel, M.A. Kapar. Konya: Palet Yayınları, 2019. 429-447.
- Yurdakul, İlhami. “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman.” *Vakanüvis, Ortadoğu Özel Sayısı* I/1 (2016): 246-254.

Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türkiye'de Sınırların Tarihsel-Sosyolojik İnşası

Historical-Sociological Construction of Borders in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early Republic

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Kerem Özbey
Artvin Çoruh Üniversitesi
ozbey-kerem@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
1 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
13 Eylül 2024

DOI: [10.21021/osmed.1476501](https://doi.org/10.21021/osmed.1476501)

Atıf/Citation:

Özbey, K. "Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türkiye'de Sınırların Tarihsel-Sosyolojik İnşası", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 23 (2024): 296-309.

Benzerlik / Similarity: 12

Öz

Sınırların tarihsel-sosyolojik açıdan inşası geleneksel toplumdan modern topluma dönüşüm sürecinde gerçekleştiğinden, Türkiye'de bu dönüşüm Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'in erken dönemine karşılık gelir. Bu çalışma, Türkiye'de sınırların tarihsel-sosyolojik açıdan inşasını anlamayı amaçlamaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, Türkiye'de sınırların imparatorluktan ulus-devlete, ümmetten ulusa ve coğrafyadan vatana dönüşümünü göstermektedir. Osmanlı'nın son döneminde devleti kurtarmakla sembolize edilen sınırlar, Cumhuriyet'e geçişle birlikte milliyetçilik temelinde Türk ulus-devletini inşa etmenin bir aracına dönüşmüştür. Kemalist Türk devrimi, modern, Batılı ve laik bir Cumhuriyet kurarak Osmanlı-İslami gelenekle arasına bir sınır çekmiştir. Kemalist milliyetçilik, Türk ulusal kimliğini Anadolu topraklarını çevreleyen sınırlar içinde inşa etmiş ve sınırlar bu kimliğin uçlarını oluşturmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş Müslümanların vatan algılarını dönüştürmüş ve Anadolu toprakları yeni vatanın adı olmuştur. Kemalizm'in laiklik ilkesi, Türkiye'nin İslam dünyasındaki seküler sınırını sembolize etmektedir. "Hudut namustur" ve "anavatan" söylemleri, Türkiye'de sınırların milliyetçi-cinsiyetçi bir şekilde inşa edildiğini göstermektedir. Neticede, Türkiye'de sınırların modernleşme, din, sekülerizm, milliyetçilik, ulusal kimlik ve toplumsal cinsiyet kimlikleri bağlamında inşa edildiği gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sınır, Milliyetçilik, Osmanlı, Cumhuriyet, Modern Türkiye.

Abstract

Since the historical-sociological construction of borders takes place in the transformation process from traditional to modern society in Türkiye, this transformation corresponds to the late Ottoman period to the early Republican period. This study aims to understand the historical-sociological construction of borders in Turkey. The transition from the Ottoman Empire to the Republic shows the transformation of borders in Turkey from empire to nation-state, from ummah to nation, and from geography to homeland. The borders, symbolized by saving the state in the last period of the Ottoman Empire, turned into a tool for building the Turkish nation-state based on nationalism with the transition to the Republic. The Kemalist Turkish revolution drew a border under the Ottoman-Islamic tradition by establishing a modern, Western, and secular Republic. Kemalist nationalism constructed the Turkish national identity within the borders surrounding the Anatolian lands, and the borders formed the ends of this identity. The transition from the Ottoman Empire to the Republic transformed Muslims' perception of their homeland, and Anatolian lands became the name of the new homeland. Kemalism's principle of secularism symbolizes Turkey's secular border in the Islamic world. Based on the discourses of "border is honor" and "motherland," borders in Turkey have been manifested in a nationalist and gendered manner. As a result, it is seen that borders in Turkey symbolize the construction of identities through the themes of modernization, religion, secularism, nationalism, national identity, and gender.

Keywords: Border, Nationalism, Ottoman, Republic, Modern Türkiye.

Giriş

Batı'da Aydınlanma, Rönesans ve Reformasyon hareketleriyle temelleri atılan, Fransız ve Sanayi Devrimleriyle şekillenen modernlik, bir toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkmıştır¹. Batı'da ortaya çıkan modernlik daha sonraki süreçte Batı dışı dünyayı da etkisi altına almış ve bu süreç toplumların modernleşme deneyimini oluşturmuştur. Türkiye'nin modernleşme deneyimi, Batı'nın dünya egemenliği karşısında Osmanlı'nın gerilemesi² nedeniyle 19. yüzyılda Tanzimat'la başlamış³ ve Cumhuriyet'e geçişle birlikte yeni boyutlar kazanmıştır⁴. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş belirli süreklilikleri içerse de, esasında bir kırılmayı ifade etmektedir. Cumhuriyet modernleşmesi olarak Kemalizm, Osmanlı-İslami geleneği yerine modern Batı medeniyetini temel almış, laik bir devleti kurmuş ve seküler bir toplumu inşa etmeye çalışmıştır⁵. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci, temelde geleneksel toplum yapısından modern topluma, hanedanlıktan ulus-devlete ve ümmetten millete doğru bir dönüşümü içermektedir⁶. Bu dönüşümün etkisini gösterdiği alanların başında kuşkusuz sınırlar gelmektedir. Çünkü sınırlar, devlet, ulus, vatan, toprak, egemenlik, toplum ve kimlik gibi kavramlarla doğrudan ilişkili olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Türk ulus-devletinin kuruluşu sınırların etkisini, önemini ve değerini artırmış ve sınırları yeniden düşünmeyi gerektirmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarihsel-sosyolojik dönüşümün sınırları nasıl etkilediği, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde sınırların ne tür anlamlar içerdiği, modernleşme, milliyetçilik, laiklik ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kimliğin sınırlarını ne şekilde belirlediği, bu çalışmanın ana sorunsalını oluşturmaktadır. Söz konusu sorunsal ışığında, çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır: Geç Osmanlı'da sınır kavramı hangi anlamları içermiştir? Cumhuriyet'e geçişle sınırlara ne tür anlamlar yüklenmiştir? Kemalist Türk Devrimi modern, Batılı ve seküler değerler üzerinden bir kimlik inşa ederek Osmanlı-İslami geleneğe nasıl bir sınır çekmiştir? Cumhuriyet'in kuruluşuyla Kemalist modernlik Türk ulusal kimliğinin sınırlarını nasıl çizmiştir? Kemalizm'in laiklik ilkesi, Türkiye'nin Müslüman dünyayla arasında nasıl bir sınır oluşturmuştur? Kemalist Yeni Türkiye'de sınırlar inşa edilirken hangi milliyetçi ve cinsiyetçi söylemlere başvurulmuştur? Çalışmada bu sorulara yanıt aranmaya çalışılmaktadır.

Çalışmada sınırlar hem devletin ve ulusun çerçevesini, hem de farklı toplumsal kimliklerin uçlarını ifade eden çizgiler olarak ele alınmıştır⁷. Sınırlar devletlerin bilhassa da modern ulus-devletlerin egemenlik sahalarının başlangıç ve bitiş çizgileri olarak işlev görmektedir. Ulus-devletlerin ve ulusal kimliklerin çerçevesini oluşturan sınırlar bu yönüyle milliyetçilikle doğrudan

¹ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, (Cambridge: Polity Press, 1991), 1.

² Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 23.

³ Halil İnalçık, "Tanzimat nedir?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. bs., ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 29-56.

⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 9.

⁵ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal: McGill University Press, 1964), 461-465.

⁶ Bernard Lewis, *The Political Language of Islam*, (Chicago and London, Chicago University Press, 1988), 3-5; Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (London and New York, Routledge, 1993), 52-54; Erik-Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (London: I.B. Tauris, 1993), 172-173.

⁷ Anthony P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*. (London: Routledge, 1985), 11-13; Malcolm Anderson, *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World* (Oxford: Polity Press, 1996), 1-5; Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Oxford: Berg, 1999), 1-6.

ilişkilidir. Çünkü milliyetçilik siyasal ve kültürel bir kimliğe dayanır⁸, bir ulusal kimlik duygusunu inşa eder⁹, toplumu ulusal olarak hayal eder¹⁰, politik ve kültürel sınırların birbirine denkliğini vurgular¹¹, kategorik kimlikleri ilişkisel kimliklere yeğler¹². Bu bağlamda, sınırlar, milliyetçiliğin temel unsurlarından biridir. Çalışmada, Kemalist milliyetçiliğin Türk ulusal kimliğinin sınırlarının nasıl inşa ettiği anlaşılılmaya çalışılmıştır.

1. Geç Osmanlı'da Sınırlar: Devleti Ayakta Tutmanın Bir Aracı

Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde sınırlar toprakların genişlemesine bağlı olarak çeşitli anlamları içerirken, devletin son dönemleri toprakların daralmasını, ayakta kalabilme sorununu ve sınırların giderek küçülmesini gündeme getirmiştir. Hiç kuşkusuz bunda Batı'da meydana gelen Fransız ve Sanayi Devrimleri etkili olmuştur. Söz konusu devrimler dünya egemenlik ilişkileri açısından Batı'yı merkezi bir güce dönüştürmüş ve bu süreç Osmanlı'nın topraklarını kaybetmesine ve sosyo-ekonomik açıdan çöküşüne neden olmuştur. Toprak kayıpları ve beraberinde sosyo-ekonomik çöküşün yaşanması karşısında Osmanlı'da batılılaşma bir kurtuluş olarak görülmüştür. Tanzimat'la başlayan batılılaşma süreci devleti çöküşten kurtarmaya yetmemiş, II. Meşrutiyet yıllarında devletin nasıl kurtarılabilceği temel sorunsala dönüşmüştür. Devleti çöküşten kurtarmak amacıyla Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gibi farklı siyasal ve toplumsal reçeteler ileri sürülmüştür¹³. Bu reçeteler, Osmanlı'nın ayakta kalmasını sağlayan ve aynı zamanda sınırlarını belirleyen özellikler taşımaktadır.

Türkçülük, kozmopolit millet sistemine dayalı imparatorluğu kurtarmayı amaçlayan bir siyasi harekettir. Şayet bu amaca ulaşılamazsa Türkçülük, Türk irredentasını bir araya getirebilecek bir modele dayanıyordu. Pantürkizm olarak tanımlanan bu model daha da genişletilerek Turan adı verilen Türklerin etnik bütünleşmesini öngörüyordu¹⁴. Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını Türklerin tek çatı altında toplanmasında gören Türkçülük, dönemin pancı hareketlerinden de etkilenecek pan-Türkizm şeklinde kurtuluş reçetesini öne sürmüştür. Osmanlı'nın son döneminde Türkçülük ideolojisi, sınırları Türk kimliğini içeren coğrafyaları kapsayacak şekilde tahayyül etmiştir. Türk kimliği Osmanlı sınırlarını belirleyen bir dinamik olmuştur. Ziya Gökalp'in vatanla ilgili ne Türkiye ne Türkistan olduğu, esas olarak Turan olduğu, yine Türkiye'nin büyüüp Turan olacağı yönündeki görüşleri, geç Osmanlı'da sınırların Turancı bir temelde şekillendiğini göstermektedir. Yusuf Akçura, Necip Asım, Rıza Tevfik gibi öncülerin yanı sıra Türkçülüğün öncü isimlerinden biri olan Gökalp, devleti çöküşten kurtaracak anlayışın Turancılık olduğunu ileri sürmüş, sınırlar da bu anlayış temelinde şekillenmiştir.

Geç Osmanlı'da sınırları anlamada önde gelen ideolojilerden biri de İslamcılıktır. İslamcılık, Müslümanların Peygamber dönemine geri dönüşünü ve İslam birliği (İttihad-ı İslam) çerçevesinde

⁸ Christophe Jaffrelot, "For a Theory of Nationalism", *Revisiting Nationalism: Theories and Processes*, eds. Alain Dieckhoff and Christophe Jaffrelot (London: Springer, 2005), 10-61.

⁹ Michael Billig, *Banal Nationalism* (London: Sage Publications, 1995), 60-66.

¹⁰ Philip Spencer and Howard Wollman, *Nationalism: A Critical Introduction* (London: Sage, 2002), 58-63; Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London: Verso, 2006), 1-5.

¹¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1983), 3-7.

¹² Craig Calhoun, *Nationalism* (Minneapolis: Minnesota University Press, 1997), 47-48.

¹³ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 83-87.

¹⁴ Mehmet Karakaş, "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 38 (2006): 65.

Müslümanların birliğini ileri sürmektedir¹⁵. Frenklerin Panislamizm dedikleri bu ideolojinin amacı, bütün İslamları Osmanlı Devleti idaresinde siyaseten birleştirmektir¹⁶. Bu ideoloji, devleti kurtarmanın temel çıkış noktasını, bütün Müslümanların birlikteliğini esas kabul etmektedir. Osmanlı'yı çöküşten kurtarmayı amaçlayan bu akım, İslami bir devlet kurma projesini bir çıkış olarak görmüştür. Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Seyyid Raşid Rıza gibi öncü isimlerin yer aldığı İslamcılık akımı, Müslümanların birliğini esas alan bir anlayışa sahip olduğu için, bu akımın sınırları da Müslümanların yaşadığı coğrafyaları kapsayacak özelliktedir. İslam coğrafyası Müslüman Osmanlıların vatan algılarının ulaştığı sınırları göstermektedir.

Sınırlarla ilgili geç Osmanlı döneminde öne çıkan bir başka ideoloji Batıcılık olmuştur. Batıcılık, kurtuluşu topyekûn Batılılaşmakta gören ve nihai hedefi Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrîsel yapısı olan yaklaşımdır¹⁷. Bu ideoloji, düzen içinde ilerleme fikri çerçevesinde Batı'yı takip etmiş, Osmanlı toplumunun kurtuluşunu bütünüyle Batılaşmakta görmüştür. Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Tevfik Fikret ve Beşir Fuat gibi öncü isimleri bulunan Batıcılık akımı, Batı'nın üstünlüğünü kabul eden, Batı ile çağdaşlığı, modernliği, muasır medeniyeti bir gören bir yaklaşım olup, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devreden ve Cumhuriyet döneminin hakim yaklaşımını ifade eden akımdır. Bu yaklaşımın doğrudan doğruya sınırlarla ilgili belirgin bir yaklaşımı olmasa da, Batı'da imparatorlukların çöküp yerini ulus-devletlere bırakmasıyla, Osmanlı'da da Batıcı fikirler karşılığını görmüş, Osmanlı coğrafyasında yaşayan halkların kendi devletlerini kurabileceği fikri Osmanlı'nın coğrafyasının değişmesinde etkili olmuştur.

II. Meşrutiyet yıllarında öne çıkan söz konusu siyasi fikir hareketleri, Osmanlı Devleti'nin nasıl kurtarılacağı sorusuna birbirinden farklı yaklaşımlarla çözümler üretmiştir. Her bir hareketin yaklaşımı, Osmanlı'nın coğrafya tasavvurunu değiştirebilecek potansiyele sahip olmuştur. Ancak Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı başlaması devletin çökmesine neden olmuş, bu süreçte Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde Batı emperyalizmine karşı başlayan direniş kısa sürede milli bir mücadeleye dönüşmüştür. Milli mücadelenin neticesinde 24 Temmuz 1923 yılında Lozan Barış Antlaşması imzalanmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırları kabul edilmiştir. Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili olarak Bernard Lewis, Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde Türk egemenliğinin bütün bir şekilde gerçekleştiğini belirtmiştir¹⁸. Feroz Ahmad ise, askeri zaferler neticesinde Lozan Antlaşması'nın diplomatik bir başarı olarak gerçekleştiğini ve Türkiye'nin sınırlarının uluslararası sahada kabul edildiğini vurgulamıştır¹⁹. Öyle ki, Türkiye Cumhuriyeti Lozan Antlaşması'nın kabulünden sonra 29 Ekim 1923 tarihinde resmen kurulmuştur.

Cumhuriyet'in kuruluşuna giden yolda 17 Şubat 1920 yılında onaylanan Misak-ı Milli, çok önemli bir tarihsel kırılma hattı ve Türk ulus-devlet sınırlarının şekillendiği tarihsel bir dönüm noktası olmuştur. Misak-ı Milli, bir taraftan Müslüman Osmanlıların topraklarını gösterirken, diğer taraftan da Elviye-i Selase ve Trakya Türklüğü'nde olduğu gibi Türklüğü de ön planda tutmuş ve yeni Türk Devleti'nin sınırlarının temellerini de oluşturmuştur. Bu açıdan modern Türk Devleti'nin sınırlarının inşasında din ve milliyetçiliğin iç içe geçmiş bir şekilde etkili olduğu görülmüştür.

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), 1-3; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I: Metinler/Kişiler* (İstanbul: Risale Yayınları, 1986), 21-22.

¹⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 19.

¹⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 9.

¹⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968), 254.

¹⁹ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 1993, 3.

Buradan hareketle, Atatürk'ün kurucusu olduğu Türkiye'nin sınırları jeopolitik ve askeri nedenlerle de oluşturulduğunu söylemek mümkündür²⁰.

2. Kemalist Türk Devrimi: Osmanlı-İslami Geleneğe Sınır Çekmek

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, 20. yüzyılın başlarında Türkiye'nin yaşadığı en sancılı, sarsıcı ve karmaşık bir süreç olmuştur. Cumhuriyet'e geçiş Osmanlı'yla tarihsel bir süreklilik olarak görülse de, temelde bir kırılmayı ve kopuşu da göstermektedir. Osmanlı-Türk modernleşmesi genelde bir süreklilik arz etmiş ancak diğer yandan da Osmanlı mirasının reddine dayanan, Osmanlı-İslami kimliği inkar eden ve bunun yerine Batılı, modern ve laik değerlere dayalı yeni bir toplum ve kimlik inşa eden Kemalizm, süreklilikten ziyade tarihsel bir kırılmayı ve belirli alanlarda geçmişten bir kopuşu ifade etmektedir. Bu açıdan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, sürekliliklerin yanı sıra kırılmalar üzerinden bakıldığında, Cumhuriyet modernleşmesi Osmanlı mirasının reddine dayanmıştır. Bu redd-i miras anlayışı, Cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı-İslami geleneğe karşı çekmiş olduğu sınırı göstermektedir. Burada bahsedilen sınır çekmek ifadesi, bir kimlikten diğer bir kimliğe dönüşümü ve dönüşümle birlikte yeni olanın eskiye karşı oluşturduğu mesafeyi, araya ördüğü duvarı ve aradaki hattı belirtmektedir.

Kemalizm, Osmanlı'ya ait dinsel-geleneksel unsurları ortadan kaldırıp bunların yerine Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurma anlayışıdır²¹. Bu konuda İsmet İnönü'nün harf inkılabı hakkındaki görüşleri önem taşır: harf inkılâbının bizde tesiri ve büyük faydası kültür değişmesini kolaylaştırmıştır. İster istemez Arap kültüründen koştuk²². Kemalist Türk Devrimi toplumu geleneksel-dinsel bir yapıdan modern-seküler bir yapıya dönüştürmeyi amaçlamış bir devrimdir. Berkes'e göre bu devrim, ulusal bağımsızlığa, halk egemenliğine, Cumhuriyetçi yönetime ve laikliğe dayanan, bu açıdan geleneksel örgütlenmeleri, alışkanlıkları, kanunları ortadan kaldıran özelliklere sahiptir²³. Ahmad'a göre, "Jön Türkler'i izleyen Mustafa Kemal'in (Atatürk) önderliğindeki rejim, Osmanlı mirasını bütünüyle reddetmeye çalışmış, monarşiyi kaldırmış, hanedanı yasaklamış ve laik bir cumhuriyet kurmuştur"²⁴. Bu kapsamda, 1922'den 1924'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek dini otoritesi olan saltanat, hilafet, Şeyhülislamlık ve şer'i hukuk esaslı yargı organları kaldırılmıştır. 1925 ile 1930 yılları arasında tarikatlar ve Osmanlı-Müslüman erkek başlığı olan fes yasaklanmıştır. İsviçre medeni ve İtalyan ceza kanunları ve Latin harflerinden türetilen yeni Türk alfabesi kabul edilmiştir. 1928'de 1924 anayasasının devlet dininin İslam olduğunu belirten ikinci maddesi yürürlükten kaldırılmış ve 1937'de anayasaya laiklik ilkesi eklenmiştir²⁵. Kemal H. Karpat'a göre, "Kemalizm'in temel hedefi, ulusal bir devlet çerçevesinde modernliği inşa etmektir. Modernlik kavramı, uygarlığı sembolize etmektedir ve Batı bunun kaynağı olarak görülmüştür. Kemalizm ile özdeşleştirilen Batılılaşma yoluyla modernleşme, devlet politikasının kolayca karşı çıkılamayacak temel bir ilkesi haline gelmiştir"²⁶.

²⁰ Chris Hann - Ildiko Beller-Hann, "Markets, Morality and Modernity in North-East Turkey", *Border Identities: Nation and States at International Frontiers*, 1. bs. ed. Wilson, Thomas M. - Hastings Donnan, (Cambridge: Routledge, 1988), 241.

²¹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 156.

²² İsmet İnönü, *Hatıralar II* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), 223.

²³ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), 442-444.

²⁴ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 15.

²⁵ Ümit Cizre-Sakallıoğlu, "Kemalism, Hyper-nationalism and Islam in Turkey". *History of European Ideas*, 18/2 (1994): 258.

²⁶ Kemal H. Karpat, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2004), 305.

Cumhuriyet modernleşmesi olarak Kemalizm, Osmanlı-İslami geleneğine karşı Batılı, laik, modern bir medeniyeti inşa etmeyi hedeflemiş siyasal ve ideolojik harekettir. Bu hareket, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan değerleri, ilkeleri ve sembolleri içermektedir. Osmanlı-İslami geçmişi redderek yeni bir modernlik projesini uygulayan Kemalizm, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte yeni bir kimlik inşa etmeye başlamış ve bu kimlikle Osmanlı-İslami gelenekle arasına bir sınır çekmiştir. Bir taraftan Osmanlı-İslami geleneğe sınır çekerek yeni bir dönemi, yeni bir zihniyeti ve yeni kimliği oluşturmuş, diğer taraftan da yeni kimliğin sınırlarını yeni değerlerle, ilkelerle ve sembollerle belirlemiştir. Buna göre Osmanlı-İslami geleneğe dayalı kimliğin sınırları eskiyi, geriyi, çağdışını ifade ederken, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Kemalizm'in inşa ettiği Türk ulusal kimliği ise, yeniyi, ileriye, çağdaş, laik, Batılı ve modern olanı sınır olarak kabul etmektedir. Sınırlar, Osmanlı-İslami kimlik ile modern Türk kimliğinin çerçevesini oluşturan hatlar olmuştur.

3. Kemalist Milliyetçilik: Türk Ulusal Kimliğinin Sınırları

Türkiye'de milliyetçilik, Cumhuriyet'in resmi ve kurucu ideolojisini oluşturan Kemalizm'in ayrılmaz bir parçası olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde milliyetçilik devleti çöküşten kurtarmak amacıyla ortaya çıkmış ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte yeni devletin ve ulusal kimliğin inşasında belirleyici bir güç haline almıştır. Ahmad'a göre, "Kemalizm'in esasen amacı, İslam ve Osmanlılık yerine Türk milliyetçiliğini ikame etmek ve böylece geçmişin yükselen Cumhuriyetçi nesil üzerindeki etkisini yok etmektir"²⁷. Kemalist milliyetçiliğin temel amaçlarından biri, topluma bir ulusal kimlik kazandırmaktır. Bu kimlik kuşkusuz Türk kimliğidir. Kemalist milliyetçilik, Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte Türk ulusal kimliğini inşa etmiş, Anadolu'da yaşayanları aynı ulusun üyesi kılmış ve ortak vatanda bir millet olarak var olmanın temellerini atmıştır. Çünkü Nur Betül Çelik'e göre Kemalizm, laik, modern, Batılı yeni bir Türk kimliğinin yaratılmasına ve Türk ulusunun bölünmemiş, türdeş ve uyumlu bir bütünlük olarak temsilini içerir²⁸. Nitekim Ziya Gökalp'e göre, Türk olmanın başta gelen özelliği, Türk kültürü ile eğitim görmek, Türklük ülküsüne sahip olmak ve düşüncede, yönetimde ve çalışmada Türk kimliğini referans almaktır²⁹. Türklük, Anadolu coğrafyasında yaşayanların ortak kültürel değerler, aidiyetler ve duygular ekseninde birlikte yaşadıkları bir kimliğin ifadesi olmuştur. Türk kimliğine dayalı bir ulus fikri, ortak kimliğe, ortak vatana, ortak tarihe, ortak dile sahip olan bir temele sahiptir. Nitekim Eric Jan Zürcher, Kemalist milliyetçiliğin Akçura'nın etnik milliyetçiliğinden ziyade Gökalp'in kültürel olarak tanımlanmış milliyetçiliğine çok daha yakın olduğunu vurgulamıştır³⁰. 1920'li yıllarda milliyetçilik kültürel açıdan tanımlanırken 1930'lu yıllarla birlikte siyasal ve etnikliği öne çıkaran özellikler taşımıştır. Bu kimliğin inşasında kuşkusuz sınırlar önemli bir yer tutmaktadır.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, Türk kimliği ekseninde yeni bir ulusal kimlik inşa edilmiştir. Yeni Türk Devleti'nin ulusal kimliğini inşa eden, Türk kimliğinin sınırlarını çizen ve Türkleştirme politikalarına rengini veren Kemalizm'in milliyetçilik ilkesi olmuştur. Kemalist milliyetçilik Anadolu coğrafyasını yeni vatan kılmış ve Türklüğü de yeni ulusun kimliği olarak inşa etmiştir. Bunu da diğer pek çok faktörün etkisiyle olduğu gibi sınırlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir.

²⁷ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 61.

²⁸ Nur Betül Çelik, "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, 1. bs., ed. Tanıl Bora and Murat Gültekinçil, çev., Özgür Gökmen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 76.

²⁹ Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri* (İstanbul: Toker Yayınları, 2005), 69.

³⁰ Eric-Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, 1. bs., ed. Tanıl Bora and Murat Gültekinçil, çev., Özgür Gökmen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 50.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte sınırlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı özellikler göstermiştir. Osmanlı'da sınırlar, dönemsel farklılıklar temelinde değişkenlik gösteren, sınırlardan ziyade sınır bölgelerinin hakim olduğu yapılar olarak görülürken Cumhuriyet'in kurulmasıyla sınırlar sabit, değişimsiz ve katı bir görünüme kavuşmuştur. Sinan Ciddi'ye göre, "Kemalistlerin temel amacı, Misak-ı Milli'de belirtilen Türkiye'nin bugünkü toprak sınırlarını güvence altına almaktır"³¹. Yeni Türk Devleti'nin sınırları tartışmasız, kalın çizgilerle çizilmiş, ülke topraklarını bir bütün olarak çevreleyen hatlar olmuştur. Bu sebeple, Türkiye'nin sınırları, modern dönemin sınır anlayışını doğrudan yansıtan özelliklere sahip olmuştur. Ayşe Kadioğlu'nun not ettiği gibi, "Türk devletinin ve milletinin bölünmezliği ve sınırlarının değişmezliği Türk milli kimliğinin mihenk taşı oluşturmaktadır"³². Türkiye'de sınırlar, kutsal, sorgulanamaz, eleştirilemez, bölünemez, parçalanamaz çizgiler olarak hem geleneksel hem de modern dönemin sınır anlayışının iç içe geçtiği bir yapıya dönüşmüştür. Türkiye'de milliyetçilik vatanı kutsallaştırdığı için, vatanı çevreleyen sınırlar da kutsal kabul edilmekte, bu nedenle sınırlar her türlü sorgulamanın ve tartışmanın dışında tutulmaktadır. Anadolu toprakları Türklerin vatanı, bu toprakları çevreleyen sınırlar da Türk kimliğinin çizildiği sahayı göstermektedir.

Cumhuriyet'in kuruluşuna koşut olarak Kemalist milliyetçilik, sınırlar aracılığıyla kültürel kimliği fiziksel araçlar üzerinden tanımlamıştır³³. Kemalist milliyetçilik Türklüğün sınırlarını Anadolu'yu referans alarak oluşturmuştur. Ümit Cizre-Sakallıoğlu'na göre, "Kemalist milliyetçiliğin kaygısı bölgeseldi yani Anadolu topraklarını referans alıyordu ve yalnızca Türk ulus-devletinin sınırları içinde yaşayan Türkler için ulusal bilinç yaratmakla sınırlıydı"³⁴. Nitekim Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) 1931 tarihli parti programında vatan, bugünkü siyasi sınırlarımız içindeki yurttur. Türk milletinin yüce tarihine dayanan ve milletin varlığını koruyan topraklar olarak vurgulanmıştır.³⁵ Soner Çağaptay'ın belirttiği gibi, bu vurgular, Türk milliyetçiliğinin panteonunda İslam ya da Osmanlıcılığın değil, Anadolu ve Türk tarihinin merkezi bir rol oynadığını göstermektedir³⁶. Bu anlamda Kemalist milliyetçilik, Türk ulusal kimliğinin sınırlarını çizerken Anadolu coğrafyasını yeni vatan olarak referans almıştır.

Osmanlı'nın geniş coğrafyalara uzanan sınırları Cumhuriyet'e geçişle birlikte vatanın çerçevesine dönüşmüştür³⁷. Yeni Türk Devleti'nin kurulmasıyla birlikte sınırlar, coğrafyanın vatana dönüştüğü mekanı imlemektedir. Ancak vatan kavramı Müslümanlar açısından da dönüşüme uğramıştır. Bir Müslüman için vatan neresidir sorusunun yanıtı, ümmetten ulusa dönüşümde aranmalıdır. Çünkü Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, temelde ümmet anlayışından ulusa doğru bir dönüşümü ifade eder. Ümmet anlayışı Peygamberin yolundan giden, Müslümanların birliğine işaret eden, din esasına dayanan ve İslam'ın hakim olduğu coğrafyaları içeren bir anlayıştır. Osmanlı'nın

³¹ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and Nationalism* (London and New York: Routledge, 2009), 17.

³² Ayşe Kadioğlu, "The Twin Motives of Turkish Nationalism", *Symbiotic Antagonisms: Competing Nationalisms in Turkey*, 1. bs., ed. Ayşe Kadioğlu - E. Fuat Keyman, (Salt Lake City: Utah University Press, 2011), 48.

³³ Selda Şerifsoy, "Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi, 1928-1950", *Vatan Millet Kadınlar*, 6. bs., ed. Ayşe Gül Altınay, çev., Tansel Güney ve Elçin Gen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 196.

³⁴ Cizre-Sakallıoğlu, *Kemalism, Hyper-nationalism and Islam in Turkey*, 256.

³⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), *Parti Nizamnamesi ve Programı*, 1931.

³⁶ Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* (London and New York: Routledge, 2006), 44.

³⁷ Halil Nalçaoğlu, "Vatan: Toprakların Altı, Üstü ve Ötesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, 1. bs. ed. Tanıl Bora and Murat Gültekinil, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 300.

millet sisteminin temelini oluşturan ümmet anlayışı, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte yerini ulusa bırakmıştır. Ümmetten farklı olarak ulus, tarihin belirli dönemleri ve dünyanın belirli bölgeleriyle sınırlı bir şekilde ortak tarih, kültür, kimlik, inanç ve geleneğe sahip bireylerden meydana gelmiş topluluktur³⁸. Ancak ümmet anlayışı dine dayanırken, ulus laiklik ilkesine dayalıdır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişle birlikte geleneksel ümmet anlayışı yerine modern ulus inşa edilmiş ve İmparatorluktan modern ulus-devlet sistemine doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Söz konusu dönüşüm Müslümanların vatan algılarını da dönüştürmüştür. Söz konusu kesimin vatan algısı ulusal sınırları aşan karakterde olmasına rağmen, modern ulus-devletler sistemi Müslüman toplumları sınırlar arasına hapsedmiş ve sınırlarla birbirinden ayırmıştır. Bir Müslüman için vatan modern dünyanın belirli coğrafi bölgeleriyle sınırlandırılmış mekanı ifade etmektedir. Türk İslam coğrafyası, Arap İslam coğrafyası, İran İslam coğrafyası, Afrikalı Müslümanlar, Avrupalı Müslümanlar, ABD'deki Müslümanlar gibi ulus-devletlerin kendi ulusal kimliklerine göre bir İslami kimlik ürettikleri görülmektedir. Bu da Müslümanların vatan algılarının ulus-devletler tarafından belirlendiğini ya da tersinden bakıldığında ulus-devletlerin Müslümanların vatan algılarını dönüştürerek onlara ulusal sınırlar içerisinde yeni bir vatan algısı oluşturduklarını göstermektedir.

4. Laiklik: Türkiye'nin İslam Dünyasındaki Seküler Sınırı

Türkiye, genellikle Doğu ile Batı arasında bir sınır ülkesi olarak görülmektedir. Buna göre Türkiye, Doğu ile Batı'nın kesişiminde yer alan, Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi gören ve hem Doğulu hem de Batılı kimlikleri sentezleyen bir ülke olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'nin modernleşme deneyimi bu süreç üzerinden anlaşılmaktadır. Geleneksellikten modernliğe, imparatorluktan ulus-devlete, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve günümüze uzanan süreç, Türkiye'nin Doğu'dan Batı'ya geçişini göstermektedir. Türk modernleşmesi, İslami Doğu kimliği ile Laik Batılı kimliğin birbiriyle iç içe geçtiği ve çatıştığı bir deneyimi oluşturmuştur.

Türkiye sıklıkla laiklik ile İslam'ın uyumlu bir modeli olarak görülmektedir. Ancak aynı zamanda Türkiye'nin İslam ve laikliğin çatışan örneğini sunduğu da tartışılmaktadır. Laiklik Batı'ya özgü bir siyasal anlayışı ve yaşam formunu temsil ederken, Müslüman toplumlarda laikliğin uygulanmasının zor ve hatta imkansız olduğu vurgulanmaktadır. Ancak nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu Türkiye'de laikliğin uygulanması, Türkiye'yi İslam dünyası içerisinde farklı bir konuma taşımıştır. Bu konuda Bernard Lewis şunları belirtmektedir: "Müslüman çoğunluğa sahip egemen devletlerin neredeyse hepsinde İslam devlet dinidir; birçoğunun anayasalarında, İslam'ın kutsal yasasını ya hukukun temeli ya da yasamanın ana kaynağı olarak belirleyen hükümler vardır. Bunun tek istisnası, ilk cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün rehberliğinde 1920'lerde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'dir"³⁹. Türkiye'nin İslam dünyası içerisinde farklı bir örnek oluşturduğuna ilişkin olarak Ernest Gellner'a göre, "Türkiye, Müslüman dünyada dini köktencilığe karışmayan, aksine ona karşı çıkan gerçek bir milliyetçiliğin ender, belki de tek örneğini gerçekleştirdi"⁴⁰. Yine Gellner'a göre, "Türkiye İslam dünyası içinde laikliğe yönelmiş tek önemli örnektir. Devlet yapısı bakımından Türkiye muhtemelen her türlü

³⁸ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1983), 6-7; Anthony D. Smith, *National Identity* (Harmondsworth: Penguin, 1991), 14.

³⁹ Bernard Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago and London: Chicago University Press, 1988), 4.

⁴⁰ Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1994), X.

standarda göre, ama özellikle Müslüman dünyası içinde istisnadır. Türkiye istisna içinde bir istisnadır⁴¹. Bu açıdan Türkiye İslam dünyasının tek seküler, modern ve demokratik ülkesidir⁴². Türkiye'nin Müslüman dünyada laikliği uygulayabilmiş yegane ülkelerden biri olması Türkiye'yi İslam ve modernliğin kesişiminde özgün bir örnek haline getirmiştir.

Kemalizm laikliği kurarak Müslüman toplumda Batılı bir kimliği inşa etmiştir. Laik kimliğin inşası, Türkiye'nin İslam coğrafyasıyla arasındaki seküler sınırı oluşturmuştur. İslam coğrafyasında Türkiye, Batılı, modern, laik ve demokratik bir kimlikle yer edinmeye başlamıştır. Kemalist devrimin laiklik ilkesi, Türkiye ile İslam coğrafyası arasındaki en önemli toplumsal, siyasal ve psikolojik sınır olmuştur. Bir diğer ifadeyle, Türkiye, laiklikle İslam coğrafyasına yeni bir sınır çizmiş, bu sınırlar Türkiye'yi Batılı ülkelerin ayrılmaz bir parçasına dönüştürmüştür. Türkiye'nin seküler sınırları, Türk İslam'ı ile Arap İslam'ını birbirinden ayıran sınırlardır. Türkiye'nin seküler sınırları, Osmanlı-İslam geleneği ile Batı medeniyet dairesini birbirinden ayırmış ve Türkiye bu sınırı çizerek kendisini Osmanlı-İslam geleneğinden Batı medeniyet dairesine taşımış ve bu şekilde yeni bir kimlik inşa etmiştir. Sınırları inşa etmek kimlik inşa etmekle bir ve eşdeğer olduğundan Kemalizm'in inşa ettiği seküler sınırlar, Türkiye'nin İslam coğrafyasında inşa ettiği kimliğin uçlarıdır. Bir diğer ifadeyle, Kemalizm, İslam dünyası içerisinde Türkiye'nin modern, Batılı ve seküler sınırlarını oluşturmuştur. Doğu ve Batı'nın kesişiminde yer alan, Doğu ile Batı'yı, yani İslamî gelenek ile Batı sekülerizmini sentezleyen ama aynı zamanda her iki medeniyetten farklı bir modernlik deneyimi ortaya koyan Türkiye, bu açıdan farklı sosyolojik sınırların iç içe geçtiği ve çatıştığı bir bağlamı sunmuştur.

5. Yeni Türkiye'de Sınırların Milliyetçi-Cinsiyetçi Tezahürleri

Milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet kimliklerinin girift bir biçimde yansıdığı alanlardan biri de, Türkiye'nin sınırlarıdır. Sınırlar milliyetçi ve cinsiyetçi söylemler üretilerek inşa edilmektedir. Türkiye'de sınırlar milliyetçiliğin toplumsal cinsiyetle iç içe geçtiği bir yapıda tezahür etmektedir. Toplumun hegemonik erkeklikle iç içe geçen milliyetçi ideoloji üzerinden örgütlenmesi, pek çok sahada olduğu gibi sınırların da eril iktidar üzerinden inşa edilmesine neden olmuştur. Bu durumu "hudud namustur" söylemi üzerinden anlamak olanaklıdır. Hudud namustur söylemi, sınırların inşasında hegemonik erkekliğin ve milliyetçi anlayışın belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Bu söylem temelde namus kavramını kadınlarla eşitleyerek ve kadının namusunun korunmasıyla sınırların korunmasının bir ve eşdeğer olduğuna işaret etmektedir.

Sınırlar temelde vatanın bir parçası, kadının namusu ve milletin kimliğini temsil ettiği için, sınırlara yönelik olumsuz bir gelişme esasında vatana, millete ve namusa yönelik anlamlar içermektedir. Bu tür anlamlar sınırların basit bir çizgiden ibaret olmadığını, bilakis toplumun değerlerini, kimliğini ve inançlarını belirttiğini göstermektedir. Sınırların vatan, millet ve namus kavramlarıyla ilişkili olması, bu kavramların toplumun kutsallaştırdığı yapılar olduğunu işaret etmektedir. Kuşkusuz sınırların kutsallığı da kadın kimliği üzerinden işlemektedir. Nira Yuval-Davis'e göre, "kadınlar çoğunlukla topluluk ve topluluk sınırlarının kültürel sembolleri olarak, topluluğun şerefine taşıyıcıları olarak ve topluluk kültürünün nesiller arası yeniden üreticileri

⁴¹ Ernest Gellner, "The Turkish Option in Comparative Perspective", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, 1. bs. ed. Sibel Bozdoğan and Reşat Kasaba, (Seattle: Washington University Press, 1997), 236.

⁴² Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 11.

olarak kurulurlar”⁴³. Alev Çınar ise şunları kaydetmektedir: “Türkiye, kadın bedeninin ulusu ve sınırlarını sembolize ettiği ülkelerden biridir. Milliyetçiliğin söylemsel bağlamı içinde kadın bedeni, devletin sembolik sınır muhafızları olarak işlev görmektedir”⁴⁴. Ancak sınırların namusla eşdeğer görülmesi sadece kadın kimliğiyle değil, aynı zamanda erkek kimliğiyle de doğrudan ilişkilidir. Sınırlar erkeklik açısından bakıldığında, şanla, şerefle, şehitlikle, onur ve kadim geçmişle ilişkilendirilir. Sınırlar vatan topraklarını belirler, vatan için can feda edilir, şehit düşülür. Vatan namus olduğu için vatani temsil eden sınırlar da namus olarak görülür. Türklerde vatan en temel değer ölçüsüdür. Anadolu coğrafyası, Türklerin vatanını, sahip olduğu kültür ve medeniyeti temsil eder. Sınırlar hegemonik erkekliğin hakim olduğu mekansal izdüşümü gösterir. Türklerdeki vatan kültürü, sınırların bir hegemonik erkeklik anlayışını ifade ettiğini gösterir.

Sınırların inşasında bir başka milliyetçi ve cinsiyetçi söylem “anavatan”dır. Bu söylem, vatan topraklarının annelik üzerinden kurgulandığını göstermektedir. Vatanın kutsallığı ile anneliğin kutsallığının birbiriyle eşleştirildiği bu söylem, sınırları kutsallaştırmanın farklı bir görünümünü oluşturur. Türk siyasi kültüründe vatan annelikle, devlet ise babalıkla ilişkilendirilmektedir. Devletin baba olarak görüldüğü paternalist iktidar anlayışı karşısında vatan anneliği sembolize etmektedir. Devleti eril ve vatani da dişil iktidar kodlarıyla tanımlayan Türk milliyetçiliği, geleneksel ve ataerkil kodlarla Türkiye’nin teritoryal düzenini şekillendirmektedir. Konuyla ilgili olarak Carol Delaney şu tespitte bulunmaktadır: “Türkiye toprağı ve toprağın sağladığı kaynaklar simgesel olarak kadındır”⁴⁵. Erkeklerle kıyaslandığında kadınların milliyetçilik içindeki konumu daha farklıdır. Kadınlar milliyetçiliğin ulusal aktörleri olarak anne, eğitimci, işçi ve savaşçı olarak görülür. Kadınların nasıl davranması gerektiğinin sınırları milliyetçilik tarafından belirlenir ve kadınlar milliyetçi söylemin içinde konumlandırılır⁴⁶. Milliyetçilik politik olarak kurulur, devletle özdeşir ve hegemonik erkekliğin bir alanını temsil eder. Milliyetçiliğin cinsiyeti erkektir, erkeklikle milliyetçilik girift özellikler taşır⁴⁷. Bu yönüyle kadınlar, milliyetçi hareketlerin toplumsal taşıyıcısıdır.

Türkiye’de modernleşme süreci, vatani kadın kimliğiyle eşleştiren milliyetçi bir deneyime ışık tutar. Hegemonik erkekliğin izdüşümlerini oluşturan bu süreç, kadınların modernleşmeye koşut olarak siyasi ve kamusal alanın öznesi haline getirdiği vurgulansa da, kadın, milliyetçi projelerin birer toplumsal taşıyıcısı olarak görülmüştür. Türkan Arıkan’ın belirttiği gibi, Gazi Mustafa Kemal Atatürk 21 Mart 1923 tarihinde Konya’da söylevinde şunları belirtmiştir: Dünyada hiçbir milletin kadını, ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını gibi emek verdim diyemez. Kimse inkar edemez ki, bu savaşta ve ondan evvelki savaşlarda milletin yaşama yeteneğini tutan hep kadınlarımızdır.⁴⁸ Atatürk’ün sözleri, kadınların vatan ve milletin inşasında temel bir kimliğe sahip olduğunu gösterir. Serpil Sancar’ın da belirttiği

⁴³ Nira Yuval-Davis, *Cinsiyet ve Millet*, çev., Ayşin Bektaş, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 132.

⁴⁴ Alev Çınar, *Modernity, Islam and Secularism in Turkey: Bodies, Places and Time* (London: Minnesota University Press, 2005), 60.

⁴⁵ Carol Delaney, *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society* (Berkeley: California University Press, 1991), 275.

⁴⁶ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, çev., Aksu Bora, Feyziye Sayılan, Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınç ve Ferhunde Özbay, (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 169.

⁴⁷ Joane Nagel, “Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik”, *Vatan Millet Kadınlar*, 6. bs. ed. Ayşe Gül Altınay, çev., Sedef Öztürk, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 75.

⁴⁸ Türkan Arıkan, *Atatürk’ün Türk Kadını Hakkındaki Görüşlerinden Bir Demet*, (Ankara: TBMM Yayınları, 1985), 13-14.

gibi, kadınlar, ulusun anaları, geleneğin ve milli kültürün taşıyıcıları olmuştur⁴⁹. Benzer şekilde, Nilüfer Göle, kadınların Kemalizm'in medeniyet ve milliyetçilik konularındaki reformlarının bayrağını taşıdığı için altını çiziyor⁵⁰. Dahası, kadınlar, Türkiye'de militarizmin kökleşmesinde önemli rollere sahiptir. Çünkü kadınlar, ulusun bağımsızlığı için birer asker olurken, aynı zamanda asker doğuran kişiler olmuştur. Bu çerçevede, Türkiye'de sınırların milliyetçilik, toplumsal cinsiyet ve militarizme dayalı olarak inşa edildiği görülmektedir. Vatan, namus, erkek, anne, millet ve asker gibi olguların her biri Türkiye'de sınırları sembolize etmektedir.

Sonuç

Türkiye'de sınırların tarihsel-sosyolojik bir perspektiften inşasını anlamayı amaç edinen bu çalışmada, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecine odaklanmış ve bu sürecin sınırlara etkisi anlaşılmasına çalışılmıştır. Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde ağırlıklı olarak İslam'ın etkisi altında sınırlar şekillenirken, son dönem Osmanlı'da devletin nasıl ayakta kalabileceği sorunsalın hareketle sınır tartışmaları sürmüştür. İmparatorluğun çöküşü ve yerine Türk ulus-devletinin inşası sürecinde sınırlar, Misak-ı Milli'de bir taraftan Müslüman Osmanlı kimliği ve diğer taraftan da Türk ulus-devlet kimliğinin iç içe geçmiş haliyle görünür hale gelmiştir.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Kemalizm, modern, Batılı ve laik bir kimlik inşa ederek Osmanlı-İslami kimliğine bir sınır çekmiş ve yeni kimliğin sınırları geçmişten bir kırılmayı ve kopuşu sembolize etmiştir. Kemalist milliyetçiliğin inşa ettiği Türk ulusal kimliği sınırın bir yüzünü, Kemalizm'in reddettiği Osmanlı-İslami kimlik ise sınırın diğer bir yüzünü oluşturmuştur. Anadolu'yu sembolize eden sınırlar aynı zamanda Türk kimliğinin de sınırları halini almış, devletin ve toplumun sınırları birbirine denk hale getirilmiştir. Sınırlar, Osmanlı'da büyük ölçüde din esasına göre şekillenirken, Cumhuriyet'e geçişle birlikte dinin yanı sıra milliyetçilik esasına göre de belirlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden sınırlar artık milli sınırlardır. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Türkiye'de sınırlar Anadolu topraklarını sembolize eden hatlardır. Yeni teritoryal zeminde yeni bir vatan anlayışı oluşturulmuş ve sınırlar vatanın ayrılmaz birer parçası olarak öne çıkmıştır. Anadolu'nun vatanlaşmasına koşut olarak Türklük yeni devletin ulusal kimliği olarak inşa edilmiş ve sınırlar söz konusu kimliğin uçlarını temsil etmiştir.

Kemalizm'in kurduğu laik cumhuriyet, Türkiye'yi Müslüman dünyada istisnai hale dönüştürmüştür. Nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede laikliği kurarak Kemalizm, hem Batı medeniyetiyle bütünleşmiş hem de İslam coğrafyasında farklı bir model oluşturmuştur. Kemalizm'in kurduğu laiklik ilkesi, Türkiye'nin Müslüman dünyadaki seküler sınırını oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle, Kemalizm'in laik Cumhuriyet kimliği, İslam coğrafyası içinde ancak bu coğrafyadan farklı bir hat oluşturmuştur. Doğu-Batı ilişkileri açısından Kemalist laik Cumhuriyet, Batı'da İslami Doğu'nun sınırlarını, Doğu'da ise modern laik Batı'nın sınırlarını temsil etmiştir. Laiklikle birlikte Türkiye, Doğu ve Batı'nın kesişiminde yer almış, her iki coğrafyayı, her iki kimliği, her iki medeniyeti birlikte deneyimlemiş ve buna göre kendi sınırlarını inşa etmiştir.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte çizilen sınırların milliyetçi ve cinsiyetçi tezahürleri sınırların meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. "Hudud namustur" söylemi üzerinden vatan toprakları ile kadının namusu bir ve eşdeğer görülmüş, vatana yönelik yıkıcı bir girişimin aynı zamanda kadının namusuna yönelik olacağı fikri vurgulanmıştır. Bu söylem sınırların

⁴⁹ Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 112.

⁵⁰ Nilüfer Göle, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 64.

milliyetçi ve cinsiyetçi tezahürlerini oluşturmuştur. Sınırlar vatani ve onu temsil eden kadının namusunu temsil ettiği için, sınırların kadinsılaşması, vatan topraklarının kadın bedenine benzetilmesi, vatani korumakla kadını korumanın aynı anlamı taşıması ve sınırların temsil ettiği vatan topraklarının hegemonik erkekliğin söylemsel alanı haline dönüşmesidir. Türklerin yeni vatani olan Anadolu toprakları söz konusu cinsiyetçi ve milliyetçi söylem üzerinden kurgulanmış, Türk milliyetçiliği bu söylemden hareket etmiş ve bu söylem Türkiye'nin sınırlarını belirleyen temel söylem halini almıştır. Bununla birlikte, “anavatan” söylemi de, vatan ile kadın kimliğinin ayrılmaz bir bütün olduğunu göstermiştir. Türk siyasal kültüründe millet bir aile olarak düşünülmüş ve devlet baba ile vatan ise anne ile özdeş görülmüştür. Anneliğin kutsallığı, vatan topraklarının anne ile ilişkilendirilmesi ve kadın bedeninin korunmaya muhtaç olarak görülmesi, Türkiye’de sınırların inşasındaki milliyetçi ve cinsiyetçi anlayışı göstermiştir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. London and New York: Routledge, 1993.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006.
- Anderson, Malcolm. *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Oxford: Polity Press, 1996.
- Arıkan, Türkan. *Atatürk'ün Türk Kadını Hakkındaki Görüşlerinden Bir Demet*. Ankara: TBMM Yayınları, 1985.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964.
- Billig, Michael. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications, 1995.
- Calhoun, Craig. *Nationalism*. Minneapolis: Minnesota University Press, 1997.
- Cohen, Anthony P. *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge, 1985.
- Ciddi, Sinan. *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and Nationalism*. London and New York: Routledge, 2009.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ümit. “Kemalism, Hyper-nationalism and Islam in Turkey”. *History of European Ideas* 18/2 (1994): 255-270.
- Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF). *Parti Nizamnamesi ve Programı*, 1931.
- Çelik, Nur Betül. “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, 1. bs., ed. Tanıl Bora and Murat Gültekingil, çev., Özgür Gökmen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 75-91.
- Çınar, Alev. *Modernity, Islam and Secularism in Turkey: Bodies, Places and Time*. London: Minnesota University Press, 2005.

- Delaney, Carol. *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*. Berkeley: California University Press, 1991.
- Donnan, Hastings - Thomas M. Wilson. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford: Berg Publishers, 1999.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.
- Gellner, Ernest. *Encounters with Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Gellner, Ernest. "The Turkish Option in Comparative Perspective", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, 1. bs., ed. Sibel Bozdoğan and Reşat Kasaba, (Seattle: Washington University Press, 1997, 233-244.
- Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Gökalp, Ziya. *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*. İstanbul: Toker Yayınları, 2005.
- Göle, Nilüfer. *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*. Ann Arbor: Michigan University Press, 1996.
- Gülalp, Haldun. *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Hann, Chris ve Ildiko Beller-Hann. "Markets, Morality and Modernity in Nort-East Turkey", *Border Identities: Nation and States at International Frontiers*, 1. bs., ed. Thomas M. Wilson and Hastings Donnan, Cambridge: Routledge, 1998, 237-262.
- İnalçık, Halil. "Tanzimat nedir?" *Tanzimat: Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 1. bs., ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, 29-56.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar II*. Ankara: Bilgi Yayınevi Yayınları, 1987.
- Jaffrelot, Christophe. "For a Theory of Nationalism", *Revisiting Nationalism: Theories and Processes*, 1. bs., ed. Alain Dieckhoff and Christophe Jaffrelot, London: Springer, 2005, 10-61.
- Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. çev., Aksu Bora, Feyziye Sayılan, Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınç and Ferhunde Özbay, İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I: Metinler/Kişiler*. İstanbul: Risale Yayınları, 1986.
- Karakaş, Mehmet. "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 38 (2006): 57-76.
- Karpat, Kemal H. *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*. Leiden: Brill, 2004.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1968.
- Lewis, Bernard. *The Political Language of Islam*. Chicago and London: Chicago University Press, 1988.

-
- Mardin, Şerif. *Türkiye 'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Nagel, Joane. “Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik”, *Vatan Millet Kadınlar*, 6. bs., ed. Ayşe Gül Altınay, çev., Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 65-103.
- Nalçaoğlu, Halil. “Vatan: Toprakların Altı, Üstü ve Ötesi”, *Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, 1. bs., ed., Tanıl Bora and Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, 292-308.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye 'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Smith, Anthony D. *National Identity*. Harmondsworth: Penguin, 1991.
- Spencer, Philip - Howard Wollman. *Nationalism: A Critical Introduction*. London: Sage, 2002.
- Şerifsoy, Selda. “Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi, 1928-1950”, *Vatan Millet Kadınlar*, 6. bs., ed. Ayşe Gül Altınay, çev., Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 167-200.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Cereyanı*. İstanbul: Baha Matbaası, 1962.
- Yuval-Davis, Nira. *Cinsiyet ve Millet*. çev., Ayşin Bektaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Zürcher, Erik-Jan. *Turkey: A Modern History*. London: I.B. Tauris, 1993.
- Zürcher, Eric-Jan. “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, *Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, 1. bs., ed. Tanıl Bora and Murat Gültekingil, çev., Özgür Gökmen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 44-55.

Selçuk Atay ve Şerife Ağarı, [Mehmed Atâ, *İktitâf*], Ihlamur Akademi, İstanbul, 2024.

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Kitap İncelemesi

Book Review

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Abdullah Tahir Özdemir

Karabük Üniversitesi
tahirozdemir@karabuk.edu.tr

Başvuru / Submitted:

9 Ağustos 2024

Kabul / Accepted:

17 Ekim 2024

DOI: [10.21021/osmed.1531114](https://doi.org/10.21021/osmed.1531114)

Atıf / Citation:

Özdemir A. T., "Selçuk Atay ve Şerife Ağarı, [Mehmed Atâ, *İktitâf*], Ihlamur Akademi, İstanbul, 2024.", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 23 (2024): 310-314.

Benzerlik / Similarity: 1

Öz

Mehmed Atâ Bey'in (1856-1919) *İktitâf* adlı eseri antoloji gibi görünüyorsa da aslında bir ders kitabıdır. Sipariş usulü hazırlanmış olan bu eser defalarca baskı yapmış, her baskıda güncellenmiş ve devrin prestijli okullarında ders kitabı olarak okutulmuş büyük bir boşluğu doldurmuştur. *İktitâf*, birçok yönüyle bugün Millî Eğitim Bakanlığınca uygulanmakta olan Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı ile de uyumlu görünmektedir. Mesela eserde tedricî bir sıralama ile ilk sıralarda her devrin en sade örneklerine yer verilmiş, metinler yaş seviyelerine uygun şekilde seçilmiş ve Atâ Bey dersin maksat ve kazanımlarına olan faydayı gözetmiştir. Ayrıca Atâ Bey yeni olgusunu inkâr etmese de Türk edebiyatına eski ve yeni gibi tanımlamaların ötesinde bir noktadan bakmıştır ve bu bakış açısı günümüzdekine ya eşit ya da ondan üstündür. Bu taraflarıyla dört ciltlik *İktitâf* son derece mühim bir eserdir. Atay ve Ağarı bunun bilincinde olduklarından ki dört ciltlik bu eseri neşretmişlerdir. Bu kitap değerlendirme yazısı ise onların bu çalışmasını tanıtmaya ve hem *İktitâf*'in hem de *İktitâf*'in bu neşrinin neden önemli olduğunu izah etme maksadındadır.

Anahtar sözcükler: *İktitâf*, Mehmet Atâ Bey, Türk edebiyatı, ders kitabı, eğitim tarihi.

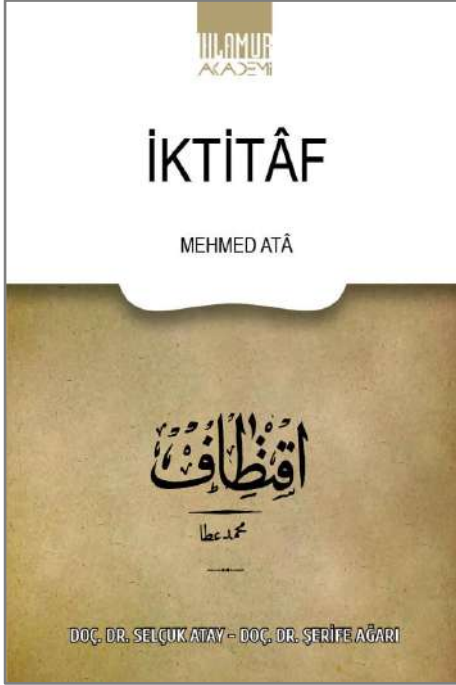
Abstract

Despite its appearance as an anthology, Mehmed Atâ Bey's (1856-1919) *İktitâf* is, in fact, a comprehensive textbook. Originally commissioned, this textbook was frequently reprinted and updated with each edition, addressing a significant gap in education by being used in prestigious schools. *İktitâf* aligns closely with many aspects of the contemporary Turkish Language and Literature Curriculum set by the Ministry of National Education. For example, it includes simple examples from each period at the beginning of each chapter, arranged gradually. The texts are selected according to the student's age levels, and Atâ Bey carefully aligned the content with the course's objectives and learning outcomes.

Moreover, Atâ Bey did not ignore the emergence of new literature or dismiss pre-modern Turkish literature as outdated. Instead, he approached Turkish literature from a perspective that transcended the traditional 'old' and 'new' categories, aligning with, and at times surpassing contemporary viewpoints. In this regard, the four-volume *İktitâf* stands as an extremely important and influential work. Recognizing its importance, Atay and Ağarı have published this significant four-volume work. In this book review, we aim to introduce *İktitâf* and highlight its significance.

Keywords: *İktitâf*, Mehmet Atâ Bey, Turkish literature, textbook, history of education.

Selçuk Atay ve Şerife Ağarı, [Mehmed Atâ, *İktitâf*], Ihlamur Akademi, İstanbul, 2024.

Toplumların *hakikate* olan bakışı zamanla değişir ve bakış açısı değişmeye başlamış olan toplumun geçmişe ve şimdiye nasıl baktığı da araştırmacılara çok değerli bir içgörü sunar. Mehmed Atâ Bey'in (1856-1919) hem çağdaş eserler hem de geçmişin sanat verimleri hakkında ne düşündüğüne dair okuyucuya açık fikirler sunan ve bir ders kitabı veya kimilerince bir antoloji olan *İktitâf* adlı eser bu noktada büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Doç. Dr. Selçuk Atay ile Doç. Dr. Şerife Ağarı'nın dört ciltlik *İktitâf*'ı yayımlamalarının en önemli sebeplerinden birisi de işte bu kıymetin farkında ve bilincinde olmalarıdır. Atay ve Ağarı, bunu neşirlerinin başına ekledikleri inceleme yazısında da son derece büyük bir açıklıkla ifade ediyorlar. Söz konusu inceleme yazısı, çalışmanın başında yer alıyor. Bu yazıyı *İktitâf*'ın dört cildine denk düşen dört bölüm ve ortaokullara yönelik hazırlanmış olan *Musavver Küçük*

İktitâf'ın yer aldığı bir beşinci bölüm takip ediyor. İlk bölümde Atâ Bey'in kısa bir önsözü, 49 okuma metni ve talebeler ile muallimlere yönelik bir rehber niteliğindeki son kısım yer alıyor. İkinci ciltten itibaren bütün bölümlerde ise sırasıyla 50, 48 ve 34 metin ile beraber bahsi geçtiği üzere birer rehber bulunuyor.

Bilhassa naşirlerin inceleme yazısının ayrı bir yeri var. Zira '*Gelenek*' ile '*Modern*' Arasında Bir Kitap: *İktitâf* başlığını taşıyan ve dört alt bölümden oluşan bu yazı, okurun bu neşri daha iyi anlamasını sağlıyor ve ona *İktitâf*'a nasıl bakılması gerektiğini kavratıyor. Bu yazının ilk alt bölümü olan *Giriş yahut Hakikatin Keşfi Üzerine*'de insanın dünyaya dair yapıp etmeleri esnasında *realiteyi*, dünya içerisinde yapıp etmeleri sırasında ise *hakikati* aradığı ifade ediliyor. *Hakikat*, varlığın aslına dair bilgiyi temsil ediyor ve insanoğlu bütün estetik yapıp etmeleriyle bunu açığa çıkartma gayreti içerisinde giriyor (s. 13-14). Buna göre insan, hem kendisine verili olan dünya içerisinde yaşamaya hem de sembolik bir dünyanın inşasına girişmeye başlıyor. Dolayısıyla *hakikat* ile alakalı dünyayı somutlaştırmaya talip olan edebî eser de alegorinin ve tahayyül gücünün gerektirdiği anlam yükünü taşıyabilecek dinamik, sembolik ve katmanlı bir dilin yardımıyla üretiliyor ve okur tarafından yeniden yorumlanarak alımlanıyor. Zaten Atay ve Ağarı da edebiyat biliminin en büyük dikkatlerinden ve konularından birisinin bu yazar-okur ilişkisi olduğunu ve bu münasebeti, diğer bir deyişle manayı, çözebilmek için de dilin katmanlı yapısına nüfuz edilmesi gerektiğini belirtiyorlar (s. 14-16).

Mehmed Atâ Bey ve "Lisanımız" Makalesi başlıklı ikinci alt bölümde ise Mehmed Atâ Bey'in neden dil üzerine eğildiğinin daha iyi izah edilmesi için Tanzimat dönemi aydınlarının romantik milliyetçiliklerinin de daha ziyade dil üzerinden ilerlediği notu düşülüyor. Onlara göre Türklüğün tam manasıyla ne anlama geldiğini anlamak isteyen aydınlar, ilk merhalede bu konuda oldukça bol malzeme sunan dil üzerine eğiliyorlar. Nitekim Mehmed Atâ Bey'in *Sabah* gazetesinde yazmış olduğu *Lisanımız* başlıklı yazı dizisi de hem Osmanlı'nın son döneminde dile olan yaklaşımın hem

de *İktitâf*'ın anlaşılması için mühim veriler barındırıyor. *Sabah* gazetesinde Vambery ile yapılmış olan mülakat üzerine kaleme alınan bu yazı dizisi, Atâ Bey'in dil ve edebiyat konusundaki fikirlerini kapsamlı bir şekilde anlatmasına imkân tanıyor. Vambery bu mülakatında Türkçe'nin sadeleştirilmesi gerektiği ve bunun nasıl yapılabileceği hakkında fikirlerini beyan ediyor (s. 16-17). Vambery'nin mülakatını zikrederek yazısına başlayan Atâ Bey ise öncelikle onun sadeleştirme fikrine katıldığını söylese de Vambery'nin bütün yabancı kelimelerin dilden atılması gerektiği şeklindeki fikrine karşı çıkıyor. Ayrıca Türklerin *lisan-ı tabii*'ye yani günlük konuşma diline giren her unsura Türkçe'nin ahenk ve kaidelerini aşıladıklarını ancak yazı dilinde bunun gerçekleşmediğini ve Farsça taklidi bir yazı dilinin ortaya çıktığını dile getiriyor (s. 17-18). Dolayısıyla o, esas problemin yazılı dilde mevcut olduğunu düşünüyor ve *lisan-ı tabii*'de var olan yabancı kelimelerin atılmasına kesin bir dille karşı çıkıyor. Hatta yazılı dilde bile böyle bir muamelenin zorla yapılamayacağını beyan ediyor. Ayrıca zaten Şeyh Gâlib'in devrinden sonra dilde bir sadeleşme başladığını ve bu sadeleşme meselesinin kesinlikle bazı kelimelerin dilden atılmasına indirgenmemesi gerektiğini söylüyor. Sonrasında da sadeleşmeyi kelime atmaktan ziyade yabancı terkip kaidelerini terk etmeye tahvil ediyor (s. 18-19).

Öte yandan bu makale, müellifin edebiyat hakkındaki görüşlerini de ihtiva ediyor ve onun hazırladığı ders kitabının fikrî altyapısını açıklıyor. Atâ Bey, makalesinin edebiyata dair bazı düşüncelerin dile getirildiği kısımlarında öncelikle edebî dili oluşturan zümreden ve bunların yazı üslubundan yani *üslub-ı inşadan* bahsediyor. Sonrasında Türk dilinin inşasına emek veren sanatkarları sayarken *Mevlid* yazarı Süleyman Çelebi, Nefî, Nâbî, Nedîm ve Râgıb Paşa, Şeyh Gâlib, *Kâmus* sahibi Âsım, Enderunî Vasıf, İzzet Molla ve Âkif Paşa gibi isimleri Türkçeye ettikleri hizmet bağlamında anıyor. Atay ve Ağarı, bu makalenin *İktitâf*'taki metinlerin, özellikle de muasır edebiyat haricindekilerin, neye göre seçildiğine dair önemli bilgiler sunduğunu belirtiyorlar. Onlara göre Atâ Bey, en evvel kendi çağdaşı olan edebî eserlerin bilinmesine ve anlaşılmasına değer veriyor, bunun yanı sıra o günün eserini meydana getiren mirasa da geriye doğru azalan bir sayıda dikkat çekmeye çalışıyor (s. 19-20).

Ders Kitabı Olarak İktitâf başlıklı üçüncü alt bölümde ise Encümen-i Daniş'in, sonra da Maarif-i Umumiye'nin adı zikredilerek bu iki kalemin Batılılaşmanın bilinçli bir temele oturtulmasından başka dil ve edebiyat özelinde Türk milletinin sembolik dünyasına da eğilen çalışmalar yaptıklarından bahsediliyor. Bunun en fonksiyonel vasıtalarından birisi de ders kitapları oluyor ve bu kalemlerde çalışan münevverler, yalnızca ideolojik gayelerle değil, aynı zamanda estetik bir algının da geliştirilmesi amacıyla ders kitapları hazırlıyorlar (s. 21). Atay ve Ağarı *İktitâf* adlı eserin de antoloji gibi görünüyorsa dahi esasında bir ders kitabı olduğunu ifade ediyorlar. Bundan başka bu sipariş usulü hazırlanmış eserin defalarca baskı yaptığı, hatta her baskıda güncellenerek asrın değişen insanını daha iyi yansıttığı, devrin prestijli okullarında ders kitabı olarak kullanıldığı ve bu suretle büyük bir boşluğu doldurduğu bilgileri de veriliyor. Hatta tedricî bir sıralama ile ilk sıralarda her devrin en sade örneklerine yer veren, yani metinleri yaş seviyelerine uygun şekilde seçip sıralayan *İktitâf*, bugün Millî Eğitim Bakanlığınca uygulanmakta olan *Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı* ile de uyumlu görünüyor. Dahası Atâ Bey sadece dil mevzusundaki sadeliğe dikkat etmiyor aynı zamanda fikrî noktadaki sadeliğe ve estetik bir düşünce tarzını aşılılamaya da kıymet veriyor (s. 23-25).

Öte yandan Atâ Bey'in günümüzdeki programla uyumlu şekilde dersin maksat ve kazanımlarına olan faydayı gözettiği de ifade ediliyor. Ayrıca onun bazı yabancı metinleri bizzat

tercüme edip asıllarıyla birlikte eserine dâhil ettiği ve bunun da günümüzde ülkemizde uygulanan programlarla uyumlu, hatta onları aşan bir tavır olduğu ilave ediliyor. Bu uygunluk sadece bununla da sınırlı kalmıyor ve Atâ Bey'in *Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programının* yenilikçi yönlerine de çok daha evvel eserinde yer verdiği anlaşılıyor. Buna göre o, metnin altında metnin vezni ve bağlamdan anlaşılacak kelimelerin anlamlarını verdiği gibi ayrıca dilbilgisi kurallarını da metnin somutluğu üzerinden izah etmek üzere metnin sonuna ilave ediyor. Ayrıca Atâ Bey'in *mütalaa* sözcüğüne yüklediği anlama da ayrı bir ehemmiyet atfediliyor. Zira bir kıraat kitabı olarak hazırlanan *İktitâf*'ın dikkat ettiği en mühim husus *mütalaa* oluyor ve Atâ Bey, bir metnin mütalaasını son derece mühim görüyor. Ona göre mütalaanın tam ve doğru şekilde yapılabilmesi bu muameleye tâbi tutulacak metnin evvela iyi seçilmesinden, sonra da her bir kelimenin tek tek lügat manalarına bakılarak tetkik edilmesinden geçiyor. Hatta o, *Musavver Küçük İktitâf*'ın girişine yazdığı *Muallim Efendilere Tavsiye-i Naçizane* başlıklı bölümde mensur metinlerin kelime telaffuzlarına, şiirlerin de vezne dikkat edilerek okunmasının ve hatta bazı metinlerin talebelere ezberletilmesinin iyi olacağını ifade ediyor. Bununla kalmayarak metne mevzusu, fikirleri, uyandırdığı hisler ve maksadı hakkında soruların sorulması gerektiğini de vurguluyor. Buradan da *İktitâf*'ın ortaya koyduğu metot bakımından devri için çok kıymetli olduğu ve hatta bugünkü programdan da çok farklılaşmadığı anlaşılıyor (s. 25-27).

Dördüncü ve son alt bölüm ise *Edebî Seçki ve Yaşadığı Çağın Tanığı Olarak İktitâf* başlığını taşıyor. Bu alt bölümde *İktitâf*'ın *eski* ve *yeni* yahut *Doğu* ve *Batı* ayırımına girişmeden manzum ve mensur eserlere yer veren bir ders kitabı ve edebî bir antoloji olduğundan bahsediliyor. Sonrasında bu çalışmada daha önce bahsedildiği üzere sürekli güncellenen *İktitâf*'ın son ve olgun baskısının esas alındığı belirtilip eserin nasıl tasarlandığına değiniliyor. Buna göre *İktitâf*, her ne kadar modern eğitime yönelik bir ders kitabı olsa da geleneğin izlerini taşıyor ve dört cildin her birisi tevhit, münacat ve naat türündeki şiirlerle başlıyor. Diğer taraftan eserde sanat tarafı güçlü manzum eserlerden ziyade didaktik ve öğretici olanlara yer verilerek faydacı bir tavır sergileniyor, eserler basitten zora doğru sıralanıyor ve her metnin sonuna bir lügatçe ekleniyor. Ayrıca ihtiyaç görülen yerlerde şiir şerhlerine de yer veriliyor. Bunun haricinde her cildin sonuna öğrencilerin yazma eğitimlerine yönelik rehber mahiyetinde birer bölüm eklenerek Atâ Bey'in Türk dilinin ve edebiyatının öğretimindeki rasyonel yaklaşımı gözler önüne seriliyor (s. 27-28).

Sonraki paragrafta ise *İktitâf*'ta yer alan manzum ve mensur metinlere dair istatistiklere yer veriliyor. Buna göre müellif, ilk üç ciltte bu iki tür metin arasında bir denge gözetirken son ciltte ise ikisi hariç bütün metinleri manzum olanlardan seçiyor. Dahası herhangi bir kronolojik sıra gözetmeden 15. ilâ 20. asırlar arasındaki sabık ve muasır şairlerin şiirlerine yer veriyor. Ayrıca *İktitâf*'ta çoğu Batılı şair ve yazarlara ait olmak üzere 18 adet manzum ve mensur tercüme metnin de bulunduğu belirtilip eserlerine yer verilen şair ve yazarlar ile eser sayılarının çoktan aza doğru sıralandığı kapsamlı bir tablo da çalışmaya dâhil ediliyor (s. 28-30). Tabloyu takiben *İktitâf*'ın o devirde ciddi karşılık bulduğundan ve bu sebeple Atâ Bey'in ortaokullar için bir de *Musavver Küçük İktitâf*'ı kaleme aldığından bahsediliyor. *Musavver Küçük İktitâf*'ın *İktitâf*'ın ilk iki cildinin önceki baskılarında kullanılan metinlerle oluşturulduğu ve diğer ciltlere nazaran daha sade metinler ihtiva ettiği de ekleniyor. Bunun akabinde söz konusu neşrin hazırlanmasında hangi esaslara göre hareket edildiğine dair bazı bilgiler veriliyor. Buna göre dört cildin bir arada bulunması arzu edilmiş, her cildin son baskıları esas alınmış ve farklı eğitim kurumlarına olan bakış açılarını göstermesi açısından çalışmaya *Musavver Küçük İktitâf* da dâhil edilmiş. Zira bunun Atâ Bey'in üzerinde ısrarla durduğu *tedricî* usulü daha aşikâr bir şekilde göstereceği ve esere

bütünlüklü bir noktadan bakmayı kolaylaştıracağı düşünülmüş. Öte yandan metinlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için çalışmaya isim ve kavramlara, ayet ve hadis meallerine, mühim tarihî olaylara ve orijinal metinle olan farklılıklara değinen pek çok dipnot eklenmiş. Bu da Atâ Bey'in orijinal eserde bizzat kendisinin eklemiş olduğu dipnotlarla beraber metinlerin daha kolay anlaşılmasını sağlamış. Ayrıca *İktitâf* Latin alfabesine aktarılırken temel olarak okumayı ve okunanın mütalaasını kolaylaştırmak maksadı güdüldüğü için transkripsiyon alfabesi yerine günümüz imlası tercih edilmiş (s. 31-33).

Atay ve Ağarı, Mehmed Atâ Bey'in *İktitâf* adlı eserini toplumun değişen bakış açısının hem dil ile edebiyatın sembolik ve hakikati arayan dili üzerine aksetmiş bir yansıması hem de bu dili ve eserleri kendi ışığında tekrar yorumlayan bir tefsiri olarak görüyorlar. Ayrıca Atâ Bey'in *yeni* olgusunu inkâr etmese de Türk edebiyatına *eski* ve *yeni* gibi tanımlamaların ötesinde bir bakış açısıyla baktığını da belirtiyorlar. Bu bakış açısı da onlara göre edebiyat tarihinin hâlen geçerliliğini koruyan tasniflerine bir karşı çıkış olarak öne çıkıyor. Bu önemine binaen de dört ciltlik *İktitâf*¹ ve *Musavver Küçük İktitâf*¹ 520 sayfalık oldukça hacimli bir çalışma halinde neşretmişler. Gerçi onların neşrine kadar *İktitâf*¹ konu alan iki ayrı yüksek lisans tezi hazırlanmış ancak bunların ilkinde yalnızca birinci cildin eski bir baskısı Latinize edilmiş, ikincisinde ise yalnızca eserin incelemesi yapılmış¹. Bu açıdan da *İktitâf*'ın bu neşri, literatürde müstesna bir yer işgal ediyor. Üstelik hem önceki çalışmalarda, hem de bu neşrin giriş kısmında vurgulandığı üzere *İktitâf*'ın kendi muasırı ve selefi olan şairlere ve edebiyat öğretimine bakış açısı neredeyse bugünküyle aynı seviyede, hatta bazı noktalarda günümüzdekinden daha üstün. Dolayısıyla bu eser, sadece son dönem Osmanlı edebiyatı araştırmacılarını ilgilendirmiyor. Bilakis Türk edebiyatının öğretimini planlayan ve üstlenen herkese hitap ediyor ve bu yönüyle günümüzde hazırlanmakta olan ders programlarına kaynaklık edebilecek bir yapı da arz ediyor. Sonuç olarak bu kıymetli neşrin hem akademik maksatlara hem de eğitim öğretim faaliyetinin pratik gayelerine hizmet etme potansiyeli taşıdığı kanaatindeyiz. Umudumuz odur ki *İktitâf*'ın bu neşri, hem Türk edebiyatı kapsamında hem de bu edebiyatın öğretimi üzerine yapılacak yeni araştırmalar ve çalışmalar için bir mihenk taşı ve kaynak olsun.

Kaynakça

- Çapçı Sipahi, Sezaver. "Mehmet Atâ Bey'in *İktitâf* Adlı Ders Kitabının Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Açısından Analizi." Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2014. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Mehmed Atâ. *İktitâf*. Haz., Selçuk Atay, Şerife Ağarı. İstanbul: Ihlamur Akademi, 2024.
- Yastıkçı Karagöl, Habibe. "Mehmed Atâ: Hayatı, Eserleri ve *İktitâf*." Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2012. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

---

¹ Habibe Yastıkçı Karagöl. "Mehmed Atâ: Hayatı, Eserleri ve *İktitâf*" (Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2012), YÖK Ulusal Tez Merkezi. Sezaver Çapçı Sipahi. "Mehmet Atâ Bey'in *İktitâf* Adlı Ders Kitabının Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Açısından Analizi" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014), YÖK Ulusal Tez Merkezi.